

НИКОС
КАΖΑΝΔΑΖΑΚΗΣ

Ραпорт πρeг Ел Греко

НИКОС КАЗАНДЗАКИС РАПОРТ ПРЕД ЕЛ ГРЕКО

Превод: Георги Куфов

chitanka.info

Генерале мой, битката завършва, правя рапорта си; ето къде воювах, ето как воювах, бях ранен, изплаших се, но не дезертирах; зъбите ми тракаха от страх, но пристягах здраво челото си с червена кърпа, за да не личи кръвта, и се хвърлях в атака. Едно по едно ще оскубя пред теб перата на моята гарга, душата си, докато от нея остане само малка бучка пръст, замесена със сълзи, кръв и пот. Ще ти разкажа борбата си, за да ми олекне; ще смъкна от себе си добродетелта, срама, истината, за да ми олекне. Ти как създаде „Толедо през време на буря“? Също такава, с тежки облаци, прорязана от жълти мълнии, отчаяно и непреклонно бореща се със светлината и тъмата, е и душата ми. Ще я видиш, ще я претеглиш изпод витите си вежди и ще я оцениш. Помниш ли онази тежка дума, която казваме ние критяните? „Където не сполучиш — върни се; където сполучиш — върви си!“ Ако не съм сполучил, дори само час живот да ми остава, ще се върна, за нова атака; ако съм сполучил, ще отворя земята, за да дойда да легна до теб.

ПАТРОКЛОС СТАВРУ

ПРЕДГОВОР

„Рапорт пред Ел Греко“ е фикционалната автобиография на Никос Казандзакис. Тя разказва за събития, личности и места, които са оказали значимо влияние върху цялостното творчество и житейски път на автора. Животът на Никос Казандзакис е възходяща спирала, а неговите възгледи и персонажи са изключително динамични и трансцендентални. Отделните части на книгата очертават различни периоди от земния път на Никос Казандзакис. Чрез описанието, авторът разкрива еволюцията на своите идеи и идеали, илюстрира цялостната многопластовост и проникновеност на своя пленителен вътрешен мироглед. Това произведение изгражда дълбок, цялостен и комплициран портрет на МЪЖ, който самият Ел Греко би могъл да увековечи чрез картините си. Образ, толкова плътен и истински, в който всеки читател успява да открие нещо от себе си. Това е вселенският заряд и въздействие на изящния литературен талант на Никос Казандзакис.

Творчеството на Казандзакис преминава през ограниченията и ги разрушава. Проблематиката на неговите произведения, тяхната проникновеност, задълбоченост и въздействие прескачат политически граници, раси, религии, националности, политически вярвания и възраст, а доказателство за величието, популярността и трансценденталността на неговото творчество е и фактът, че по време на Студената война неговите книги се четат трескаво в „лагерите“ и на двете враждуващи страни. Посредством изказа си и съчетанието на думи, изпълнени едновременно със състрадание и смелост, той ни учи да ходим по ръба на бездната, да гледаме дръзко в очите и да не изпитваме страх. Метафизическата агония е неговият постоянен спътник приятел, неговият „Тигър“, както Никос Казандзакис сам я определя в своето писмо от 1956 г. до П. Превелакис: „Завършвам Втората част на «Рапорт пред Ел Греко» и ще има и Трета. Работя

усилено, интензивно, напрегнато и неуморно. Знаеш, какво казват индийците: който язди тигър, не може да слезе. Ние яздим тигър.“

Отношенията на Никос Казандзакис с Ел Греко (Доменикос Теотокопулос) са като между войник и неговия генерал. Ел Греко е командващият Генерал и Лидер на неговата Националност и Етнос, истински син на Крит, а Казандзакис, творец на духа, самобитен покорител на Планини. Греко е кръстникът, а Казандзакис — кръщелникът.

Тази душевна близост и обвързаност между тях се вижда и в друго писмо, написано до Янис Каркидис, на 4 април 1956 г.: „... колкото повече остарявам, толкова по-ожесточен ставам, точно както се е случило и с нашия сънародник Ел Греко, чиито последни произведения са изпълнени със свирепост, екзалтация и вътрешен огън. Сега, пишейки «Рапорт пред Ел Греко», аз се чувствам едно с Великия Критянин и се обръщам към него с «Кръстник».“

В друго свое писмо до П. Превелакис, от 22 март 1956 г., изпратено от Антиб, Никос Казандзакис пише: „... работя много, след няколко дни ще завърша «Рапорт пред Ел Греко». Елени плаче, когато се налага да копира моя предговор, когато заговоря за моята смърт. Но тя трябва да свикне с това, аз също трябва да свикна с тази мисъл.“

Слънцето залезе, потъмняха планините, по билата на мозъка ми се е задържала още малко светлина, но святата нощ настъпва, издига се от земята, спуска се от небето, а светлината се е заклела да не се предаде; но знае, че спасение няма; няма да се предаде, но ще угасне.

Идеята за написването на тази автобиографична изповед и личната необходимост на Никос Казандзакис за създаването на „Рапорт пред Ел Греко“ ясно личи от писмото му до неговия шведски приятел и преводач Борхе Кнос: „Най-скъп мой приятелю, най-накрая Елени и аз сме спокойни. Смятам да започна да пиша новото си произведение тук — Писма до Греко, своеобразна автобиография и изповед пред моя «кръстник» — Греко. Вчера един мъдър приятел, Вондеспанен, ми каза, че Петрарка е написал «Писма до Цицерон», когото е обичал толкова много. Аз се произпълних с възторг. Моето намерение е да

създам подобна книга не толкова заради личната, колкото заради вечната нужда на всеки творец да разговаря със свой любим покойник, на когото вярва и пред когото да изповяда болката си.“

Творчеството на Никос Казандзакис е майсторско, интригуващо, зряло, силно и властно, то е лирично, епическо и дорийско — напоено с душевност и събуждащо всички сетива. „Рапорт пред Ел Греко“ е апогей на душата и сърцето. Самият Казандзакис в „The encyclopedic dictionary Eleftheroudakis“ (Vol. 4, Атина, с. 143–144) пише: „Никой не е формулирал така, както Г. [Ел Греко], с толкова сила и простота, агонизиращата екзалтация на човек.“ След прочита на „Рапорт пред Ел Греко“ всеки би могъл да достигне до същото заключение за творчеството на Никос Казандзакис: никой не е формулирал така, както Никос Казандзакис, с толкова сила и толкова простота, агонизиращата екзалтация на човек.

Патроклос Ставру^[1]

[1] Патроклос Ставру е осиновен син на Елени Н. Казандзакис и е законен собственик на авторските права върху творчеството на Никос Казандзакис — Бел.ред. ↑

ХРИСТО КУФОВ

ГОЛЕМИЯТ УРОК ПО СВОБОДА НА КАЗАНДЗАКИС

Изминаха 16 години, откакто творбите на Никос Казандзакис за последен път видяха бял свят в България. Твърде много време, когато става дума за майстор със световна слава — особено ако това е най-големият, най-обичаният и най-полемичен съвременен гръцки писател.

И ето че второто пришествие на Казандзакис настъпи. Доказателството е тази книга. „Рапорт пред Ел Греко“ бележи началото на поредица негови романи, които скоро ще излязат на книжния ни пазар — истински пробив, равняващ се на херкулесов подвиг в книгоиздаването. Дължим го на издателство „Ентусиаст“, което напълно заслужава името си. Въпреки някои затруднения около авторските права единствено неговият млад екип съумя да ги получи с търпение, упоритост и такт.

Дълбоко съм му признателен за това, както и за предоставената ми възможност да напиша тези редове. Постарах се да бъда сравнително кратък, защото няма нищо по-досадно от шедьовър, предшестван от дълъг и скучен предговор. Надявам се да го прочетете докрай, а ако не успеете, моля да ми простите. Единственото ми оправдание е, че не бих желал да изпадам в положението на критика, който обяснява на изумения автор — в случая на българския читател — какво е искал да каже. Ще ми се просто поне малко да разкрия как в продължение на няколко десетилетия книгите на Казандзакис се прераждаха, как бяха пресътворявани на български език от моя баща Георги Куфов. Дължа това на двамата — и на автора, и на преводача.

Пресътворявани, нямам друга дума.

След „Рапорт пред Ел Греко“ ще преоткрием и „Алексис Зорбас“, роман със световна известност, който у нас има особена съдба. Той бе преведен още през 1963 година. Ръкописът обаче трябваше да престои

цяло десетилетие в чекмеджетата на голямото старо бюро на баща ми, преди да бъде публикуван. Времена...

Държите в ръце една от най-необикновените книги във вечната библиотека на човечеството — „Рапорт пред Ел Греко“. Тя е сурова, лъвска храна за ума, душата и сърцето. Подобно на Библията, не се чете на един дъх, но няма нищо общо с нея, макар да отразява отношенията на Казандзакис с Бога, и в този смисъл навява асоциации за изстрадана, сътворена от самия него библия. Тя е най-дълбокото и най-философско творение на големия човеколюбец. В нея не отеква Божият глас, не е писана като свещените книги на Изтока, ведите, упанишадите, Библията, Талмуда и Корана, от мъдреци и пророци в състояние на дълбока медитация. Написана е от свободен, мъжествен човек, обсебен от неутолим копнеж по непостижимото, от непреклонен бунтар, който през целия си живот има безстрашието да се бори с Бога и дързостта да отиде отвъд него, за да надзърне в бездната на великото Нищо...

Това е духовната автобиография и одисея на Казандзакис, изповед, отразила неговите философски терзания, лутания, съмнения и надежди. Вечните елементи — мъжът и жената, любовта и омразата, светостта и грехът, земята и звездите, човекът и Богът, моралът и религията, бедността и богатството, свободата и робството, мъжеството и страхът, благородството и низостта, животът и смъртта; вечните въпроси, които съпътстват живота ни, откакто свят светува — защо се раждаме и защо умираме, откъде идваме и къде отиваме, при Казандзакис приемат нов, непознат досега смисъл. И може би тъкмо затова тази книга се чете като Библията; няма значение къде я отваряме, всяка страница е едно откровение и в същото време едно начало, и в това начало е Словото. Словото на Никос Казандзакис, в което вибрират съзвучия, пронизващи всички негови творби, и разкриват дълбоката, извечна същност на гръцкия характер — неукротимия стремеж на гърка към свободата. И в този смисъл цялото творчество на писателя е един голям урок по свобода.

Три гърци имаха съществено влияние при оформяне на мирозданието ми — Никос Казандзакис, Алексис Зорбас и баща ми. Първите двама не се нуждаят от представяне. Третият се представи главно чрез своите преводи — 34 преведени книги от гръцки на български език, седем от тях на Казандзакис. Те говорят много повече

за него, отколкото безмълвната му сянка. За онези, които го помнят и обичат, както и за онези, които го оставиха в забвение, ще допълня няколко щриха. Не мислете, че пиша панегирик.

Баща ми беше съвършен преводач, от най-старата школа, които пишеха на ръка, с молив. Пазя стотици страници, изписани с едрия му, красив, енергичен, леко нечетлив почерк. Приключваше превода на книгата, набираше ръкописа на пишещата машина, редактираше текста и пак го преписваше. Понякога стигаше до три преписвания — огромен, къртовски труд, който никой не можеше да възмезди финансово. Беше в състояние да прекара цял месец в Националната библиотека, за да преведе един-единствен пасаж от книга на Казандзакис. Писателят, който е критянин, често използва думи от критски диалект или изковава свои словосъчетания, и баща ми трябваше да води титанична борба — ровеше се в гръцки речници отпреди 160 години, консултираше се с наши и чужди елинисти, преди да постави точката. Беше абсолютен перфекционист, просто не можеше да работи по друг начин. Правеше го с дързостта и въображението на истински учен и изследваше дълбините на духовната вселена, чийто демиург е Казандзакис. Ако имаше Нобелова награда за преводачи, сигурен съм, че баща ми щеше да бъде номиниран. Притежаваше блестящ интелект, огромна култура и неподражаемо чувство за хумор, беше огнен мъж с вулканичен, южняшки темперамент. Беше грък до костния си мозък и когато избухнеше, сриваше всички прегради и условности. И тогава единствената стихия, която можеше да го уталожить, беше майка ми. Тя бе фина, благородна жена с възрожденска нагласа. Не познавам по-голяма, по-съвършена и по-хармонична любов от тяхната — един грък и една българка.

Споменавам всичко това, защото баща ми работеше по същия начин, както и живееше — буйно, страстно, с много любов и в същото време суперпрофесионално. Умееше в изумителна степен да се концентрира в това, което прави, без да трепне дълги часове, сякаш медитираше. Беше спартанец по тяло и епикуреец по дух, имаше голям литературен талант, който за съжаление трябваше да поеме в друга посока, защото се налагаше да издържа петчленно семейство със скромните възнаграждения от преводите си. Затова често казваше, че е принуден да остане в „задния двор на литературата“, както наричаше превода. Не свари да стигне до предния, отиде си, преди да завърши

романа на своя живот, който пишеше от години. Беше най-добрият и най-жертвоготовният приятел, бях първият читател, редактор и критик на всичко, което излизаше изпод перото му, имаше ми пълно доверие. Беше най-свободният човек, когото някога съм познавал. Често спореше с Казандзакис, не беше съгласен с някои негови крайни съждения и беснееше. За него спорът беше естествено състояние на духа. Но в крайна сметка му прощаваше, защото в известен смисъл Казандзакис бе някакво негово продължение, което той изследваше десетилетия наред.

За тези свои уникални преводи през 1998 г. баща ми получи, с указ на тогавашния президент Константинос Стефанопулос, най-високото гръцко отличие — Златен кръст на почетния легион.

Понякога се питам на какво се дължи необикновеното качество на преведените от него книги. Нима не е достатъчно да владееш добре гръцки и български език, за да направиш това? Да, всеки би могъл да преведе Казандзакис, но няма да е същото. Струва ми се, че са необходими две условия. Едното е да носиш всички белези на гръцката душевност, която е сложна, противоречива и тъкмо затова и привлекателна. Другото е силно да обичаш България и българския език. Баща ми отговаряше и на двете. Той не спираше да се възхищава на чудото на нашия език, както казваше, на неговото огромно богатство и неизчерпаеми изразни средства. Може би единственият език, който би могъл да предаде почти до съвършенство цялото великолепие и блясък на казандзаковското слово.

Като чаша студена вода е животът, а ние сме жадни, проклет да бъде онзи, който се е наситил, казва един стогодишен старец в „Рапорт пред Ел Греко“. Казандзакис, Зорбас и баща ми — за мен те са триединство в три образа. Понякога сенките им ме навестяват в мислите и сънищата ми. Ако има рай за преводачи, баща ми със сигурност е там, както винаги, в центъра на нежна компания, и води езикови спорове с Господа за Вавилонската кула, разбъркването на езиците и лошите преводи.

Христо Куфов

ЕЛЕНИ Н. КАЗАНДЗАКИ КАК ВИДЯХ ДА СЕ ПИШЕ „РАПОРТ ПРЕД ЕЛ ГРЕКО“

Десет години искаше Казандзакис срок от Господа, десет години още, за да завърши Делото си, да каже каквото имаше да казва, „да се разтовари“. И като дойде Смъртта, да вземе само една торба кокали. Десет години му стигаха — така мислеше.

Но Казандзакис не беше от онези, които „се разтоварват“. На седемдесет и четири години не само че не се чувстваше стар и уморен, но дори и след последното тежко премеждие, ваксинирането, той се беше, както сам казваше, подмладил. Същото казваха и двамата големи учени от Фрайбург — Хайлмайер, хематологът, и Краус, хирургът.

„Този човек е здрав! Аз ви го казвам! — викаше победоносно през целия последен месец професор Хайлмайер след всяка визита. — Неговата кръв сега е като моята!“

— Защо тичате така?! — карах му се аз от страх да не се подхлъзне на плочите и да си счупи някоя кост.

— Не се бойте, Леночка, аз имам криле! — отвърщаше той и човек чувстваше, че Казандзакис има доверие в организма и в душата си, които не се предаваха.

— Ах, ако поне можех да ви диктувам! — въздъхваше понякога той, вземаше молива и се мъчеше да пише с лявата ръка.

— Какво бързате? Кой ви гони? Свърши вече, изядохме вола... След няколко дни ще можете да пишете колкото си щете!

Извърщаше глава и ме гледаше известно време мълчаливо. Въздъхваше.

— Имам да казвам още много неща. Ето, три големи теми отново ме измъчват. Три нови романа. Но първо трябва да завърша „Греко“.

— Ще го завършите.

— Ще го променя. Я вземете молив и хартия, да видим дали ще успея?

Съвместната ни работа не продължи и пет минути дори.

— Невъзможно! Не знам да диктувам. Само като взема молива, мога да мисля...

„Прадеди, родители, Крит, детство... Атина, Крит, пътешествия, Сикелианос^[1], Виена, Берлин, Превелакис^[2], Москва...“

Спомням си сега един друг критичен момент в живота ни. Друга клиника, в Париж. И Никос пак тежко болен, 40 градуса температура, лекарите изпаднали в смут. Всички отчаяни, и единствен той невъзмутим:

— Я вземете молива, Леночка...

И с отпаднал глас, още погълнат от образа, той ми продиктува францисканските хайку, които бе вложил в устата на светеца:

„Казах на бадема: «Брате, поговори ми за Бога.» И бадемът цъфна.“

Преди да заминем за Китай, беше оставил „Рапорта“ в ръцете на един млад художник, на „акушерката си“, както го наричаше, защото идваше още от зори, качваше се в кабинета му и захващаше безкрайните: Откъде? И докъде? И докога? — за всички големи проблеми, за Бога, за човека, за изкуството... А Никос се смееше, радваше се на плама и на страстната любов на младия човек към изкуството и... „раждаше“. Подхвърляше разни мисли и му олекваше...

— В къщата може да стане пожар — каза му той. — Предпочитам този ръкопис да бъде в твоите ръце; ако изгори, няма да мога вече никога да го напиша отново... Жалко само, че не го завърших...

Но как да го завърши! Какво ли не беше правил през последните месеци преди пътуването!

Започна „Рапорта“ през есента на 56-а, когато се завърнахме от Виена. Когато си почиваше от „Рапорта“, залавяше се с превода на „Одисея“ на Омир, който той работеше заедно с Какридис.

— Дано сварим да я довършим, та да не отида куц на оня свят! — казваше той с ирония, но и със страх.

А в същото време току пристигаха части от английския превод на неговата „Одисея“. По цели страници с трудно преводими думи. Колко време, колко труд му погълна тази „Одисея“! На туй отгоре и разните издания на творчеството му на гръцки! Текстовете, които трябваше да се

поправят или да се допълнят. „Русия“, чийто ръкопис се загуби... И Пиер Сиприо от френското радио, който го измъчваше с „Беседите“... И киното... И едно пътуване до Индия по покана на Неру, за което се приготвихме, но не предприехме, защото се бояхме от многото ваксинации...

Да, не свари да осъществи „второто написване“ на „Рапорт пред Греко“, както имаше обичай да прави. Свари обаче да напише наново цялата първа глава и една от последните: „Когато семето на «Одисея» връзваше в мен“, това, което приживе изпрати да се публикува в „Неа Естиа“. Свари също така да прочете ръкописа си и да поправи или да допълни тук-таме нещо с молив.

Отново изживявам, сега в усамотението си, онази есенна привечер, когато слезе някак лек, лек, като малко дете, с първата глава.

— Прочетете я, дете мое, прочетете я да я чуя!

— „Събирам сечивата си: зрение, слух, вкус, обоняние, осезание, мозък, свечери се вече, свършва надницата, завръщам се като къртицата в дома си, в пръстта. Не защото се уморих да работя, не съм се уморил, но слънцето залезе...“

Не можах да продължа по-нататък — гърлото ми се сви. За първи път Никос говореше за смърт.

— Защо пишете така, сякаш ще умирате? — извиках наистина отчаяна аз.

И в себе си си казах: „Защо днес приема Смъртта?“

— Не, няма да умра, спътнице моя, не се безпокойте. Ще живея още десет години, нали казахме? — отвърна ми той без никакво колебание. — Трябват ми още десет години! — повтори той с по-тих глас, присегна се и докосна коляното ми. — Хайде сега, прочетете ми я, да видим какво съм написал!

Пред мен отричаше, но може би в себе си знаеше. Защото същата вечер сложи тази глава в плик заедно с едно писмо до приятеля си Панделис Превелакис: „Елени не можа да я прочете, разплака се. Но добре е да почне да свиква, да свиквам и аз...“

Вътрешният му демон, изглежда, го подтикна да изостави „Третият Фауст“, който той толкова копнееше да напише, и да постави на стапела Автобиографията си.

Истина и мит размесени. Много истина, съвсем малко въображение. Някои дати променени. Когато говори за други — винаги

самата истина, непокътната, точно това, което е видял и чул. Когато говори за свои лични преживявания — някои малки промени...

Но едно е безспорно. Ако можеше да напише отново „Рапорта“, щеше да го промени. Какъв щеше да го направи, не знаем. Щеше да го обогати. Всеки ден си спомняше нови случки, които беше забравил. И щеше да го постави — така мисля — в калъпа на действителността. Защото действителният му живот беше изпълнен със съдържание, с човешка тревога, радост и болка — с „човещина“, ако го изразим с една дума. Защо щеше да го промени? Не че липсваха трудните мигове на слабостта, на бягството и мъката. Но тъкмо тези трудни мигове за Казандзакис са били винаги като нови стъпала, за да се изкачи още по-високо, да стигне до върха, там, където си беше обещал да се изкачи, преди да захвърли работните си сечива, защото беше почнало да се свечерява...

„Не ме преценявайте като човек — ме беше помолил някога друг борец. — Не ме преценявайте по делата ми. Преценете ме като Бог, по скритата цел на моите дела!“

Така, мисля, и ние трябва да преценим Казандзакис. Не по това, което е направил, и дали това, което е направил, има или не висока стойност. А какво е искал да направи и дали това, което е искал да направи, би имало висока стойност за него и за нас, другите.

Мисля, че би имало. През тези трийсет и три години редом с него не си спомням да съм се срамувала някога заради някоя негова лоша постъпка. Той беше честен, чист, искрен, непокуварен, благ към другите, суров само към себе си. Оттегляше се в усамотение, защото чувстваше, че борбата е тежка, а часовете преброени.

— Иде ми да направя това, което казва Бергсон: да заста на някой кръстопът, да протегна ръка и да започна да прося от минавачите: „Милостиня, братя! По четвърт час от всеки!“ — казваше ми той и кръглите му, съвсем черни в полумрака очички се наливаха със сълзи. — Ах, още малко време, да сваря да завърша Делото! След това, добре дошла Смъртта!

Проклетата да бъде! Дойде и го покоси в разцвета на младостта му! О, да, не се смей, скъпи читателю, защото тъкмо сега беше почнал да разцъфва и да връзва плод този, когото ти толкова обикна, този, който толкова те обикна, твоят Никос Казандзакис!

Женева, 15 юли 1961 г.

ТРИ ДУШИ, ТРИ МОЛИТВИ:

*I — Лък съм в твоите ръце, Господи,
изпъни ме, иначе ще прогния.*

*II — Не ме преизпъвай, Господи,
ще се счупя.*

*III — Преизпъни ме, Господи,
и нека се счупя!*

[1] Ангелос Сикелианос (1884–1951) — изтъкнат гръцки поет и драматург, оказал голямо влияние върху развитието на съвременната гръцка литература — бел.прев. ↑

[2] Панделис Превелакис — известен гръцки писател, критянин като Казандзакис и негов личен приятел — бел.прев. ↑

Моят Рапорт пред Греко не е автобиография. Животът ми, личният, има някаква много относителна стойност, само за мен, за никой друг. Единствената стойност, която му признавам, е тази: борбата му да се изкачва, стъпало по стъпало, за да стигне колкото се може по-високо, благодарение на силите и упоритостта си, на върха, който своеволно нарекох Критски Поглед.

И така, читателю, в тези страници ще откриеш червената линия, очертана от капки моя кръв, линия, която бележи пътя ми сред хората, сред страданията и идеите. Всеки човек, достоен да се нарече син човечески, поема кръста си и тръгва нагоре по своята Голгота; мнозина, повечето, стигат до първото, до второто стъпало, задъхват се, строполяват се посред пътя и не стигат до върха на Голгота — искам да кажа, до върха на дълга си, — да бъдат разпнати, да възкръснат и да спасят душата си. Проявяват малодушие, страхуват се да бъдат разпнати и не знаят, че разпъването е единственият път към възкресението. Друг път няма.

Четири бяха решаващите стъпала в моя път нагоре и всяко от тях носи едно свещено име: Христос, Буда, Ленин, Одисей. Именно този кървав мой път от една от тези велики души на друга, сега, когато слънцето залязва, се мъча да очертая в този Пътепис; как един човек, останал без дъх, се изкачва по скалистата планина на своята съдба. Цялата ми душа е един Вик; и цялото ми Дело е тълкование на този Вик.

Една дума, през целия мой живот, постоянно ме е измъчвала и шибала като бич; думата Нагорнище; това именно нагорнище, истина, примесена с въображение, бих искал да изложа тук; и червените стъпки, оставени по моя път нагоре. И бързам, преди да си наложя „черния шлем“ и да сляза в пръстта, защото тази кървава линия ще бъде единствената следа, оставена от преминаването ми по тази земя; това, което написах и извърших, бе написано и извършено върху вода и изчезна.

Призовавам паметта си да си спомни, събирам от въздуха живота си, заставам като войник пред генерала и правя своя Рапорт пред Ел Греко; защото той е замесен от същата критска пръст като мен и може най-добре от всички борци, живи или живели някога, да ме разбере. Не остави ли и той същата червена линия по камъните?

ПРЕДИСЛОВИЕ

Събирам сечивата си: зрение, слух, вкус, обоняние, осезание, мозък. Свечери се вече, свършва надницата, завръщам се като къртицата в дома си, в пръстта. Не защото се уморих да работя, не съм се уморил, но слънцето залезе.

Слънцето залезе, потъмняха планините, по билата на мозъка ми се е задържала още малко светлина, но святата нощ настъпва, издига се от земята, спуска се от небето, а светлината се е заклела да не се предаде; но знае, че спасение няма; няма да се предаде, но ще угасне.

Хвърлям последен поглед наоколо: с кого да се сбогувам? С какво да се сбогувам? С планините, с морето, с отрупаната с плод лозница на балкона ми, с добродетелта, с греха, със студената вода? Всеу, всеу, всички те също слизат заедно с мен в пръстта.

На кого да доверя радостите и огорченията си, съкровения донкихотовски пориви на младостта, грубия сблъсък по-късно с Бога и с хората, и накрая суровата гордост на старостта, която изгаря, но отказва до самата си смърт да се превърне в пепел? На кого да кажа колко пъти, катерейки се с ръце и крака по скалистата стръмнина на Бога, се подхлъзвах и падах, колко пъти се надигах, целият в кръв, и отново почвах да се изкачвам? Къде да намеря някоя толкова наранена и непреклонна душа като моята, за да ѝ се изповядам?

Стискам спокойно, състрадателно, буца критска пръст в шепата си; носех тази пръст винаги със себе си, през всичките си странствания, а при големи страдания я стисках в шепата си и черпех сила, голяма сила, сякаш стисках ръката на любим приятел. Но сега, когато слънцето залезе и надницата свърши, какво да я правя силата? Не ми е нужна вече; държа тази критска пръст и я стискам с неизразима нежност, сладост и признателност, сякаш стискам в шепата си и се прощавам с гърдата на любима жена. Това съм бил вечно, това ще бъда вечно, като мълния премина онзи миг, когато ти се завъртя, сурова критска пръст, и се превърна в борещ се човек.

Каква борба, каква мъка, каква гонитба на невидимия звяр човекоядец, какви опасни небесни и сатанински сили има в тази шепа пръст! Замесена е с кръв, сълзи и пот, превърна се в кал, превърна се в човек, и пое нагоре, за да стигне — къде да стигне? Катереше се задъхан по тъмното туловище на Бога, протягаше ръце, опипваше, опипваше и се мъчеше да открие лицето му.

И когато, през тези последни години, отчаян вече, осъзна, че това тъмно туловище няма лице, каква нова, изпълнена с дързост и ужас борба да издяла необработения връх и да му придаде лице — своето лице!

Но сега надницата свърши, събирам сечивата си; нека други буци пръст дойдат да продължат борбата; ние, смъртните, сме батальонът на безсмъртните, червен корал е кръвта ни и над бездната градим остров.

Градим Бога, поставих и аз своето червено камъче, една капка кръв, да го закрепя, да не загине, да ме закрепя, да не загина, изпълних дълга си.

Сбогом!

Протягам ръка, хващам мандалото на земята, за да отворя вратата и да си отида, но се поспирам на светлия праг още малко; трудно, много трудно е за очите, ушите, сърцето да се откъснат от камъните и тревите на този свят; казваш си: „Сит съм, спокоен съм, не искам вече нищо, изпълних дълга си и си отивам.“ Но сърцето се вкопчва за камъните и тревите, противи се, умолява. „Почакай още!“

Мъча се да утеша сърцето си, да го склоня да каже доброволно „да“. Да не си тръгнем като роби, бити, разплакани от света, а като царе, които са яли, пили, наситили са се, не искат повече нищо и стават от масата. Но сърцето бие все още в гърдите, противи се, вика: „Почакай още!“

Спирам се, хвърлям последен поглед към светлината, която също се противи като човешкото сърце и се бори. Облаци покриха небето, устните ми поръси хладен дъжд, земята замириса. Гальовен, подмамващ глас се издига от пръстта: „Ела... ела... ела...“

Сгъстиха се капките; първата нощна птица въздъхна и мъката ѝ, безкрайно сладка, се отърколи от потъмнелия листак във влажния въздух. Тишина, неизмерима наслада, никой вкъщи; а навън зажадените нивя поемаха с благодарност, с мълчаливо блаженство, първия дъжд; надигаше се земята, като кърмаче, към небето, за да суче.

Затворих очи; в шепата си все тъй стисках буцата критска пръст, когато се унесох в сън. Заспах и видях сън: разсъмваше се уж, Зорницата се полюляваше над мен, треперех, казвах си — сега ще падне; и тичах, тичах сред пусти безводни планини, съвсем сам. Отвъд, на изток, се подаде слънцето; не беше слънце, беше една бронзова тепсия, пълна с разжарени въглени. Въздухът кипеше. От време на време някоя пепелява яребица излиташе от скалите, пляскаше с криле и кудкудякаше, кикотеше се и ми се присмиваше; при една извивка на планината един гарван подхвъркна, като ме видя; навярно ме очакваше, защото тръгна подир мен, като избухна в смях. Ядосах се, наведох се, взех един камък, за да го запратя по него; но гарванът се беше преобразил, беше се превърнал в старче, което ми се усмихваше.

Обхвана ме ужас и отново започнах да тичам. Виеха се планините, виех се и аз заедно с тях; кръговете непрекъснато се стесняваха, обхвана ме шемет. Подскачаха около мен планините, изведнъж разбрах, че това не бяха планини, а вкаменелост на допотопен мозък, вдясно от мен беше забит огромен черен кръст, високо, върху един камък, и на него беше разпната грамадна бронзова змия.

Мълния проряза мозъка ми, освети планините наоколо, видях: бях навлязъл в страшния виец се овраг, по който бяха тръгнали преди хиляди години евреите, с Йехова като водач, когато бягаха от благодатната тлъста земя на фараона. Този овраг бе огнената работилница, където, сред глад, жажда и проклетия, бе изковано племето на Израил.

Обзе ме ужас, ужас и голяма радост; опрях се на една скала, за да спре зашеметяването, затворих очи, и изведнъж всичко около мен изчезна; гръцкият бряг се простираше пред мен, морето беше наситено синьо, скалите червени, и сред скалите — ниският вход на съвсем тъмна пещера. Една ръка се появи във въздуха и пъкна в пръстите ми запалена борина. Разбрах заповедта: прекръстих се и влязох в пещерата.

Обикалях, обикалях, газех в черни ледени води, над главата ми висяха влажни светлосини сталактити, издигаха се от земята гигантски каменни фалоси, които блестяха и се смееха под светлината на борината. Тази пещера беше ножницата на голяма река, която я бе изоставила празна, защото през вековете бе променила пътя си...

Бронзовата змия изсъска сърдито; отворих очи, видях отново планините, оврага, пропастите; зашеметяването беше преминало; всичко застана неподвижно, озари се, разбрах: по същия начин Йехова беше разровил околните пламтящи планини, за да мине. Бях навлязъл в страшната ножница на Бога и следвах, вървах по стъпките му.

— Този е пътят! — извиках в съня си. — Този е пътят на човека, друг няма!

И едва-що из устата ми изскочиха тези дръзки слова, и силен вихър ме обгърна, яростни криле ме подеха и изведнъж се озовах на върха на навестения от Бога Синай. Въздухът миришеше на сяра, устните ми тръпнеха, сякаш ги бодяха безброй невидими искри. Вдигнах клепачи. Никога нито очите ми, нито душата ми не се бяха наслаждавали на толкова сурова, на толкова съзвучна със сърцето ми гледка — без вода, без дърво, без хора. Без надежда. Тук душата на един отчаян или горд човек намира пълното блаженство.

Огледах върха, на който стоях: две дълбоки ями, издълбани в гранита, навярно бяха стъпките на пророка с рогата, който бе чакал да се появи гладният Лъв. Нали тук, на върха Синай, му бе заповядал да чака? Чакал.

Чаках и аз. Надвесих се през ръба на бездната, послушвах се; изведнъж далеч, много далеч, глухо отекнаха стъпки. Някой идваше и планините се тресяха; ноздрите ми потръпнаха — целият въздух миришеше на пръч водач. „Идва! Идва!“ — мълвях аз и притягах здраво кръста си с пояса; готвех се да се боря.

Ах, колко бях копнял за този миг! Без да се намесва и да ме заблуждава наглият видим свят, да се срещна, лице в лице, с гладния звяр на небесната джунгла. Невидимият. Ненаситният. Благият Отец, който изяжда децата си и от устните му, от брадата му, от ноктите му капе кръв.

Ще му говоря смело, ще му разкрия болката на човека, болката на птицата, на дървото и на камъка, всички взехме решение, не искаме да умрем, в ръцете си държа едно заявление, подписали са го всички дървета, птици, зверове, хора, не искаме, Отче, да ни изядеш, и няма да се побоя да му го дам.

Говорех, умолявах, притягах кръста си и треперех.

И както чаках, камъните сякаш се разтредоха и чух силно дихание.

— Ето го... ето го... пристигна! — прошепнах аз и се извърнах настръхнал.

Ала не беше Йехова, не беше Йехова, беше ти, Дядо, от любимата критска пръст, стоеше пред мен, строг господар, с клинообразната си снежнобяла брадичка, с присвитите си сухи устни, с възторжения си поглед, изпълнен с пламъци и криле; а в косите ти се бяха вплели корени от мащерка.

Погледна ме и щом ме погледна, разбрах, че този свят е облак, натежал от мълнии и вихри, и че облак е и човешката душа, натежала от мълнии и вихър, и над нея вее Бог, и спасение няма.

Вдигнах очи, погледнах те. Понечих да ти кажа: „Дядо, наистина ли няма спасение?“, но езикът ми беше залепнал на гърлото; понечих да се приближа към теб, но коленете ми се подкосиха.

Протегна тогава ръка, сякаш се давех, а ти искаше да ме спасиш.

Вкопчих се жадно в ръката ти; беше изцапана с пъстроцветни бои, сякаш още рисуваше; пареше. Щом докоснах ръката ти, придобих сила и смелост, можах да проговоря:

— Любими Дядо — казах, — дай ми някаква повеля.

Усмихна се, положи ръка върху главата ми; не беше ръка, беше пъстроцветен огън; пламъкът проникна до дълбините на мозъка ми.

— Стигни, докъдето можеш, дете мое...

Гласът му беше дълбок, глух, сякаш излизаше от глъбините на земното гърло.

До недрата на мозъка ми стигна гласът му, но сърцето ми не потрепна.

— Дядо — извиках аз сега по-силно, — дай ми някоя по-трудна, по-критска повеля.

И изведнъж, докато изрека това, изсвистя пламък, процепи въздуха и неукротимият ми праотец с вплетените в косите му корени от мащерка изчезна и на върха на Синай остана само един глас, непоколебим, изпълнен с повеля, та въздухът потрепери:

— Стигни, докъдето можеш!

Стреснах се и се събудих; беше се съмнало вече. Станах, отидох до прозореца, излязох на балкона с отрупаната с плод лозница. Дъждът беше спрял, камъните блестяха, смееха се; листата на дърветата бяха натезали от сълзи.

— Стигни, докъдето можеш!

Това беше твоят глас; никой друг на този свят не би могъл да изрече такава мъжка дума, само ти, ненаситни Дядо! Не си ли ти непоколебимият, непреклонният, въпреки безнадеждността, вожд на готовото за бой мое поколение? Та нали ние, ранените, гладните, лудите глави, железните глави, зарязахме охолния живот и сигурността и начело с теб се хвърляме напред, за да разчупим границите?

Най-сияйният образ на отчаянието е Бог; най-сияйният образ на надеждата е Бог; отвъд надеждата и отчаянието, отвъд прастарите граници ме тласкаш, Дядо. Къде ме тласкаш? Поглеждам около себе си, вглеждам се в себе си; добродетелта обезумя, геометрията обезумя, материята обезумя; трябва отново да дойде законодателят Ум, да наложи нов ред, нови закони; по-пълна хармония да зацари в света.

Това искаш, натам ме тласкаш постоянно; ден и нощ чувах повелята ти; мъчех се, доколкото можех, да стигна дотам, докъдето можех, това си бях вземил в дълг; дали съм стигнал, или не съм стигнал, ти ще ми кажеш. Застанал съм прав пред теб и чакам.

Генерале мой, битката завършва, правя рапорта си; ето къде воювах, ето как воювах, бях ранен, изплаших се, но не дезертирах; зъбите ми тракаха от страх, но пристягах здраво челото си с червена кърпа, за да не личи кръвта, и се хвърлях в атака.

Едно по едно ще оскубя пред теб перата на моята гарга, душата си, докато от нея остане само малка бучка пръст, замесена със сълзи, кръв и пот. Ще ти разкажа борбата си, за да ми олекне; ще смъкна от себе си добродетелта, срама, истината, за да ми олекне. Ти как създаде „Толедо през време на буря“? Също такава, с тежки облаци, прорязана от жълти мълнии, отчаяно и непреклонно бореца се със светлината и тъмната, е и душата ми. Ще я видиш, ще я претеглиш изпод витите си вежди и ще я оцениш. Помниш ли онази тежка дума, която казваме ние, критяните? „Където не сполучиш — върни се; където сполучиш — върви си!“ Ако не съм сполучил, дори само час живот да ми остава,

ще се върна, за нова атака; ако съм сполучил, ще отворя земята, за да дойда да легна до теб.

И така, чуй, Генерале, моя рапорт и отсъди; изслушай, Дядо, живота ми, и ако съм се борил и аз заедно с теб, ако съм бил ранен, без някой да разбере, че ме е боляло, ако не съм обърнал никога гръб на врага, дай ми благословията си!

I. ПРАДЕДИТЕ

Надвесвам се, поглеждам вътре в себе си и настръхвам: прадедите ми откъм рода на баща ми — кръвожадни корсари по моретата, воеводи на сушата, нямали страх нито от човек, нито от Бога; откъм рода на майка ми — невзрачни, благодушни селяни, превити с надежда по цял ден над земята, засявали и чакали дъжда и слънцето, ожънвали, и привечер сядали на пезула^[1] на къщата си, скръствали ръце и се уповавали на Бога.

Как бих могъл да съчетая тези двама съперничаещи си в мен прадеди — огъня и пръстта?

Осъзнавах, че в това се състоеше моят дълг, единственият, да помиря непомиримите, да измъкна от недрата си гъстата праотцовска тъма и да я превърна, доколкото мога, в светлина. Не е ли същият и методът на Бога? Не е ли наш дълг да го прилагаме и ние, като следваме стъпките му? Кратка мълния е нашият живот, но сварваме.

Цялата Вселена, без да го осъзнава, следва този метод, всяко живо същество е работилница, в която, скрит, Бог обработва и преобразява калта. Затова цъфват и връзват дърветата, и се плодят животните, и маймуната успя да надхвърли съдбата си и да се изправи на двата си крака; и сега, за първи път, откакто се е появил светът, човекът е удостоен с честта да влезе в работилницата на Бога и да работи заедно с него; и колкото повече плът превръща в любов, в мъжество и свобода, толкова повече става Син божи.

Тежък, непосилен дълг; през целия си живот съм се борил, боря се и сега, но все още е останала тъма, утайка в сърцето, и борбата все тъй започва отново. Прастари бащини прадеди се сливат, дълбоко сврени в мен, и затова е много трудно в гъстия мрак да различа лицата им. Колкото повече навлизам навътре, като преминавам през горните пластове на душата си — личността, расата, човешкия род, — за да намеря първия страшен Праотец в мен, толкова по-силно ме обзема свещен ужас; отначало лицата ми изглеждат братски, бащински, но след това, колкото по-дълбоко навлизам към корените, един космат, с

тежка челюст праотец изскача от недрата ми, гладен, жаден, и ръмжи с кървясали очи. Този праотец е дивият, необработен звяр, който ми бе даден да го превърна в човек; и ако мога, ако сваря, да го издигна по-високо и от човека... Какво страшно нагорнище от маймуната към човека, от човека към Бога!

Една нощ вървах по една висока заснежена планина. С един мой приятел бяхме загубили пътя, и замръкнахме. Над нас — безмълвната, съвсем кръгла луна, безоблачното небе, и от планинската седловина, където се намирахме, чак долу до полето, снегът блестеше бледосинкав. Плътна, тревожна тишина, непоносима; такива навярно са били облените от лунна светлина нощи хиляди векове наред, преди Бог, тъй като и самият той не можел повече да понася такава тишина, да вземе кал и да сътвори хората.

Вървах няколко крачки пред приятеля си; странен шемет обгръщаше мозъка ми, пристъпях, залитах като пиан; струваше ми се, че вървя по луната или по някаква прастара, необитавана страна, преди появата на човека, но много позната; внезапно, при една извивка на планината, различих, много далеч, дълбоко в долината, няколко бледи светлинки, навярно беше някакво селце, което още будуваше. И тогава ми се случи нещо поразително; спомням си го и още настръхвам; спрях, свих юмрук и извиках разярено, като сочех с юмрук селото:

— Ще ви изколя всичките!

С някакъв дрезгав глас, който не беше мой. И щом чух този глас, се изплаших; почнах да треперя с цялото си тяло. Приятелят ми изтича разтревожен, хвана ме под ръка.

— Какво ти стана? — запита ме той. — Кой ще изколиш?

Коленете ми се бяха подкосили; изведнъж почувствах неизразима умора; но щом видях приятеля си, дойдох на себе си.

— Не бях аз — измърморих, — не бях аз; друг беше.

Друг беше. Кой? Никога недрата ми не се бяха разтваряли толкова дълбоко, толкова разобличително; отдавна се догаждах за това, но от онази нощ бях вече сигурен. Вътре в нас — тъма, много стъпки, дрезгави гласове, космати зверове, изгладнели. Нищо ли най-сетне не умира? Нищо ли не може да умре на този свят? Докато сме живи, всички дочовешки нощи и дочовешки луни, и предвечните глад и жажда, и мъка ще живеят и ще гладуват, ще жадуват, ще се мъчат заедно с нас. Ужас ме обзема, когато чувам в недрата си страшното

бреме, което нося, да ръмжи. Никога ли няма да се отърва, никога ли няма да се прочистят вътрешностите ми? Много рядко един нежен глас се чува дълбоко от сърцето ми: „Не се бой, ще създам закони, ще сложа ред, аз съм Бог, имай ми доверие.“ Но изведнъж диво ръмжене изскача от недрата ми и нежният глас млъква: „Не се хвали; ще разпердушиня законите ти, ще разваля реда ти, ще те затрия; аз съм хаосът!“

Понякога, разправят, слънцето спирало посред пътя си, за да чуе песента на някоя девойка. Де да беше истина! Да можеше неизбежността да промени пътя си, очарована от някоя душа, която пее долу на земята! Да можехме, с плач, със смях, с песни, да създадем един закон, който да сложи ред в хаоса! Нежният глас в нас да заглушава ръмженето.

Когато съм пийнал или ядосан, или когато докосвам жената, която обичам, или когато се задушavam от неправдата и вдигам бунтовна глава срещу Бога или Дявола, или срещу представителите на Бога или на Дявола тук, на земята, чувам как тези чудовища вътре в мен реват и налитат да строшат капака, да излязат отново на светло, да грабнат наново оръжие. Та нали съм последният им внук, друга надежда освен мен, друго убежище нямат, каквото им е останало още да отмъщават, да се радват или да страдат, само чрез мен могат да го сторят; изчезна ли аз, ще изчезнат и те заедно с мен. Цяла войска от космати чудовища и изтерзани хора ще се отърколят заедно с мен в гроба. И може би затова ме измъчват толкова и бързат; и може би затова младостта ми беше толкова нетърпелива, непокорна и тъжна.

Убивали са и са ги убивали, без да зачитат душата, нито своята, нито на другите; обичали са и са презирали, със същото безгранично пренебрежение, живота и смъртта. Ядели като хали, пиели като волове, не мърсували с жени, когато тръгвали на война. Голи до кръста лете, увити в овчи кожи зиме; миришели, и зиме и лете, като разпасани зверове.

Праядо ми — още го чувствам съвсем жив в кръвта си, — струва ми се, е най-жив от всички в кръвта ми; бил с бръсната над челото глава, с дълга плитка, сдушил се бил с алжирски корсари и браздял моретата. Били установили свърталищата си в пустите острови на Грабуса, на запад, на края на Крит, и оттам вдигали черните платна и се нахвърляли на минаващите кораби; едни плували към

Мека, натоварени с мюсюлмански поклонници; други — към Божи гроб, натоварени с християни, които отивали да станат хаджии. Ревели корсарите, мятали канджите си, скачали със секири на палубата, не правели хатър нито на Христос, нито на Мохамед. Колели старците, заробвали младите, катурвали жените, и отново се свирали, с потънали в кръв и изпълнени с женски дъх мустаци, в Грабуса. Друг път пък връхлитали на богатите бързи платноходи, които се задавали от Изтока, натоварени с подправки. И старците още помнеха, че били чували как веднъж цял Крит се размирисал на канела и индийско орехче; понеже прадядо ми, онзи с плитката, ограбил един кораб, натоварен с подправки, и като не знаел какво да ги прави, ги разпратил по всички села на Крит, на кумовете и кумиците си, армаган.

Когато, преди няколко години, научих за този случай от един столетник критянин, аз се смутих; по време на всичките си пътешествия, а и пред себе си, върху масата, на която пиша, винаги, не знам защо, обичам да има пръчка канела и две индийски орехчета.

Колкото пъти можах, вслушвайки се в тайните гласове в мен, да последвам не ума си, който бързо се задъхва и спира, а кръвта си, стигах със загадъчна увереност до най-далечното ми прадядовско начало. След това, с времето, тази загадъчна увереност се подсили от осезаеми белези на всекидневния живот; отначало мислех, че е случайно, и не обръщах внимание; докато накрая, сливайки гласа на видимия свят с вътрешните си тайнствени гласове, можах да премина първичната тъма под мозъка, да повдигна капака и да видя.

И от мига, в който видях, душата ми започна да закрепва, не се разливаше вече и не се изменяше бързо като вода, и около едно светло ядро сега се сгъстяваше и уплътняваше едно лице, нейното лице. Не вървах вече по изменчиви пътища, кога надясно, кога наляво, за да открия от кои зверове произхождам, сега вървах уверено, защото знаех какво е истинското ми лице и единственият ми дълг: да обработя това лице с колкото е възможно повече търпение, любов и умение. Какво ще рече да го обработя? Да го превърна в пламъка, и ако сваря, преди да дойде Смъртта, да превърна този пламък в светлина, та Смъртта да няма вече какво да вземе от мен. Защото най-голямата ми амбиция е била да не оставя на Смъртта нищо, което да може да ми вземе — само малко кости.

А най-много ми помогна да постигна тази увереност земята, в която пуснаха корени и която откърми бащините ми предци. Родът на баща ми произхожда от едно село на два часа път от Мегало Кастро, наречено Варвари; когато византийският император Никифор Фока си възвърнал през десети век Крит от арабите, запрял в няколко села оцелелите от клането араби и тези села били наречени Варвари. В едно такова село пуснали корени бащините ми прадеди и всички имат арабски душевни белези: горди, упорити, неразговорливи, въздържани в яденето, необщителни; таят с години в себе си злобата или любовта, мълчат, и изведнъж ги обладава дяволът и яростта им избухва. Животът за тях не е най-висшето благо, а страстта. Не са добри, не са сговорчиви, тежка е сянката им, не по вина на другите хора, а по тяхна; някакъв демон вътре в тях ги души, ще се пръснат; стават корсари или се напиват, забиват нож в ръката си, да изтече кръв, та да им олекне; или убиват жената, която обичат, за да не бъдат роби. Или се мъчат, като мен, недораслия им внук, да преобразят тъмното бреме и да го превърнат в дух. Какво ще рече да превърна варварските си прадеди в дух? Това ще рече, да ги подложат на върховно мъченичество и да ги заличат.

И още други гласове бележат тайно пътя ми към прадедите; когато видя някоя финикова палма, сърцето ми радостно потръпва, сякаш се завръща в родината си, в безводното, потънало в прах бедуинско село, чиято единствена украса е финиковата палма. И когато веднъж навлязох в пустинята на Арабия, възседнал камила, и се взрях в безбрежния и безнадежден пясък, жълт, розов, тъмносин привечер, който се разстилаше на вълни на вълни пред мен, без следа от човек, обхвана ме опиянение, сърцето ми нададе вик като соколица, която се завръща след години, след хиляди години, в гнездото си.

И още нещо: по едно време живеях в усамотена къщурка колиба, близо до едно гръцко село, съвсем сам, и пасях, както казва един византийски отшелник, ветровете; искам да кажа, пишех стихове. Тази къщурка беше сгушена сред маслинови дървета и борове, и през клоните им се виждаше, ниско долу, съвсем синьо, безбрежно, Егейско море. Само Флорос, един овчар, с руса брадичка, благодушен, целият потънал в мазнина, минаваше с овцете си всяка сутрин и ми донасяше шише мляко, осем варени яйца и хляб, и си отиваше. Гледаше ме приведен над хартията как пиша, поклащаше голямата си глава: „Боже

опази, за какво ти е да пишеш толкова писма, началство? Не ти ли омръзва?“ И прихваше да се смее. Един ден мина забързан, ядосан, нямаше кеф и добър ден дори да ми каже.

— Какво ти е бре, Флорос? — извиках му аз.

Махна с ръчището си:

— Зарежи я, началство, цяла нощ не можах да мигна. Ама не чу ли и ти, твоя милост, нямаш ли уши? Не чу ли на отсрещния баир онзи чобанин, да се не види макар! Не натаманил добре хлопките на стадото си и къде ти да заспя! Отивам!

— Къде отиваш бре, Флорос?

— Ами че да му ги натаманя, та да се успокоя!

И тъй, веднъж по обяд станах да взема от долапа солницата, за яйцата, и разсипах малко сол на пода; сърцето ми се сви; проснах се веднага долу и започнах зрънце по зрънце да я събирам... По едно време изведнъж осъзнах какво правя и се изплаших; какво толкова се разтревожих, че се е разсипала малко сол на земята? Каква стойност има? Никаква!

По-късно открих и други следи върху пясъка, по които можех да стигна до прадедите си: огъня и водата.

Когато видя огън да гори без нужда, скачам неспокоен, не мога да гледам как се пропилява; а когато видя чешма да тече, без да пълни някоя стомна, без човек да пие от нея или да полива градина, тичам и я затварям.

Изживявах всички тези странни неща, но не ги свързвах ясно в съзнанието си, за да откроя тайнственото им единство; сърцето ми не можеше да понася да се разхищава водата, огънят, солта, потръпвах от радост, когато виждах някоя финикова палма, навлизах в пустинята и не ми се излизаше вече от нея — но умът ми не се впускаше по-нататък, много години така; изглежда обаче, скришом, в тъмната работилница вътре в мен, мисълта действаше, свързваха се тайно всички тези необясними неща, полека-лека, наредени едно до друго, придобиваха някакъв смисъл. И изведнъж, един ден, без да съм го и помислял преди това, както си вървах из един голям град и зяпах, открих! Сол, огън, вода — трите скъпоценни блага на пустинята! Навярно, значи, някакъв праотец вътре в мен, някакъв бедуин, скачаше, когато виждаше солта, огънят, водата да се разпиляват, и се спускаше да ги спаси.

Помня, ръмеше него ден в големия град и едно момиченце се беше подслонило под навеса на една порта и продаваше букетчета мокри теменужки; спрях се и го загледах, но умът ми бродеше, вече облекчен, много радостен, много далеч — из пустинята.

Може всички тези неща да са само въображение и самовнушение, романтичен копнеж по екзотичното и далечното, може всички тези странни неща, които изредих, да не са никак странни и да нямат онзи смисъл, който им придавам; може. Но влиянието на създадената заблуда като две струи близначки тече в жилите ми, гръцката кръв откъм майка ми, и арабската откъм баща ми е положително и плодотворно; дарява ми сили, радост, обогатява ме. А борбата ми да съчета тези две противоположни стихии придава цел и единство на живота ми. От мига, в който смътната догадка в мен се превърна в увереност, ред настъпи във видимия свят около мен, а вътрешният и външният ми живот, след като откриха двойния си праотцовски корен, се помириха. Така, след много години, скритата неприязън, която изпитвах към баща си, можа да се превърне, след смъртта му, в обич.

[1] Нисък зид, зидана пейка — бел.ред. ↑

II. БАЩАТА

Баща ми рядко говореше, не се смееше, не се караше; само понякога скръцваше със зъби и стисваше юмрук, и ако се случеше да държи в ръка някой твърд бадем, стриваше го с пръсти и го превръщаше на прах. Веднъж видя един ага да поставя самар върху един християнин и да го товари като магаре и го обхвана такава ярост, че се нахвърли върху турчина, понечи да изрече някаква ругатня, но устните му се бяха изкривили, не можа да отрони човешка дума и започна да цвили като кон; бях там до него, малко дете още, гледах го и ме обзе страх. А друг път, по пладне, като се прибирал вкъщи да яде, чул в сокака, по който вървял, жени да пищят и врати да се затръшват — един пиян турчала с изваден ятаган гонел християните. Щом зърнал баща ми, спуснал се към него; пек, капнал от работа, баща ми нямал кеф за кавги; за миг му минало през ума да кривне по сокака и да избяга, никой не го гледал, но го хванало срам. Разпасал престилката, която носел, обвинил с нея юмрука си и тъкмо когато турчалата вдигнал ятагана над главата му, баща ми стоварил юмрука си в корема му и го проснал долу; навел се, изтръгнал ятагана от пръстите му и поел към къщи. Майка ми му донесе да си смени ризата, беше станал вир-вода от пот, а аз, ще да съм бил около тригодишен, седях на канапето и го гледах; цял в косми беше от кръста нагоре, пара се вдигаше от него; и когато се преоблече и се разхлади, захвърли ятагана на канапето до мен; извърна се към жена си:

— Като порасне синът ти — каза ѝ той — и тръгне на училище, дай му го да си остри молива.

Не си спомням някога да ми е казал блага дума; само веднъж; бяхме в Наксос, по време на въстанието, ходех във франгското училище, при франгските попове^[1]; бяхме положили изпити и бях получил няколко награди — големи, със златна подвързия книги; не можех сам да ги нося, баща ми взе половината и тръгнахме към къщи. През целия път не отвори уста; мъчеше се да скрие радостта си, че

синът му не го е посрамил, и едва когато влязохме вкъщи, без да ме погледне, произнесе с отсянка на нежност:

— Не посрами Крит.

Но веднага се ядоса на себе си, че се е издал и е показал, че е развълнуван, и през цялата вечер избягваше да ме гледа и беше навъсен.

Мъчен човек, трудно поносим. Когато се случеше да имаме визити в къщи, роднини или съседни, които тъкмо бяха подхванали тънки приказки и се смееха, ако се отвореше вратата и влезеше баща ми, секваха и приказките, и смеховете, и някаква сянка падаше върху цялата къща. Поздравяваше с половин уста, седнаше на обичайното си място в ъгъла на канапето, до прозореца към двора, свеждаше поглед, отваряше табакерата и си свиваше цигара, без да отрони дума. Покашляха се сухо гостите, поглеждаха се крадешком неспокойно, и след малко, с приличие, се надигаха, запристъпяха на пръсти и си отиваха.

Мразеше поповете; когато срещнеше някой поп на улицата, прекръстваше се, за да развали прокобата от лошата среща; и когато попът го поздравяваше плахо: „Добър ден, капитан Михалис!“, той му отвръщаше: „Да се не видиш макар!“ Никога не отиваше да се черкува, за да не види попове; само след литургията, всяка неделя, когато всички си отиваха, влизаше в черквата и запалваше свещ пред чудотворната икона на свети Мина. Почиташе свети Мина повече от христосовците и богородиците, защото той беше капитанът на Мегало Кастро.

Тежко сърце, опако. Защо? Здрав беше, добре вървяха работите му, не можеше да се оплаче нито от жена си, нито от децата си; и хората го уважаваха. Някои дори, по-простоватите, се надигаха, когато минаваше; поставяха длан на гърдите си и го поздравяваха, като го наричаха капитан Михалис. А на Великден, заедно с първенците, владиката го поканваше в Митрополията, след Възкресението, и го черпеше с кафе и великденска курабия с едно червено яйце. А на празника на свети Мина, на 11 ноември, когато минаваше покрай къщата ни, шествието спираше и се казваше молитва.

Но не му олекваше на сърцето. „Защо никога не се засмива и твоята уста, капитан Михалис?“ — осмели се да го попита веднъж капитан Еляс от Месаро. „Защо е черен гарванът, капитан Еляс?“ —

отвърна му баща ми и изплю угарката, която беше захапал. А друг път пък го чух да казва на клисаря на „Свети Мина“: „Баща ми трябваше да видиш, баща ми, не мен; същинска хала; какво съм аз пред него? Кекльо!“ Вече в дълбока старост, сляп, дядо ми препасал отново оръжията си през въстанието в 1878-а и хванал балкана да се бие; но турците го обградили, метнали върху му въжени примки, хванали го и го заклали пред манастира Саватиана; и веднъж видях, на прозорчето на олтара, където калугерите го съхраняваха, излъскан, намазан със светено масло от кандило, черепа му, дълбоко набразден от саблени удари.

— Какъв беше дядо ми? — попитах майка си.

— Като баща ти — отвърна ми тя, — по-черен.

— Какво работеше?

— Воюваше.

— Ами когато нямаше война?

— Пушеше един дълъг чибук и гледаше балкана.

А аз, който като малък бях много набожен, попитах още:

— Ходеше ли на църква?

— Не; но в началото на всеки месец довеждаше някой поп вкъщи и го караше да направи молитва, та Крит пак да грабне оръжие; съкълдисваше се, санким, дядо ти, така, без работа. „Не се ли боиш от смъртта, тате?“ — запитах го веднъж тъкмо когато препасваше отново оръжията си; но не ми отвърна. Не се и обърна да ме погледне дори.

Когато пораснах, исках да попитам още нещо майка си: „Обичаше ли жените?“, но ме беше срам и не узнах никога това. Но сигурно ги е обичал, защото, когато го убили и отворили сандъка му, намерили една възглавница, пълна с черни и кестеняви плитки.

[1] На гръцки думата „франги“ е общо название на западноевропейците — бел.прев. ↑

III. МАЙКАТА

Майка ми беше свята жена. Как е могла цели петдесет години, без да се сломи сърцето ѝ, да чувства до себе си дишането и дъха на лъва? Тя притежаваше търпението, издръжливостта и благостта на земята. Всичките ми прадеди по майчина кръв са били селяни. Превити над пръстта, прилепени о пръстта, краката им, ръцете им, косите им са били пълни с пръст. Обичали са земята и на нея са възлагали всичките си надежди; слели се били, от деди и прадеди, с нея; при суша почернявали и те от жажда като нея, и когато рукували първите дъждове, кокалите им запращявали и набъбвали като тръстики; а когато орили и набраздявали дълбоко корема ѝ с палешника, отново изживявали с гърдите и бедрата си първата си брачна нощ.

Два пъти в годината, на Великден и на Коледа, дядо ми поемаше от далечното си село и идваше в Мегало Кастро да види внуците си и дъщеря си. Правеше си винаги сметка и пристигаше да почука на вратата тъкмо когато онзи звяр, зет му, не си беше вкъщи. Як старик, с неподстригани бели коси, със сини засмени очи, с тежки ръчища, целите в мазоли; посягаше да ме погали и ми ожулваше кожата. Носеше празничните си тъмносини бухлати гащи, черни ботуши, бял на светлосини пръски чембер^[1]. И държеше в ръце, обвит в лимонови листа, винаги все същия армаган: печено на фурна прасенце; развиваше го засмян и цялата къща почваше да благоухае; и оттогава дядо ми толкова се сля, толкова се свърза в мен с печено прасенце с лимонови листа, че вече не може да ми лъхне на печено свинско месо или да вляза в лимонова градина, без в паметта ми да се появи, засмян, все тъй жив, с печеното прасенце в ръце, дядо ми. И се радвам, защото, докато съм жив аз, ще живее и той в мен, никой вече на този свят не си спомня за него, и ще умрем заедно. Този ми дядо е първият човек, който направи тъй, че да не искам да умра, за да не умрат покойниците ми; оттогава много мои любими същества, които умряха, не слязоха в

пръстта, а в паметта ми, и вече знам, че докато съм жив аз, ще живеят и те.

Спомням си за него и сърцето ми укрепва, защото чувства, че може да победи смъртта; не съм срещал никога друг човек, около чието лице да грее такава сияние, спокойно, меко, като светлик на газениче. Когато за първи път го видях да влиза вкъщи, изпищях; с широките си бухлати гащи, с червения си пояс, кръглолик като луна, засмян, стори ми се като някакъв добър воден дух, като някакъв земен дух, току-що изскочил от градините и ухаещ на мокра зеленина.

Измъкваше от пазвата си кожена кесия за тютюн, свиваше си цигара, вземаше огнивото и праханта, запалваше я и запушваше, като гледаше щастлив дъщеря си, внучетата си, къщата. От време на време отваряше уста, говореше за кобилата си, която се била ожребила, за дъждовете и градушката, за зайците, че много се навъдили и правели поразии в зеленчуковата му градина. А аз, седнал на коленете му, обгърнал с ръка врата му, го слушах и един непознат свят се разстилаше в съзнанието ми, нивя и дъждове, и зайци, ставах и аз заек, излизах скришом на дядовия си двор и му ядях зеленчуците.

Мама питаше за този, за онзи на село, как я кара, жив ли е още; а дядо отвърщаше ту че е жив и здрав, че прави и деца още, ту че е умрял, отиде си и той, ти да си жива. Говореше за смъртта, така както говореше и за раждането, спокойно, със същия глас, така както говореше за зеленчука и за зайците. Казваше: „Отиде си и този, дъще, погребяхме го; турихме му и един портокал в шепата, да го носи на Смъртта^[2]; дадохме му и заръки до нашите на оня свят; всичко стана както си му е редно, слава Богу!“ И пушеше, вадеше дима през ноздрите си и се усмихваше.

Жена му беше умряла още преди години и всеки път, когато идваше вкъщи, дядо споменаваше за нея и очите му овлажняваха. Обичаше я повече и от нивите си, повече и от кобилата си, и я почиташе. Беден бил, когато се оженил, но се утешавал: „Не е голяма работа — казвал — сиромашията и голотията, стига да имаш добра жена“. Стар обичай имало тогава по критските села — когато привечер мъжът се завръщал от нивята, жена му приготвяла хладка вода, навеждала се и му измивала краката. Върнал се една привечер дядо ми капнал от умора, седнал на двора, дошла жена му с леген хладка вода, коленичила пред него и посегнала да му измие потъналите в прах

крака. Дядо ми я погледнал жалостиво, видял съсипаните ѝ от всекидневната домакинска работа ръце, видял започналите ѝ да побеляват коси — остаря вече, горката, казал си той, побеляха ѝ косите в ръцете ми, съжалил я. Повдигнал крак, турил един ритник на легена с водата и го прекатурил. „От днес нататък, жена — рекъл, — няма да ми миеш краката; не си, санким, моя слугиня, жена си ми и моя стопанка.“

— Господ да упокои душата ѝ — чух го да казва веднъж, — никога не ми е скършила хатъра. Само веднъж...

Замълча, въздъхна и след малко продължи:

— Нали всеки ден привечер излизаше на прага и ме чакаше да се върна от нивята; спускаше се, вземаше ми сечивата от рамото, за да ми олекне, и влизаше заедно с мен в къщи... Но една вечер забрави, не изтича да ме посрещне и ми стана тежко на сърцето...

Прекръсти се:

— Велик е Господ — измърмори той, — на него се уповавам, ще ѝ прости.

Очите му отново заблестяха, погледна майка ми и се усмихна.

— Ами не ти ли е жал, а, дядо — казах му веднъж, — не ти ли е жал да убиваш прасенцата и да ги ядем?

— Жал ми е, чедо, жал ми е за тях, но, Господ вижда, ама са вкусни, джанабетите... — отвърна ми дядо и прихна да се смее.

Всеки път, когато си спомня за този розовобузест старик, укрепва вярата ми в земята и в тежкия труд на човека връз земята. Той беше един от стълбовете, които поддържат на раменете си нашата земя, за да не падне.

Само баща ми не го щеше; не му харесваше да идва в къщата му и да говори на сина му; сякаш се страхуваше да не зарази кръвта ми. И на Коледа, и на Великден, когато слагаха трапезата, не се присягаше дори да пипне печеното прасенце, а от миризмата му се гадеше; ставаше бързо-бързо от масата и пушеше, за да разсее вонята му. Не говореше; само веднъж, когато дядо си отиде, смръщи вежди:

— Уфф! Синеок! — измърмори той презрително.

По-късно узнах това: от нищо не се гнусеше баща ми така, както от сини очи. „Дяволът — казваше той — има модри очи и червени коси.“

Когато баща ми отсъстваше от къщи, какво спокойствие само настъпваше, как минаваха бързо, блажено, часовете в затворената градинка на двора ни! Лозницата над кладенеца, а в ъгъла на двора — една голяма акация, която благоухаеше, наоколо саксиите с босилек, и щирът, и арабският жасмин, и мама, седнала отвън до прозореца, плетеше чорапи, чистеше зарзават, решеше малката ми сестра или я учеше да ходи... А аз, свит на едно столче, я гледах, чувах стъпките на минувачите пред затворената врата, вдишвах миризмата на жасмин и мокра земя и светът навлизаше в тялото ми, пращяха, разтваряха се костите на главата ми, за да го поберат.

Часовете, които прекарвах с майка си, бяха изпълнени с тайнственост; седяхме един срещу друг, тя — на стол до прозореца, аз — на столчето си, и чувствах, сред тишината, как гърдите ми се изпълват до насита, сякаш въздухът помежду ни беше мляко и аз сучех.

Над главите ни се разстиляше акацията, и когато цъфтеше, дворът благоухаеше. Много обичах ароматните ѝ жълти цветове, майка ми ги слагаше в сандъците и долните ни дрехи, чаршафите ни, цялото ми детство миришеше на акация.

Приказвахме си, водехме безброй спокойни разговори — кога майка ми разказваше за баща си, за родното си село, кога пък аз ѝ разправях за житията на светците, които бях прочел, като разкроявах живота им с въображението си; не ми стигаха техните мъченичества, слагах и от себе си, докато накрая майка ми се разплакваше, ставаше ми жал за нея, сядах на коленете ѝ, галех я по косата и я утешавах:

— Влезли са в рая, майко, не се притеснявай, разхождат се под цъфнали дървета, приказват си с ангелите и са забравили мъките си. И всяка неделя си слагат златни дрехи, червени каскети с пискюли и отиват на гости у Господа.

А мама избърсваше сълзите си, поглеждаше ме, сякаш ме питаше: „Истина ли казваш?“ И се усмихваше.

А канарчето ни слушаше от клетката си, изпъваше шия и чуруликаше опиянено, доволно, сякаш беше слязло от рая, сякаш беше оставило за малко светците и бе дошло на земята да разведри хората.

Майка ми, акацията, канарчето, са се слели неразривно, безсмъртно в съзнанието ми; не мога вече да помириша акация, да чуя

канарче, и да не се появи от гроба си — моето сърце — майка ми и да не се слее с това ухание и с чуруликането на канарчето.

Никога не съм виждал майка си да се смее; само се усмихваше и вдлъбнатите ѝ черни очи гледаха хората с търпение и доброта. Сновеше като добър дух из къщи и сварваше да свърши всичко, без усилие и безшумно, сякаш ръцете ѝ притежаваха някаква доброжелателна вълшебна сила, която направляваше с благодост всекидневните нужди. Може да е и русалка, мислех си аз, като я гледах мълчаливо, русалката, за която се разправя в приказките, и в детската ми глава въображението ми заработваше: една нощ баща ми, като минавал през реката, я видял да танцува на луна, нахвърлил се, грабнал ѝ забрадката и оттогава я довел вкъщи и я направил своя жена. И сега по цял ден майка ми снове из къщи и търси да намери забрадката си, за да я метне на косите си, да стане отново русалка и да избяга. Гледах я как снове насам-натам, как отваря долапите и сандъците, как повдига похлупаците на делвите, как се навежда под кревата, и треперех да не би да намери вълшебната си забрадка и да изчезне. Този ужас продължи с години и нарани дълбоко младата ми душа; и днес дори, още по-неизразим, този страх съществува в мен: следя всяко любимо лице, всяка любима идея с тревога, защото знам, че си търси забрадката, за да си отиде.

Само веднъж помня майка си със странно блеснали очи, засмяна и радостна, каквато ще да е била, преди да се омъжи или като годеница. На един първи май бяхме отишли в едно село, Фоделе, цялото потънало в портокалови градини и ручей, където баща ми щеше да кръщава. По едно време рукна силен дъжд, порой, небето се превърна във вода и започна да се излива върху земята, а тя гугукаше, разтваряше се и поемаше оплождащата мъжка вода дълбоко в утробата си. Селските първенци се бяха събрали, с жените и дъщерите си, в голямата одая на кумеца, дъждът и светкавиците проникваха през пролуките на вратите и прозорците, въздухът миришеше на портокали и земя. А черпнята беше в разгара си, вина, ракии, мезета, започна да се свечерява, запалиха светилниците, мъжете дойдоха на кеф, жените, дето гледаха все надолу, вдигнаха очи и започнаха да кудкудякат като яребици, а навън ревеше още Бог, все по-чести ставаха гръмотевиците, търкаляха се камъните и се смееха гръмко, превърнал се бе Бог в порой и прегръщаше, напояваше, оплождаше земята.

Тогава баща ми се извърна към майка ми, за първи път виждах да я гледа с нежност, а гласът му за първи път беше станал ласкав:

— Марги — каза ѝ той, — попей!

Разрешаваше ѝ, пред толкова мъже, да запее; а аз се изправих навъсен; не знам защо, се бях ядосал; понечих да изтичам при майка си, сякаш исках да я защитя; но баща ми ме бутна с пръст по рамото и ме накара да седна. А майка стана неузнаваема, лицето ѝ засия, сякаш го прегръщаха всички дъждове и светкавици, изпъна шия и, помня, дългите ѝ гарвановочерни коси се разпиляха изведнъж, покриха раменете ѝ и се спуснаха чак до хълбоците ѝ. И запя... Какъв глас беше този, дълбок, ласкав, малко дрезгав, изпълнен със страст; притвори очи, впити в баща ми, и изпя една мантинада^[3]. Никога няма да забравя тази мантинада; тогава не разбрах защо я изпя, за кого я изпя; по-късно, като пораснах, разбрах. Пееше с медения си, изпълнен със сдържана страст глас и гледаше баща ми:

*Чудя се, когато минаваш, че дворовете не цъфват,
и как не се превръщаш в орел със златни криле!*

Извърнах очи, за да не гледам баща си, да не гледам майка си, отидох на прозореца, опрях чело на стъклото и гледах как дъждът се лее и разяжда пръстта.

Бурята продължи през целия ден, нощта беше паднала, смрачил се бе светът навън, небе и земя се сляха, превърнаха се в кал. Запалиха още светилници, оттеглиха се всички до стената, отместиха пейките и масите, за да направят място, та момците и момите, пък и старците, да поиграят хоро; нагласи се свирачът на лира^[4] на един висок стол посред стаята, сграбчи лъка като сабя, измърмори тихо в мустаците си една мантинада, започна да свири. Краката потръпнаха, телата сякаш запърхаха радостно с криле, жени и мъже се погледнаха, скочиха прави; хорото водеше една жена, бледа, тънка, около четирийсетгодишна, с портокалови устни, защото ги беше натъркала с орехови листа, а смолисточерната ѝ коса лъщеше, намазана с дафиново масло. Извърнах се, погледнах я и се изплаших; защото около очите си имаше тъмносини кръгове, и дълбоко вътре в тях блестяха, не

блестяха, а горяха съвсем черни очи. В един миг като че ли ме погледна; хванах се за полата на майка си, стори ми се, че тази жена иска да ме грабне, да ме отвлече и да избягаме...

— Аферим, Сурмелина! — извика един як старик с козя брада, скочи пред нея, смъкна черния си чембер, подаде единия му край на жената, хвана сам той другия, и се впуснаха и двамата като пощръклели, с високо вдигната глава, с изпънато като свещ тяло, да играят.

Жената носеше дървени обувки, потропваше с тях по дъсчения под, тупаше силно по него, та цялата къща се тресеше. Развърза се бялата ѝ забрадка, видяха се жълтиците, с които беше накичена шията ѝ, ноздрите ѝ потръпваха, душеха въздуха; пресеклив стана дъхът на мъжете около нея; накланяше се, извиваше се, понечваше да падне върху мъжа пред себе си, но изведнъж, само с едно кръшно движение на хълбоците си, му се измъкваше; а старият играч цвилеше като кон, грабваше я във въздуха, стисваше я здраво, но тя пак му се изплъзваше. Играеха, гонеха се, изчезнаха дъждовете и гръмотевиците, продъни се светът, и горе сред хаоса остана само тази жена, Сурмелина, която танцуваше. Свирача не го свърташе вече на стола, скочи прав, разлудува се лъкът, престана да води, следваше сега краката на Сурмелина и въздишаше и той, и ревеше като човек.

Подивяло беше лицето на старика, алено беше станало; гледаше жената, устните му трепереха и си казвах, че ей сега ще се нахвърли върху нея и ще я направи на парчета. Подуши навярно това и свиращът и лъкът изведнъж спря; секна хорото, двамата играчи останаха с вдигнат крак, неподвижни. Потта се стичаше на ручеи по тях, спуснаха се мъжете, подхванаха старика и започнаха да го разтриват с ракия, а жените наобиколиха Сурмелина, да не гледат мъжете; сврях се и аз сред тях, не бях още мъж, оставиха ме. Разтвориха ѝ елечето, пръскаха я с розова вода по шията, под мишниците и по слепите очи; а тя беше затворила очи и се усмихваше.

Танц и Сурмелина, и ужас се сляха оттогава в мен, станаха едно цяло; танц, жена и смърт. Четирийсет години по-късно, в Тбилиси, на високата тераса на хотел „Ориент“ една индийка стана да танцува. Звездите сияеха над нея, терасата не беше осветена, околоръст десетина мъже, виждаха се само малките огънчета на цигарите им. Накичена с гривни, обеци, скъпоценни камъни, със златни халки на

глезените си, жената танцуваше бавно, с някакъв тайнствен страх, сякаш танцуваше на ръба на пропаст или пред Бога, и танцуваше с него, приближаваше се, отдалечаваше се, предизвикваше го и цялата трепереше да не падне. По едно време застана неподвижно и само ръцете ѝ като две змии се преплитаха и се оплитаха, и се сливаха любовно във въздуха. Червените светлилки угаснаха, сред безкрайната нощ останаха само танцуващата жена и звездите над нея. И те танцуваха заедно с нея, неподвижни. Всички бяхме стаили дъх. И изведнъж ме обзе ужас; не беше това някаква жена, която танцуваше на ръба на пропастта, това беше самата ни душа, която флиртуваше и си играеше със смъртта.

[1] Цветовете на гръцкото знаме — бел.прев. ↑

[2] И до днес думата „Харос“ се използва по-често, особено сред народа, отколкото същинското слово „смърт“ — „танатос“. В гръцката митология Харон е лодкарят, който е превозвал през река Стикс душите на умрелите. А думата „адис“ често замества „онзи свят“ — бел.прев. ↑

[3] Особена народна песен. Критската мантинада в някои случаи се доближава до руската частушка — бел.прев. ↑

[4] Става дума за критска лира, на която се свири с лък — бел.ред. ↑

IV. СИНЪТ

Всичко, което попадна в детското ми съзнание, се запечата в него толкова дълбоко и го поех толкова жадно, че не мога да се наситя, и сега на старини, да си го припомням и да го изживявам отново; спомням си с безпогрешна точност най-първия си досег с морето, с огъня, с жената и с дъха на света.

Ето моя първи спомен в живота: дотътрих се, пълзешком, на прага; още не можех да стоя прав; с копнеж, със страх подадох меката си глава навън, на открит въздух на двора. Дотогава гледах през стъклото на прозореца, но не виждах; но сега не само гледах, видях за първи път света; смайващо зрелище! Малката градинка на двора ми се струваше безкрайна; жужене на хиляди невидими пчели, опияняваща миризма, топло слънце, гъст като мед, въздухът блестеше, сякаш беше изпълнен със саби, и сред сабите пристъпваха към мен насекоми с пъстроцветни неподвижни криле, изправени, като ангели. Изплаших се, изпищях, очите ми се напълниха със сълзи и светът изчезна.

Друг път, помня, един мъж с остра, бодлива брада ме взе на ръце и ме отнесе на пристанището. Колкото повече приближавахме пристанището, толкова по-ясно чувах как един звяр реве и въздиша, сякаш заплашваше или сякаш беше ранен; а аз се страхувах, мятах се в ръцете на мъжа, исках да избягам и пищях като птица. Изведнъж — остра миризма на рожкови, на катран и гнили цитруси. Целите ми недра се разтвориха, за да я поемат, и запращяха. Подскачах и пърхах сред косматите ръце, които ме носеха, и след един завой на пътя — какъв беше този звяр, каква свежест, каква безкрайна въздишка — цялото море, тъмносиньо, кипящо, само шумове и миризми, се изля разпенено в мен; рухнаха меките ми слепоочия и главата ми се изпълни със смях, солен въздух и страх.

А след това си спомням една жена, наша съседка, Аника; млада майка, пухкава, младоженка; дълги руси коси, големи очи; аз ще да съм бил на около три години; нея привечер си играех на двора, градината ухаеше на лято. Жената се наведе, взе ме, постави ме на скута си и ме

прегърна, а аз затворих очи, притиснах се към разтворената ѝ пазва и душех тялото ѝ. Топло ухание, гъсто, възкисела миризма на мляко и пот, дъхтеше младоженското тяло, а аз я вдишвах премалаял, вкопчен в изпънатата гръд. И изведнъж ми се зави свят, стана ми лошо; а съседката се уплаши, смъкна ме и ме постави между две саксии с босилек, цялата изчервена. И оттогава не ме постави никога повече на скута си, гледаше ме с големите си очи, много нежно, и се усмихваше.

А през една лятна нощ седях пак на двора ни, на столчето си. Помня, вдигнах очи и видях, за първи път, звездите. Скочих и завиках ужасен: „Искри! Искри!“ Като безкраен пожар ми се стори небето, и малкото ми тяло изгаряше в него.

Такъв беше първият ми досег със земята, с морето, с жената, със звездното небе. И досега дори, в най-съкровения мигове на живота си, със същия неизменен трепет, както когато бях дете, изживявам тези четири страшни елемента. И не само тогава, и днес дори, чувствам, че изживявам дълбоко — колкото най-дълбоко могат душата и тялото ми — тези четири елемента, когато успея да изпитам същото изумление, страх и радост, които те породиха в мен като дете. И понеже това бяха първите сили, които, осъзнато от мен, овладяха душата ми, и четирите се сляха неотделимо в мен и образуваха едно цяло. Сякаш това е едно и също лице, което само сменя маските си. Когато гледам звездното небе, то ми изглежда ту като цъфнала градина, ту като мрачно и опасно море, ту като мълчаливо, обляно в сълзи лице.

И още нещо: всяко мое вълнение, всяка моя идея, и най-абстрактната дори, е съставена от тези четири първични елемента; и най-метафизичният проблем приема в мен материално тяло, топло, като дъха на море, и на земя, и на човешка пот. Словото, за да стигне до мен, трябва да се превърне в топла плът. Само тогава разбирам, когато мога да помириша, да видя и да докосна.

Освен тези първи четири досега, дълбоко влияние върху душата ми оказа и едно случайно събитие; случайно ли? Страхливецът ум, който трепери да не изтърве някоя нелепост, та да се накърни достойнството му, назова с такива боязливи, благоразумни, неопределени слова това, което е неспособен да обясни. Ще да съм бил четиригодишен и за Нова година баща ми ми направи подарък, „добра ръка“, както казваме в Крит — един въртящ се глобус и едно канарче. Затварях вратата и прозорците на стаята си, отварях клетката и пусках

канарчето на свобода; а то беше свикнало да каца върху земното кълбо и да пее. По цели часове; а аз, затаил дъх, го слушах.

Струва ми се, че тази много обикновена случка, повече от всички книги и всички хора, с които по-късно се запознах, оказва влияние върху живота ми. Години наред обикалях ненаситно света, поздравявах и се сбогувах с всичко, и чувствах, че главата ми е земно кълбо, а върху мозъка ми е кацнало едно канарче и пее. Описвам с подробности детската си възраст не защото очарованието от първите спомени е толкова голямо, а защото в тази възраст, както и в сънищата, една наглед незначителна случка разкрива, по-добре от всякакъв психологичен анализ по-късно, без труфила, истинския душевен облик. И тъй като изразните средства през детската възраст или в съня са много прости, и най-сложните вътрешни ценности се отърсват от всичко излишно и остава само тяхната същност.

Мек е мозъкът на детето, крехка е плътта му, слънцето, луната, дъждът, въздухът, тишината, всичко се стоварва върху него, бухнало тесто е той, и те го месят. Детето поглъща ненаситно света, приема го в недрата си, асимилира го и го превръща в дете.

Помня, често седях на прага на къщата ни, слънцето грееше, въздухът пареше, в една голяма къща в махалата мачкаха грозде, целият свят миришеше на шира, а аз затварях блажено очи, протягах ръце с разтворени длани и чаках; и Бог идваше; докато бях дете, никога не ме излъга, идваше, дете и той като мен, и поставяше в ръцете ми играчките си — слънцето, луната, вятъра. „Подарявам ти ги — казваше ми той, — подарявам ти ги, поиграй си с тях; аз си имам други.“ Отварях очи, Бог изчезваше, но в ръцете ми оставаха играчките му.

Притеждавах, но не знаех това, не го знаех, защото го изживявах, всемогъществото на Бога; сътворявах както си исках света. Меко тесто аз, меко тесто и той. Помня, от всички плодове, когато бях малък, най-много обичах черешите; хвърлях ги в кофа с вода, навеждах се и им се любувах — черни или червени, хрупкави, веднага ставаха по-големи, щом потънеха във водата; но когато ги изваждах, виждах, за голямо мое разочарование, че се смаляха; затварях тогава очи, за да не ги гледам как се смаляват, и ги пъхах, такива огромни, каквито ми изглеждаха, в устата си.

Този дребен факт разкрива цял един метод, чрез който възприемам действителността, дори сега, на старини; претворявам я, правя я по-светла, по-хубава, по-прилягаща на целта ми. Умът вика, обяснява, доказва, възразява; но един глас се надига в мен: „Мълчи, ум, да чуем сърцето!“ — вика му той; кое сърце? Същността на живота, безумието; и сърцето започва да пее.

„Не можем да променим действителността — казва един мой любим византийски мистик; — нека тогава променим окото, което гледа тази действителност.“ Това правех, когато бях дете; това правя и сега в най-творческите мигове на живота си.

Какви чудеса са, наистина, окото, ухото, мозъкът на детето, как поглъщат ненаситно този свят и се изпълват! Птица с червени, зелени, жълти крила е светът; и колко я гони детето, за да я хване!

Действително, нищо не прилича толкова много на божието око, колкото детското око, което за първи път вижда и сътворява света. Хаос е бил преди това светът, всички твари, животни, дървета, хора, камъни, са преминавали безразборно пред детското око, не пред него, вътре в него, всичко, форми, цветове, гласове, миризми, светкавици, и то не е можело да ги закрепим, да ги подреди. Светът на детето не е направен от кал, та да издържи, направен е от облак, свеж ветреца появява от детските слепощия и светът се сгъстява, разрежда се и изчезва. Също така, преди Сътворението, ще да е преминавал пред божието око и хаосът.

Когато бях дете, сливах се с всичко, което виждах и докосвах; с небето, с насекомото, с морето, с вятъра; тогава вятърът имаше гърди, имаше ръце и ме милваше; понякога се ядосваше, опираше ми се и не ме оставяше да вървя; веднъж, помня, ме събори на земята. Скубеше листата на лозницата, разрошваше косата ми, която мама така хубаво бе сресала, грабваше чембера от главата на съседа ни кир Димитрос и повдигаше фустите на жена му Пинелопи.

Не се бях още откъснал от света; но полека-лека тялото ми се отделяше от света; от едната страна — той, от другата — аз; и борбата започна.

И един ден, както си седи на прага детето и възприема, мътен, гъст, пороя на света, изведнъж проглежда; стабилизираха се петте сетива, проправи си всяко от тях своя си път, поделиха си владението

на света. И най-напред се стабилизира, в мен, помня, обонянието, първо то започна да слага ред в хаоса.

Всеки човек, когато бях две-тригодишен, си имаше своята миризма, и още преди да вдигна очи да го погледна, го познавах по миризмата, която издаваше; иначе миришеше майка ми, другояче баща ми, различно миришеше всеки чичо, и още по-различно всяка съседка.

И всеки път, според миризмата, обичах или ритях и не го щях този, който ме вземаше на ръце. Но с времето тази ми сила отслабна, сляха се миризмите, потънаха всички хора в същата воня — на пот, на тютюн, на бензин.

Безпогрешно различавах най-вече миризмата на Християнина от миризмата на Турчина; срещу нашата къща живееше едно турско семейство, благодушни хорица; когато ханъмката идваше на гости в къщи, от миризмата, която тя издаваше, започваше да ми се гади, откъсвах стръкче босилек и го миришех или си напъхвах във всяка ноздра по един акациев цвят. Но тази ханъмка, Фатуме, имаше едно момиченце, Емине; то ще да е било на около четири години, а аз — на около три; и то издаваше странна миризма, нито турска, нито гръцка, която много ми харесваше. Емине беше бяла, закръглена, косите ѝ сплетени на много тънки плитчици, и на всяка плитчица беше закачена, за да я пази от лошо око, по една мидена черупка или синьо мънисто, а дланите и ходилата ѝ бяха боядисани с къна; миришеше на мускатов орех.

Знаех кога майка ѝ не беше в къщи, излизах тогава на портата, гледах я как седи на прага и дъвче дъвка. Правех ѝ знак, че ще отида при нея; но пред вратата ѝ имаше три стъпала, които ми се струваха страшно високи — как да ги изкатери? Потях се, пъшках, яхвах, с големи усилия, първото; нови усилия след това, за да се покача на второто; спирах за малко да си поема дъх, вдигах очи и я поглеждах; седеше си равнодушно на прага и не ми подаваше ръка да ми помогне; гледаше ме, без да се помръдне, и чакаше. Сякаш ми казваше: „Ако можеш да надвиеш пречките, добре; ще стигнеш до мен и ще си играем; ако не можеш, върни се обратно!“ Но накрая, след много усилия, надвихах, стигах до прага, където седеше Емине; тогава тя ставаше, хващаше ме за ръка и влизахме вътре. Майка ѝ отсъстваше през целия предиобед, работеше по чужди къщи; и веднага си събувахме чорапите, лягахме по гръб на земята и си долепахме голите

ходилца. Не продумвахме дума; затварях очи и чувствах как топлината на Емине преминава от нейните ходила в моите, как се изкачва полека-лека към коленете ми, към корема ми, към гърдите ми и ме изпълва; изпитвах толкова дълбока наслада, че ми се струваше, че ще припадна... Никога, през целия ми живот, никоя жена не ми е доставяла по-остра радост; никога не съм усещал толкова дълбоко загадката на топлото женско тяло; и сега дори, след седемдесет години, затварям очи и чувствам как от ходилата ми се изкачва и се разлива по цялото ми тяло, по цялата ми душа, топлината на Емине.

Полека-лека се престраших да ходя и да се катеря, влизах в околните къщи, играех със съседските деца; светът ставаше по-широк.

Когато станах на пет години, ме заведоха при една килийна учителка да ме научи да пиша на плоча йоти и кравайчета, да се поразкърши ръката ми, та да мога да изписвам буквите на азбуката. Беше благодушна женица, малко гърбавичка, кира Арети се казваше, ниска, пълна, с една голяма брадавица от дясната страна на брадичката си. Водеше ръката ми, дъхът ѝ миришеше на кафе, и ме напътваше как да държа калема и как да командвам пръстите си.

Отначало не я исках, не ми харесваше дъхът ѝ, пък и гърбицата ѝ; но полека-лека, не знам как, тя почна да се преобразява пред очите ми, изчезна брадавицата, изправи се гърбът ѝ, изтъня и се разхубави отпуснатото ѝ тяло; докато накрая, след няколко седмици, тя се превърна в строен ангел, със снежнобял хитон и с огромна бронзова тръба в ръце; навярно бях видял на някоя икона в църквата „Свети Мина“ такъв ангел и детското око пак бе извършило чудото си, ангелът и учителката се бяха слели в едно.

Минаха години; отидох в чужбина, върнах се отново в Крит; минах край къщата на учителката си; на прага седеше на припек една бабичка; познах я по голямата брадавица; приближих се, казах ѝ кой съм; започна да плаче от радост; носех ѝ армаган кафе и захар и кутия локум. За миг се поколебах, срам ме беше да попитам; но толкова се беше враснал в мен образът на ангела с тръбата, че не се сдържах:

— Кира Арети — казах ѝ аз, — носила ли си някога бял хитон и държала ли си в ръце голяма бронзова тръба?

— Боже опази! — извика горката старица и се прекръсти. — Аз — с бяла джелебия, дете мое? Аз — с тръба? Боже опази, аз — примадона?

И от очите ѝ рукнаха сълзи.

В бухналия ми детски мозък всяко нещо се преобразяваше по магически начин, отвъд разума, много близо до безумието; но това безумие е зрънцето сол, което не позволява на благоразумието да се скапе; живеех, говорех и вървах в някаква приказка, която сам си съчинявах всеки миг и си проправях в нея път, за да мина. Никога не виждах повторно нещо по един и същ начин; защото всеки път му придавах ново лице и ставаше неузнаваемо; възобновяваше се всеки миг девствеността на света.

Особено някои плодове оказваха върху мен необяснимо очарование, и най-вече смокините и черешите. И не само смокинята, плодът, а и смокиновите листа и миризмата им; затварях очи, душех ги и пребледнявах от силно телесно блаженство; не блаженство, а по-скоро вълнение, страх и тръпки, сякаш навлизах в тъмен и опасен лес.

Веднъж майка ми ме взе със себе си и отидохме на едно уединено място край брега на морето, извън Кастро, където се къпеха жените. Главата ми се изпълни с безкрайно кипящо море; и изсред тази вряща синка се подаваха тела, много бледи, слаби, странни, така ми се сториха, като болни; надаваха тънки писъци и си хвърляха една на друга по цели наръчи вода. Повечето от тях ги виждах до кръста; от кръста надолу бяха в морето; сигурно са риби от кръста надолу, казах си аз, сигурно са горгони, за които се разправя; спомних си приказката, която баба ми разказваше за горгоната, сестрата на Александър Велики; обикаля из моретата и търси брат си, пита минаващите кораби: „Жив ли е цар Александър?“ А капитанът се надвесва през фалшборда и ѝ вика: „Жив е, господарке, жив и здрав е!“ Тежко му и горко, ако каже, че е умрял; започва да бие по морето с опашката си, вдига голяма буря и разбива корабите.

Една от тези горгони, които плуваха пред мен, се подаде над вълните и ми направи някакъв знак; извика ми нещо, но морето шумеше силно и нищо не разбрах; но бях вече потънал в приказката, помислих, че ме пита нещо за брат си, и извиках уплашено: „Жив е, жив и здрав е!“ И изведнъж всички горгони избухнаха в смях, а аз се засрамах, ядосах се и избягах. „Проклети да са — измърморих аз, — ами че те били жени, не били горгони!“ И седнах на една скала, потънал в срам, с гръб към морето.

Слава Богу, живо е още в мен, пъстроцветно, шумно, свежо, това видение от детските ми години; то поддържа ума ми непокътнат, незасегнат от покварата и не позволява да увехне и пресъхне. То е свещената капка от живата вода, която не ми дава да умра. Когато пиша и искам да говоря за морето, за жената, за Бога, скланям глава на гърдите си и се ослушвам, за да чуя какво казва детето вътре в мен, то ми диктува, и ако ми се случи да се доближа някак със слова до тях и да разкажа за тези велики сили — морето, жената, Бога — на детето, което е още живо в мен, дължа това. Ставам отново дете, за да мога да гледам с девствени очи, винаги за първи път, света.

Циркулират в кръвта ми родителите ми, единият — див, суров, навъсен, майка ми — нежна, благодушна, свята; нося ги през целия си живот, никой от тях не е умрял, докато съм жив аз, ще живеят и те в мен и ще се мъчат, всеки в противоположна посока, да направляват мисълта и деянията ми. И през целия си живот съм се борил за едно нещо: да ги помиря, единият да ми даде силата си, а другият — нежността си, и раздорът помежду им, който непрекъснато избухва вътре в мен, да се превърне в сърцето на сина им в съгласие.

И още нещо, невероятно: присъствието на двамата ми родители се проявява съвсем очебийно в ръцете ми; дясната ми ръка е много силна, без никаква изтънченост, напълно мъжка; лявата ми ръка притежава прекалена, болезнена изтънченост; когато си припомня гърдата на една жена, която обичах, чувствам на лявата си длан леко тръпнене и болка; още малко и ще посинее от болка, още малко и ще се отвори рана; когато съм сам и гледам как някоя птица лети във въздуха, чувствам на лявата си длан топлината на корема ѝ; в ръцете ми, единствено в ръцете ми са се оттеглили двамата ми родители и са завладели, всеки за себе си, баща ми — дясната, а майка ми — лявата ми ръка.

Тук трябва да добавя един случай, който има дълбоко отражение върху живота ми; това беше първата душевна рана, която получих; стигнах до старини, а тя още не е зараснала.

Ще да съм бил на четири години, един мой чичо ме беше повел за ръка към малкото гробище „Свети Матей“, което се намираще вътре в града, за да видим, казва, една съседка.

Беше пролет, гробището тънеше в лайкучка, един розов храст в ъгъла беше отрупан с малки априлски рози; пладне, слънцето напичаше земята и тревите ухаеха. Вратата на църквата беше отворена; попът сложи тамян в кадилницата, надяна патрашила си, прекрачи прага и пое към гробовете.

— Защо кади? — попитах аз чичо си и вдишвах дълбоко миризмата на тамян и пръст.

Топла беше, като че ли ми се догади малко от нея, спомних си миризмата на хамама, където ме беше завела предната събота майка ми.

— Защо кади? — попитах отново чичо си, който крачеше мълчаливо сред гробовете.

— Мълчи, сега ще видиш, върви.

Завихме край църквата, чухме разговор; пет-шест облечени в черно жени стояха около един гроб; двама мъже повдигаха един надгробен камък, единият от тях влезе в гроба и почна да копае. Приблжихме се и застанахме край открития гроб.

— Какво правят? — попитах аз.

— Изравят костите.

— Какви кости?

— Сега ще видиш.

Попът беше застанал край гроба, размахваше кадилницата и мърмореше в брадата и мустаците си благословии. Наведох се над току-що изкопаната пръст; мухъл, гнилоч, запуших си носа, догади ми се, но не се магнах, чаках. „Костите, какви кости?“ — питах се аз и чаках.

Изведнъж наведеният човек, който копаеше, се изправи, подаде се наполовина от гроба, като държеше в ръце един череп. Почисти го от пръстта, пъкна пръст в него и извади през очните дупки калта отвътре, постави го на ръба на гроба, наведе се отново и продължи да копае.

— Какво е това? — попитах изплашено чичо си.

— Не виждаш ли? Глава на умрял, череп.

— На кого?

— Не я ли помниш? На съседката ни, на Аника.

— На Аника!

Избухнах в плач, започнах да пищя.

— На Аника! На Аника! — виках аз, спуснах се, грабнах няколко камъка и започнах да замервам с тях гробаря.

Ридаех, виках колко беше красива, колко хубаво миришеше! Идваше в къщи, вземаше ме на коленете си, измъкваше гребена от косите си и ме сресваше; гъделичкаше ме под мишниците и аз се кисках, писуках като пиленце. Взе ме чичо ми на ръце, отнесе ме настрани и ми заговори сърдито:

— Защо плачеш? Какво искаш? Умря; всички ще умрем.

Но аз си спомнях за русите ѝ коси, за алените ѝ устни, които ме целуваха, за големите ѝ очи, а сега...

— Ами косите ѝ — виках, — устните ѝ, очите ѝ?...

— Отидоха, отидоха... Изяде ги земята.

— Защо? Защо? Не искам!

Чичо ми вдигна рамене:

— Като пораснеш, ще разбереш защо!

Но никога не го разбрах. Пораснах, остарях, не го разбрах, никога.

V. НАЧАЛНО УЧИЛИЩЕ

С все тъй омаяни очи, с бръмчаща, изпълнена с мед и пчели глава, с червена вълнена шапка, с цървулчета с червени пискюли на краката, една сутрин тръгнах, полурадостен, полуизплашен, а баща ми ме водеше за ръка. Мама ми беше дала стръкче босилек, да го мириша, казва, та да се покуражавам, и ми окачи на шията златното ми кръщелно кръстче.

— С божията и с моята благословия... — измърмори тя и ме погледна с гордост.

Бях като някакво малко накичено животно за клане^[1] и чувствах едновременно и гордост, и страх; но ръката ми беше свряна дълбоко в шепата на баща ми и това ми вдъхваше смелост. Вървахме, вървахме, минахме тесните сокаци, стигнахме до черквата „Свети Мина“, кривнахме, влязохме в една стара сграда, с четири големи стаи в ъглите, с широк двор и един потънал в прах платан по средата. Поспрях се, изплаших се; ръката ми започна да трепери в голямата топла длан.

Баща ми се наведе, постави леко ръка върху косата ми, погали ме; стреснах се; не си спомнях да ме е милвал някога; вдигнах очи и го погледнах изплашено. Видя, че се бях изплашил, дръпна ръката си.

— Тук ще се научиш на четмо и писмо — каза той, — за да станеш човек; прекръсти се!

Учителят се появи на прага; държеше в ръка дълга пръчка и ми се стори свиреп, с големи зъби, вперих поглед горе, върху главата му, за да видя дали има рога; но не можах да видя, защото беше с шапка.

— Това е синът ми — каза му баща ми.

Освободи ръката ми от своята и ме предаде на учителя.

— Месото за теб — каза му той, — кокалите за мен; не го жали, бий го, направи го човек.

— Не бери грижа, капитан Михалис, имам си аз тук един инструмент, с който се правят човеците — отвърна учителят и показа пръчката.

От началното училище в паметта ми са останали цяла сюррия детски глави, прилепени една до друга, като черепи, повечето от тях навярно са станали вече черепи. Но над тези глави, безсмъртни са останали в мен четирима учители:

Патеропулос, в първи клас, старче, нисичък, със свиреп поглед, с увиснали мустаци, винаги с пръчка в ръка; гонеше ни, събираше ни и ни строяваше в една редица, сякаш бяхме патки и ни караше на пазара да ни продаде. „Месото за теб, кокалите за мен, даскале — заръчваше му всеки от родителите, като му предаваше дивото козле — детето си. — Бий го, бий го, докато стане човек!“ И той ни биеше безмилостно; и всички, учители и ученици, чакахме кога, от многото бой, ще станем хора. Когато пораснах и филантропическите теории започнаха да объркват главата ми, нарекох варварски този метод на първия ми учител; но когато опознах още по-добре човешката природа, сега благославям святата пръчка на Патеропулос; тя ни научи, че болката е най-великият водач по нагорнището, което отвежда от животното към човека.

Титирос царуваше във втори клас; царуваше, горкичкият, но не управляваше. Бледен, с очилца, с колосана риза, с островърхи разкривени лачени обувки, с голям космат нос, с тънки пръсти, пожълтели от тютюна. Не се казваше Титирос, казваше се Пападакис; но веднъж баща му, попът, му донесъл от село армаган голяма буца сирене. „Какво сирене е това, отче?“^[2] — рекъл синът, чула го една съседка, която се случила у тях, разправила го на други, взеха горкия даскал за мезе и му изкараха прякор. Титирос, значи, не биеше, молеше; четеше ни „Робинзон Крузо“, обясняваше ни всяка дума и след това ни гледаше с тревога и нежност, сякаш ни молеше да разберем. А ние прелиствахме „Робинзон Крузо“ и гледахме прехласнати в лошо отпечатаните рисунки тропическия лес, дърветата с дебели листа, Робинзон с широкополата сламена шапка, и ширналото се пусто море. А клетият Титирос измъкваше табакерата си, свиваше си цигара, за да я изпуши през междучасието, гледаше ни умолително и чакаше.

Един ден имахме вероучение и стигнахме до Исав, който продал на Яков първородството си за паница леща. На обяд, като се върнах у дома, попитах баща си какво ще рече „първородство“. Той се покашля, почеса се по главата.

— Върви да повикаш вуйчо си Николакис.

Този ми вуйчо беше изкарал началното училище и беше най-образованият в семейството, брат на майка ми. Нисичко дребосъче, плешив, с големи плахи очи, с огромни ръце, целите в косми. Беше се оженил за жена от сой, жълтура, жлъчна, която го ревнуваше и го унижаваше. Всяка вечер го връзваше за единия му крак с въже за колоната на кревата, за да не стане през нощта и да слезе долу, където спеше слугинята им, една такава закръглена, с големи гърди; и на сутринта го развързваше. Пет години трая това мъченичество на вуйчо ми, но даде Господ — затова го наричат Всеблаг! — и тази жлъчната умря, и вуйчо ми се ожени този път за една яка селяндурка, добросърдечна, дето ги плещеше едни такива, и не го връзваше. Идваше сияещ от радост в къщи и отиваше при майка ми.

— Как я караш сега, Николакис, с новата си жена? — питаше го тя.

— Не питай колко съм доволен, Марги! — отвърщаше вуйчо ми. — Не ме връзва.

Боеше се от баща ми, не вдигаше очи да го погледне, потриваше косматите си ръце и непрекъснато гледаше към външната врата. Щом чу днес, че баща ми го вика, стана от трапезата със залък в уста и изтича в къщи.

„За какво ли съм му дотрябвал пак на тази хала? — мислеше си той и гълтеше ядосано последния си залък. — Горката ми сестра, как ли го понася!“ Спомни си за първата си жена и се усмихна доволно.

— Аз — измърмори той, — слава Богу, се отървах!

— Я ела тук — каза баща ми, щом го видя, — твоя милост, дето си учил, обясни сега!

Надвесиха се и двамата връз книгата, почнаха да обсъждат.

— Първородство ще рече ловджийска дреха — каза след дълъг размисъл баща ми.

Вуйчо ми поклати глава:

— Аз мисля, че значи пушка — възрази му той, но гласът му трепереше.

— Ловджийска дреха! — изръмжа баща ми.

Смръщи вежди и вуйчо ми се спотаи.

На другия ден учителят попита:

— Какво значи „първородство“?

Скочих първи:

— Ловджийска дреха!

— Какви са тези нелепости? Кой невежа ти каза това?

— Баща ми!

Учителят изтръпна; боеше се от баща ми, къде ти да му се опре!

— Да... — каза той, като се запъваше — разбира се, понякога, но много рядко, означава ловджийска дреха; но тук...

От всички предмети най-много ми харесваше Закон божий. Странна приказка, заплетена, неясна, със змии, които говореха, с потоци и небесни дъги, с грабежи и убийства, брат убиваше брата, един баща искаше да заколи единствения си син, и все току Господ се намесваше, убиваше и той, хората преминаваха морето, без да намокрят дори ходилата на краката си... Не разбирахме; питахме учителя, а той вдигаше пръчката, покашляше се, ядосваше се.

— Безсрамници — викаше, — колко пъти ще ви казвам? Не ща приказки!

— Ама не разбираме, господин учителю — хленчехме ние.

— Това са божи работи! — отвръщаше учителят. — Не бива да разбираме, грехота е!

Грехота е! Слушахме страшната дума и изтръпвахме; не беше това дума, беше змия, змията, която беше измамила Ева и сега се спускаше от катедрата на учителя и разтваряше уста, за да ни изяде; свивахме се на чиновете си и не смеехме да продумахме.

Една друга дума предизвика ужас в мен, когато я чух за първи път; думата „Авраам“. Тези две „а-а“ отекваха в мен, сякаш идваха от много далеч, от някакъв дълбок, тъмен, опасен кладенец. Шепнех скришом в себе си: „Авра-ам, Авра-ам“ и чувах зад гърба си трополене и запъхтяно дишане, някой с широки боси ходила ме гонеше, и когато научих, че веднъж взел да коли сина си, обхвана ме ужас, сигурно е този, дете коли децата, и се скривах зад облегалката на чина, за да не ме види и сграбчи. И когато учителят ни каза, че онзи, който следва божите заповеди, ще отиде в лоното на Авраам, заклевх се в себе си да престъпя всички заповеди, за да се спася от лоното му.

Същата тревога изпитах, когато за първи път чух, при същия предмет, думата „Авакум“; тъмна ми се стори и тя, като някакво страшилище, което дебнеше в двора на къщата ни, и знаех, че се стаява зад кладенеца, когато се стъмни. И веднъж, когато се осмелих да изляза през нощта сам на двора, изскочи от кладенеца, протегна ръце към мен и ми извика: „Авакум!“, което ще рече: „Чакай да те изям!“

Звученето на някои думи пораждаше в мен голямо вълнение, не радост, много често страх — и най-вече еврейските думи; защото от баба си знаех, че на Велики петък евреите отвличат християнчета, хвърлят ги в едно корито с пирони и пият кръвта им; и често пъти някоя еврейска дума от Стария завет — и най-вече думата „Йехова“, ми се струваше като някакво корито с пирони, в което искаха да ме хвърлят.

В трети клас имахме Периандрос Красакис. Кой безсърдечен кръстник бе дал името на жестокия коринтски тиран на този немощен човечец, с висока колосана яка, за да не се виждат скрофулите на шията му, с тънки като на щурец крачета, с бяла кърпичка постоянно на уста, и хрочеше, хрочеше, докато останеше без дъх? Той беше маниак по чистотата; всеки ден преглеждаше ръцете ни, ушите ни, носа, зъбите, ноктите. Той не биеше, не молеше, но поклащаше едрата си, покрита с пъпки глава.

— Животни! — викаше ни той. — Свине, ако не се миете всеки ден със сапун, никога няма да станете хора. Какво ще рече, значи, човек? Този, който се мие със сапун. Умът не е достатъчен, нещастници, трябва и сапун. Как ще се явите пред Господа с такива ръце? Вървете навън на двора да се измиете!

С часове ни проглушаваше ушите кои гласни са дълги, кои кратки и какво ударение да сложим, остро или извито; а ние слушахме шумовете от улицата, зарзаватчиите, геврекчиите, магаренцата, които ревяха, и съседките, които се смееха, и чакахме кога ще удари звънецът, та да се отървем. Гледахме как учителят се поти на катедрата, как говори, как повтаря и се мъчи да ни набие в главата граматиката, но умът ни беше навън, при слънцето и при боя с камъни; защото много обичахме да се бием с камъни и често отивахме на училище със счупени глави.

Един ден, беше пролетно време, божа благодат, прозорците бяха отворени и в стаята проникваше уханието на едно цъфнало мандариново дърво от отсрещната къща; акълът ни се беше превърнал също в цъфнала мандарина и не можехме вече да слушаме за остри и извити ударения. И тъкмо тогава едно птиче кацна на платана в двора и зачурулика. И тогава вече един ученик, бледен, червенокос, който беше дошъл тази година от село, Николъос го викаха, не издържа, вдигна ръка:

— Мълчи, даскале! — извика той. — Мълчи, даскале, да чуем птичето!

Клети Периандрос Красакис! Един ден го погребяхме, опря полека глава на катедрата, потръпна за миг като риба и издъхна. Ужас ни обхвана, като видяхме пред нас смъртта, и се втурнахме навън на двора с писъци. На другия ден сложихме празничните си дрехи, измихме грижливо ръцете си, за да не му скършим хатъра, и го откарахме в старите гробища, на брега на морето; беше пролет, смееха се небесата, а земята миришеше на лайкучка. Ковчегът беше отворен, лицето на мъртвеца беше позеленяло, пожълтяло, осеяно с пукнали се пъпки; и когато един по един ние, учениците му, се навеждахме за прощалната целувка, пролетта не миришеше вече на лайкучка, а на разкапващо се месо.

В четвърти клас царуваше и управляваше директорът на училището. Нисък, трътлест, с клинообразна брадичка, със сиви, постоянно сърдити очи, кривокрак. „Не виждаш ли, бре, краката му — казвахме си тихо един на друг, за да не ни чуе, — не виждаш ли, бре, как се преплитат краката му? И как кашля? Не е критянин!“ Беше дошъл при нас, след като се беше изучил в Атина, и беше донесъл със себе си, казваха, Новата Педагогика. А ние мислехме, че навярно това е някоя млада жена, която се казваше Педагогика; но когато го срещнахме навън за първи път, беше съвсем сам; Педагогика я нямаше, навярно си беше в къщи. Държеше в ръка малък плетен бич, строи ни в една редица и започна да държи реч. Трябвало, казва, всичко, което учим, да го видим и да го докоснем, или да го нарисуваме върху някаква хартия, осеяна с точки. И да си отваряме очите на четиринайсет; немирства не ще, никакви смехове, никакви викове през

междучасията; а ръцете — скръстени. А на улицата, като видим поп, да му целуваме ръка. „Отваряйте си очите, нещастници, защото иначе, виждате ли го тоя! — каза той и ни показа бича. — При мен няма думи, ще видите дела!“ И наистина видяхме; когато направехме някоя лудория, или когато не беше на кеф, разкопчаваше панталонките ни, смъкваше ги и ни биеше на голо с бича; а когато го мързеше да ни разкопчае, удряше ни с бича по ушите, до кръв.

Един ден събрах смелост, вдигнах ръка:

— Къде е, господин учителю — запитах аз, — Новата Педагогика? Защо не идва в училището?

Скочи от катедрата, откачи бича от стената.

— Ела тук, нахалнико! — извика той. — Разкопчай панталона си. Мързеше го да го разкопчае сам.

— На ти, на ти, на ти! — започна да ме удря и да ръмжи той.

Изпоти се, спря.

— Ето я Новата Педагогика! — каза той. — А друг път — млък!

Но съпругът на Новата Педагогика беше и хитрец. Веднъж ни каза: „Утре ще ви говоря за Христофор Колумб, как е открил Америка. Но за да разберете добре всичко, всеки да носи по едно яйце; който няма яйце, да донесе масло!“

Имаше и една дъщеря за женене, казваха я Терпсихори; нисичка, но много апетитна; мнозина я искаха за жена, но той не ѝ даваше да се омъжи. „Такива безсрамия — казваше — не ща в къщата си!“ А когато през януари котките се покатерваха на керемидите и започваха да мяukat, вземаше стълба, качваше се на покрива и ги прогонваше. „Проклетата природа! — мърмореше той. — Проклетата да е; няма морал!“

На Велики петък ни заведе на църква да се поклоним на Разпнатия. След това ни върна в училището, за да ни обясни какво сме видели, на кого сме се поклонили и какво ще рече Разпятие. Нагласихме се по чиновете, уморени, отегчени, защото днес бяхме яли само кисели лимони и бяхме пили само оцет, за да изпитаме и ние страданията на Христа. И започна, значи, мъжът на Новата Педагогика, с тежък официален тон да ни обяснява как Бог слязъл на земята и станал Христос, и страдал, и бил разпнат, за да ни спаси нас от греха. От кой грях? Не разбирахме много-много, но разбрахме, че имал дванайсет ученика и един от тях го предал — Юда.

— А Юда бил като кого, като кого?...

Стана от катедрата учителят и започна да минава бавно, застрашително, от чин на чин и да ни оглежда един по един.

— Юда бил като... като...

Беше насочил напред показалеца си и го местеше ту към този, ту към онзи и търсеше да открие на кого от нас приличал Юда. И всеки се свиваше и трепереше да не би страшният му пръст да се спре на него. И изведнъж учителят възкликна силно и пръстът му се спря на едно бледо, бедно облечено момченце с хубави русочервеникави коси. Същият онзи Никольос, който лани в трети клас беше извикал: „Мълчи, даскале, да чуем птичето!“

— Но, като Никольос! — извика учителят. — Досуц като него! Такъв бледен, така облечен като него, имал червени коси, червени-червени като пламъците на пъкъла!

Щом чу това, горкият Никольос избухна в плач; а всички ние, дето се бяхме отървали от опасността, започнахме да му се блещим с изпълнени с омраза очи и скришом се уговорихме от чин на чин, когато излезем навън, да го пребием от бой, задето е предал Христа.

Доволен, че ни беше показал нагледно, както го изискваше Новата Педагогика, какъв е бил Юда, учителят ни пусна да си ходим; а ние наобиколихме Никольос и щом излязохме на улицата, започнахме да го плюем и да го бием, той хукна да бяга разплакан, но ние го догонихме с камъни, викахме му „Юда! Юда!“, докато стигна до дома си и се шмугна вътре.

Никольос не се яви вече в класа ни, не стъпи повече в училище. Трийсет години по-късно, току-що се бях завърнал от Европа в бащината си къща, беше Велика събота, на вратата се почука и на прага се появи бледен, слаб мъж, с червени коси, с червена брада; беше донесъл в една шарена кърпа новите обувки, които баща ми беше поръчал за всички ни по случай Великден. Поспря се смутено на прага, погледна ме, поклати глава.

— Не ме ли позна? — каза той. — Не ме ли помниш?

Докато изрече това, аз го бях познал.

— Никольос! — извиках и го сграбчих в прегръдките си.

— Юдата... — произнесе той и се усмихна горчиво.

Често си спомням за нашите съседи и съседки и ме хваща страх; повечето от тях бяха полупобъркани, всеки си беше башка луд, и аз минавах бързо-бързо пред вратата им, защото ме беше страх. Умът им беше мръднал, било понеже през цялото време стояха самотни между четирите стени на къщата си и се варяха в собствения си сос, било от страх от турците, от грижите и тревогите за живота, за честта и за имота си, които бяха постоянно в опасност; слушаха при това старците да разправят за кланета и войни, за мъченичествата на християните, и косите им настръхваха; ако някой минувач се спреше пред вратата им, скачаха изплашени; а през нощта къде ти да заспят! С отворени очи, наострили уши, чакаха лошия час, неизбежния.

Наистина, страх ме хваща, като си спомня за съседите и съседките ни: кир Вихтория, малко по-надолу от нашата къща, кога те поздравяваше любезно и забърборваше мило и безспирно, кога ти затръшваше вратата под носа и захващаше да къдне зад нея.

Срещу нея беше кир Пинелопи, дебела, мазна, възрастна, непрекъснато дъвчеше карамфил, за да ухае — казваше — устата ѝ; и все се смееше, сякаш я гъделичкаха; мъжът ѝ, кир Димитрос, хипохондрик, мълчалив, току грабваше чадъра си и хващаше балкана; след два-три месеца се завръщаше, окъсан, с опразнени панталони, умиращ от глад и с разтворен чадър; киро Пинелопи го съглеждаше отдалеч, че се задава, и прихваше да се смее: „Идва да напълни отново панталоните си!“ — казваше тя на съседките и се заливаше от смях.

По-надолу беше кир Манусос, тежък търговец, но побъркан от суеверие, всяка сутрин, като излизаше от къщи, държеше тебешир в ръка и начертаваше с него един кръст върху вратата си; а на обяд, когато се връщаше да яде, акуратен, винаги по едно и също време, набиваше сестра си; чувахме виковете ѝ, разбирахме, че е станало пладне, и сядяхме на масата. Кир Манусос не отваряше уста да ти каже и „добър ден“; гледаше те свирепо и уплашено.

Малко по-нагоре, в началото на улицата, в една голяма къща живееше кир Андреас Опипвача, богат, сипаничав, с голям нос с широки ноздри, с телешка муцуна; всеки път, след като затваряше вратата си, по цял час стоеше и я опипваше, да не би да е останала отключена, и мърмореше разни заклинания, за да прогони крадците, пожара, болестта; накрая се прекръстваше три пъти и тръгваше, като непрекъснато поглеждаше назад. Децата от махалата бяха забелязали,

че стъпва винаги на едни и същи камъни, и за да го дразнят, натрупваха върху тези камъни кал или фъшкии; а той ги избутваше с бастунчето си и стъпваше.

Имахме също така за съсед, гордостта на махалата ни, почитаемия господин Периклис, лекар, съвсем отскоро пристигнал от Париж, рус, хубавец, със златни очила; носеше мирабо, навярно първото мирабо, доплувало в Мегало Кастро, и ходеше при болните си по чехли, понеже, казваше, краката му били подути; беше му ги извезала сестра му, стара мома, която беше похарчила цялата си прикя, за да го изучи; той беше нашият домашен лекар; навеждах се и се любувах на извезаните с коприна върху чехлите му трендафили и зелени листа около тях. Веднъж имах треска и той дойде да ме прегледа, и тогава го помолих, ако иска да оздравея, да ми ги подари. А той, сериозно — никога не благоволяваше да се усмихне, — ми ги обу, за да види дали ми стават; но те ми бяха много големи. За да се утеша, долепих нос върху извезаните трендафили да видя дали миришат; но не миришеха на трендафил.

Щом си спомня за съседите ни, не мога да не се смея и плача едновременно. Хората тогава не бяха излети по един и същ калъп, на дузини, всеки си беше отделен свят, имаше си своите чудатости, смееше се различно от другите, различно говореше, заключваше се в къщата си, криеше от срам или от страх най-съкровените си желания, а тези желания се разрастваха вътре в него и го задушаваша, но не отронваше ни дума, и животът му ставаше трагично тежък. После пък и бедността, но не беше само бедността, ами и гордостта никой да не разбере за нея; и ядяха само хляб и маслини и разни треволяци, за да не излизат навън със закърпени дрехи. „Беден е онзи, който се бои от бедността — чух веднъж да казва един наш съсед, — аз не се боя от нея!“

[1] Навярно останал още от древността, в Гърция има обичай да се накичва животното, определено за клане. Същата дума, „сфагион“, означава и жертвено животно — бел.прев. ↑

[2] Непреводим израз. Героят се изразява на книжовен език, който във всекидневното, обикновено общуване звучи наистина смешно. „Ти тирос“ значи буквално „какво сирене“ — бел.прев. ↑

VI. СМЪРТТА НА ДЯДОТО

Бил съм навярно още в началното училище, когато един овчар дойде тичешком от село и ме взе да ме заведе при дядо ми, който берял душа, казва, и искал да ме благослови. Помня, жегга, август месец, бяха ме качили върху едно магаренце, отзад овчарят държеше една чаталеста пръчка с пирон накрая и току ръчкаше до кръв добичето, а него го болеше, подритваше то и търчеше. Аз се обръщах към овчаря и го молах:

— Не ти ли е жал за него? Съжали го, боли го!

— Само хората ги боли — отвърщаше ми той, — магаретата са си магарета.

Но скоро забравих за болките на магарето, понеже сега минавахме през лозя и маслинови градини и щурците ни проглушаваха ушите. Жени още беряха грозде и го разстилаха върху сушилни, за да стане на стафиди; целият свят благоухаше. Една от гроздоберачките ни видя и се засмя.

— Защо се смее, Кириякос? — попитах овчаря, чието име междуременно бях научил.

— Гъделичкат я, та се смее — отвърна той и се изплю.

— Кой я гъделичкат, Кириякос?

— Демоните.

Не разбрах нищо, но се изплаших; затворих очи и започнах да удрям с юмрук магаренцето, за да минем по-скоро, та да не видя демоните.

В едно село, през което минахме, полуголи космати мъжаги мачкаха с крака гроздето в бъчвите и играеха хоро, подмятаха шегги и избухваха в смях; пръстта миришеше на шира, жените вадеха хляб от пещите, кучетата лаеха, жужаха оси и пчели, и слънцето клонеше към залез, кървавочервено, сякаш и то мачкаше грозде, съвсем пияно. Започнах и аз да се смея, засвирих с уста, взех пръчката от овчаря и захванах да ръчкам магарето и да му забивам пилона в задницата.

Бях замаян от умората, от слънцето и от щурците, и когато пристигнах в къщата на дядо си и го видях да лежи сред двора, заобиколен от децата и внуците си, зарадвах се; защото се беше вече свечерило, беше се поразхладило, а дядо ми беше затворил очи и не ме усети; така се отървах от тежкото му ръчище, което, където и да ме докоснеше, кожата ми се зачервяваше.

— Спи ми се — казах на една жена, която ме взе на ръце и ме смъкна от магарето.

— Потърпи малко — отвърна ми тя, — ей сегичка на дядо ти ще издъхне; трябва да бъдеш край него, за да ти даде благословията си преди това.

Като чудотворен дар, като скъпа играчка ми се струваше тази благословия, която бях дошъл от толкова далеч да взема; ще да е сигурно змейски косъм, както се разправя в приказките, носиш го като муска и като изпаднеш в голям зор, изгаряш го и се появява змеят, за да те спаси. И зачаках, значи, дядо ми да отвори очи и да ми даде косъма.

И тъкмо тогава дядо ми извика и се сви върху овчата кожа, която му бяха постлали.

— Видял е ангела си — каза една старица, — ей сегинка на ще му излезе душата.

Прекръсти се, взе парче восък и започна да го сгрява с дъха си и да го мачка с пръсти, за да направи кръст, та да запечата устата на умрелия.

Един от синовете му, с четинеста гарвановочерна брада, стана, влезе в къщата, донесе един нар и му го пхна в шепата, да го носи на онзи свят.

Приблжиха се всички и го загледахме; една жена понечи да проточи жалба, но синът с четинестата брада ѝ запуши устата:

— Млък!

Отвори очи дядото, направи знак; всички се приближиха още повече; в първия кръг — синовете му, отзад — внучетата, мъжките, зад тях — дъщерите и снахите. Протегна ръце дядото; една старица му подложи възглавница на тила. Чу се гласът на стареца:

— Останете си със здраве бре, деца! — каза той. — Изядох си хляба, отивам си. Напълних двора си с деца и внучета, напълних делвите си с олио и мед, напълних бъчвите си с вино, не мога да се оплача. Останете си със здраве!

Замаха с ръце, сбогуваше се. Извърна се бавно, изгледа всички, един по един; аз бях забравил за благословията, бях се скрил зад двете три мои братовчедчета и не ме видя. Никой не говореше, отвори отново уста старецът:

— Отворете си ушите бре, деца, чуйте последните ми заръки: акълът ви да бъде все на стоката, на воловете, на овцете, на магаретата; да не мислите, и те имат душа, човеци са и те, само дето имат кожуси и не могат да говорят; старовремешни човеци са те, давайте им да ядат. Акълът ви да бъде и на маслиновите дървета и на лозята, да ги торите, да ги поливате, да ги подкастрияте, ако искате да ви дават плод; старовремешни човеци са и те, но много старовремешни, та не си спомнят; но човекът помни, та нали затова е и човек. Слушате ли ме? Да не би да говоря на глухи?

— Слушаме, старо, слушаме... — отвърнаха няколко гласа.

Протегна ръчището си старецът, повика най-големия си син:

— Е бре, Костандис!

Костандис, едър мъжага със сива брада, с къдрава коса, с големи черни очи, докосна ръката на баща си:

— Ето ме, тате домовладико, какво ще наредиш?

— В малкото кюпче съм сложил отбрано жито; заделил съм си го отдавна за коливото ми; на деветте ми дни да го свариш, да ми сложиш бол-бол бадеми, имаме, слава Богу, и да не се стискаш на захарта, както си свикнал, чуваш ли? Пинтия си, нямам ти вяра.

— Прави са думите ти — отвърна първородният му син, като поклати едрата си глава, — прави са думите ти, тате домовладико, но разноските трябва да поемат и другите; хубаво, ама всички да се бръкнат; коливо е това, разноси са това, не е шега работа, и после има и свещи, пък и на попа трябва да се плати, сетне и гробарят, санким, подире пък и помена, та и погребалната трапеза с мезетата, с виното, тури и кафетата, дето жените ще изпият, разноси са това, ти казвам, не е шега работа; всички ще си ги поделим.

Извърна се наляво-надясно към братята си:

— Чувате ли? Всички, всеки ще си поеме пая, пито — платено!

Измърмориха нещо през зъби синовете, един се обади високо:

— Добре де — каза, — добре де, Костандис, няма да се караме!

Бях се промъкнал на първата редица, смъртта, нали казахме, винаги беше за мен някаква странна загадка и ме привличаше,

приблжих се да видя отблизо как бащата на майка ми ще умре.

Зърна ме.

— Е, добре си дошло — изрече той, — добре си дошло, кастриньотче, наведи се да ти дам благословията си.

Старицата, която стискаше и мачкаше восъка, ме сграбчи за главата и я натисна надолу; почувствах тежкото му ръчище върху целия си тил:

— Давам ти благословията си, внуче кастриньотче — произнесе той, — и да станеш един ден човек.

Помръдна устни да каже още нещо, но се беше изтощил, затвори очи.

— Накъде, бре, е заник слънце? — попита той с отпаднал глас. — Обърнете ме натам!

Двама от синовете му го хванаха, извърнаха го към запад.

— Сбогом! — прошепна той. — Заминавам!

От гърдите му се изтръгна дълбока въздишка, изпъна крака, главата му се отърколи от възглавницата и се удари о камъните на двора.

— Умря ли? — попитах едно от братовчедчетата си.

— Ах, отиде си вече! — отвърна ми то. — Да вървим да ядем!

VII. БОРБА МЕЖДУ КРИТ И ТУРЦИЯ

Но повече и от училища и учители, по-дълбоко и от първите радости и стракове, които породи в мен картината на света, едно наистина изключително чувство оказа неизмеримо влияние върху живота ми: борбата между Крит и Турция.

Без тази борба животът ми би поел по друг път, а Бог, навярно, би имал друг образ.

Още от рождение вдишвах с въздуха тази страшна, видима и невидима, борба; виждах как християните и турците се гледаха накриво със свирепи очи и как гневно сучеха мустак, виждах как низамите сновяха с пушки по улиците, а християните ругаеха и залостваха вратите си, слушах старците да разправят за кланета, за юначества и войни, за свобода и за Гърция, изживявах това дълбоко, мълчаливо, и чаках да порасна, да разбере смисъла на всички тези неща, да се запретна и аз да се боря.

С времето започнах ясно да различавам, че се бореха Крит и Турция, че единият се мъчеше да се освободи, а другият му беше стъпил на гърдите и не му даваше. Всичко около мен приемаше един образ, образа на Крит и на Турция, превръщаше се във въображението ми — и не само във въображението ми, но и в плътта ми — в символи, които ми говореха за страшната борба. Едно лято, на 15 август, бяха извадили в църквата, горе на проскинитириона^[1], иконата „Успение Богородично“. Христовата майка, излегната с кръст в ръка; от дясната ѝ страна — един ангел, а от лявата — дяволът. И двамата се бяха втурнали да вземат душата ѝ; ангелът беше измъкнал меч си, беше отсякъл чак горе от раменете ръцете на дявола, те висяха във въздуха и от тях капеше кръв. Гледах иконата и сърцето ми се изпълваше с радост — тази жена е Крит^[2], си казвах, този черен дявол е Турчинът, а снежнобелият ангел е гръцкият цар... Гръцкият цар ще отсече един ден ръцете на Турчина. Кога? Като порасна... — мислех си аз и пъчех детските си гърди.

Нежните ми детски гърди започнаха да се изпълват с копнеж и омраза, свивах и аз малкия си юмрук, за да вляза в борбата; добре знаех какъв беше моят дълг, с кого от тези двамата, дете се бореха, и бързах да порасна, да вляза и аз в строя, след дядо си, след баща си, за да воювам.

Това беше семето. От него поникна, израсна, цъфна и върза плод цялото дърво на живота ми. Не страхът, нито болката, нито радостите и игрите първи развълнуваха душата ми, а копнежът за свобода. Да се освободя от какво? От кого? Полека-лека, с времето, изкачвах каменистото нагорнище към свободата; да се освободиш най-напред от Турчина^[3]; това беше първото стъпало; след това, по-късно, започна тази нова борба, да се освободиш от вътрешния си „Турчин“ — от невежеството, от злобата, от завистта, от страха, от мързела, от ярките фалшиви идеи; и накрая, от идолите, от всички идоли, и от най-почитаните и най-любимите.

С времето, когато пораснах и почнах да виждам по-широко, борбата също се разшири, разстилаше се от Крит и Гърция, заливаше цялото пространство и време, обхващаше цялата история на човека; сега не се бореха вече Крит и Турция, а Доброто и Злото, Светлината и Мракът, Бог и Дяволът. Все същата борба, вечната, и винаги, зад Доброто, зад Светлината и Бога — Крит; а зад Злото, зад Мрака и Дявола — Турция. И така, понеже се случи да се родя критянин, в едно съдбоносно време, когато Крит се бореше да се освободи, осъзнах още от малък, че на този свят съществува едно благо, по-скъпо от живота, по-сладко от щастието — свободата.

Имаше един стар капитан^[4], наричаха го Полимандилас^[5], понеже носеше винаги много кърпи — една на главата, друга — под лявата му мишница, две висяха на копринения му пояс, и една държеше в ръка и бършеше челото си, което беше винаги плувнало в пот. Беше приятел на баща ми и често идваше в магазина му; събираха се около него по-младите, поръчваше му баща ми кафе и наргиле, отваряше капитанът табакерата си, натъпкваше ноздрите си с енфие, кихваше и почваше да разправя.

Стоях и аз отстрани и го слушах; войни, юруши, кланета, Мегало Кастро изчезваше, извисяваха се пред мен планините на Крит, изпълваше се въздухът с резове, ревяха християните, ревяха турците, блясваха очите ми от сребърните пищови. Крит и Турция се бореха.

„Свобода!“ — викаше единият. „Смърт!“ — отвръщаше другият, и главата ми се изпълваше с кървища.

Веднъж старият капитан се извърна, присви очи, претегли ме с поглед:

— Гарванът гълъби не ражда! — каза ми той. — Разбра ли, юначето ми?

Изчервих се.

— Не, капитане — отвърнах аз.

— Юнак е баща ти, юнак ще станеш и ти, щеш не щеш!

Щеш не щеш! Тези думи се набиха в ума ми, Крит говореше чрез устата на стария капитан; тогава не разбрах тежката дума, много покъсно почувствах, че в мен има някаква сила, която не беше моя, сила, по-голяма от мен, и ме командваше; много пъти бях готов да се отпусна, но тази сила не ми даваше — тя беше Крит!

И действително, от честолюбие, от мисълта, че съм критянин, и от страх от баща си, още от дете бях надмогнал страха. През нощта отначало не смеех да изляза сам на двора, в тъмнината; във всеки ъгъл, зад всяка саксия, на ръба на кладенеца, мълчаливо дебнеше един малък космат таласъм с блестящи очи, но баща ми ми фрасваше един, изхвърляше ме на двора и пускаше мандалото на вратата. Само един страх не бях още успял да надвия: ужаса, който изпитвах от земетресение.

Мегало Кастро често се разклащаше из основи, рев се чуваше долу в подземията на света, земната кора запращяваше и клетите хора загубваха и ума и дума; когато неочаквано вятърът стихваше и лист дори не потрепваше, и някаква глуха тишина, от която те побиваха тръпки, тегнеше навред, кастриньотите^[6] изскачаха от къщите и дюкяните си, поглеждаха ту към небето, ту към земята, без да кажат дума, за да не би злото да чуе и да дойде, но вътре в себе си мислеха с ужас: „Ще има земетресение...“ — и се кръстеха.

Веднъж учителят ни, старият Патеропулос, ни обясни, за да ни успокои:

— Земетресението не е нищо, деца, не се бойте от него; там долу под земята има един бик, който реве; удря с рогата си земята и земята се тресе; старите критяни му викали Минотавър^[7]. Нищо не е.

Но страхът ни, след това успокоение на учителя, нарасна; значи земетресението е нещо живо, един звяр с рога, който реве и мърда под

краката ни и яде хора.

— Ами че тогава — обади се едно пълничко момченце, Стратис, синът на клисаря — защо свети Мина не го убие?

Но учителят се ядоса.

— Не говори щуротии! — извика той, слезе от катедрата и изви ухото на Стратис, за да млъкне.

Но веднъж, тъкмо когато минавах през турската махала, земята пак се разтресе, вратите и прозорците заскърцаха и се чу някакво бучене, сякаш рухваха къщи; застанах сред тесния сокак, скован от ужас; бях впил очи в земята и чаках да се разтвори, да изскочи бикът и да ме изяде. И ето, неочаквано една сводеста врата се отвори, зърнах някаква градина, и три ханъмки изскочиха навън с открито лице, боси, търчаха насам-натам изплашени до смърт, като надаваха тънки писъци, като лястовички. Целият тесен сокак замириса на мускус. От този миг нататък, през целия ми живот, земетресението прие друг образ за мен, не вече свирепият образ на бик, то не ревеше вече, чуруликаше като птичка, земетресението и ханъмчетата се сляха в едно. За първи път виждах една тъмна сила да се слива със светлината и да просветва.

По същия начин, много пъти през живота си, кога волно, кога неволно, слагах удобна маска на страшните неща — на любовта, на добродетелта и на болестта — и така можах да издържа в живота.

[1] Малък иконостас в притвора или в средната част на църквата — бел.прев. ↑

[2] На гръцки Крит е от женски род — бел.прев. ↑

[3] След многобройни въстания Крит бива обявен през 1898 г. за автономна държава под управлението на върховен комисар на Великите сили, избран измежду членовете на гръцкия царстващ дом. След Балканската война Крит бива присъединен към Гърция в 1913 г. — бел.прев. ↑

[4] На гръцки думата „капитан“ означава и „воевода“ — бел.прев. ↑

[5] „Поли“ — много; „мандили“ — кърпа — бел.прев. ↑

[6] Жителите на Мегало Кастро — бел.ред. ↑

[7] На гръцки „таврос“ значи „бик“ — бел.прев. ↑

VIII. ЖИТИЯ

Първият ми копнеж беше свободата; вторият, който все още тайно ме владее и ме измъчва, е жаждата за святост. Герой и същевременно светец, ето най-възвишеният образец на човека: още от дете бях поставил над себе си, в синия въздух, този образец.

Всяка душа в онези години в Мегало Кастро имаше дълбоки корени в земята, дълбоки корени в небето; затова, когато се научих да сричам, първото нещо, което накарах майка си да ми купи, беше едно житие, „Светото Послание“: „Да видиш Бога — чудо на чудесата! Камен падна от небето...“ и строши се камъкът този и видяха написано вътре в него: „Горко, горко на този, който яде блажно и пие вино в Сряда и Петък!“ Грабвах „Светото Послание“, вдигах го високо като знаме и всяка сряда и всеки петък чуках по вратите на съседите, у кира Пинелопи, у кира Вихтория, у старата Катерина Деливасилена, и се втурвах като обезумял в къщата им; изтичвах право в кухнята, помирисвах какво готвеха и тежко им и горко, ако подушвах миризма на месо или риба; размахвах заплашително „Светото Послание“ и виках: „Горко, горко!“, а тероризираните съседки ме милваха и ме молеха да мълча. А веднъж, когато запитах майка си и научих, че като бебе съм сучел и в сряда, и в петък, пиел съм, значи, мляко през свети дни, избухнах в плач.

Продадох на приятелите си всичките си играчки и си купих евтини брошурки с жития на светци. Всяка привечер сях на столчето си на двора, сред босилека и щира, и четях на висок глас какви мъченичества бяха изстрадали светците, за да спасят душата си. Съседките се събираха с ръкоделията си и домакинските си работи, едни плетяха чорапи, други чистеха зарзават или мелеха кафе, и слушаха. И полека-лека из двора се разнасяха ридания, заради мъченията и страданията на светците. Канарчето, окачено под акацията, слушаше четенето и риданията, изпъваше опиянено шия и запяваше. С уханията си и с надвисналата отгоре лозница, малката градинка, такава една затворена, топла и дъхтяща, приличаше, сред

риданията на жените, на Епитафиос^[1]. Минувачите се поспираха и казваха: „Някой е умрял!“ — и тръгваха да отнесат лошата вест на баща ми; а той поклащаше глава: „Няма нищо — казваше, — синът ми иска да наставлява в Бога^[2] съседките.“

В детското ми въображение се разстилаха далечни морета, кораби тръгваха тайно, манастири проблясваха сред скалите, лъвовете носеха вода на отшелниците, главата ми преливаше от палми и камили, проститутки се мъчеха да влязат в църква, огнени колесници възлизаха в небесата, весело кънтяха пустините от налъмчета и женски смях, Изкушението, предрешено като благодушен свети Василий, пристигаше и донасяше дарове на отшелниците — яденета, злато, жени; но те бяха впили взор само в Бога, и Изкушението се пръждосваше.

Да бъдеш твърд, търпелив, да пренебрегваш щастието, да не се боиш от смъртта, да търсиш отвъд този свят висшето благо, ето какъв зов се надигаше непоколебимо от тези евтини брошурки и поучаваше детското ми сърце; и същевременно жадувах за тайни бягства, за далечни пътешествия, за изпълнени със страдания странствания.

Четях жития на светци, слушах приказки, долавяше ухото ми разни разговори, и всичко се преобразяваше, деформираше се вътре в мен, превръщаше се в ярки лъжи, събирах съседчетата или съучениците си и им пробутвах всички тези неща като мои преживелици. Разправях им, че се връщам, ей сегичка на, от пустинята и че там имам един лъв, натоварвам го с две стомни и отивам с него на извора и си наливам вода; че завчера, пред нашата врата, съм видял един ангел, който отскубнал едно перо от крилата си и ми го дал; дори държах в ръка перото и им го показвах — завчера бяхме заклали у дома един бял петел и от него бях отскубнал дълго бяло перо — и мислех да направя от ангелското перо писец и да пиша с него...

— Да пишеш ли? Какво да пишеш?

— Жития на светци; житието на дядо ми.

— Светец ли беше дядо ти? Нали ни разправяше, че се биел с турците!

— Е, все същото е — отвръщах аз и подострях с ножчето си перото, за да си направя писец.

Веднъж четохме в училище, в читанката ни, как едно дете паднало в кладенец и се озовало в някакъв богат град, със златни

църкви, с цъфнали градини, с дюкяни, пълни със сладкиши, карамели и малки пушки... Разпали се въображението ми, изтичах в къщи, захвърлих чантата си на двора и се вкопчих за ръба на кладенеца, да падна и аз в него, та да отида в богатия град. Майка ми седеше на прозореца към двора и решише сестричката ми; зърна ме, изпищя и се спусна, сграбчи ме за краката тъкмо когато, надолу с главата, подритвах, за да падна в кладенеца.

Всяка неделя, като отивах на църква, гледах на една икона, ниско долу на иконостаса, как Христос се възнеса от гроба, с бяло знаме в ръце, и се издига във въздуха; а стражите бяха паднали по гръб на земята и го гледаха със страх. Много пъти бях слушал за въстанията в Крит и за войни, бяха ми разправяли, че бащата на баща ми бил голям воевода, и полека-лека, колкото повече гледах Христос, толкова повече се убеждавах, че това е дядо ми. И тогава събирах приятелите си пред иконата: „Ето го дядо ми! — казвах им аз. — Носи знамето, отива на война, а тези долу, дето са паднали по гръб, са турците!“

Това, което разправях, не беше нито истина, нито лъжа, прехвърляше ограниченията на логиката и на морала и се възвисяваше в един по-лек, по-чист въздух; ако някой ми кажеше тогава, че разправям лъжи, щях да се разрева от срам. Перото в моите ръце не беше вече петльово перо, беше ми го дал ангелът, не лъжех, а Христос със знамето, непоколебимо вярвах в това, беше дядо ми, а долу, изпадналите в ужас стражи, бяха турците.

Много по-късно, когато почнах да пиша песни и романи, разбрах, че тази преработка се нарича творчество.

Един ден, след като прочетох житието на свети Янис Колибаря, скочих и реших: „Ще отида в Света гора да стана светец!“ И без да се извърна да погледна майка си — така направил и свети Янис Колибаря, — прекрачих прага, излязох на улицата. Поех по най-глухите сокаци, стигнах на пристанището; тичах, боях се да не ме види някой роднина и да ме върне обратно. Приближих се до първия кораб, който се готвеше да отплува; един изпечен от слънцето моряк се беше навел над кнехта и се мъчеше да развърже дебелото корабно въже. Треперех от вълнение, приближих се към него.

— Може ли да ме вземеш със себе си на кораба, капитане?

— Къде искаш да отидеш?

— В Света гора.

— Къде? В Света гора ли? Какво ще правиш?

— Искам да стана светец!

Капитанът прихна да се смее; запляска с ръце, сякаш пъдеше кокошка.

— В къщи! В къщи! — извика той.

Тръгнах си, върнах се посрамен у дома. Сврях се под канапето и не казах никому нищо; днес за първи път разкривам това. Първият ми опит да стана светец пропадна.

Дълги години не ми мина огорчението; може би още не ми е минало. Родил съм се, божем, в петък, на 18 февруари, на Задушница, бабата акушерка ме взела на ръце, изнесла ме на светлина и хубаво ме огледала, сякаш виждала някакви тайнствени белези по мен, вдигнала ме високо и казала:

„Това дете, от мен да го знаете, един ден ще стане владика!“

Когато по-късно научих за предсказанието на акушерката, то така добре пасваше с най-съкровените ми копнежи, че повярвах в него; оттогава сякаш поех някаква голяма отговорност и вече не исках да направя нищо, което не би направил един владика. Много по-късно, когато видях какво правеха владиците, промених възгледите си; за да постигна светостта, за която жадувах, не исках да правя нищо от това, което владиците правеха.

[1] „Епитафиос“ — буквално „надгробен“; намек за „надгробно ридание“ — бел.прев. ↑

[2] Непреводима игрословица — „теогносия“ означава „опознаване на Бога“, но същевременно и „благоразумие, здрав смисъл“; в съчетания със съответния глагол се получава отделен израз със значение „вразумявам“ — бел.прев. ↑

IX. КОПНЕЖ ЗА БЯГСТВО

Еднообразни, мудни бяха по онова време дните; хората не четяха вестници, радиото, телефонът, киното не бяха родени още, и животът си течеше безшумно, сериозно, мълчаливо. Всеки човек беше един затворен свят, всяка къща беше здраво залостена, хората в нея старееха ден след ден, гуляеха тихо, за да не ги чуят, или се караха скришом, или се разболяваха безмълвно и умираха; и тогава вратата се отваряше, за да изнесат мъртвеца, и за миг четирите стени разкриваха тайната си; но вратата бързо пак се затваряше и животът отново започваше да тече.

На големите празници, когато Христос се раждаше, или умираше, или възкръсваше, всички се променяха, нагиздяха се, излизаха от къщите си и по всички онези тесни сокаци се стичаха към църквата. А тя, разтворила широко врати, ги очакваше. Беше запалила свещниците и полилеите си, и стопанинът ѝ, свети Мина, стоеше на кон на прага ѝ и посрещаше любимите си кастриньоти. Разтваряха се сърцата, захвърляха се грижите, всички ставаха едно, забравяха имената си, не бяха вече роби, нямаше вече кавги и турци, нямаше смърт; всички тези хора в църквата, начело със свети Мина конника, чувстваха, че са една безсмъртна войска.

Стаен, застоял беше животът в онези години; малко беше смехът, много — плачът, още повече бяха прикритите мъки в онези години в Мегало Кастро; стопаните — сметкаджии и строги, ратаите — послушни, ставаха почитателно, когато минаваше някой богаташ; но един общ копнеж свързваше всички и ги караше да забравят грижите и лишенията и ги побратимяваше; но не го разкриваха, защото се бояха от Турчина.

И ето че един ден, спокойните води се раздвижиха; една сутрин един окичен със знамена параход влезе в пристанището: онези от кастриньотите, които се случиха на пристанището, останаха със зяпнали уста. Какъв беше този пъстроцветен, многокрил и накичен със знамена кораб, който се плъзгаше между двете венециански кули към входа на пристанището и се готвеше да акостира? Господи помилуй!

Един разправяше, че това са птици, друг — че са хора, облечени като за маскарад, а трети — че било плуваща градина, като онези, дето видял в далечните топли страни Синдбад Моряка. Но по едно време някакво диво гласище се разнесе откъм пристанищното кафене: „Абре, добре сте ни дошли, пелеринките!“ И изведнъж всички си отдъхнаха, разбраха; пък и корабът се беше приближил, сега се виждаше ясно, че беше пълен с пъстро облечени жени, с капели, с пера, с разноцветни пелерини, а бузите им бяха нацапотени с алена боя, като макове. Старците критяни, като ги видяха, се прекръстиха. „Махни се отпреде ми, Сатана!“ — и си плюха в пазвата. Какво търсеха тези тук? Тук е прочутото Кастро, такъв резилък то не може да търпи!

След час по всички стени бяха разлепени червени афиши и хората научиха: това било, казва, театрална трупа, артисти и артистки, и били дошли, казва, да позабавляват кастриньотите.

Сега, как стана това чудо, как така ме хвана за ръка баща ми и ми каза: „Хайде да вървим на театро, да видим що за дяволия е и това!“ — и до днес не мога да разбера. Беше се свечерило вече, баща ми ме водеше за ръка, спуснахме се към пристанището, отидохме в един непознат за мен бедняшки квартал, с редки къщи, с големи оградени дворове. Един от тези дворове беше целият осветен, свиреха кларнети, и думкаха тъпани, на входа висеше едно корабно платно, хората го повдигаха и влизаха. Влязохме и ние. Пейки, скамейки, столове, мъже и жени седяха, гледаха напред към едно перде и чакаха то да се отвори. Съвсем лек ветрец повяваше откъм морето, въздухът ухаеше, мъжете и жените приказваха, смееха се, дъвчеха арабски фъстъци и тиквени семки.

— Кое е театротото? — запита баща ми, който също за първи път отиваше на такъв панаир.

Посочиха му пердето; седнахме, значи, и приковахме очи в пердето. Най-отгоре на платното беше написано с дебели главни букви: „РАЗБОЙНИЦИ от Шилер, много забавна драма“. А под него: „Каквото и да видите, не се съкълдисвайте, фантазия е“.

— Какво ще рече фантазия? — попитах баща си.

— Краставици на търкалета! — отвърна ми той.

Баща ми пък друго не проумяваше. Извърна се да попита съседа си кои бяха тези разбойници, но не свари; чухме три удара и пердето се отвори. Изблещих очи; същински рай се беше разтворил пред мен,

ангели, мъжки и женски, сновяха насам-натам с шарени дрехи, с пера и златни украшения, а бузите им бяха боядисани с бяло и оранжево. Говореха високо, но не разбирах нищо, ядосвах се, но не знаех защо; по едно време изскочиха двама мъжаги, те били, ужким, братя, и започнаха да се карат и да псуват, и се гонеха един друг, за да се утрепят.

Баща ми, наострил уши, слушаше; мърмореше, не беше доволен, седеше като на тръни, все току се въртеше на стола си, извади си кърпата и избърса потта, която почваше да се стича по челото му; но когато вече разбра, че двамата дангалаци бяха братя и се караха, скочи като побеснял.

— Какви са тия маскарлъци! — извика той високо. — Хайде да си вървим!

Сграбчи ме за мишницата, прекатурихме в бързината два-три стола, излязохме.

Разтърси ме за рамото:

— Никога повече, нещастнико, кракът ти да не стъпи на театро, чуваш ли? Защото ще те пребия от бой!

Това беше първата ми среща с театъра.

Появаше прохладен ветреца, покарваше зеленина по пипето ми, изпълваха се гърдите ми с анемонии; идваше пролетта с годеника си, свети Георги, яхнал бял кон, отиваше си; идваше лятото и полягаше света Богородица върху отрупаната с плод земя да си отдъхне и Милостта ѝ, след като беше родила такъв син; довтасваше сред дъждовете и свети Димитър, на червен кон, и мъкнеше след себе си, окичена с венец от бръшлян и сухи лозови листа, есента; настъпваше зимата, запалвахме в къщи мангала, сядахме около него — когато баща ми го нямаше — майка ми, сестра ми и аз, печехме кестени и нахут в жарта; и чакахме кога ще се роди Христос, да дойде розовобузестият дядо с печеното прасенце, обвито в лимонови листа. Такава, досущ като дядо, си представяхме зимата, с черни ботуши, с бели мустаци и с печено прасенце в ръце.

Времето минаваше, аз растях, смалявах се босилекът и щирът на двора, а стъпалата на Емине сега ги изкачвах на един дъх и нямаше вече нужда да ми подава ръка. Растях, а в мен растяха и старите

копнежи, появяваха се и нови, не ме побираха вече житията, задушавях се; не че не вярвах, вярвах, но и много покорни ми се струваха сега светците, все току свеждаха глава пред Бога и му казваха „да“. Пробудила се беше в мен критската кръв, предугаждах, без да го осъзнавам ясно, че истински мъж е онзи, който се съпротивява, бори се и не се бои, и в крайна нужда, да каже „Не!“ и на Бога.

Не можех да разкрия с думи цялото това ново вълнение; но по онова време нямах нужда от думи; схващах безпогрешно, без помощта нито на ума, нито на словото. Скръб ме обземаше, като виждах светците, с кръст в ръце, да седят пред вратата на рая, да викат, да се молят и да чакат да се отвори. Напомняха ми на прокажените, които виждах, когато отивахме на лозето си — седяха пред градската врата с разяден нос, без пръсти, със скапани устни, — протягаха ръце като чукани към минувачите и просеха милостиня. Никак не ги съжалявах, отвращавах се от тях, извързвах глава и бързо отминавах. В детския ми ум на тях започнаха да ми приличат и светците. Няма ли, значи, друг начин за влизане в рая? От змейовете и царските дъщери от приказките влязох в тебаидската пустиня със светите просяци, и сега съзнавах, че трябва да се махна и от тях.

На всеки голям празник майка ми правеше сладки, кога курабии, кога банички, а на Възкресение Христово великденски краваи. Обличах празничните си дрехи и отивах да ги разнеса като поздравления на чичовците и лелите си. А те ме посрещаха и ми даваха по някоя сребърна пара, за да си купя, казваха, карамели и ваденки. Но на другия ден изтичвах право в малката книжарница и си купувах книжка за далечни страни и велики изследователи; семето на Робинзон беше попаднало, види се, в мен и беше почнало да връзва плод.

Малко неща разбирах от тези нови жития, но дълбоко в душата ми същността им се насляваше. Разтваряше се умът ми и се изпълваше сега със средновековни замъци и екзотични страни, и тайнствени острови, които ухаеха на карамфил и канела. Нахълтваха вътре в мен диваци с червени пера, накладяха огньовете, печеха хора, танцуваха, а островите около тях се усмихваха като младенци. Тези нови светци не просеха; каквото поискваха, с меча си го вземаха; ех, да можеше човек да влезе, като тези рицари, на кон в рая! Герой и светец, това е свършеният човек, мислех си аз.

Бащината къща стана тясна. Мегало Кастро стана тясно. Земята сега ми изглеждаше като тропически лес, с пъстроцветни птици и зверове, с медени плодове, и исках да премина през целия този лес, защитавайки една бледна жена, която беше в опасност. Като минавах веднъж край едно кафене, видях лицето ѝ; казваше се Геновева.

Във въображението ми сега светците се сляха с буйните рицари, тръгнаха да спасят света, или Божи гроб, или някоя жена; сляха се с великите изследователи, а корабите на Колумб, потеглили от едно малко пристанище на Испания, бяха досущ — и същият вятър издуваше платната им — като корабите, които досега потегляха вътре в мен, натоварени със светци за пустинята.

И когато още по-късно прочетох за героя на Сервантес, Дон Кихот, ми се стори като някакъв свят великомъченик, тръгнал сред дюдюкане и присмех да търси отвъд жалкия всекидневен живот, зад външността на нещата, същността. Коя същност? Тогава не знаех, по-късно разбрах; една е същността, винаги същата; човекът не е открил още друг начин да се възвиси: крушението на материята и подчиняването на личността на една цел, стояща над личността, пък макар и да е химера тази цел. Когато сърцето вярва и обича, няма химера; има само мъжество, вяра и плодотворна дейност.

Минаха години. Помъчих се да сложа ред в този хаос на въображението ми; но тази същност, такава, каквато я видях, смътно още, когато бях дете, всякога ми се струва, че е сърцето на истината: наш дълг е, над личните грижи, над удобните ни навици, над собственото ни „аз“, да си поставим една цел, и ден и нощ, презрели присмеха, глада или смъртта, да се стремим да достигнем тази цел. Не да я достигнем; една горда душа, веднага щом постигне целта си, я премества още по-напред; не да я достигнем, а никога да не спираме по нагорницето. Само така животът придобива благородство и единство.

Сред такива пламъци минаха детските ми години. Всички промеждия на светците и на героите ми се струваха най-естественият, най-реалният път на човека. Тези пламъци се сливаха с други, по-големи пламъци, които горяха, в онова време на робия, в Мегало Кастро и Крит.

В онези отминали героични години Мегало Кастро не беше куп от къщи, дюкяни и тесни сокаци, струпани някъде по брега на Крит,

край едно вечно разярено море; и хората, които живееха в него, не бяха никаква разпасана гсан без водач или пък многоглава тълпа от мъже, жени и деца, които пилееха всичките си сили във всекидневните грижи — хляб, деца, жена. Неписан, строг ред властваше над всички; никой не вдигаше непокорно глава срещу този суров закон. Някой, който стоеше над всички, даваше нареждания. Целият град беше една крепост, и всяка душа беше също една вечно обсадена крепост, а начело на всички стоеше един светия, свети Мина, закрилникът на Мегало Кастро. През целия ден стоеше неподвижен на иконостаса, вътре в малката си църквица, възседнал сив кон, с изправено червено копие в ръка. С къса къдрава брада, изпечен от слънцето, със свиреп поглед. През целия ден беше отрупан със сребърните дарове, ръце, крака, очи, сърца, с които кастриньотите го бяха накичили от благодарност и го молеха за изцеление; стоеше неподвижно и се преструваше, че уж е само рисунка — боя и дъска; но щом паднеше нощта и християните се приберяха по къщите си и светлините угаснеха една по една, с един замах смъкваше сребърните дарове и боите, пришпорваше коня си и почваше да обикаля из гръцките махали. Отиваше да патрулира. Затваряше вратите, които християните бяха забравили отворени, свирваше на закъснелите минавачи да се приберат вече в къщите си, спираше се пред вратите и се заслушваше доволно, когато чуеше песен; сватба сигурно има, измърморваше той, благословени да са, да народят деца, да се множат християните. Сетне тръгваше да обходи валовете, които опасваха Кастро, и преди да се сипне зората, при първи петли, с един скок на коня си се озоваваше в църквата и се качваше на иконата си. И се правеше пак на безучастен; но конят му беше изпотен, устата и гърдите му бяха потънали в пяна и когато рано-рано клисарят, кир Хараламбис, влизаше да избърше и да лъсне свещниците, виждаше, че конят на свети Мина е целият мокър, но не се плашеше; знаеше той, всички знаеха, че светията цяла нощ обикаля и патрулира. И когато турците точеха ножовете си и се готвеха да се нахвърлят връз християните, скачаше пак свети Мина от иконата си, за да защити кастриньотите. Турците не го виждаха, но чуваха цвиленето на коня му, виждаха искрите, които хвърчаха изпод копитата му по калдъръма, и се свираща, примрели от страх, в къщите си.

Но преди няколко години го видяха с очите си; наговаряха се пак да извършат клане, и свети Мина, яхнал коня си, препусна към

турската махала; тъкмо когато свърваше зад ъгъла на улицата, видя го полупобърканият Мустафа ходжа, хукна да бяга и закрещя: „Аллах, аллах, свети Мина иде насам!“ Пооткрехнаха вратите си турците, задебнаха и го видяха със златните му доспехи, с къдравата му сива брада, с червеното копие, подсякоха им се коленете, и напъхаха обратно ножовете в каниите.

Свети Мина не беше само светец за кастриньотите, той беше техният капитан; наричаха го капитан Мина и скришом му занасяха оръжията си, за да ги благослови; и баща ми му палеше свещ и Бог знае какво му казваше и колко ли му се сърдеше, задето се бавеше да освободи Крит.

Той беше капитанът на християните; а Хасан бей, кръвожадният християнски изедник, беше негов съсед, конакът му беше долепен до църквата; една нощ чул удари по стената, току над леглото си; разбрал, че свети Мина му се заканвал, защото тъкмо него ден Хасан бей пребил от бой един християнин. Сърдит бил значи свети Мина и сега му чукал на стената. Вдигнал юмрук и Хасан бей и започнал и той да удря по стената. „Еее, съседе! — извикал му той. — Имаш право, да, кълна се във вярата си, имаш право; но не ми чукай по стената, а пък аз ще нося всяка година два меха олио за кандилото ти и два̀сет оки восьък, та да мирясаш. Съседи сме, не бива да се караме!“ И от него ден онова куче Хасан бей изпращал на празника на свети Мина, на 11 ноември, слугата си, който стоварвал на двора на църквата два меха олио и два̀сет оки восьък; и свети Мина повече не му почукал на стената.

Има един пламък в Крит, нека го наречем душа, нещо по-силно и от живота, и от смъртта; в него има гордост, упоритост, юначество, и заедно с това и още нещо, неизразимо и неуловимо, което те кара да се радваш и същевременно да се плашиш, че си човек.

Критският въздух, когато бях дете, миришеше на дъха на звяра, на Турчина; и над всяка глава имаше по един турски ятаган. След много години, когато видях „Толедо по време на буря“, разбрах какъв въздух дишах като дете и какви ангели, като падащи звезди, бяха надвиснали над Крит.

Август беше за мен, когато бях дете, и все още е, любимият ми месец; та нали той донася гроздето и смокините, пъпешите, дините; нарекох го свети Август; той е закрилникът ми, си казвах, към него ще отправям молитвите си; когато ми се ще нещо, от него ще го искам, той ще го измоли от Господа, и Господ ще ми го даде. Веднъж взех водни бои и го нарисувах: много приличаше на дядо ми, селянина, същите червени бузи, същата широка усмивка, само че беше бос в една бъчва и мачкаше грозде, а краката му до коленете, та чак горе до бедрата, ги бях нарисувал червени от ширата; и бях окичил главата му с венец от лозови листа. И все пак нещо му липсваше; но какво? Огледах го хубаво и му сложих два рога на главата, сред лозовите листа, понеже чемберът, който дядо ми носеше, образуваше отдясно и отляво два големи възела, като рога.

Откакто го нарисувах и закрепих за себе си образа му, закрепна и вярата ми в него, и всяка година го чаках да дойде, да обере критските лозя, да измачка гроздето и да извърши чудото си, да направи от гроздето вино. Защото, помня, тази загадка много ме измъчваше — как може гроздето да стане вино; само свети Август можеше да извърши такова чудо; и си казвах: „Ех, да се случи да го срещна някой ден в лозето ни край Мегало Кастро и да го помоля да ми разкрие тайната си!“ Какво беше това чудо, не можех да разбера. Ягоридата става грозде, гроздето става вино, виното го пият хората и се напиват; защо се напиват? Всички тези неща бяха за мен страшни тайни и веднъж запитах баща си, а той смръщи вежди и ми отвърна: „Не никни там, дете не те сеят!“

През август разстилаха гроздето върху сушилните, та слънцето да го изсуши и да се превърне в стафиди. Една година бяхме отишли на лозето си и живеехме в малката ни полска къщичка; въздухът ухаеше, земята изгаряше, щурците също изгаряха, сякаш седяха върху разжарени въглени.

Него ден, Успение Богородично, 15 август, хората не работеха и баща ми беше седнал под една маслина и пушеше; бяха дошли и съседите наоколо, които също бяха разстлали гроздето си, пушеха и те до баща ми, без да продумат. Изглеждаха разтревожени. Всичките бяха приковали поглед в едно облаче, което беше изскочило на небето — съвсем черно, глухо, — и се приближаваше. Бях седнал и аз до баща си и гледах облачето; харесваше ми; оловносиво, мъхнато, и непрекъснато

нарастваше, променяше лик и тяло, ставаше ту като пълен мях, ту като чернокрила хищна птица, ту като слон, дето го бях видял на рисунка; размахваше хобота си и се опитваше да докосне земята. Повя хладен ветрец, листата на маслината потръпнаха. Един от съседите скочи прав, протегна ръка към облака, който се приближаваше.

— Проклет да е! — измърмори той. — Дай Боже да изляза лъжец, ама този май ще ни докара беда!

— Прехапи си езика! — сопна му се един набожен старец. — Света Богородица няма да позволи това; днеска е нейният празник.

Баща ми изръмжа, но не продума нищо, вярваше в света Богородица, но не вярваше, че света Богородица може да командва облаците.

Докато си приказваха тъй, небето се покри цялото; първите капки, едри, топли, започнаха да падат. Облаците се снишиха, жълти глухи светкавици току разсичаха небето.

— Света Богородице! — извикаха съседите. — Помощ!

Всички скочиха, пръснаха се бързо, всеки тичаше към лозето си, където беше разстлал всичкото си грозде за стафиди; и докато тичаха, въздухът все повече потъмняваше, черни плитки се провесиха от облаците, бурята се разрази. Вадите преляха, по пътищата потекоха цели реки, жални викове се разнесоха от всички лозя. Едни проклинаха, други призоваваха света Богородица да ги съжали, да им се притече на помощ, и накрая плач и ридания избухнаха отвъд маслиновите дървета, във всяко лозе.

Измъкнах се от къщурката ни, изтичах сред пороя, беше ме обхванала странна радост, като опиянение. За първи път откривах това ужасно нещо: необяснима, жестока радост ме обземаше при големи бедствия. Когато за първи път видях пожар, гореше къщата на леля ми Калиопи, подскачах и танцувах пред пламъците, докато накрая някой ме сграбчи за врата и ме запрати настрани. А когато пък умря учителят ми Красакис, с голямо усилие успях да сдържа смеха си; сякаш къщата на леля ми беше някакво бреме върху мен; и ми беше олекнало. Огънят, наводнението, смъртта ми се струваха много приятелски стихии; сякаш и аз бях някаква стихия^[1] от техния род, все духове, и се мъчехме да избавим земята от къщите и хората.

Бях стигнал до пътя, не можех да го премина, беше се превърнал в същинска река, спрях се и загледах: водата носеше цели наръчи

полуизсушено грозде, трудът на цяла една година, свличаха се към морето и изчезваха. Плачът и риданията се усилваха, някои жени бяха нагазили до колене във водата и се мъчеха да спасят нещичко от стафидите, други, застанали край пътя, бяха смъкнали забрадките си и си скубеха косите.

Бях мокър до кости; поех към къщурката ни, като се мъчех да скрия радостта си; бързах да видя какво щеше да направи баща ни; щеше ли да плаче, да проклина, да вика? Когато минах покрай шушилните, видях, че всичките ни стафиди бяха отнесени.

Видях го застанал на прага, неподвижен, и хапеше мустаците си. Зад него, права, майка ми плачеше.

— Татко — извиках аз, — отидоха стафидите ни!

— Нали не сме си отишли ние! — отвърна ми той. — Мълчи!

Никога няма да забравя този миг; струва ми се, че в трудни минути в живота ми, той бе за мен голям урок; спомнях си баща си застанал спокоен, неподвижен, на прага, нито проклинаше, нито се молеше, нито плачеше; гледаше, без да трепне, опустошението, и спасяваше, единствен той, от всички, човешкото достойнство.

[1] Непреводима игрословица: „стихио“ на гръцки означава освен „стихия“ и „дух, привидение, демон“ — бел.прев. ↑

Х. КЛАНЕ

„Добре дошла, беда, ако идваш сама“ — казваме в Крит, защото наистина рядко идва сама. На другия ден небето беше съвсем чисто, направило си бе вчера кефа, съсипа хората, и днеска се смееше. Стопаните обхождаха лозята си, всичкото грозде за стафиди беше загубено, на чепки на чепки се валяше още в калта... Посред пладне баща ми се беше върнал бързо от Кастро — един негов приятел беше довтасал рано-рано сутринта, по-шушна му беше нещо на ухо и си беше отишъл. Беше се чуло, че някакъв голям ага бил убит от християните в едно село, турците се разяриха, християните се въоръжиха, пак щяхме да имаме въстание. И затова турците тичаха към Мегало Кастро да се приютят зад венецианските стени^[1].

Обикаляхме със сестра ми из лозето и събирахме последните зърна, които все още висяха по лозите; изведнъж на пътя се чу голяма врява, викове и магарешки резове, цяла тълпа преминаваше с натоварени магаренца — корита, тенджери, ханъмки. Отзад тичаха мъжете, едни боси, други с пробити ботуши, с чалма на главата, не говореха, ръмжаха и тичаха към Кастро. Шляпаха в калта, беше голяма жега, въздухът кипеше.

— Турците! — изстена майка ни, грабна ни под мишница и ни отнесе в къщичката.

Прегърнах коленете ѝ.

— Защо тичат, майко? — попитах аз. — Какво искат? Защо трепериш?

Погали ме по косата.

— Божичко, какво ли има да видят очите ти, дете мое! Тежко нещо е да се родиш критянин.

Открехнахме прозореца, загледахме; тълпата се беше отдалечила, изгуби се зад маслините, на пътя настъпи тишина.

— Да тръгваме — каза баща ми, — бързо, преди да е залязло слънцето.

Сграбчи ни за ръка майка ми, баща ми измъкна изпод възглавницата револвера си, провери го, пълен беше, пъкна го в джоба си и тръгна след нас.

Слънцето залязваше, когато минавахме през градската врата; сокаците бяха вече тъмни, хората вървяха забързани, вратите се затръшваха, майките излизаха и викаха децата си да се приберат; съседката ни Фатме ханъм ни видя, но не ни каза „добър вечер“.

Седна баща ми на своето място на канапето, в ъгъла, до прозореца към двора, мама беше застанала пред него и чакаше; знаеше, ще даде нареждания. Той взе табакерата си, сви си цигара, бавно, без да бърза, и без да вдигне очи, каза:

— Няма да излизате навън вече.

Извърна се към мен, смръщи вежди:

— Страх ли те е?

— Не — отвърнах аз.

— Ами ако строшат турците вратата и влязат вътре и те заколят?

Потръпнах: усетих острието на ножа на гърлото си, понечих да извикам: „Страх ме е! Страх ме е!“, но погледът на баща ми беше впит в мен. Хвана ме срам; изведнъж изпъчих гърди:

— И да ме заколят — отвърнах, — пак не ме е страх!

Почувствах как сърцето ми се изпълва със смелост.

— Добре — каза баща ми и запали цигарата си.

През лятото бях отишъл на село да се простя с дядо си, който беше починал; преспях с един от вуйчовците си в един бостан; изведнъж, тъкмо когато се унасях в сън, чух около себе си едно „къррр! къррр! къррр!“ — някакви странни неща пращяха. Отидох изплашен при вуйчо си. „Какви са тия неща, дето пращят? — попитах го аз. — Страх ме е...“ А той ми обърна гръб, ядосан, че го будех от сън. „Спи, кастриньоте — каза ми той, — спи; за първи път ли ги чуваш? Карпузите растат.“ Така и този ден, под погледа на баща ми, чувствах как сърцето ми расте и пращи.

Мегало Кастро имаше четири градски врати; всеки ден след залез-слънце турците ги заключваха и вече никой не можеше през цялата нощ нито да влезе, нито да излезе; малкото християни, които бяха вътре, попадаха по този начин в капана; щом изгрееше слънцето, отваряха вратите. Така че турците можеха през нощта, докато

градските врати бяха здраво заключени, да извършат клане; защото в града турците бяха по-многобройни; а имаха и турския аскер.

Тогава, след няколко дни, преживях първото клане. Тогава именно детските ми очи, зад красивата маска — зад зелената земя, отрупаното с плод лозе, зад морето и пшеничения хляб, и майчината усмивка — видяха, за първи път, истинското лице на живота — черепа.

Тогава, за първи път, в недрата ми тайно попадна семето, от което щеше, много по-късно, да цъфне и да върже плод ясното, денонощно отворено, без страх и без надежда, трето мое око, вътрешното.

Седяхме, здраво залостени, вкъщи, притиснати един до друг, майка ми, сестра ми и аз, чувахме как пред вратата ни минаваха побеснели турци, ругаеха, заканваха се да строшат вратите и да изколят християните. Чувахме виковете и ревовете на ранените, лая на кучетата и някакво бучене във въздуха, сякаш ставаше земетресение. Баща ми, застанал зад вратата, с пълна пушка, чакаше; беше взел, помня, един продълговат камък, брус му викаше, и точеше един дълъг нож с черна дръжка. Чакахме. Беше ни казал: „Ако турците строшат вратата и влязат вътре, веднага ще ви заколя, за да не паднете в ръцете им.“ И всички ние, майка ми, сестра ми и аз, бяхме съгласни с това, и чакахме.

През тези часове, струва ми се, ако невидимото станеше видимо, щях да виждам как душата ми съзрява. Изведнъж, от дете, само за няколко часа, чувствах, че ставам мъж.

Така премина нощта; съмна се, бученето стихна, смъртта отмина. Открехнахме предпазливо вратата, подадохме глава навън, няколко съседки бяха откrexнали плахо прозорец и оглеждаха улицата. Геврекчията турчин, къосето, с тънкото гласче, тъкмо минаваше с една голяма тепсия на глава и напевно предлагаше гевреците си с канела и сусам. Какво беше това блаженство, как изведнъж всичко се възроди, за първи път виждахме небе и облаци, и пълна тепсия с уханни гевреци... Майка ми ми купи един геврек и аз го задъвках с неизразима наслада.

— Майко — попитах, — отиде ли си клането?

Мама се изплаши.

— Мълчи — отвърна ми тя, — мълчи, детето ми, не споменавай името му! Може да те чуе и да се върне!

Написах думата „клане“ и косите ми настръхнаха; защото тази дума, когато бях дете, не беше просто пет букви от азбуката, прилепени една до друга, а силен рев, и крака, които ритяха вратите, и ужасни лица с нож между зъбите; и навред из махалата жени, които пищяха, и мъже, които, на колене зад вратите, пълнеха пушките. И от още няколко думи, за нас, които бяхме деца по онова време в Крит, капят много сълзи и кръв, и върху тях е разпнат цял един народ; думите „свобода“, „свети Мина“, „Христос“, „въстание“...

Тежка и безрадостна е съдбата на човека, който пише, защото, естествено, принуден е да използва думи, сиреч, да превръща вътрешния си порив в неподвижност. Всяка дума е една много твърда черупка, която съдържа в себе си голяма експлозивна сила; за да откриеш какво означава, трябва да я оставяш да избухва като снаряд вътре в теб и да освобождава по този начин душата, която тя държи затворена.

Един равин, когато отиваше в синагогата да се моли, преди това си правеше завещанието, сбогуваше се със сълзи на очи с жена си и децата си, защото не знаеше дали щеше да се върне жив от молитвата си. Понеже, казваше, когато произнасям някоя дума, да речем, „Господи!“... тази дума ми разкъсва сърцето, обхваща ме ужас и не знам дали ще мога да прескоча на следващата дума: „... помилуй!“

Да можеше човек така да чете някоя песен, или думата „клане“, или писмо от любимата жена, или този Рапорт на един човек, който много е изтеглил и е успял да постигне много малко неща през живота си!

На другия ден рано-рано баща ми ме хвана за ръка:

— Да вървим — каза ми той.

Майка ми се изплаши.

— Къде ще го водиш детето? Никой християнин не е излязъл още извън къщи.

— Да вървим — повтори баща ми, отвори вратата и излязохме навън.

— Къде отиваме? — попитах аз, а ръката ми трепереше в грамадната му шепа.

Огледах се — навред пусто; на ъгъла двама турчалья се миеха на чешмата и водата беше станала червена.

— Страх ли те е?

— Да.

— Няма нищо; ще свикнеш.

Свихме зад ъгъла, поехме към вратата на пристанището. Една къща още димеше, няколко врати бяха съборени, по праговете още имаше кръв. Стигнахме на площада, където се намираше шадраванът с лъвовете. До него беше старият платан. Баща ми се спря, протегна ръка.

— Гледай! — рече ми той.

Вдигнах очи към платана и нададох вик: трима обесени се полюляваха един до друг, боси, само по една риза, езикът им беше изскочил навън, целият позеленял. Извърнах глава, не можех да издържа, прегърнах коляното на баща си. Но той ме сграбчи за главата, обърна я към платана.

— Гледай! — заповяда ми той отново.

Очите ми се изпълниха с обесени хора.

— Докато си жив — каза баща ми, — чуваш ли, докато си жив, никога да не изчезнат от очите ти тези обесени хора.

— Кой ги уби?

— Свободата, да е жива и здрава!

Не разбрах; гледах, гледах с изблещени очи трите тела, които бавно се полюляваха сред пожълтелите листак на платана.

Баща ми хвърли поглед наоколо, послуша се; улиците бяха пуссти. Обърна се към мен.

— Можеш ли да ги пипнеш? — попита ме той.

— Не мога! — отвърнах аз с ужас.

— Можеш, можеш, ела!

Приблжихме се до тях; баща ми се прекръсти припряно.

— Пипни краката им! — заповяда ми той.

Хвана ръката ми, усетих с върха на пръстите си студената втвърдена кожа, нощният хлад се беше задържал в тях.

— Поклони се и ги целуни! — заповяда сега баща ми, и като видя, че се дърпам и се каня да побягна, сграбчи ме под мишниците, повдигна ме, наведе главата ми и прилепи насила устните ми върху вдървените крака.

Смъкна ме долу, коленете ми се подгъваха; баща ми се наведе, изгледа ме:

— За да свикнеш — каза той.

Хвана ме отново за ръка и се върнахме в къщи. Разтревожената ми майка стоеше зад вратата и чакаше.

— Къде ходихте, Боже Господи! — възкликна тя, сграбчи ме трепетно и започна да ме целува.

— Отидохме да се поклоним — отвърна баща ми и ме погледна с доверие.

Три дни градските врати останаха затворени; на четвъртия се отвориха; но турците обикаляха по улиците, изпълваха кафенетата, събираха се в джамиите, кипежът вътре в тях все още не беше стихнал; в очите им все още се четеше убийство; една само искра да изхвъркнеше и Крит щеше да пламне. Християните, които имаха деца, се качваха на параходи, на гемии, и потегляха за свободна Гърция; другите, дето нямаха деца, се измъкваха от Кастро и хващаха балкана.

Слязохме и ние на пристанището, за да заминем; баща ми отпред, по средата майка ми и сестра ми, а на опашката — аз.

— Трябва да пазим жените, ние мъжете — каза ми баща ми, а аз нямах и осем години още. — Аз ще вървя отпред, а ти отзад; отваряй си очите.

Минахме през опожарени махали, всички изклани не бяха още вдигнати, труповете вече бяха почнали да смърдят. Наведе се баща ми, взе от един праг един изпръскан с кръв камък:

— Запази го — каза ми той.

Бях започнал вече да разбирам суровото държане на баща си; не прилагаше той Новата Педагогика, следваше другата, прастарата, безмилостната, която единствено може да спаси Нацията. По същия начин вълкът обучава любимото си вълче, единака, учи го да гони и да убива, и да избягва с хитрост или смелост клопките. На тази сурова педагогика на баща си дължа издръжливостта и упоритостта, които са ми помагали в трудни мигове. На тази суровост дължа и всички тези нераболепни мисли, които сега, в края на живота ми, ме владеят и не приемат нито от Бога, нито от Дявола утеха.

— Да отидем горе в стаята ти, за да решим какво да правим — ми каза баща ми, преди да тръгнем от къщи.

Застана сред стаята, посочи ми голямата карта на Гърция, която висеше на стената.

— Не искам в Пирея, нито в Атина; там ще се струпат всички; ще започнат да хленчат, че нямат какво да ядат, и ще просят помощ; гнус ме е от тези неща; избери някой остров.

— Който си искам ли?

— Който си искаш.

Покачих се на един стол, почнах да обхождам островите на Егея, зелени сред синьото море, местех пръста си от Санторини на Милос, на Сифнос, на Миконос, на Парос, спрях се на Наксос.

— В Наксос! — казах аз.

Харесваха ми и формата, и името му; отде можех да знам в този момент какво решително влияние щеше да окаже върху целия ми живот този случаен, този съдбоносен избор!

— В Наксос! — казах отново и погледнах баща си.

— Добре — отвърна той, — да вървим в Наксос.

[1] Крит е бил владение на Венецианската република до 1667 г., когато е бил завзет от турците — бел.прев. ↑

XI. НАКСОС

Голяма прелест притежаваше този остров, навред пълно спокойствие, лицата на хората благи, купища пъпеша, праскови, а морето тихо. Гледах хората — тези хора никога не бяха преживели страх от земетресение или от Турчина и очите им не горяха. Тук свободата беше угасила копнежа за свобода и животът се разстиляше като блажена застояла вода; и дори ако понякога се раздвижваше, то никога не се разразяваше буря. Сигурността беше първият дар на острова, дар, който почувствах, когато обикалях из Наксос; сигурност, а след няколко дни — скука. Бяхме се запознали с един богат наксосец, кир Лазарос, който притежаваше чудесна градина в Енгарес, на един час път от Хора; покани ни там, останахме две седмици; какво изобилие, какви отрупани с плод дървета, какво блаженство! Крит се превърна в приказка, в някакъв буреносен далечен облак; никакви ужаси и кървища, и борби за свобода; всичко се стопяваше и чезнеше в това сънливо наксоско благополучие.

В един долап на този господарски полски дом намерих цял куп пожълтели книги; взех ги, седнах под едно маслиново дърво, започнах жадно да ги прелиствам; разглеждах старите избелели рисунки — жени и воители, диви зверове и бананови гори; в една друга книга — ледове и замръзнали кораби, и мечета като къделя памук, които се търкаляха в снега; а в трета — далечни градове и високи комини, работници и големи огньове...

Разширяваха се познанията ми, разширяваше се с тях и светът; изпълваше се въображението ми с грамадни дървета, със странни зверове, с черни и жълти хора, а някои от думите, които прочитах, внасяха смут в душата ми. В една от тези пожълтели книги прочетох: „Блазе на човека, който види повече морета и повече страни.“ А в друга: „По-добре един ден бик, отколкото една година вол.“ Това не го разбирах много добре, но едно знаех: не ми се щеше да бъда вол. Затварях книгата, впервах поглед в отрупаните с плод зарзали и праскови, вдишвах топлия уханен въздух, бях като насекомо с

неразвити още крилца, което подритва с крачетата си по земята и иска да хвъркне, но сърцето му трепери. Ще успее ли, няма ли да успее? Нека имаме още малко търпение...

Имах търпение, подготвих вътре в себе си, без да подозирам това, деня, в който щях да имам крила и да хвъркна.

Но племенницата на кир Лазарос, една лудетина на дванайсет години, Стела, си беше направила люлка на съседното маслиново дърво, люлееше се високо във въздуха и пееше; и така се засилваше, че роклята ѝ се повдигаше и на слънцето блясваха, закръглени, съвсем бели, коленете ѝ. Не можех да слушам песните ѝ, не можех да гледам коленете ѝ, ядосах се един ден, вдигнах книгите и ги тупнах на земята. А тя дъвчеше дъвка, гледаше ме и се заливаше от смях. И току ми подмяташе някоя присмехулна песенчица; всичко съм забравил, само една съм запомнил:

*Тез черни очи, дето ме гледат,
сведи ги, светлина моя, защото ме пронизват...*

— Стела — извиках аз ядосано и скочих прав, — или ти ще се махнеш, или аз!

А тя тупна от люлката:

— Да се махнем заедно! — отвърна ми и вече не се смееше.

Сниши глас:

— Да се махнем заедно, горкичкият ми, защото в понеделник ще те затворят при франгските попове; чух, когато баща ти говореше с чичо ми.

В Наксос, горе в замъка, където преди векове бяха живели завоевателите франги, се намираше прочутото френско училище на франгските попове: бяхме се изкачили до него веднъж с баща ми, погледа го той доста време, поклати глава.

— Тук учат на голямо четмо и писмо — каза той, — ама не че са, да се не видят макар, франгски попове даскалите; може и да се пофрангчиш.

Не ми продума вече за френското училище; но чувствах, че тази идея го човъркаше и не знаеше какво решение да вземе; и тази вечер, тъкмо в деня, в който Стела ми беше предрекла това, баща ми, след

като се нахранихме, ме взе със себе си да се поразходим из градината. Месецът грееше, навред тишина, всичко благоухаше.

Известно време баща ми не продума нищо; накрая, когато вече се канехме да се приберем в къщи, той се спря:

— Въстанието в Крит — каза той — ще трае дълго; аз ще се върна на острова; не мога да оставя християните да се бият, а аз да се разхождам из градините; всяка нощ виждам насън дядо ти, кара ми се; трябва да отида; обаче не искам ти да си губиш времето; трябва да станеш човек.

Замълча отново; пристъпи няколко крачки, пак се спря.

— Разбра ли? — пита ме той. — Човек — ще рече, полезен на страната си. Язык, че не си за пушка, а си за четмо и писмо; какво да се прави? Такъв е пътят ти; следвай го! Разбра ли? Да станеш учен човек, за да помогнеш на Крит да се освободи; това е целта! Иначе по дяволите да върви четмото и писмото, нито даскал искам да станеш, нито калугер, нито премъдър Соломон! Набий си го това в главата, аз взех решение, вземи го и ти; ако не ставаш нито за пушка, нито за четмо и писмо, язык за хляба, дето го ядеш!

— Страх ме е от франгските попове — казах аз.

— И мен ме е страх от тях; истинският мъж се страхува, но надвива страха; имам вяра в теб.

Помисли за миг, поправи се:

— Не, нямам вяра в теб, имам вяра в кръвта, която тече в жилите ти; в кръвта на Крит. Хайде, прекръсти се, стисни юмрук, и в понеделник, ако е рекъл Господ, ще отидем да те запиша при франгските попове.

Валеше него ден, когато поехме, баща ми и аз, по нагорницето към замъка, където беше франгското училище. Сетен есенен дъждец, уличките бяха потъмнели, зад нас морето въздишаше, духаше лек ветрец и листата на дърветата се ронеха и падаха едно след друго, жълти, кафяви, и украсяваха мокрото нагорнище. Над нас облаците се носеха, подгонени от силен вятър, който навярно духаше там горе; вдигах глава, гледах ги, не се насицах да ги гледам как се носят, как се сливат, как се разделят, а някои провесваха дълги сиви ресни и се мъчеха да докоснат земята. Още от малко дете обичах да лежа, изтегнат по гръб, на двора ни и да гледам облаците; от време на време прелиташе и някоя птица, гарга, лястовица или гълъб, и така се сливах

с нея, че чувствах върху разтворената си длан топлината на корема ѝ. „Заваян човек, ми се струва, ще стане синът ти, госпожа Марги — каза веднъж кира Пинелопи, съседката ни, на майка ми. — Все облаците гледа.“ „Не бери грижа, кира Пинелопи — отвърна ѝ майка ми, — ще го налегне животът и ще го накара да гледа и по-ниско.“

Но още не ме беше налегнал и сега се изкачвах към замъка, любувах се на облаците и току се препъвах и се подхлъзвах. А баща ми ме хващаше за рамото, сякаш искаше да ме закрепя.

— Зарежи облаците, гледай долу камъните, да не паднеш да се утрепеш!

Една повехнала девойка излезе от сводестата врата на голям порутен дом и също погледна небето; бледа-бледа и слаба, голямо благородство лъхаше от лицето ѝ, беше плътно загърната в изпокъсан шал и зъзнеше. Беше от изпадналите богати момичета, научих това покъсно, от прочутите католически родове — все графини и херцогини, — които преди векове бяха завладели Наксос, бяха издигнали на най-високото място в града този замък, за да седят и да гледат отгоре как, около пристанището и отвъд в полето, православните плебеи работят за тяхна милост. Но сега бяха изпаднали, обеднели, дворците им се бяха порутили и благородните им правнучки нямаха какво да ядат, бяха станали бледи и не можеха да се омъжат, защото мъжете от техния ранг бяха също похабени, не искаха да се женят или не можеха да изхранят жена и деца; да се омъжат пък за човек от по-долен сой, православен, не можеха да приемат; държаха високо гордостта си, друго богатство не им беше останало. Девойката погледна за миг небето, поклати глава и се прибра.

Всичко, всичко помня от онзи ден, когато се изкачвах към замъка, за да отида при франгските попове; пред очите ми е още онзи котарак, който седеше на един праг под дъжда, бял, с оранжеви крѳпки. И едно босо момиченце, което носеше мангал с разжарени въглища и тичаше; а лицето му беше цялото червено от отражението.

— Стигнахме — каза баща ми, вдигна ръка и почука на голямата врата.

Това беше първият и може би най-решителният скок в духовния ми живот. В съзнанието ми се отвори една вълшебна врата, която ме отведе в един изумителен свят. Досега беше Крит, Гърция, едно тясно пространство, където се блъскаше и се бореше душата ми; сега светът

се разшири, хората станаха по-многобройни, юношеските ми гърди працияха, за да ги поберат. Дотогава се догаждах, но не знаех така определено, че светът е толкова голям и че болката и мъката са другари и съратници не само на критянина, но и на всеки човек; и най-вече едва сега започнах да се догаждам за голямата тайна: че поезията може да преобрази цялата болка и борба в мечта и да обезсмърти и най-преходното, като го превърне в песен. Дотогава в мен господстваха само две-три първични чувства: страхът, борбата да победи страха и копнежът ми за свобода. Но сега в мен пламнаха две други, нови страсти: красотата и жаждата за знания. Да прочета, да науча, да видя далечни страни, и аз да страдам и да се радвам... Светът е по-голям от Гърция, страданията на целия свят са по-големи от нашите страдания, копнежът за свобода не е привилегия на критянина, а вековна борба на човека. Крит не изчезна от съзнанието ми, но целият свят се разстла в мен, превърна се в огромен Крит, който най-различни турци измъчваха, но той току се вдигаше и искаше свобода. Именно така, като превърнах целия свят в Крит, можах през първите години на юношеския си живот да разбере борбата и болката на човека.

В това франгско училище, където се бяха събрали деца от цяла Гърция, понеже бях критянин и Крит воюваше с Турчина, сметох, че мой дълг беше да не посрамя Крит и да бъда първи сред съучениците си; носех отговорност. И тази вяра, която, струва ми се, не бе породена от лично честолюбие, а от национален дълг, увеличаваше силите ми и скоро надминах съучениците си — не аз, а Крит! Така минаваха месеците сред неизпитано досега опиянение — да се уча, да вървя напред, да гоня синята птица, която по-късно узнах, че се нарича Дух.

Познанията ми нараснаха толкова много, че един ден взех крайно дръзко решение: да напиша до всяка френска дума в речника съответната гръцка. Месеци наред продължи този изнурителен труд, с разни учебни пособия и други речници, и когато най-сетне свърших и целият речник беше преведен, взех го и го показах с гордост на директора на училището, пер Лоран. Той беше мълчалив, много начетен франгски поп, със сиви очи, с широка русобяла брада, с горчива усмивка; взе речника, прелисти го, погледна ме с удивление и постави ръка на главата ми, сякаш да ме благослови.

— Това, което си направил, критянце — каза ми той, — показва, че един ден ще станеш бележит човек, хвала на теб, че от толкова

малък си намерил своя път, това е твоят път, науката; бъди благословен.

Изпълнен с гордост, изтичах и при поддиректора, пер Льолиевр; той беше веселяк калугер, охранен, с игриви очи, смееше се, шегуваше се и играеше заедно с нас; всяка събота и неделя ни вземаше и ни водеше на екскурзия в една градина, собственост на училището, в околностите на града, и там, избавени от пер Лоран, се боричкахме, всички заедно, смеехме се, ядахме плодове, търкаляхме се по тревата, отърсвахме се от бремето на седмицата.

И така, хукнах да намеря пер Льолиевр и да му покажа постижението си; заварих го да полива на двора леха от лилии; взе речника, прелисти бавно-бавно страниците му, загледа ме и колкото повече ме гледаше, толкова повече лицето му пламваше. И изведнъж вдигна речника и го запрати по мутрата ми.

— Не те ли е срам! — извика ми той. — Дете ли си ти, или старец? Какви са тези старчески работи, дете вършиш и си губиш времето! Вместо да играеш, да се смееш, да гледаш от прозореца момичетата, които минават, седнал си като престарял дядка да превеждаш речници! Махай се, да не те гледам! Ако продължиш по този път, никога, от мен да го знаеш, никога няма да прокопсаш; ще станеш някакво даскалче, един такъв гърбушко, с очилца. Ако си истински критянин, изгори този проклет речник и ми донеси пепелта му. Тогава ще ти дам благословията си. Помисли и постъпи, както решиш; махай се!

Махнах се, бях съвсем объркан; кой имаше право, какво да правя, кой от двата пътя беше верният? Години се блъсках, и когато открих кой беше верният път, косите ми бяха посивели; между пер Лоран и пер Льолиевр сновеше, нерешителна, като Буридановото магаре, душата ми. Гледах речника, написаните с червено мастило гръцки думи, със съвсем ситни буквички на бялото поле, спомних си думите на пер Льолиевр и сърцето ми се късаше; не, не, нямах смелост да го изгоря и да му занеса пепелта. По-късно, след много години, когато започнах вече да разбирам, го хвърлих в огъня; но не събрах пепелта му, пер Льолиевр отдавна беше умрял.

Баща ми, веднага щом ме настани в училището и се устроих, замина тайно с една гемия за Крит да се бие; след време ми изпрати едно кратко, опушено с барут писмо:

„Аз се бия с Турчина, изпълнявам дълга си, бий се и ти, дръж се, гледай да не ти вземе акъла Франгът, куче е и той като Турчина; не забравяй, че си критянин и че умът ти не е твой, а на Крит, наточи го колкото можеш повече, та да помогнеш и ти един ден с ума си да се освободи Крит. След като не можеш с оръжие, нека бъде поне с ума; пушка е и той. Чуваш ли какво ти заръчвам? Чувам, да речеш.

Това за днес и за утре и завинаги. Да не ме посрамиш!“

Почувствах върху раменете си целия Крит; ако не си знаех добре урока, ако не разбирах някоя математическа задача, ако не излезех първи на изпитите, щях да посрамя Крит; в мен нямаше онова безгрижие, свежест и лекомислие на детето; гледах съучениците си как играят и се смеят и им се радвах; искаше ми се и на мен да се посмея и да поиграя, но Крит се биеше и беше в опасност. И най-страшното от всичко: учителите и учениците вече не ме наричаха по име, викаха ми Критянина; а това ми напомняше още по-сурово, всеки миг, моя дълг.

Не се боях, че ще се пофрангча; не защото съзнавах коя вяра е по-истинската, а по друга причина, която изглеждаше незначителна, и все пак оказа много по-дълбоко влияние върху детската ми душа, отколкото всички теологии. Всяка сутрин отивахме задължително на литургията във франгската църква, която се намираще сред училището; малка, гола, прекалено гореща през лятото, прекалено студена през зимата, с две цветни гипсови статуетки на Христос и на Светата Дева; а вътре в олтара, във високи стъклени вази — много бели лилии. Дълго време не ги сменяха, стояха с дни в същата вода, потъмняваха, и когато влизах в църквата, всяка сутрин, от миризмата им почти ми се гадеше; а веднъж, помня, ми стана лошо. И така, полека-лека католическата църква неразривно се свързваше в мен с тези скапани лилии; и ми се повръщаше при мисълта да стана католик.

И все пак имаше един момент, и днес още, като се сетя за него, се срамувам, когато малко остана да се отрека от вярата си. Защо? Кой беше демонът? Какво търпение и какво лукавство трябва да притежава този демон вътре в нас, за да дебне зад добродетелите, приемайки и той образа на добродетелта, уверен, че ще дойде, рано или късно, но непременно, и неговият час!

И ето че един ден дойде и неговият час; една сутрин от Рим пристигна кардиналът, който инспектираше католическите училища в Ориента. Носеше черно копринено расо с виолетова подплата, широкопола виолетова шапка, прозрачни виолетови чорапи, а на ръката си имаше голям пръстен с виолетов камък. Когато се появи и застана пред нас, стори ми се като някакво огромно екзотично цвете, което, ей сегичка на, бе излязло от рая, и въздухът около него ухаеше и сияеше. Вдигна ръка, пълна и съвсем бяла ръка, със златния пръстен, и ни благослови; и всички усетихме как от главата до петите в нас се разлива някаква тайнствена сила, сякаш бяхме пили старо вино, а мислите ни станаха тъмновиолетови.

Пер Лоран навярно му беше говорил за мен, защото, когато си тръгваше, той ми направи знак да го последвам. Качихме се в стаята му, сложи ме да седна на едно малко столче до краката си.

— Искаш ли да дойдеш с мен? — попита ме той и гласът му ми се стори сладък като мед.

— Къде? — казах аз учудено. — Аз съм критянин.

Кардиналът се засмя; отвори една кутия, взе един карамел, лапна го; устата му беше малка, кръгла, грижливо обръсната, а устните му пълни и алени. И всеки път, когато раздвижваше ръцете си, въздухът замирисваше на ливанто.

— Знам това, знам това — каза той, — всичко знам. Критянин си, значи, диво козле, но потърпи, изслушай ме: ще отидем в Рим, в свещения град, ще влезеш в една голяма школа, ще се изучиш, за да станеш голям и прочут човек, ще си сложиш и ти, кой знае, някой ден тази кардиналска шапка, която нося — и не забравяй, че веднъж един от твоя остров, критянин, е станал папа. Водач на християнството! Повелик и от император. И тогава можеш да действаш и да освободиш Крит... Чуваш ли какво ти казвам?

— Чувам, чувам... — прошепнах аз, бях вдигнал глава и го слушах жадно.

— В този миг, дете мое, се решава животът ти; ако кажеш „да“, спасяваш се, ако кажеш „не“, погубваш се... Ако останеш тук, какво ще станеш? Какво работи баща ти?

— Търговец е.

— Ще станеш, значи, и ти търговец, най-много адвокат или лекар, което ще рече: нищо! Гърция е провинция, измъкни се от

провинцията, много са ми говорили за теб, дете мое, и ми е жал да се погубиш...

Сърцето ми биеше силно; два пътя се откриваха пред мен, кой да избира? Кого да попитам, за да ми помогне? Пер Лоран щеше да ме тласне по единия път, пер Льолиевр — по другия, кой беше верният? Ами ако попитам баща си?

Сетих се за баща си и се изплаших. Тъкмо тези дни се беше завърнал от Крит с тежка рана на мишницата, целият обвеян в барутен дим. Пушките бяха замлъкнали; след толкова векове, след толкова кръвища, свободата беше стъпила с окървавените си нозе в Крит. Принц Георгиос скоро щеше да пристигне от Гърция, носейки годежния пръстен, преди Крит и Гърция да се свържат завинаги.

Щом се върна от Крит, баща ми дойде да ме види; в първия миг не го познах; беше почернял още повече и за първи път виждах усмивка на устните му. „Как я караш, пофрангчи ли се?“ — каза ми той и се засмя. А аз целият се изчервих. Постави ръчището си на главата ми: „Имам ти вяра — каза той отново, — шегувам се.“

И сега се сетих за него и изглежда, съм пребледнял, защото кардиналът положи нежно пълната си ръка върху косата ми и ме погали:

— Какво си се замислил?

— Какво ще каже баща ми — промълвих аз.

— Не трябва да знае за това; никой не трябва да знае за това; ще заминем тайно през нощта.

— Ами майка ми? Тя ще почне да плаче...

— Онзи, който не се отрече от баща си и майка си, той не може да ме следва, е казал Христос.

Замълчах; още от детските ми години образът на Христа оказваше неизразимо очарование върху мен. Следях по иконите как се ражда, как става на дванайсет години, как стои прав в една лодка, вдига ръка и морето се укротява; а след това как го бият, как го разпъват, как вика горе на кръста: „Отче, отче, защо ме изостави?“ И после, през едно хубаво утро, как изскача от гроба и се възнася, с бяло знаме в ръка, на небето... Гледах го и мен също ме биеха, разпъваха ме с него и възкръсвах с него. И когато четях евангелието, старите приказки оживяваха и човешката душа ми се струваше като някакъв див звяр, който спеше и ръмжеше насън — и неочаквано небесата се

разтваряха и Христос се спускаше, целуваше я, а тя въздъхваше сладко, събуждаше се и се превръщаше отново в чудно красива царска дъщеря.

— Добре — казах аз и целунах ръката на кардинала, — ще изоставя баща си и майка си...

— В този миг видях Светия Дух да се спуска над главата ти, дете мое, спасен си! — каза кардиналът и ми поднесе да целуна аметиста, който носеше на ръката си.

След три дни щяхме да заминем; пожелах да видя родителите си, да се сбогувам вътре в себе си с тях, без да им разкрия тайната си, но кардиналът не ме пусна.

— Истински мъж — каза ми той — е онзи, който напуска любимите си същества, без да им каже „Сбогом!“

И аз, понеже исках да бъда истински мъж, стегнах се и замълчах. Колко пъти само бях чел в житията, че така правели и отшелниците, когато отивали в пустинята! Не се обръщали назад да погледнат майка си, не махали с ръка, за да ѝ кажат: „Сбогом!“ Така ще направя и аз.

Дадоха ми тежки, със златна подвързия книги, прочетох за Рим, вечния, за светия отец папата, опиянявах се, като гледах рисунките им — „Свети Петър“, Ватикана, картините, статуите...

Всичко вървеше добре, във въображението си бях вече заминал, прекосих морето, пристигнах в свещения град, завърших учението си, носех широкопола виолетова шапка с копринени ресни, гледах дясната си ръка и виждах на средния си пръст как тайнственият аметист блести в мрака... Но изведнъж Съдбата се размърда, протегна ръка и ми препречи пътя; някой пошушнал на ухото на баща ми: „Ще ти вземат сина франгските попове!“, и оня ми ти див критянин скочил, било вече нощ, подбрал неколцина свои приятели, лодкари и рибари, запалили борини, взели и една тенекия газ и поели нагоре към замъка. Носели и лостове и търнокопи; и започнали да удрят силно по вратата на училището и да крещят, че ще го подпалят. Изплашили се здравата калугерите, показал се на прозореца пер Лоран по нощна шапка, завикал, замолил се полу на франгски, полу на ромейски.

— Сина ми! — викал баща ми, като размахвал горящата главня. — Сина ми, иначе огън и секира, франгски кучета недни!

Събудиха ме, облякох се набързо, спуснаха ме през прозореца, паднах в ръцете на баща си. Сграбчи ме той за врата, пухна ме три

пъти о земята, обърна се към другарите си:

— Загасете борините, да вървим!

Три дни не ми проговори баща ми; накара да ме окъпят, да ме намажат с олио от кандилото на света Богородица, да ми облекат чисти дрехи, докараха и поп да направи водосвет, та да пропъди франгската смрад от мен; и тогава се обърна към мен:

— Юда! — изръмжа той през зъби и плю три пъти във въздуха.

Смили се Господ, та след няколко седмици пристигна радостната вест: принц Георгиос Гръцки отива в Крит да поеме властта. Скочи баща ми, поклони се три пъти доземи, прекръсти се и отиде право при бръснаря; бузите му никога не бяха виждали бръснач, брадата му се разстиляше върху гърдите му, понеже беше в траур; пазеше траур заради Крит, защото беше поробен; затова и не се смееше и се ядосваше, когато видеше някой християнин да се смее; беше стигнал дотам, че смяташе смеха за непатриотична постъпка; но сега, слава Богу, Крит се беше освободил, отиде, значи, право при бръснаря и когато се върна в къщи, лицето му светеше, избръснато, подмладено, и цялата къща започна да ухае от ливантото, с което берберинът беше напръскал косата му.

Обърна се тогава към майка ми, усмихна се:

— Освободи се Крит, тури му пепел на всичко, да простим и на Юдата — каза той и ме посочи.

След няколко дни се качихме на един кораб за Крит. Какво триумфално пътуване беше това, колко бавно прекосяваше Егея параходът и как проникваше до дъното на душата ни слънцето през този есенен ден! Баща ми осъмна опрян на носа на кораба, като гледаше все на юг, и ако човешките очи можеха да преместват планини, щяхме да видим как Крит се носи като фрегата право към нас.

ХІІ. СВОБОДА

Когато си мисля, след толкова години, за онзи ден, в който принц Георгиос Гръцки, ще рече Свободата, стъпи на критска земя, от очите ми отново бликват и започват да капят сълзи. Каква неразгадаема тайна е борбата на човека! Какво нещо е тази земна кора, тънка, несигурна, напукана, и върху нея пълзят потъналите в кръв и кал паразити, хората, и искат свобода. И с какво вълнение гледаш как се катери по безкрайното нагорнище, като авангард, и как проправя път, кога с хламида и копие, кога с фустанела и кремъклияка, и кога с бухлати гащи, Гъркът!

Спомням си за един критски капитан, овчар, смърдеше на тор и пърчовина, тъкмо се беше завърнал от войната, където се беше бил лъвски; случих се в кошарата му един ден по пладне, тъкмо когато от Критския комитет в Атина пристигна една грамота, написана върху пергамент с големи червени и черни букви; поздравяваха го за подвизите му и го провъзгласяваха за герой.

— Каква е тази книга? — запита той ядосано пратеника. — Пак ли са влезли овците ми в някоя нива? Трябва да платя някаква глоба ли?

Пратеникът радостно разгъна грамотата и му я прочете на глас.

— Не ги усуквай таквиз, та да те разбере; какво ще рече това?

— Че си герой и Отечеството ти праща тази грамота, да я туриш, значи, в рамка, та да я видят децата ти.

Протегна капитанът ръчището си:

— Дай я тук!

Грабна я, накъса я на парчета, хвърли ги в огъня, където вреше казанът с млякото.

— Хайде върви да им кажеш, че аз не съм се бил, за да взема някаква книга; бих се, за да правя историята!

За да прави историята! Ясно съзнаваше дивият овчар какво иска да каже, но не знаеше как да го каже; или пък го беше казал по най-добрия начин?

Стана, напълни една голяма паница с мляко, отрязва половина буца сирене, донесе два ечемичени кравая, обърна се към пратеника, огорчен, задето овчарят бе накъсал и хвърлил грамотата в огъня.

— Ела, ела, кумец — каза му той, — не се кахъри; яж и пий, а китапите — по дяволите! Не искам, да им кажеш, чуваш ли, не искам отплата; направил съм си кефа, това да им кажеш. Яж, ти казвам!

Два са най-великите дни в живота ми — денят, в който принц Георгиос стъпи в Крит, и след години, денят, в който честваше десетте си години Революцията в Москва. И в двата осъзнах, че могат да бъдат срутени вътрешните стени — тела, умове, души — и хората да се възвърнат, след страхотна кървава лутаница, към първичното божествено единство. Няма аз и ти и той, всички сме едно цяло, и това цяло е някакво дълбоко тайнствено опиянение, и смъртта губи косата си, смърт няма, поотделно един по един умираме, но всички заедно сме безсмъртни, разтваряме прегръдките си и прегръщаме, след толкова глад, след толкова жажда и бунтове, като блудни синове, небето и земята, нашите родители.

Хвърляха критяните чемберите си във въздуха, лееха се сълзите и мокреха белите капитански бради, вдигаха майките децата си да видят русия великан, приказния царски син, който беше чул воплите на Крит и беше тръгнал, още преди векове, яхнал бял кон, като свети Георги, да го освободи. Изтекоха им очите на критяните толкова века да се взират в морето, появи ли се, не се ли появи, ей сега ще се появи... Кога някое пролетно облаче ги подвеждаше, кога някое бяло платно, кога, в дълбоката нощ, някой сън... Но облачето се разсейваше, платното изчезваше, сънят се стапяше, и критяните вперваха пак очи на север, към Гърка, към Московеца, към безсърдечния муден Бог.

Но сега, разтресе се Крит, разтвориха се гробовете, и от върха на Псилоритис се чу глас: „Иде! Пристигна! Ето го!“ — и старите капитани слязоха от планините, с дълбоките си белези от рани, със сребърните си пищови, дойдоха и младите с ножовете си с черна дръжка и със звънките си гусли, забиха камбаните, затресоха се камбанариите, целият град се окичи с върбови и миртови клонки, русият свети Георги стоеше на застлания с лаврови вейки кей, а зад него цялото Критско море блестеше.

Пиеха критяните в таверните, пееха, играеха хоро, свиреха на гусла; но не им олекваше, не се побираха вече в телата си, сграбчваха ножа, забиваха го в мишниците и бедрата си, да рукне кръв, да им олекне. В църквата вдигна ръце старият митрополит към свода, погледна Всемогъщия, искаше да държи слово, но гърлото му се беше свило, помръдна устни: „Христос възкресе, чада мои!“ — извика той и не можа да изрече нищо повече. „Воистина възкресе!“ — гръмна от всички гърла, и църковните полилеи се разлюляха, сякаш имаше земетресение.

Малък бях тогава и неопитен, свещеното опиянение продължи много време в мен; може би още продължава; когато изпитвам най-дълбока радост, и сега дори когато гледам звездното небе, или морето, или цъфнал бадем, или като изживявам отново първата си любов, в мен засиява, безсмъртен, 9 декември 1898 година, когато гръцкият царски син, годеникът на Крит, стъпи в Крит; и целите ми гърди се окичват отвътре, както целият Крит в онзи ден, с миртови и лаврови клонки.

Пладне беше още, Мегало Кастро ревеше от радост, баща ми ме хвана за ръка, преминахме по главната улица, стъпвахме върху миртови и лаврови вейки, излязохме през градската врата и навлязохме в нивята. Макар и зима, беше приятно топло, а един бадем край една ограда беше разтворил първия си цвят; нивята, подмамани от мекото време, бяха започнали да се зеленят, а отвъд, вляво от нас, склоновете на Селена блестяха целите в сняг. Лозите изглеждаха още като сухи чукани, но смелият авангарден цвят на бадема възвестяваше вече пролетта и чуканите щяха пак да се разтворят и да пуснат на свобода затворените вътре в тях бели и черни гроздове. Един мъжага минаваше, натоварен с лаврови клонки, видя баща ми, спря се:

— Христос възкресе, капитан Михалис! — извика той.

— Крит възкресе! — отвърна баща ми, като постави длан на гърдите си.

Продължихме; баща ми крачеше бързо, а аз тичах след него да го настигна.

— Къде отиваме, татко? — попитах задъхан аз.

— При дядо ти, върви!

Стигнахме на гробищата; баща ми блъсна желязната врата, отвори я, на горния ѝ край беше нарисован един череп, а под него —

две кръстосани кости, началната буква на Христос, дето беше възкръснал. Свърнахме надясно, под кипарисите, прекрочвахме сиромашки гробове със строшени кръстове, без кандило, беше ме страх от умрелите, хванах се за самото на баща си, вървах зад него и се препъвах.

Баща ми спря пред един скромен гроб; малка купчина пръст, един дървен кръст с някакво име на него, полуизтритото от времето. Смъкна баща ми чембера си и се просна по очи върху пръстта; разрови я с нокти, издълба една малка дупка, като фуния, завря дълбоко в нея уста и извика три пъти.

— Тате, дойде! Тате, дойде! Тате, дойде!

Гласът му ставаше все по-гръмък, превърна се в рев. Извади от джоба си едно шишенце с вино, изля го капка по капка в дупката, като всеки път изчакваше да се просмуче, земята да го попие. След това скочи прав, прекръсти се, погледна ме; очите му блестяха.

— Чу ли? — попита ме той с дрезгав от вълнение глас. — Чу ли? Не отвърнах, нищо не бях чул.

— Не чу ли? — каза сърдито баща ми. — Костите му изпукаха.

Когато си припомням този ден, благославям Бога, че съм се родил критянин и че съм сварил да видя с очите си как стъпва по лавровите листа и се изкачва от вратата на пристанището до убежището на капитан свети Мина, Свободата! Колко жалко, че пръстените очи на човека не могат да видят невидимите неща! Щях да видя него ден как свети Мина изскача от иконата си, как застава на кон пред вратата на църквата си, за да посрещне царския син от Гърция, и как сълзите му се стичат по изпечените му от слънцето бузи и по сивата му брада.

Когато радостта се поуталожил и, помня, задуха след няколко дни, силен южняк, та помете лавровите листа от улиците и заваля дъжд, който изми разлятото по кръстовищата вино, животът изтрезня и умът се прибра отново на мястото си. Светеха, голи като яйца, обръснатите лица на християните, събираха берберите брадите от дюкяните си, от време на време се чуваше още по някой и друг пресипнал глас, застоял се в таверните, а аз обикалях по улиците, мокър до кости от дъжда, и

когато виждах, че улицата е пуста, крещях и ревах, за да ми олекне. Хиляди поколения вътре в мен крещяха и реваха, за да им олекне.

Никога не съм чувствал толкова дълбоко, че нашите покойници не са умрели, че в критични мигове надават вик, скачат и завладяват и очите ни, и ръцете ни, и ума ни. Всичките ми деди, които турците бяха убили, всичките ми баби, които турците бяха измъчвали и им бяха изтръгнали гърдите, реваха и крещяха от радост в онези дни, когато улицата беше пуста и никой не ни гледаше. И се радвах, защото, без да мога още ясно да го осъзная, догаждах се, че и аз ще живея, ще мисля и ще виждам, дори когато умра, стига да има сърца, които още да ме помнят.

XIII. ЮНОШЕСКИ РОПТАНИЯ

Прекарах юношеската си възраст с обичайните роптания на младостта. Два големи звяра се пробудиха в мен: леопардът — плътта, и ненаситният орел, който разкъсва вътрешностите на човека, и колкото повече яде, толкова повече огладнява — умът.

Когато бях още много малък, три-четиригодишен, обзе ме силно любопитство да си обясня загадката на раждането. Питях майка си, питах лелите си: „Как се раждат децата? Как влизат изведнъж в къщата? Откъде идват?“ Има, сигурно, някаква страна, мислех си аз, зелена, може да е и самият рай, там навярно никнат, като червените макове, децата. И от време на време някой баща влиза в рая, откъсва едно от тях, и го донася в къщи. Прехвърлях и така, и иначе това в ума си, но не го вярвах много-много; а и майка ми, и лелите ми или не ми отговаряха, или ми разправяха приказки; но аз разбирах повече, отколкото те си мислеха, повече дори и от това, което си мислех самият аз, и не им вярвах.

И когато един ден, все по онова време, умря, съвсем млада още, съседката ни кира Катина и видях как я изнесоха, просната по гръб, през вратата ѝ, и как подир нея тръгнаха много хора, завиха забързани по тесния ни сокак и се изгубиха, аз се изплаших. „Защо я взеха и си отидоха? — питах аз. — Къде я карат?“ „Умря, умря!“ — ми отвърщаха. „Умря ли? Какво ще рече умря?“ Но никой не ми го обясняваше. Сврях се в един ъгъл в къщи, зад канапетото, сложих една възглавница, закрих лице с ръцете си и започнах да плача; не от жал, нито от страх, а защото не разбирах. Но след няколко години, когато умря учителят ни Красакис, смъртта вече не ме учудваше, сякаш бях разбрал какво е, и не попитах нищо.

Тези две неща, раждането и смъртта, бяха най-първите загадки, които потресоха детската ми душа. Удрях с крехкия си юмрук по тези две затворени врати, за да се отворят; видях, че помощ не можех да очаквам от никого; всички мълчаха или ми се присмиваха. Каквото щях да науча, щях да го науча сам.

Полека-лека плътта се пробуждаше, моят свят, който беше направен от предчувствия и облаци, започна да закрепва, слушах думите на улицата, не разбирах ясно смисъла им, но някои ми се струваха изпълнени със загадъчно забравено съдържание; подбирах, значи, тези думи и ги подреждах в ума си, изричах ги и ги повтарях мислено, за да не ги забравя. Но един ден се изтървах и произнесох високо една от тези думи, майка ми я чу и се стресна.

— Кой ти каза тази лоша дума? — кресна ми тя. — Да не си я повторил повече!

Влезе в кухнята, взе стрит пипер и ми посипа хубавичко устата. Разпищях се, устата ми гореше, но се заричах скришом, напук на майка си, да ги повтарям, да повтарям тези думи, но наум. Защото, когато ги изричах, изпитвах голяма радост.

Но оттогава всяка забранена дума ми изгаряше езика и ми миришеше на пипер; и сега дори, след толкова години и след толкова грехове.

В онези отдавнашни години в нашия край половото съзряване настъпваше много късно, цялото изчервено от срамежливост, и се мъчеше да се скрие зад най-различни маски. Първата маска за мен беше приятелството, пламенното ми чувство към един незначителен, най-незначителния ми съученик; нисък, пълен, кривокрак, с тежко тяло на борец, без никакви духовни интереси. Разменяхме си жарки писма всеки ден, ставаше ми криво, а често пъти и се разплаквах, ако някой ден не получавах писмо от него; обикалях около къщата му, следях го тайно, дъхът ми секваше, когато го виждах да се появява. Плътта се беше пробудила, но все още не знаеше какъв образ да даде на копнежа си; не можеше още да схване добре по какво се различава мъжът от жената. Но ми се струваше много по-безопасно, по-лесно, общуването с момче, отколкото с момиче; странна антипатия, примесена със страх, изпитвах, когато срещах жена; и когато подухваше вятър и повдигаше малко полите на роклята ѝ, извърщах рязко лице, целият изчервен от срам и възмущение.

Един ден, беше по пладне и слънцето жареше, вървах по един тесен сенчест сокак, прибирах се вкъщи; неочаквано на другия край на сокака се появи една ханъмка; и когато минаваше край мен, поразтвори

милаята си и ми показа голите си гърди. Коленете ми се подкосиха; стигнах, залитайки, у дома, наведох се над курната и повърнах.

Когато, след много години, намерих в едно старо чекмедже писмата на приятеля си, аз се уплаших; какъв плам, Боже мой, и каква невинност! Без да ще, без да знае, този грозноват и недодялан мой съученик се беше превърнал в маска, която скри от мен, за доста години, жената; аз също, навярно, съм бил маска, която е скрила от него жената; и е отложила за малко онзи съдбовен миг, когато е щял да падне в страшната клопка. Паднал по-късно, както научих, и се погубил.

С този мой приятел и с друг един съученик, крехък, мълчалив, със синьо-зелени очи, основахме едно лято, през ваканцията, нова „Филики етерия“^[1]. Събрахме се тайно, всеки от нас положи клетва, подписахме устава и си поставихме за цел в живота: да се борим, безкомпромисно, през целия си живот, срещу лъжата, робството, несправедливостта. Светът ни се струваше коварен, несправедлив, безчестен, и се заемахме, ние, тримата, да го спасим. Страняхме от всичките си съученици, ходехме все тримата заедно, крояхме планове как да постигнем целта си, разпределихме помежду си кой в коя област щеше да се бори: аз, уж, щях да пиша театрални пиеси, приятелят ми щеше да стане актьор, за да ги играе, а третият, който имаше влечение към математиката, щеше да стане инженер, за да направи някакво голямо откритие, и да напълни касата на „Филики етерия“ и по този начин да можем да помагаме на бедните и онеправданите.

Докато дойде този велик миг, правехме каквото можехме, за да останем верни на клетвата си: не лъжехме, биехме всички турчета, които ни се случеше да срещнем в някой пуст сокак, бяхме махнали яките и вратовръзките си и носехме фланела на сини и бели черти, цветовете на гръцкото знаме.

Една зимна вечер видяхме на пристанището един стар турчин хамалин да зъзне, сгушен в един ъгъл; беше се смрачило, никой не можеше да ни види, смъкна единият от нас фланелата си, другият — ризата си, а третият — жилетката си, и му ги дадохме; искахме да го прегърнем, но не посмяхме; тръгнахме си смутени, засрамени, понеже не бяхме изпълнили докрай дълга си.

— Да се върнем и да го намерим — предложи приятелят ми.

— Да се върнем!

Върнахме се тичешком, затърсихме стария хамалин, за да го прегърнем, но той си беше отишъл.

Друг път пък научихме, че един известен адвокат от Кастро се беше сгодил за една богата девойка и в неделя щеше да стане сватбата им; но междувременно от Атина беше пристигнало едно бедно момиче, много красиво, което било приятелка на адвоката, когато бил студент в Атина, и на което тогава бил обещал да се ожени за него. Веднага щом узнах за този скандален случай, свиках на съвещание членовете на „Филики етериа“. Събрахме се и тримата в стаята ми, в бащината ми къща, преливахме от възмущение; съгласно устава на дружеството ни, не можехме да понесем подобна неправда. С часове разисквахме какви мерки да вземем и накрая решихме: да посетим и тримата митрополита и да му разкрием безчестното деяние. Същевременно писахме, с подпис „Филики етериа“, на адвоката и го заплашихме, че ако не се ожени за Доротея — така се казваше момичето от Атина, — ще отговаря пред Бога и пред нас.

Облякохме си, значи, хубавите дрехи, явихме се пред митрополита. Той беше слаб старец, охтичав, голям хитрец; дъх не му достигаше, когато говореше, но очите му горяха като разжарени въглени. Над писалището му имаше икона на Христос, един такъв румен Христос, охранен, сресан на път, а насреща — една голяма литография на „Света София“^[2]. Изгледа ни учудено.

— Какво има, деца? — запита ни той.

— Една голяма неправда, ваше преосвещенство! — започнахме и тримата наведнъж, задъхани, като викахме, за да си придадем смелост. — Извършва се една голяма неправда!

Митрополитът се поизкашля, изплю се в кърпичката си.

— Една голяма неправда ли? — запита иронично той. — И какво ви е еня вас? Ученици сте; да си гледате уроците.

— Ваше преосвещенство... — поде приятелят ми, който беше най-красноречивият от нас, и му разказа целия този обществен скандал.

— Няма да можем да спим, ваше преосвещенство — завърши приятелят ми, — няма да можем да си гледаме уроците, ако преди това не бъде поправена тази неправда. Адвокатът трябва да се ожени за Доротея.

Митрополитът се покашля отново, сложи си очилата, изгледа ни продължително; по лицето му, така ни се стори, се разля странна печал. И тримата стояхме в мъчително очакване; най-сетне митрополитът отвори уста.

— Млади сте още — каза той, — деца сте още; ще ли ми даде Господ живот, та да видя след петнайсет-двайсет години как ще гледате на неправдата?

Замълча и след малко прошепна, сякаш говореше на себе си:

— Така започваме всички...

— Ваше преосвещенство — казах тогава аз, защото виждах, че митрополитът отклонява разговора, — какво да направим, за да попречим на тази неправда? Заповядайте ни! Моите приятели и аз и в огъня, ако ни кажете, да се хвърлим, ще се хвърлим, стига да победи правдата.

Митрополитът стана.

— Вървете си с благословията ми — каза ни той и ни подаде ръка да му я целунем, — изпълнихте си дълга, достатъчно е; останалото е моя работа.

Тръгнахме си радостни.

— Да живее „Филики етериа“! — извика приятелят ми и ни прегърна, от двете си страни, и двамата.

На следващата неделя адвокатът се ожени за богатата девойка. А по-късно научихме, че митрополитът разправял на приятелите си за нашето посещение и за възмущението ни и примирал от смях.

Четяхме всички романи, които ни попадаха, умът ни се разпалваше, избледняха границите между въображението и действителността, между поезията и истината, и ни се струваше, че човешката душа може да се заеме и да постигне всичко.

Но колкото повече чувствах как умът ми се разгръща и премества границите на истината, толкова повече сърцето ми се изпълваше и преливаше от печал. Твърде тесен ми се струваше животът, не ме побираше, и копнеех за смъртта; единствена тя ми изглеждаше безкрайна и можеше да ме побере. Един ден, помня, слънцето грееше, чувствах тялото си здраво и щастливо, предложих на приятеля си да се самоубием; бях дори вече написал едно дълго отчаяно писмо, като

завещание, и се сбогувах със света; но приятелят ми отказа, а аз не исках да си отида сам.

Беше ме обхванала такава дълбока, неопределена, непонятна печал, че дойде време, когато не можех да понасям дори приятеля си и излизах сам привечер и се разхождах по венецианските стени, над морето.

Каква божа благодат, какъв свеж ветрец духаше откъм морето, и девойките, които се разхождаха с копринени панделки в разпуснатите си коси, и босите турчета, които предлагаха с нежни момичешки гласове ямин и семки! А Бамбаларис подреждаше столовете и масичките на кафенето си над морето, та да дойдат стопаните с жените си, да дойдат и годениците, да поръчат кафета, лъжичка сладко и шербети, и да гледат, доволни, сити, залеза на слънцето.

Но аз не виждах нищо; нито безбрежното лазурно море, нито прелестния морски нос Света Пелагия, нито купестата като пирамида планина Струмбулас, с мъничкото бяло яйце, църквицата на Разпнатия, на върха ѝ; нито годениците; очите ми бяха замъглени от сълзи, които не бяха мои.

Защото двете страшни загадки, които ни беше разкрил нея година преподавателят ни по физика, бяха потресли душата ми; никога, оттогава, струва ми се, никога вече двете рани, които се отвориха, не зараснаха напълно.

Първата загадка, страшната, беше: Земята не е, както си мислехме, център на Вселената; слънцето и звездното небе не се въртят послушно в кръг около нашата Земя; планетата ни е само една малка и нищожна звездичка, захвърлена в Млечния път, и се върти покорно около Слънцето. Падна от главата на нашата майка Земя царската корона.

Огорчение и негодувание ме обземаха; заедно с Майката се сгромолясвахме и ние от почетното място на небето. Нашата Земя не стоеше, значи, неподвижно като Господарка, в средата на небето и около нея звездите да се въртят почитателно в кръг; ами тя самата се въртеше, унижена, вечно гонена, сред големите пламъци, в хаоса. Къде отиваше? Където я водеха. Вързана за господаря си, Слънцето, вървеше подире му. Вързани и ние, роби и ние, вървахме подир. А и самото Слънце, вързано и то, вървеше подир. Подир кого?

Какви бяха тогава тези приказки, дето ни ги дрънкаха досега учителите ни и не ги беше срам — че Господ, казва, създал Слънцето и Луната за украшение на Земята и закачил над нас, като полилей, звездното небе, за да ни свети!

Това беше първата рана; а втората: човекът не е любимото, привилегированото създание на Бога, Господ не му е вдъхнал от своя дух, не му е дал безсмъртна душа; той също е една халка от безкрайната верига на животните, внук, правнук на маймуната. И ако речеш да поизтържеш малко кожата ни, ако поизтържеш душата ни, ще откриеш отдолу, под нея, баба ни, маймуната.

Огорчението и негодуванието ми бяха непоносими; поемах съвсем сам по пътищата край морето, или сред нивите, вървах бързо, за да се изморя, да забравя; но къде ти да забравя! Вървах, вървах и се питах, гологлав, разгърден, защото се задушавах. Защо ни бяха мамили толкова години? Говорех си сам и крачех; защо ни бяха издигнали, на нас, хората, и на нашата майка, Земята, царски тронове, а след това ни бяха сгромолясали? Значи, Земята е нищожна, и ние, хората, сме нищожни, така че ще дойде ден, когато всички ще измрем? Не, не, виках аз в себе си, не, не приемам това; трябва да удряме, да удряме съдбата си, докато пробием врата, за да се спасим!

Не издържах; отидох една вечер при преподавателя ни по физика, дето ни беше разкрил тези страшни тайни. Беше жълтеникав човек, неразговорлив, жлъчен, със студени очи, с тънки устни, изпълнени с ирония. Много учен, много зъл, с ниско чело; косите му още малко и щяха да се слоят с веждите му; наистина приличаше на болна маймуна. Заварих го да чете, изтегнат в едно разнебитено кресло. Погледна ме, навярно отгатна тревогата ми, защото се усмихна саркастично.

— Как така? — учуди се той. — Навярно имаш да ми кажеш нещо важно?

— Извинете ме, че ви безпокоя — казах аз задъхано, — но искам да знам истината.

— Истината! — възкликна преподавателят саркастично. — Нищо друго ли? Като че ли много искаш, младежо. Коя истина?

— Че взел пръст, духнал...

— Кой?

— Бог.

Някакъв злорад смях, сух, рязък, се изтръгна от тесните устни.

Чаках; но преподавателят отвори една кутийка, взе си един карамел и го задъвка.

— Няма ли да ми отговорите, господин преподавателю? — дръзнах аз.

— Ще ти отговоря — отвърна той, като прехвърляше карамела в устата си.

Мина доста време.

— И така? — осмелих се отново аз.

— След десет години, може и след двайсет, когато мозъчето ти стане мозък; сега е още много рано. Върви си.

Понечих да извикам: „Съжали ме, господин преподавателю, кажи ми истината. Цялата истина!“ Но гърлото ми се беше схванало.

— Върви си — повтори преподавателят и ми посочи вратата.

Когато излязох, срещнах, на ъгъла на улицата, архимандрита, който ни преподаваше по вероучение. Благодушен, пълничък, глух, свят човек. Обичаше пламенно старата си майка, която живееше в едно далечно селце, и често ни казваше, че я бил сънувал, и се просълзяваше. Малко му беше акълът, а и от многото целомъдрие навярно се беше разводнил и той; всеки път, когато часът свършваше и звънецът удряше, той се поспираше на прага, извърщаше се и ни заръчваше с мил, умолителен глас: „И преди всичко, чада мои, да увековечите рода си!“ А ние избухвахме в смях и му викахме, за да ни чуе: „Не берете грижа, не берете грижа, господин преподавателю, не берете грижа!“ Никак не ми беше приятен този учител; умът му беше овен, блееше и не можеше да успокои никоя от тревогите ни. Веднъж ни тълкуваше Веруюто и току вдигна тържествуващо пръст: „Съществува един Бог, едиин! Защото Веруюто казва: «Вярвам в едиин Бог!»“ Ако съществуваха двама, щеше да казва: „Вярвам в дваааама бога!“ На всички ни стана жал за него и никой нема жестокостта да му възрази.

Но друг път не можах да се сдържа; разправяше ни, че Бог е всемогъщ. Вдигнах мастилницата си.

— Може ли, господин преподавателю — запитах го аз, — може ли Бог да направи така, че тази мастилница да не е съществувала никога?

Горкият архимандрит помисли за миг, лицето му пламна, мъчеше се да намери отговор. Накрая, като не можа, грабна дискоса си и го запрати по мутрата ми. Изправих се.

— Това не е отговор — казах му аз с високомерна сериозност.

Изгони ме за три дни от училище; и още същата вечер отишъл и намерил баща ми.

— Синът ти е недисциплиниран и нагъл — казал му той, — няма да свърши добре това дете, трябва да му постегнеш юздите.

— Какво е сторил?

Така и така, архимандритът му разправил всичко; баща ми вдигнал рамене:

— Само ако излъже или ако го набият, ме е еня мен; във всичко друго, мъж е, да прави каквото си ще.

Този, значи, архимандрит срещнах на улицата; щом го видях, извърнах лице, за да не го поздравя. Тъкмо в този момент кипях отвътре; сега знаех, че той и всички останали от неговия еснаф вече толкова години ни се подиграваха, и то с най-святото в човешките терзания.

Какви дни бяха тогава, когато двете мълнии бяха пронизали ума ми, какви нощи! Не можех вече да спя; скачах посред нощ от леглото си, слизах полека по стълбата, за да не изскърца и да ме чуят, отварях като крадец външната врата и изскачах навън. Обикалях по тесните улички на Кастро, пустош, вратите затворени, светлините угасени, слушвах се в спокойното дихание на спящия град. Само понякога, под някой затворен прозорец, неколцина севдалии с китара и лаута правеха серенада и любовните им вопли, изпълнени с жалба и молба, се издигаха чак над стряхата на къщата; чувах ги и съседските кучета, събуждаха се и лаеха. Но аз презирах любовта и жените, как могат хората, мислех си аз, да пеят и сърцето им да не тръпне от желание да узнаят откъде идем, накъде отиваме и какво е Бог! Минавах покрай тях бързо-бързо, стигах до валовите и си отдъхвах; съвсем черно, разярено, бучеше долу морето, налиташе като бясно връз стените и ги ръфаше. Вълните яхаха вълнолома, изпръскваха челото ми, устните ми, ръцете ми и се разхлаждах. С часове стоях над морето, чувствах, че то, а не земята, е моя майка; само то можеше да разбере терзанията ми, защото и то се терзае по същия начин и не може да спи; удря, блъска се, бъхти се по гърдите, иска свобода; мъчи се да срине стената на вълнолома,

която се възправа пред него, и да мине. Сушата е спокойна, сигурна, простодушна и работлива, разцъфва, връзва плод, увяхва, но не я хваща страх; уверена е, че ще не ще, пролетта пак ще възлезе от пръстта. Но морето, моята майка, не е сигурна, тя не разцъфва, не връзва плод, въздиша и се бори и денем, и нощем. Слушах я, слушаше ме и тя, утешавахме се един друг, давахме си кураж един на друг, приближаваше вече да съмне, ще се събудят хората и ще ни видят, и бързо-бързо се връщах в къщи. Изтягах се в леглото си, горчиво, солено блаженство изпълваше цялото ми тяло, радвах се, че не съм направен от пръст, а от морска вода.

Близо до нас, една съседка имаше маймуна, нахална, червеногъза, с човешки очи; беше ѝ я подарил един стар бей от Александрия, на когото му била навремето приятелка; за да го помни; всеки ден, като минавах, виждах маймуната да седи присвита на едно столче, на прага, пощеше се, чешеше се, белеше и дъвчеше фъстъци. Отначало се спирах, гледах я какво прави и се смеех; изглеждаше ми като карикатура на човека, весело създание, безсрамно, без нищо тайнствено, човек можеше да го гледа безгрижно и да се смее. Но сега ме обземаше ужас, минавах по друга улица, не можех да я гледам; тя унижаваше човека; нима тази тук е баба ми? Срамувах се, ядосвах се, чувствах как в мен рухваше цял един свят.

Нима тази тук е най-първата ми баба? Нима това са ми корените? Не ме ли е родил, значи, Бог, не ме ли е сътворил със собствените си ръце, не ми ли е вдъхнал от духа си, ами ме е родила маймуната, прецеждайки от маймуна на маймуна семето си? Не съм, значи, син божи, а син на маймуната?

Разочарованието и негодуванието ми продължиха цели месеци; кой знае, може да продължават и сега още; от една страна, маймуната, от друга — архимандритът, а помежду им беше опънато едно въже, над хаоса, и аз балансирах и ходех ужасен по това въже. Тежки мигове, беше дошла ваканцията, затворил се бях в къщи с цял куп книги за животните, за растенията, за звездите, и седях надвесен денонощно над тях, като ожаднял човек, който се просва по корем край потока и пие. Не излизах никак; нарочно остригах половината си глава, идвах приятелите ми да ме вземат да отидем на разходка, подавах се през прозореца, показвах им наполовина обръснатата си глава. „Нали виждате — казвах им аз, — не мога да изляза в такъв хал навън!“

Потъвах пак в четене и слушах с облекчение смеха на приятелите си, които се отдалечаваха и ми се присмиваха.

И колкото повече се изпълвах с мъдрост, толкова повече сърцето ми преливаше от горчилка. Вдигах глава, слушах как съседката ми, маймуната, пицеше, и един ден се изхлузи от въжето си, вмъкна се в къщата, покатери се на салкъма и когато неочаквано вдигнах поглед, видях я, че ме дебне сред клоните. Потръпнах; никога не съм виждал по-човешки очи; очи, изпълнени със закачливост и насмешка, приковани в мен, кръгли, черни, неподвижни.

Станах, захвърлих книгите. „Не е този пътят! — извиках. — Вървя срещу природата на човека, зарязвам плътта заради някаква сянка. Животът е плът, месо, гладен съм!“ Подадох се през прозореца, хвърлих един орех на маймуната; а тя го улови във въздуха, строши го със зъби, очисти го и започна лакомо да дъвче, гледаше ме подигравателно и пицеше. Хората я бяха научили да пие вино, изтичах в килера, налях в една купа вино, оставих я на прозореца; ноздрите на маймуната сладостно потръпнаха, с един скок се метна на перваза на прозореца, приседна, завря муцуната си в купата и започна да пие, да пие и да мляска с език от удоволствие; а след това праметна ръцете си на раменете ми, прегърна ме и не искаше да се откъсне от мен. Чувствах топлината ѝ на шията си, смърдеше на вино и мръсотия, космите на мустаците ѝ се пъхаха в ноздрите ми, гъделичкаха ме и се смеех; а тя въздишаше, цялата притисната до мен, като човек. Сляха се топлините ни, дишането на маймуната се нагоди към моя дъх, помирихме се. И когато през нощта тя си тръгна и се върна при въжето си, като някакво черно Благовещение ми се стори тази прегръдка, а през прозореца ми сякаш си отиваше един тъмен ангел на някакъв четириног космат бог.

На другия ден, привечер, без да го бях предварително намислил, отидох на пристанището и влязох в една рибарска кръчма; поръчах си вино и пържени хамсии за мезе и започнах да пия. Не знам дали бях тъжен, ядосан или радостен, всичко в мен се беше объркало, маймуната, Бог, звездното небе, човешката гордост, и сега сякаш се уповавах на виното да ми разясни нещата.

Неколцина лодкари и хамали, прочути къркачи, които си посърбваха в един ъгъл, ме погледнаха и се изсмяха:

— Още мляко има по устните си, а ни се прави на гуляйджия — каза един от тях.

— Маймуносва баща си — обади се друг, — ама зор иска тая работа.

Аз, като чух това, кипнах.

— Ей, земляци — извиках, — заповядайте да ви напия!

Приблжиха се със смях. Наливах догоре, до ръба, чашите, изпивахме ги на един дъх, без мезе сега, на голо. Гледаха ме заинатени. Не говорехме, не пеехме, гаврътвахме пълните чаши, гледахме се един друг и всеки бързаше да катурне другия. Критското честолюбие беше пламнало, срам ги беше тези сурови мустакалии да ги тръшне едно голобrado хлапе. Но един след друг се свличаха на пода; а аз бях все тъй трезвен; очевидно мъката ми беше толкова голяма, че надвиваше на виното.

На другата вечер — същото; и на другата, и на по-другата, излезе ми име в Кастро, че съм къркач и пия всяка вечер с хайманите и хамалите от пристанището.

Приятелите ми се радваха, като ме виждаха, че пропадам; от доста време вече не можеха да ме понасят, задето не исках да дружа с тях, задето се затварях в къщи и четях, или пък, както напоследък, се разхождах сам, с някоя книга в джоба. Не играех, не клюкарствах с тях, не флиртувах. „Ще си удари главата в звездите и ще си я строши на парчета...“ — казваха те подигравателно и ме гледаха с ненавист. Но сега, като ме видяха да пия с босяците на Кастро и да се излагам, се зарадваха; идваха при мен, може и да бяха почнали да ме обикват, и една събота вечер ме вкараха коварно в хубавия кафе-шантан на Кастро с наглото наименование „Борците от Двадесет и първа“^[3]. Тъкмо в онези дни бяха започнали нови номера — с румънки и францужойки, — които бяха подлудили кротките семейни хора. Всяка събота вечер се промъкваха скришом в полутъмния забранен рай, сядаха стеснително на най-страничните масички, оглеждаха се дали не ги е видял някой познат, пляскаха с ръце и певачките идваха, нашарени, благоухаещи, и им сядаха на коленете. И тъй горките почтени семейни хора забравяха за няколко мига мърморенето и кавгите на добродетелта.

Туриха ме в средата приятелите, поръчаха пиене, дойде и една пълна румънка, пухкава, на средна възраст, обиграна, с изпотени

гърди, които преливаха от разкопчаното ѝ елече. Пълнеха чашата ми, пиех, вдишвах дразнещата миризма на жената, чувствах как в мен маймуната се пробужда, дойдох на кеф; грабнах пантофката на певачката, напълних я с шампанско и го изпих.

На другия ден из целия Кастро голямо шушукане: светецът, мъдрият Соломон, навиреният нос, осъмнал в онова кафе-аман, напил се и пил от пантофката на певачката. Това е краят на света! Един мой чичо, потънал от срам заради излагането на племенника си, изтичал да разправи всичко на баща ми. Но той вдигнал рамене: „Това ще рече, че е мъж — отвърнал баща ми, — че започва да става мъж; единственото, което трябва да направи сега, е да купи чифт нови пантофи на певачката.“

А аз се радвах в себе си, защото престъпвах законите, защото се отървавах от архимандритите и от заповедите плашила, и следвах твърдите сигурни стъпки на косматия прародител.

Бях тръгнал по нагорнището, хареса ми. Бях в последната година на гимназията, гледах с ненавист как архимандритът се усмихваше спокойно, укрепен в добродетелността си; беше се осигурил и за този, и за другия живот; и ни гледаше, овенът му неден, нас, вълците, със състрадание. Не можех да понасям това; трябваше да наруша спокойствието му, да развълнувам кръвта му, да премахна тази идиотска усмивка, разлята по цялото му лице. И така, една сутрин извърших една лоша постъпка; изпратих му една бележчица: „Майка ти е тежко болна, умира; иди бързо при нея да те благослови.“ Изпратих я, отидох спокойно на училище и зачаках. Него ден архимандритът не дойде на урок, нито на другия, нито на по-другия; след пет дни се завърна неузнаваем; лицето му се беше подуло, някаква екзема беше обезобразила мутрата му, беше плъзнала и по шията и подмишниците му; и все току се чешеше, пламваше, не можеше да говори и си тръгна, преди да удари звънецът. Остана на легло три месеца; върна се при нас една сутрин, отпаднал, отокът на лицето му беше спаднал, но то беше още осеяно с белези от рани; погледна ни с умиление, усмивката пак се бе разляла по цялата му мутра и първите му думи бяха: „Да бъде благословен Бог, деца мои, той подтикна ръката, която написа бележката, че майка ми била тежко болна, и по този начин ми бе дадена възможност да заплатя и аз човешката дан — да страдам.“ Развълнувах се; толкова ли е, значи,

трудно да победиш добродетелта? За миг ми дойде да стана и да извикам: „Виновен съм!“ Но веднага един друг глас вътре в мен се надигна, саркастичен, само злоба: „Куче си, архимандрите — куче, бият те, а ти ближеш ръката, която те бие. Не, добре стори, не съжалявай!“

На другия ден свиках членовете на „Филики етериа“. Сега, когато умът ни се просвети, казах им аз, наш дълг е да просветим и ума на хората; това трябва да бъде великата мисия на „Филики етериа“. Където и да отидем, където и да се спрем, всяка наша дума, всяко наше дело, трябва да има една-единствена цел: да просвещава!

И просвещението започна. Бяхме завършили гимназия, свободни бяхме. Баща ми, който искаше да ме направи политикан, ме изпрати в едно село да кръстя едно дете; взех със себе си и двамата си приятели; сгоден случай да просветим цяло едно село. Веднага след кръщението, когато седнахме на масата и гощавката започна, най-близкият ми приятел се разпали и захвана да поучава селяните и да ги просвещава. Най-напред започна да говори за произхода на човека; наш прародител, казва, е маймуната, и затова не бива да се перчим, че сме, ужим, привилегирани божи твари... Попът, през цялото време, докато приятелят ми ораторстваше, го гледаше с изблещени очи и нищо не казваше; но като свърши просвещението, поклати съчувствено глава:

— Извинявай, чадо мое — рече той, — но през цялото време, докато говореше, те гледах; може всички хора, както казваш, да произлизат от маймуната, твоя милост обаче, да прощаваш — направо от магарето.

Стреснах се; погледнах приятеля си, сякаш го виждах за първи път; с едрата си увиснала челюст, с щръкналите си големи уши, с кротките кадифени очи, той наистина, как не бях забелязал това досега, приличаше на магаре. Нещо вътре в мен се скъса; от този ден нататък не пратих повече нито едно писмо на приятеля си и престанах да го ревнувам.

През следващите дни обикаляхме по селата или из самия Кастро и много си изпатихме в желанието да просветим хората; викаха ни безбожници, масони, продажници; полека-лека започнаха да дюдюкат по нас откъдето и да минехме и да ни замерват с лимонови кори. Но

ние вървахме сред ругатните и лимоновите кори, надути, доволни, че бяхме мъченици за хатъра на Истината. Не е ли било винаги така? — казвахме си помежду си, за да се утешим — и какво щастие само е да умираш за една велика идея!

Един ден тримата отидохме на излет до едно богато село, прочуто с лозята си, на два часа път от Кастро. Разположено беше в подножието на свещената планина Юхтас, където бил погребан, разправят, бащата на боговете и хората, Зевс. Но макар и закопан под камънаците, мъртвият бог имаше още сила и беше преобразил планината над себе си, поразместил беше канарите и им беше придал формата на огромна, повалена назад глава. Можеше да различиш ясно челото, носа и дългата, чак до полето, брада, направена от пърнари, рожкови и маслинови дървета.

— Умират и боговете — каза другият ми приятел, онзи, който искаше да стане изобретател, та „Филики етериа“ да забогатее.

— Боговете умират — възразих аз, — но божеството е безсмъртно.

— Не разбираме — отвърнаха приятелите ми, — какво искаш да кажеш?

— И аз не разбирам много-много — отговорих аз и се засмях.

Чувствах, че имах право, но не можех да обясня това и го обърнах на смях. За мен смехът винаги е бил врата, през която съм се измъквал в някой опасен момент.

Стигнахме в селото; въздухът миришеше на ракия и шира. Селяните бяха измачкали гроздето, надели бяха ширата в бъчвите, бяха извлекли ракията от джибрите, и сега седяха в кафенето, навън на пезулите, под една сребриста топола, пиеха ракия, играеха на префа, отдъхваха си.

Неколцина станаха, поздравиха ни с „добре дошли“, туриха ни да седнем на масата им, поръчаха ни три вишневи сиропа. Подхванахме разговор; бяхме се уговорили предварително тримата и полака-лека докарахме неусетно приказката за чудесата, които науката беше извършила.

— Можете ли да си представите — казвахме — как се прави хартията, та се печатат вестниците? Чудо велико! Изсичат една гора, занасят дърветата в машините, стопяват ги, правят ги на каша, кашата става хартия, отива в печатницата и от другата врата излиза вестник.

Наостриха уши селяните, слушаха, надигнаха се и от съседните маси, седнаха на нашата; добре сме ги подкарали, казвахме си, просвещават се. По едно време един дангалак, който минаваше с магарето си с товар дърва, се поспря да чуе какво приказваме.

— Ей, Димитрос — извика му един, — къде ги караш дървата?

— Отивам да вадя вестници! — отвърна той.

И отведнъж всички селяни, които дотогава се сдържаха от учтивост, прихнаха да се смеят; разтресе се селото.

— Хайде да си тръгваме... — казах тихо на приятелите си. — Ще ни погнат и тук с лимонови кори.

— Къде отивате бре, момчета? — извикаха селяните, като се държаха за корема. — Постоите да ни кажете още нещо, та да се посмеем.

Сподириха ни с викове:

— Кое се е родило първо, я ни кажете бре, добри момчета, яйцето или кокошката?

— Ами Господ бре, момчета, как крепи керемидите, без да са закачени?

— Ами премъдрият Соломон мъж ли е бил, или жена? Ха сега да те видя, баджанак!

— Ами шарената коза защо се смее, я ни кажете де?

Но ние вече се бяхме отдалечили.

Дотегнало ни беше да просвещаваме хората с думи и един ден решихме да отпечатаме едно възвание до народа, в което да му изложим ясно и без патос каква е нашата цел и какъв е дългът на всеки човек. Събрахме спестяванията си и отидохме при печатаря Маркулис, когото наричаха още и Сиромашията, понеже и той съчиняваше възвания, за да поразбуди бедняците, да ги сплоти, да станат голяма сила и да го изберат за депутат. Отидохме, значи, и го намерихме; на средна възраст човек, със сиви къдрави коси, с очилца, с широк като кюп гръден кош, с къси криви крачета; около врата си беше вързал червена кърпа, потънала в мазнина. Взе ръкописа и започна да го чете на глас, високопарно; и колкото повече четеше, толкова повече ние се възторгнахме, колко великолепно беше написано, колко блестящо, с каква сила! Изпъвахме и тримата ликуващо шия, като петлета, готови да изкукуригат.

— Браво, момчета! — възкликна Маркулис, като сгъна ръкописа. — Вие един ден, да го запомните от мен, ще станете депутати, та да спасите Ромейско! Хайде тогава да се обединим, и аз пиша възвания, да си подадем ръка!

— Но, твоя милост — възразих аз, — теб те е еня само за бедните; а нас за целия свят; нашата цел е по-голяма.

— Ама акълът ви е по-малък — отвърна огорчен печатарят. — Искате да учите на ум и разум и богатите ли? Да сапунисваш арапина, само си хабиш сапуна! Богатият, слушайте ме мен, не иска да промени нищо, нито Бога, нито родината, нито рахатлъка си; добре се е нагласил той, а ти колкото си щеш тропай на глухия на вратата. Трябва да започнете, петленцата ми, от бедните, от ненагласените, от измъчените. Иначе хайде идете при друг печатар. Мене ме викат Сиромашията.

Оттеглихме се и тримата до вратата, за да се разберем; бързо взехме единодушно решение; приятелят ми се обърна към печатаря:

— Не, не приемаме, не можем да се отречем от нищо. Ние не правим никаква разлика между богатия и бедния, всички трябва да се просветят!

— Тогава хайдете по дяволите, контета такива! — изръмжа Маркулис и ни хвърли ръкописа в лицето.

[1] Буквално „Приятелско дружество“ — гръцка тайна революционна организация, основана в Одеса през 1814 г. за подготовка на общо въстание за освобождението на гръцкия народ от османско владичество. Създава клонове в цяла Гърция, Йонийските острови, Мала Азия и съседните страни, а така също и в много български градове. Във „Филики етерия“ членуват и много българи. Ръководител на организацията от 1820 г. става руският генерал от гръцки произход Александър Ипсилантис — бел.прев. ↑

[2] Става дума за прочутата църква „Света София“ в Цариград, построена между годините 532–537 — бел.прев. ↑

[3] Става дума за 1821 година, когато избухва гръцкото въстание срещу турците — бел.прев. ↑

XIV. ИРЛАНДКАТА

Но не бях напълно доволен; харесваше ми пътят, който бях поел, ала трябваше да стигна до края. Нея година в Кастро беше дошла една ирландка и предаваше уроци по английски; жаждата за знание все тъй ме изгаряше; взех я за учителка, за да науча езика, та да мога да пиша манифестите на английски, да просветя и хората извън Гърция. Защо да ги оставяме тях в тъмата? Нахвърлих се, значи, с всички сили на английския. Странен свят, вълшебен, бях започнал да бродя с тази ирландка из лиричната английска поезия, каква наслада само, езикът, гласните и съгласните се бяха превърнали в птички и чуруликане. Оставах в дома ѝ до късно през нощта, говорехме за музика, четяхме стихове, пламваше въздухът помежду ни, когато, надвесен, следях през рамото ѝ стиховете на Кийтс и Байрон, вдъхвах топлина, възкисела миризма, която лъхаше изпод мишниците ѝ, умът ми помътняваше, изчезваха и Кийтс, и Байрон, и в малката стаичка оставаха само две, едното облечено в панталон, а другото в рокля, неспокойни животни.

Сега, след като бях завършил гимназия, аз се гласях за Атина, да се запиша в университета; кой знае дали щях да видя отново тази синеока, малко прегърбена, но сочна дъщеря на ирландски пастор. Ставах, колкото повече приближаваше раздялата, все по-неспокоен. Както гледаме някоя зряла, сладка като мед смокиня, и сме гладни и жадни, и протягаме трепетно ръка, почваме да я белим, и докато я белим, устата ни се налива със слюнка, по същия начин гледах като бик тази зряла ирландка и я белех мислено, като смокиня.

Един ден, през септември, се реших:

— Ще се изкачим ли на Псилоритис? Оттам се вижда целият Крит; има и една църквица на върха; там ще пренощуваме и ще се сбогувам с теб!

Ушите ѝ пламнаха, прие. Каква дълбока загадка имаше в този излет, какво нетърпение, каква сладост; така е навярно при сватбените пътешествия. Тръгнахме през нощта, а от луната над главите ни се лееше някакво сладостно опиянение. Никога по-късно през живота си

не видях такава луна; тя, която винаги ми бе изглеждала като печално лице, нея нощ се смееше, гледаше ни закачливо и вървеше с нас, от изток към запад, спускаше се през разтворените ни блузи в шията ни, в гърдите ни, и чак долу до корема.

Не говорехме; не искахме с думи да развалим съвършената, безмълвна хармония, която свързваше телата ни, едно до друго; понякога, на някоя тясна пътека, бедрата ни се докосваха, но веднага се отдръпвахме един от друг, рязко. Сякаш не искахме да пропилеем в малки ласки неудържимия копнеж; пазехме го цял за великия миг и крачехме бързо, с пресечен дъх, сякаш не като двама приятели, а като двама смъртни врагове; и тичахме към мястото, където щяхме да се бием гърди с гърди.

Досега не бяхме си казали нито една любовна дума, и сега, за този излет, не се бяхме уговорили нищо; но и двамата добре знаехме къде отиваме и защо отиваме, и бързахме; а тя, стори ми се, повече от мен.

Осъмнахме в едно село в подножието на Псилоритис; бяхме се уморили, отидохме и се настанихме в къщата на попа. Казах, че спътницата ми е също попска дъщеря от един далечен, потънал в зеленина остров, и че иска да види, уж, целия Крит от върха на Псилоритис. Дойде попадията, застла масата, наядохме се, седнахме на канапето, подхванахме тънки приказки. Поговорихме най-напред за Великите сили, Англия, Франция, Америка, Московеца; сетне за лозята и маслините; после попът заговори за Христос, че е православен и не се пофрангчва, каквото и да го правят. „И ако бащата на момичето беше сега с вас, бас държа, че за една нощ щях да го направя православен.“ Но на сините очи им се спеше и попът направи знак на попадията.

— Постели, попадийо, на момичето да си легне, жена е, санким, спи й се.

Обърна се към мен:

— Но твоя милост си мъж, критянин, срамота е критянин да спи през деня, да вървим да ти покажа лозето си; останали са тук-таме по някоя и друга необрани чепки, да ги изядем.

Бях капнал от умора и умирах за сън, но какво да правя? Критянин бях, не трябваше да посрамя Крит. Отидохме на лозето, изядохме необраните гроздове, пообиколихме из селото, връха

казаните по дворовете, течеше джибровата, пихме по няколко ракии, топли още, и се върнахме, вече по мръкнало, като залитахме и двамата, прегърнати, в къщата му. Ирландката се беше събудила, попадията беше заклала една кокошка, пак ядохме.

— Няма приказки тази вечер — рече попът, — поспете, в полунощ ще ви събудя, ще ви дам и овчарчето си за водач, да не се загубите.

Излезе на двора, огледа небето; върна се доволен.

— Имате късмет — каза той, — утре денят ще бъде божа благодат. Хайдете сега с божията благословия, лека нощ!

Някъде към полунощ попът ме сграбчи за крака, събуди ме; събуди и девойката, като заудря една бакърена тепсия над главата ѝ. На двора ни чакаше овчарче, къдрокосо, с остри уши и диви очи; миришеше на пърчовина и ладан.

— Хайдете! — каза то и вдигна гегата си. — По-бързо, крачета, та да стигнем на върха тъкмо когато се показва слънцето.

Луната беше още сред небето, весела, само сладост. Беше студено, загърнахме се в палтата си, нослето на ирландката беше побеляло, но устните ѝ бяха алени; извърнах глава да не я гледам.

Дива планина, останаха зад нас лозята и маслините, а след това и дъбовете, и дивите кипариси, навлязохме в камънаците. Обувките ни нямаха габъри, хлъзгахме се; ирландката падна два-три пъти, сама стана. Не ни беше вече студено, телата ни бяха облени в пот, стискахме устни, за да не пъхтим, и крачехме мълчаливо; отпред овчарчето, по средата ирландката, последен аз.

Небето взе да избледнява, камъните заблестяха, първите соколи започнаха да се вият в синьо-черния въздух; и когато вече стъпихме на върха, изтокът розовееше. Но околоръст не различавах нищо; гъста мъгла покриваше сушата и морето, цялата снага на Крит беше покрита; страшен студ, зъзняхме, бутнахме вратата на църквичката, влязохме вътре; а в това време овчарчето обикаляше да събере съчки, да запали огън.

Останахме сами в църквицата, направена със сух градеж, ирландката и аз. От скромния иконостас ни гледаха Христос и Светата Дева; но ние не ги гледахме, антихристосовски, антидевически демони се бяха пробудили в нас, протегнах ръка, сграбчих ирландката за врата, а тя се наведе покорно, това и чакаше, катурнахме се долу на плочите.

Потънах; отвори се някакъв черен капак и ме погълна. Когато отворих очи, забелязах, че Христос ме гледа гневно от иконостаса, а зеленото кълбо, което държеше в дясната си ръка, се поклащаше, сякаш се канеше да го запрати по мен; изплаших се, но женската ръка ме обгърна и отново потънах в хаоса.

Когато отворихме вратичката, за да излезем навън, коленете ми трепереха, трепереше и ръката ми, докато издърпваше мандалото; някакъв прастар страх ме беше обзел неочаквано, ще хвърли Бог мълнията си да ни изгори и двамата, ирландката и мен, Адам и Ева; не може да се осквернява, ей тъй, безнаказано, домът господен, пред очите на Светата Дева... Блъснах вратичката, излязох навън; каквото ще става, казах си аз, да става по-бързо, та да се куртулиσαμε! Но щом излязох навън, какво да видя! Какво беше това чудо, което се разстла пред мен! Каква беше тази велика радост! Слънцето се беше вече показало, мъглата се беше разсеяла, целият Крит, от единия до другия край, блестеше чисто гол, бял, зелен, розов, заобиколен от четири морета. Като тримачтов кораб беше Крит, с трите високи планински върха — Левка Ори, Псилоритис, Дихтис, и плуваше сред пясната. Като някакво морско чудовище беше, като горгона, с множество бозки, изтегната по гръб на вълните и се припичаше на слънце. Видях ясно, под утринното слънце, лицето ѝ, ръцете, краката, опашката, изправените ѝ гърди... Доста радости ми се случи да изпитам през живота си, не мога да се оплача; но тъкмо тази, да видя целия Крит сред вълните, беше една от най-големите. Извърнах се, погледнах ирландката; опряна на църквицата, дъвчеше парче шоколад и облизваше, спокойна, равнодушна, изпохапаните си устни.

Завръщането в Кастро беше тъжно. Наближавахме вече; показаха се прочутите венециански валове с каменните крилати лъвове. Ирландката, уморена, се приближи да ме хване под ръка; но не можех да понасям помътнелите ѝ очи и миризмата ѝ. Ябълката, с която ме беше нахранила, беше изпълнила устните и зъбите ми с пепел. Дръпнах се рязко, не я оставих да се допре до мен; не каза нищо, отстъпи крачка зад мен и я чух, че плаче. Понечих да се обърна, да я сграбча в обятията си, да ѝ кажа някоя мила дума; но ускорих крачките си, не проговорих чак до дома ѝ. Извади ключа от джоба си, отвори вратата; спря се на прага, зачака; беше навела глава, чакаше; ще вляза ли, няма ли да вляза? Безброй думи на нежност, на мъка, на

неудържимо съчувствие, се изкачваха, стигаха до гърлото ми; но стиснах здраво устни, не продумах нищо; подадох ѝ ръка, разделихме се. На другия ден заминавах за Атина; нямах да ѝ подаря някоя маймунка, та да ме помни, и ѝ изпратих, по един неин ученик, една хаплива малка кучка, която обичах — Кармен.

XV. АТИНА

Звяр, сляп, объркан, гладен, но който не яде, срамува се да яде, и който трябва само да кимне на минаващото по улицата щастие и то с готовност ще се спре, но не му кимва, а отваря чешмата и пуска времето да тече без полза, сякаш е вода, и го пропилява, звяр, който не знае, че е звяр — това е младостта.

Премислям отново годините, когато живеех като студент в Атина, и сърцето ми се къса; гледах и не виждах, гъста мъгла, съставена от фантазия, етика и лекомислие, покриваше света и ми пречеше да го видя. Горчива е младостта, горчива, надменна, не разбира; а когато почнеш да разбираш, младостта си е отишла. Кой беше онзи китайски философ, дето се родил старец, с бяла брада, с бяла коса, с плувнали в сълзи очи? И полека-лека, колкото повече минавали годините, толкова повече космите му потъмнявали, очите му се смеели, олеквало му на сърцето! И когато вече приближавало да умре, бузите му станали просто девствени, покрили се с лек детски мъх... Така, ако Бог го болеше за хората, трябваше да протича животът на човека!

По едно време в Крит бях вдигнал глава да се противопоставя на съдбата си и го ударих на пиене; след това дойде досегът с ирландката; но не беше този моят път, разкайвах се и се срамувах, сякаш бях извършил грях, и отново се върнах към самотата и книгите.

От младини до старини съм смятал за грях всяка постъпка или дума, която ме е отклонявала от моята съдба. Каква беше тази моя съдба? Къде ме водеше? Умът ми не можеше още да различи ясно; оставях сърцето ми да решава... Това направи, онова не прави, карай, не спирай и не викай; един е твоят дълг: да стигнеш до края. „Кой край?“ — питах го аз. „Не питай: върви!“

Вслушвах се в самотата си в тази безумно горда повеля на сърцето, копнежът нарастваше и нищо от това, което виждах и чувах около себе си, в тази прочута Атина, не можеше да ме насити. Лекциите в Юридическия факултет никак не отговаряха на

потребностите на душата ми, нито пък на любознателността на ума ми; гуляите, които моите приятели устройваха със студентки и млади шивачки, не ми доставяха никаква радост; по зъбите ми още стоеше пепелта от ябълката, с която ме беше нахранила ирландката. Понякога отивах на театър или на концерт, това ми доставяше радост; но повърхностна беше тази радост, не променяше човека вътре в мен, и щом излизах навън, забравях. Учех чужди езици, чувствах как умът ми се разгръща, това беше голяма радост, но веднага загадъчният хладен вятър на младостта появяваше и всички тези радости увяхваха. Копнеех за някакво друго благо, отвъд жената и знанието, отвъд красотата, но какво?

А двете рани от юношеските ми години току отново се отваряха. Всичко е напразно, няма никакво значение, след като всичко е преходно и отминава, отива, курдисано от невидима безмилостна ръка, в бездната. Отмествах свежото лице на всяко момиче и виждах бъдещата старица, цветето увяхваше и иззад щастливо засмяната уста виждах двете оголени челюсти на черепа. Светът пред очите ми потегляше в стремителен, бърз ритъм и се сгромолясваше. Младостта търси безсмъртие, не го открива, не приема компромиси, и от гордост отрича всичко. Не всяка младост, младостта, наранена от истината.

В неделя обичах да ходя сам на излет; компанията на приятелите ми, приказките им, шегите им, смеховете им оскверняваха, струваше ми се, священата тишина. Навлизах в маслиновата гора, освежаваха се очите ми, планината благоухаеше на бор и мед; разменях една-две думи с някой минаващ селянин, албанец, с ниско чело, с черен омазнен калпак, миришеше на чесън и мляко. Думите му бяха банални, прозаични, поовехтели, но изпълнени с тъмно любопитство; гледаха ме косо с малките си хитри очи, измъчваха мозъчето си да разберат кой съм и защо обикалям из планините; шпионин, луд, търговче или какво? Взираха се с хищен поглед в раницата на гърба ми.

— Какво продаваш, земяк? — питаха ме те. — Евангелия ли? Да не би да си масонин?

А веднъж видях над себе си някаква птица, синя като стомана, летеше и писукаше; попитах развълнуван един селянин, който минаваше:

— Какво е това пиле, кумец, как го викат?

А той вдигна рамене:

— Какво си седнал да се занасяш, горкичкият ми! Не става за ядене.

Събуждах се на разсъмване, зорницата лееше светлика си върху земята, лека мъгла се издигаше над Имитос; студен ветреца смразяваше лицето ми, чучулигите се възнасяха с песен във въздуха и се изгубваха в светлината.

През един пролетен неделен ден видях, помня, две-три цъфнали череша сред една изорана червена нива, сърцето ми се изпълни с щастие. И тъкмо в този миг се показа слънцето и засия като в първия си ден, току-що излязло от божите ръце; заблестя и морето в Сароническия залив, а в далечината, под утринната светлина, Егина се изпълни с рози; две врани прелетяха, добро знамение, вдясно от мен, и крилата им трептяха като струни.

От една страна — вълните, като омировски коне, с бели грива, свежи проточени стихове на Омир, а от другата — атинската маслина, само масло и светлина, и лавровото дърво на Аполон, и чудотворните, изпълнени с вино и жени, лозя на Дионис. Суха, невзискателна земя, камъни, порозовели от слънцето, сини, увиснали във въздуха, планини се раздиплят сред изпарения в светлината. Съвсем голи, припичат се спокойно, отдъхват си като атлети.

Вървях, и както си вървях, струваше ми се, че цялата земя и небето вървяха с мен; проникваха в мен всички чудеса наоколо, цъфтах, смеех се, трептах и аз като струна; и душата ми също изчезваше през този неделен ден и се изгубваше, чуруликайки, в утринната светлина, като чучулига.

Изкачих се на един хълм; съзерцавах морето в далечината, тесните розови брегове, леко очертаните острови. „Каква радост е само това! — прошепнах аз. — Девственото тяло на Гърция плува и се надига сред вълните, а слънцето се поваля върху него като жених! Как опитоми камъка и водата и как се пречисти от инертността и недодялаността на материята, като запази само същността ѝ!“

Обикалях, за да опозная Атика, така си мислех; а аз обикалях, за да опозная душата си; в дърветата, в планините, в усамотението исках да намеря и опозная душата си, но напразно; сърцето не потръпваше; сигурен белег, че не намирах това, което търсех.

Само един ден, беше по пладне, помислих, че съм я намерил. Бях отишъл сам в Сунио; слънцето жареше, лятото беше дошло,

наранените борове изливаха смолата си и въздухът ухаеше; едно щурче кацна на рамото ми и доста време вървахме заедно; миришех целият на бор, бях се превърнал в бор; и изведнъж, тъкмо когато излизах от боровата гора, видях белите колони на храма на Посейдон, и между тях, искрящо, тъмносиньо, священото море. Коленете ми се подкосиха, спрях се; това е Красотата, казах си аз, това е безкрилата Победа, върховната радост, човек не може да стигне по-нагоре. Това е Гърция.

Толкова голяма беше радостта ми, че в един миг помислих, като гледах красотата на Гърция, че двете ми рани са заздравели и че е хубав този свят, пък макар и да е преходен. Тъкмо защото е преходен. И че не е правилно да се мъча да открия в девическото лице бъдещата старица, а в лицето на старицата да възсъздавам и да възкресявам свежестта на младостта на девойката, която не съществува вече.

Истинско, неизразимо, завладяващо очарование има пейзажът на Атика. Тук, в Атика, всичко сякаш е подчинено на някакъв ритъм, прост, сигурен, уравновесен. Всичко тук притежава някаква благородна прелест и улегналост. Сухата стегната земя, грациозните извивки на Имитос и на Пентели, сребролистните маслини, стройните аскетични кипариси, игривите отблясъци на камъка под слънцето, и най-вече прозрачната, лека, изпълнена с дух светлина, която облича и съблича всичко.

Атическият пейзаж внушава мисълта, че той трябва да бъде образец за човека; добре обработен, мълчалив, освободен от излишно изобилие, силен, но способен да съдържа силата си и да възпира фантазията си. Атическият пейзаж стига понякога до пределите на строгостта, но не ги преминава, спира до усмихнатата, благодушна строгост. Неговата прелест не изпада в романтизъм, нито пък силата му в грубост. Всичко е уравновесено, умерено, и дори достойнствата не стигат до някаква крайност, не разбиват човешката мярка, спират там, отвъд където, ако продължат, биха се превърнали в нечовешки или божествени. Атическият пейзаж не се перчи, не многоглаголства, не изпада в мелодраматични лигавения, казва, каквото има да каже, с мъжествена, спокойна сила. Излага по най-прост начин същественото.

Но от време на време, сред тази строгост, и по някоя усмивка — две-три сребристи маслинови дървета на някой съвсем сух склон, свежи зелени борове, олеандри на брега на бистра река, китка диви теменужки сред напечени синьо-черни камъни. Тук всички контрасти

се срещат и се смесват, помиряват се и създават върховното чудо — хармонията.

Как е станало това чудо, където прелестта притежава толкова строгост, където строгостта притежава толкова прелест, как е могла силата да не злоупотреби със силата си? Това ще да е гръцкото чудо!

Имаше мигове, когато, обикаляйки из Атика, се догаждах, че тази земя може да бъде върховна поука за човещина, благородство и сила.

След всяко мое бродене из Атика се изкачвах, отначало, без да знам защо, на Акропола, да видя, отново да видя Партефона. Загадка беше за мен този храм, не можах никога да го видя един и същ, променяше се непрекъснато, така ми се струваше, оживяваше, полюшваше се, без да мърда, играеше си със светлината и с човешкото око. Но когато отново го видях, след като толкова години бях копнял за него, стори ми се неподвижен, като скелет на праисторически звяр, и сърцето ми не подскочи като агне. През целия ми живот това бе за мен сигурен белег, когато видя някой слънчев изгрев, някоя картина, някоя жена, или срещна някоя идея и сърцето ми подскочи като агне, тогава разбирам, че се намирам пред щастието. Сърцето ми не подскочи, когато отново видях Партефона. Той ми се стори като някакво постижение на ума, на числата, на геометрията. Съвършена вкаменена мисъл. Върховно достижение на ума, което притежава всички достойнства, но само едно, най-ценното, и най-важното, му липсва: не се докосва до човешкото сърце.

Партефонът ми се стори като някакво четно число, като 2 и 4, а четното число не попада на сърцето ми, не го искам; прекалено здраво стои на краката си, добре се е нагласило, няма никакви стремежи, та да се поразмърда, консервативно е, самодоволно, без никакви тревоги; разрешило си е всички проблеми, постигнало е всичките си желания, успокоило се е. Нечетното число е ритъмът на сърцето ми; то никак не се е нагласило, този свят, такъв, какъвто е, не му харесва, иска да го промени, да го допълни, да го тласне по-нататък; стои на един крак, изпълнало другия, готово, и иска да тръгне; да отиде къде? При следващото четно число, да се поспре за миг, да си поеме дъх, и отново да тръгне.

На бунтовното сърце на младостта, която иска да срути всичко старо, да обнови света, това трезво вкаменено Слово не му хареса;

прекалено благоразумен старец беше то, и наставленията му прекалено много искаха да обуздаят порива на сърцето. Обърнах гръб на Партемона и потънах в прекрасната гледка на морето в далечината. Беше по пладне, върховният час, без сенки и шеги, строг, сублимен, съвършен. Гледах как ослепително белият град изгаря под слънцето, как свещеното море около Саламин искри, как околните планини, голи, блажени, се припичат; и забравих, погълнат от тази гледка, Партемона зад себе си.

Но полека-лека, след всяко мое завръщане от атическата борова гора и от морето на Сароническия залив, скритата хармония, бавно, смъквайки един по един воалите си, се разкриваше на моя ум; и когато се изкачвах отново на Акропола, струваше ми се, че Партемонът мърдаше леко, като неподвижно хоро, и дишаше.

Месеци продължи това посвещаване в тайнството, а може и години. Не си спомням точно деня, в който, напълно посветен в тайнството, заставах пред Партемона и сърцето ми подскочи като агне. Какъв беше този триумф, който се извисяваше пред мен, какво съчетание на ум и сърце, какво върховно постижение на борбата на човека! Пространството бе победено, всичко, малко и голямо, изчезна; в тесния вълшебен паралелограм, който човекът беше начертал, удобно се вместише и си отдъхваше безкрайността. Победено бе и времето; най-благородният миг се превърна във вечност.

Оставях погледа си да се плъзга по топлия, напоен със слънце мрамор, да се вкопчва в него и да не иска да се откъсне оттам; докосваше, опипваше като ръка, разкриваше скритите тайни. Никога лъкатушната линия не е създала по-съвършена права; никога числото и музиката не са били съчетани с толкова разбиране и любов; видях колоните, които изглеждаха съвсем прави, да наклоняват незабележимо върховете си една към друга, за да крепят всички заедно, с нежност и сила, поверените им свещени фронтоци.

Тази, струва ми се, бе най-голямата ми радост през четирите ми студентски години в Атина. Никакъв женски дъх не замъгли въздуха, който дишах; обикнах няколко приятели, катерех се с тях по планините, а когато идваше лятото, плувахме заедно в морето; разменяхме по някоя и друга приказка, гуляехме понякога, а някои

водеха със себе си и приятелките си; смеехме се без повод, от младост, опечалвахме се без повод, пак от младост; бяхме като напращели бичета, които пухтят, защото се задушават от силата си.

Колко възможности се разкриваха пред всеки от нас! Взирах се в очите на всеки и се мъчех да отгатна накъде щеше да проправи път силата му. Този, като отваряше уста да заговори за някоя любима идея или безумие, се разпалваше отведнъж, и голямо удоволствие беше да го слушаш как гладко и с голяма лаконичност и точност излага мислите си; слушах го и му завиждах, защото аз, щом отварях уста да заговоря, и се разколебавах; думите ми идваха трудно и ако изтъквах някакъв довод, за да подкрепя възгледите си, изведнъж ми идваше наум противното, еднакво вярно, хващаше ме срам да говоря лъжи и рязко млъквах. А друг един, мълчалив, скъп на думи, отваряше уста само на семинарите в Юридическия факултет, и професорът и всички ние го слушахме и му се възхищавахме как умишлено заплита и разплита като фокусник правни проблеми. Друг пък беше голям организатор и ръководеше масите. Месеше се в политиката, свикваше митинги, държеше речи, влизаше в затвора, излизаше, продължаваше борбите си; сигурно, казвахме си всички, този един ден ще стане голям политик. А друг един, бледен, сладкодумен, вегетарианец, със сини излинали очи, с женски ръце, беше основал с големи усилия едно дружество, с емблема бяла лилия и с девиз: „Краката по-чисти от ръцете“. Обичаше луната. „Тя е единствената жена, която обичам“ — казваше. Друг един беше като недокосната лилия, бледен, меланхоличен, с големи сини очи, с дълги изящни пръсти, пишеше стихове; малцина са останали в паметта ми и когато прошепвам имената им в усамотението си, очите ми се наливат със сълзи; защото този младеж бе намерен една нощ обесен на едно маслиново дърво близо до манастира „Кесаряни“.

И още много други, всеки със своята си душа, пълна с неразтворени цветни пъпки; кога ще цъфнат, мислех си аз, кога ще вържат плод? Боже мой, нека не умра, преди да сваря да ги видя! Нека не умра и преди да видя и аз какви цветни пъпки ще разцъфнат в мен и какъв плод ще вържат. Гледах неспокойно приятелите си, с неизразима печал, сякаш се сбогувах с тях; защото се боях да не би Времето да е вятър развигор, който вее безмилостно и обрулва душите.

Когато напусках Атина, зад себе си оставях два венеца, единствените, с които бях удостоен през живота си; единия получих по фехтовка; тежък, с преплетени бели и сини панделки, направен от лаврови клонки, откършени, уж, от долината на Делфи; лъжа беше, знаех това, и всички го знаеха, но тази лъжа придаваше блясък на лавровите листа. Другия го получих при един конкурс за драми. Не знам защо ми се разпали веднъж кръвта и написах една пламенна любовна драма, изпълнена с меланхолия и патос. Нарекох я „Разсъмва се“. Мислех си, божем, че внасях в света по-нравствена нравственост и по-голяма свобода. Нова светлина. Университетският професор, който беше председател на журито, сериозен, гладко избръснат, с висока колосана яка, намери, че от всички предложени драми, моята беше най-добрата; но се изплаши и заклея ми дръзкия ѝ език и разюздания еротизъм. „Даваме на поета — каза в заключението той — лавровия венец, но го отпращаме от този благопристоен храм.“ Бях там, в официалната аудитория на университета, голобрадо, неопитно студентче, и слушах; изчервих се чак до ушите, станах, оставих върху масата на журито лавровия венец и си отидох.

С един мой приятел, аташе в Министерството на външните работи, крояхме по онова време планове да пътуваме из Европа.

— Вземи със себе си и венеца по фехтовка — каза ми той един ден, — там горе, в северните ширини, няма да намерим лаврови дървета; а за попската яхния трябва дафинов лист.

Минаха години, пазех все тъй венеца, окачен на стената; и когато най-сетне мечтата ни се осъществи и заминахме с приятеля ми за Германия, взех го със себе си; за две години изядохме всички дафинови листа с попска яхния.

XVI. ЗАВРЪЩАНЕ В КРИТ — КНОСОС

През последното си студентско лято се върнах в Крит. Майка ми седеше на обичайното си място, до прозореца, който гледа към двора, и плетеше чорап; беше привечер и сестра ми поливаше саксиите с босилек и риган; лозницата над кладенеца беше отрупана с едрозърнести неузрели още гроздове.

Нищо не се беше променило в къщи, всичко си беше на мястото: канапето, огледалото, лампите, и околоръст по стените — поборниците от Двайсет и първа, с дебелите си мустачища, с косматите си гърди, с пищовите на кръста; сурови души, обладани от страст, които можеха да извършат и бяха извършили и добро, и зло, накъдето ги бе тласкал гневът им. Пишеше Караискакис на капитан Сурнарас: „Храбрейши брате капитан Николас, получих писмото ти, видях всичко, което ти ми пишеш. Патката ми има и тъпани, и тръби. На което си искам, на него ще свиря или бия!“ Тъпаните са турските музикални инструменти, а тръбите — гръцките. Не са били непорочни души, били са велики; а великите души са винаги опасни.

Често си мисля каква загадка е това, как от такъв звяр се храни и пониква небесносиньото цвете на свободата! Омраза, предателства, раздори, юначества, пламенна любов към родината, хорото на Залонгос^[1]!

На другата сутрин рано-рано отидох при двамата си приятели, членовете на „Филики етериа“. Не ги бях виждал цели четири години, бяха неузнаваеми; животът ги беше вече прегазил и ги беше изравнил. Говореха за „Филики етериа“ и примираха от смях; единият пееше хубаво, канеха го на всички празненства, на сватби и кръщенета, ядеше, пиеше и пееше, наслаждаваха се на хубавия му глас, наслаждаваше се и той, тръгнал беше по надолнището; ръцете му бяха почнали вече да треперят от пиенето; другият се беше научил да свири на китара, дрънкаше сантиментални мелодии, весели песнички и акомпанираше на приятеля си. Заварих ги и двамата охранени, самодоволни, а носът им беше почнал вече да се зачервява; и двамата

бяха станали чиновници в една сапунджийница, вадеха си хляба, гледаха си живота и си търсеха булка.

Гледах ги, слушах ги със задавено гърло и не отронвах дума. Нима толкова бързо пламъкът може да се превърне в пепел? Толкова много ли се сродява душата с плътта? Знаеха коя кръчма има най-хубавото вино, къде можеш да хапнеш най-бухналите бухти и каква зестра има всяко момиче.

Тръгнах си. Сърцето ми се беше свило, сякаш се връщах от погребение. Малките добродетели, мислех си аз, са по-опасни от малките пороци; ако тези двамата не пееха хубаво и не свиреха на китара, нямаше да ги канят на гуляи, те нямаше да се напиват, нямаше да пропиляват времето си и може би щяха да се спасят. А сега пееха хубаво, свиреха хубаво и вървяха по надолнището.

Когато на другия ден ги зърнах отдалеч, кривнах на другаде. Срамувах се, че толкова бързо в мен се заличиха толкова приятелство и толкова копнежи, толкова големи планове за спасението на света! Задуха вятър и всички цветове на цъфналото дърво на младостта окапаха. Нима тази младост няма да върже никакъв плод? Така ли тръгват да прекосяват океана армадите и потъват в едно домашно корито!

Обикалях съвсем сам по сокаците, слизах на пристанището, за да вдъхна отново любимата миризма на гнили китри и рожкови, носех винаги някоя книга, кога Данте, кога Омир, четях безсмъртните стихове и осъзнавах как човекът може да стане безсмъртен; и как пъстрата външност на света, къщи, хора, радости, ругатни, безредният хаос, който наричаме живот, може да се превърне в хармония.

Един ден минах край къщата на ирландката; беше си заминала; минах още веднъж; изпитах странно огорчение и разкаяние за това, което бях извършил, за това, което не бях извършил, сякаш бях сторил престъпление и току се връщах и се въртях около жертвата. Не можех да спя, и една нощ, като минавах през турската махала, чух женски глас, който пееше сърцераздирателно едно анадолско маане. Глух, дрезгав глас, много дълбок, излизаше от гълбините на жената и изпълваше нощта с жалба и отчаяние. Не можех да продължа, спрях се; опрял глава на стената, слушах и дъхът ми секваше. Задушаваше се, не можеше да се побере в пръстената си клетка душата ми, увисваше на главата ми, залюляваше се, за да полети. Не, не любовта раздираше

женската гръд, която пееше, не беше това изпълнената с тайнственост прегръдка на мъжа и жената, не беше радостта, надеждата, синът; беше някакъв повик, някаква повеля, да строшим решетките на затвора си, морала, срама, надеждата, и да се втурнем, да изчезнем, да се слеем със страшния Любовник, който дебне в мрака и ни подмамва и когото наричаме Бог. Любов, Смърт, Бог, нея нощ, докато слушах покъртителната песен на жената, ми се сториха, че са едно и също нещо; и колкото повече минаваха годините, толкова по-дълбоко чувствах тази страшна Троица, която дебне в хаоса. В хаоса и в сърцето ни. Не беше Троица; беше онова, което един византийски мистик нарича Войнстваща Единица.

Секна песента, отделих се от стената, светът отново се беше появил от хаоса, закрепиха се къщите, проточиха се отново улиците пред мен и отново закрачих. Обикалях през цялата нощ, умът ми мълчеше, никаква мисъл не изопачаваше и не притесняваше вълнението ми; оставях тялото си да ме води, обикалях край морето, по венецианските стени, небето блещукаше, голяма илюминация, движеха се съзвездията, плъзгаха се на запад и изчезваха, изчезваше заедно с тях и душата ми. Появяваше ветрец, много свеж, откъм планините, промъкваше се през пролуките на прозорците в къщите и разхлаждаше спящите изпотени хора. Слушах, сред дълбоката тишина, как Мегало Кастро диша.

Нея нощ отново минах край къщата на ирландката; без да ща, без да го осъзнавам, крачех с часове, обикалях, и кръговете ми все повече се стесняваха, приближавах се към центъра, нейната къща. Сякаш в тази къща беше останал някакъв повелителен и изпълнен с жалба вик, който ме призоваваше, и аз не можех да устоя. На разсъмване, когато отново бях стигнал пред затворените ѝ врати и прозорци, като мълния проблесна в ума ми: това не беше вик, беше женската песен, глухата, дрезгавата, която бях чул нощес, като минавах през турската махала. И сега песента се беше преобразила в мен и се беше превърнала в ревящ несъешен звяр, оставен съвсем сам.

Песента, зверският рев, отчаяният глас на ирландката се превърнаха в примка около врата ми, задушаваш се. Спомних си една тежка дума, която ми беше казал веднъж един стар мюсюлманин: „Ако някоя жена те вика да спиш с нея и не отидеш, загубен си, клетнико! Господ такива неща не прощава, и ще отидеш чак на дъното на ада,

при Юда.“ Изплаших се; обля ме студена пот, и залитайки като ранен звяр, бързо поех към бащината си къща.

Изкачих се на пръсти по стълбата, за да не изскърца, та баща ми да чуе, и се тръшнах на леглото; треперех, ту изгарях, ту зъзнях; навярно имах треска, сънят дойде като отровен паяк и ме омота; на другия ден, когато се събудих чак към обяд, още треперех.

Три дни продължи тази агония; не беше агония, беше някакъв тежък възел в самото ми сърце, а устата ми горчеше като отрова. Гледах през прозореца на стаята си салкъма сред двора и отрупаната с плод лозница, и майка си, която шеташе мълчаливо, впрегната в свещената робия на домакинството, и сестра си, която взеше; и възелът се изкачваше от сърцето към гърлото ми и ме задушаваше. Сякаш ме бяха прогонили от рая, не прогонили, а сякаш сам бях прескочил оградата на рая и бях избягал, и сега съжалявах, обикалях отвън, пред затворената врата, неутешим.

На четвъртия ден, без да имам някаква ясна цел в ума си, скочих от леглото рано-рано, без да знам какво щях да направя, взех перото и започнах да пиша.

Това беше решителен миг в моя живот; вътрешната ми тревога, онази сутрин, може би тъкмо по този начин щеше да намери изход, за да се излее. Кой знае, навярно съм си казал, но без да го изразя ясно, ако тази тревога приемеше плът, ако словото ѝ дадеше плът, щях да видя образа ѝ и след като го видех, нямаше да се боя вече от него... Бях извършил голям грях; ако го изповядах, щеше да ми олекне.

И тъй, започнах да подреждам слова, да предъвквам житията, песните и романите, които бях чел, да грабя неволно оттук-оттам и да пиша... Изплаших се от първите думи, които нахвърлих върху хартията. Никак няхах наум това, не желаех да напиша такова нещо; защо го бях написал? И сякаш не бях се отърсил завинаги от първия любовен досег — при това бях убеден, че се бях отърсил, — започнах да кристализирам около ирландката една приказка, изпълнена със страст и фантазия. Никога не ѝ бях казал такива нежни думи, никога не бях изпитал такава радост от досега с нея, както възпявах сега това върху хартията; лъжи, само лъжи, но като редях сега върху хартията тези лъжи, осъзнавах, изненадан, че бях вкусил голяма радост с нея. Всички тези лъжи, значи, са истина? А защо, когато ги изживявах, не

съзнавах това? И защо сега, когато ги пиша, осъзнавам това за първи път?

Пишех и се надувах, бях бог и правех каквото си исках, преобразявах действителността, превръщах я в това, което исках и което трябваше да бъде, смесвах безразборно истини и лъжи, не съществуваха вече истини и лъжи, всичко беше меко тесто, и го моделирах и пре моделирах както ми кефнеше, свободно, без да искам позволение от никого. Има, изглежда, някаква недостоверност, по-сигурна от достоверността; и една от тях двете се намира един етаж по-високо от приземната постройка на човека, която наричаме истина.

Неузнаваема беше станала в тази ми творба незначителната, малко гърбавичка ирландка, и аз, проскубаният петел, бях налепил по себе си големи пъстри пера, които не бяха мои.

След няколко дни завърших всичко, затворих ръкописа, написах отгоре с червени византийски букви ЗМИЯ и ЛИЛИЯ и станах, отидох до прозореца, поех дълбоко въздух. Ирландката не ме измъчваше вече, беше си отишла от мен, легнала беше върху хартията, не можеше вече да се отлепи от нея; отървах се.

Небето се беше покрило с облаци, въздухът беше потъмнял, валеше; заблестяха широките листа на лозницата, лъснаха едрозърнестите гроздове; вдъхвах дълбоко мириса на мокра земя; тази миризма винаги ми напомняше на прясно изкопан гроб, но днес дъхът на смъртта беше прогонен, главата ми се изпълни с благоухание. Едно врабче долетя и кацна, цялото мокро от дъжда, да се приюти на перваза на прозореца, а над главата ми, на стряхата, водата, като ято гълъби, пърхаше и гугукаше.

Продължавах да стискам здраво ръкописа, сякаш беше някакво малко животинче и не исках да ми се изплъзне; сякаш държах мокрото врабче в шепата си... И като че ли се бях помирил с ирландката и пепелта се беше превърнала отново в ябълка, и сега държах тази ябълка в шепата си.

Слязох на двора, закрачих напред-назад сред саксиите, мокрех се, изпитвах и аз радостта, която пращното, зажадняло дърво чувства, когато небето се смили над него и рукне дъждът. Дъждът винаги е пораждал в мен необяснима, и ако не ме беше срам, щях да кажа любовна наслада; сякаш бях земя и бях жаден, пробуждаше се в мен женският елемент, една жена, скрита дълбоко в недрата ми, приемаше

небето като дъжд. Мокрех се, радвах се, на сърцето ми му беше олекнало; не мислех вече за ирландката, освен такава, каквато я бях създал и закрепил с думи, и сега тя лежеше върху хартията. Не беше истина истината, която толкова време натрупваше в сърцето ми мъка; истина беше това новородено създание на въображението. Чрез въображението бях премахнал действителността и ми беше олекнало.

Тази борба между действителността и въображението, между твореца-бог и твореца-човек, за кратко време беше опиянила сърцето ми. Това е моят път, виках сред двора, където крачех напред-назад и дъждът ме квасеше, това е моят дълг; всеки приема ръста на врага, с когото се бори; харесва ми, пък ако ще и да се погубя, да се боря с Бога. Той взе кал и сътвори света, а аз — слова; той създаде хората такива, каквито ги виждаме да се влачат по земята; а аз ще създам с въображение и дух, с веществото, от което се правят мечтите, други хора, с повече душа, да устояват на времето, да умират хората на Бога и да живеят моите.

Срам ме е да си припомням това луциферовско самохвалство; но млад бях тогава, а млад ще рече да се заемеш да сгромолясваш света и да имаш дързостта да искаш да изградиш нов, по-добър.

Издуваха се гърдите, старите терзания се бяха спотаили, нови се надигаха, стръмен беше много, опасен, пътят, който заблестя пред мен; как се беше появил така изведнъж, след като никога не бях и помислял за него? Кой отвори тази врата в мен и ми направи знак, че уж това е вратата на избавлението? Мъката, неудовлетворената любов, или пък ми бяха отворили вратата онези светии от житията, които бях прочел като дете? Или пък Крит, виждайки, че не мога да му помогна като воин, ми бе дал друго оръжие в ръка?

За да отклоня мислите си, на другия ден, неделя, тъкмо когато камбаните биеха и християните отиваха да се черкуват в „Свети Мина“, поех и аз за друго богослужение, да се поклоня на Свети Крит, който в онези години току-що бе изровен от прастарата земя на Кносос.

Дълбока е загадката на Крит; онзи, който стъпи на този остров, чувства някаква тайнствена сила, топла, блага, да се разлива по жилите му и душата му да става все по-голяма; и тази загадка стана още по-

дълбока и по-сложна от деня, в който бе разкрита, заровена дотогава в земята, една толкова пъстроцветна, многостранна, изпълнена с благородство и младежка радост цивилизация.

Излязох от града, поех по прелестния път, който води към новите гробища. Чух викове и плач, ускорих крачките си; завчера беше починал един охранен търговец от нашата махала, един от най-големите в Мегало Кастро, и го погребваха в новоустроените гробища. Млад беше още и жена му се беше вкопчила в ковчегата тъкмо когато приятелите му го вдигаха и не пускаше да го отнесат. Тъкмо по това време минавах оттам и извърнах лице, за да не видя мъртвеца; от деня, в който бях видял, помните ли, като дете на четири години, да вадят от гроба костите на съседката ни Аника, не мога да гледам мъртвец, обхваща ме ужас, изскача пред мен съседката ни, без коси, без очи, без устни, и се спуска да ме сграбчи и да ме сложи пак на коленете си. Знам, разбира се, че това не е истина, но знам също така, че има нещо по-истинско от истината, и затова се страхувам и ускорявам крачките си, щом видя мъртвец.

Отдясно и отляво — лозя и маслини; не бяха още обрани и натезжалите гроздове висяха и се опираха чак до земята. Въздухът миришеше на смокинови листа. Една старица минаваше, спря, поразмести смокиновите листа, с които беше покрита кошницата, която тя носеше, порови се в нея и ме почерпи с две смокини.

— Познаваш ли ме, стрино? — запитах я аз.

Погледна ме учудено.

— Не, чедо; трябва ли да те познавам, за да те почерпя? Нали си човек? Човек съм и аз; това не стига ли?

Засмя се със свеж момински смях и продължи пътя си, куцук-куцук към Кастро.

Мед капеше от двете смокини, струва ми се, че никога не съм вкусвал по-сладки смокини; дъвчех ги, а думите на старицата ме разведряваха; човек си, човек съм и аз, това стига!

Някаква сянка падна до моята; извърнах се — един франгски поп. Погледна ме, усмихна ми се:

— Абат Миние — каза той и ми подаде ръка. — Искате ли да ми правите компания? Не знам гръцки; само старогръцки: „Музо, кажи ми...“^[2]

— „... кой беше най-храбър от всички ахейци...“ — продължих аз.

Засмяхме се. Вървахме и рецитирахме безсмъртните стихове. По-късно научих, че този абат, който се смееше и декламираше, а над челото му се вееше кичур сива коса, бил прочут със своята светост и ум; в Париж успял да върне в божия път мнозина прочути атеисти. Посещавал светските среди, говорел и се шегувал с важни дами, остроумието му искряло, но зад тази закачлива, жива външност се издигал като непоклатима и непристъпна скала разпнатият Христос. Не разпнатият, възкръсналият Христос.

Пазачът изтича да ни посрещне и да ни разведе; той беше простодушен критянин, с бухлати гащи, с голяма тояга, приветлив; казваше се Давид; от години пазач и разводач в Кносос, беше научил много неща и говореше за двореца като за своя къща; и ни посрещна като домакин.

Вървеше пред нас, вдигаше тоягата си, показваше ни:

— Няма го големия царски двор, шейсет метра ширина, двайсет и девет дължина; няма ги хамбарите с грамадните шарени кюпове; тук вътре слагал зърното си царят и хранел народа си; намерихме в кюповете мътиляк от олио и вино, кокички от маслини, бакла, нахут, жито, ечемик и леща — всичко беше станало на въглен от пожарищата.

Качихме се на горния етаж, навред къси и дебели колони, оцветени в черно и пурпурночервено, в коридорите видяхме нарисувани по стените цветя, аспиди, бикове. Излязохме на високите тераси, разстла се около нас спокойният, приветлив пейзаж, а в небесната далечина — полегалата възник глава на Зевс, Юхтас. Дворецът, полуразрушен, полувъзстановен, блестеше след толкова хиляди години и се радваше на мъжкото слънце на Крит. Не виждаш в този дворец уравновесеността, геометричната архитектоника на Гърция; тук властват въображението, изяществото, волната игра на творческите сили на човека. Разраствал се е този дворец и се е разпростирал с времето, като жив организъм, като дърво; не е бил изграден веднъж завинаги, по предварително обмислен определен план, допълван е бил, забавно и хармонично, според възобновяващите се нужди на времето. Тук човекът не е бил ръководен от непоклатимата, строга логика; умът е бил използван, но като слуга, а не като господар; друго е било господар. Как да го назовем?

Обърнах се към абата, споделих мислите си, поисках мнението му.

— Кой е господарят ли? — отвърна той усмихнато. — Какво друго можеш да очакваш от един свещеник, освен да ти каже само: Бог. Богът на критяните е бил господар, той е водел ръката им и ума им и те творели. Той е бил първомайсторът. А този критски Бог е бил пъргав и игрив като морето, което обгръща острова. Ето защо пейзажът, дворецът, рисунките и морето притежават такава безупречна хармония и единство.

Слязохме по каменните стълби, гледахме мълчаливо рисунките по стените, биковете, лилиите, рибите сред светлосиньото море, летящите риби, които, разперили криле, летяха над водата, сякаш се задущаваха в родната си стихия, водата, и искаха да подишат по-лек въздух. Спряхме се в театъра; водачът ни се разпали; лицето му сияеше, гордо.

— Тука — каза той — са ставали борбите с биковете; ама не като онези варварски борби с бикове, дето стават, както са ми казвали, в Испания, и дето убиват бика и изтърбушват конете; тука борбата с биковете е била игра без кървища. Играели си; бикоборецът сграбчвал бика за рогата, звярът се ядосвал, отмятал високо глава, тъй че бикоборецът се засилвал и скачал върху гърба на бика; презкундрял се още веднъж и падал прав зад опашката на бика; а там стояла една девойка и го сграбчвала в прегръдките си.

Превеждах думите на пазача на абата, а той беше впил очи в каменните стъпала на театъра и се мъчеше да възкреси божествената игра.

Хвана ме под ръка, продължихме по-нататък.

Спряхме се пред четвъртита колона от лъскав варовик, върху която беше издълбан един свещен знак, двойната секира. Абатът сбра ръце, пречупи за миг коляно и устните му замърдаха, сякаш се молеше.

Изненадах се.

— Молите ли се? — запитах го аз.

— Ами, разбира се, моля се, малки ми приятелю — отвърна ми той. — Всяко племе и всяка епоха придава на Бога своята си маска; но зад всички маски се намира, през всички епохи и у всички племена, все същият Бог.

Замълча и след малко додаде:

— За нас кръстът е свещеният ни знак, за най-древните ти прадеди — двойната секира; но зад кръста и двойната секира аз различавам и се покланям, като отмествам преходните символи, на същия Бог.

Много млад бях тогава, него ден не разбрах; след години умът ми можа да побере и да извлече плодовете от тези думи; зад всички религиозни символи започнах и аз да различавам неподвижното вечно лице на Бога; и още по-късно, когато обхватът на ума нарасна, когато и сърцето стана достатъчно голямо, започнах да различавам и зад лицето на Бога един страшен необитаем мрак — хаоса. Без да иска, него ден в Кносос, този свят абат разкри пред мен един път, поех по него, но не спрях там, където той искаше да спра; луциферовско любопитство ме облада, отидох по-нататък и открих бездната.

Седнахме между две колони; небето пламтеше и блестеше като стомана; около двореца, в маслиновата гора, щурците проглушаваха ушите ни; пазачът се опря на колоната, измъкна от пояса си кесията с тютюн и започна да си свива цигара. Никой не говореше; чувствахме, че този миг е свещен, че това място е свещено и че само тишината му подобава. Два гълъба прелетяха над нас и кацнаха на една колона; свещените птици на Великата Богиня, които критяните почитаха; виждаме ги ту кацнали върху някоя колона, ту самата богиня да ги държи между напращелите си от мляко ненки.

— Гълъбите... — произнесох тихо аз, сякаш се боях да не чуят гласа ми, да се изплашат и да отлетят от колоната.

Абатът постави пръст върху устните си.

— Мълчи — каза той.

Умът ми преливаше от въпроси, но не заговорих; минаваха отново пред очите ми прекрасните стенописи — големите очи, бадемовидни, черни къдрави плитки, важни разгърдени дами, с плътни сладни устни, птици, фазани и яребици, светлосини маймуни, млади князе с паунови пера на главата, диви свещени бикове, младички жрици със свещени змии, омотани около мишниците им, небесносини момчета сред цъфнали градини — радост, сила, голямо изобилие, един съвсем загадъчен свят, една Атлантида, появила се от дълбините на критската земя, ни гледа с огромни черни очи, но устата ѝ е още запечатана.

Какъв свят е този, мислех си аз, кога ще отвори уста да заговори? Какви ли подвизи са извършили и тези тук прадеди, на тази тук земя, по която стъпваме?

Крит е бил първият мост между Европа, Азия и Африка; Крит първи се е просветил сред потъналата тогава в мрак Европа. И тук душата на Гърция е изпълнила определената ѝ от съдбата мисия; свела е Бога до мярката на човека. Огромните неподвижни египетски и асирийски статуи са станали, тук, в Крит, малки, прелестни, тялото се е раздвижило, устата се е усмихнала, и лицето и ръстът на Бога са приели лицето и ръста на човека. Едно ново човечество е живяло и се е забавлявало върху критската земя, самобитно, различно от посетнешните гърци, изпълнено с живот и прелест, и с ориенталска нега...

Гледах наоколо спокойните ниски хълмове, маслиновите дървета с редки листа, един строен кипарис, който бавно се поклащаше сред камъните, заслушах се в съвсем лекия, мелодичен звън на някакво невидимо стадо кози, вдишвах ухания въздух, който идеше, прехвърлил хълма, откъм морето — и ми се струваше, че все по-дълбоко проникваше в мен и се проясняваше прастарата критска загадка. Не я е еня нея за откъдземните проблеми, а за всекидневните, безспирно обновяващите се, изпълнени с жарки подробности проблеми на земния човешки живот.

— Какво мислиш? — попита ме абатът.

— За Крит... — отвърнах аз.

— И аз за Крит — каза спътникът ми, — за Крит и за душата си... Ако можеше да се роди отново, бих искал да дойда на бял свят на тази земя тук. Тук има някакво неотразимо вълшебство... Хайде да си ходим.

Станахме; плъзнахме бавно последен поглед по прекрасната гледка; аз щях да я видя отново, но абатът въздъхна:

— Никога вече... — прошепна той.

Махна с ръка на колоните, на дворовете, на стенописите.

— Сбогом — каза той, — един католически свещеник дойде чак от края на света да ви се поклони; поклони ви се, сбогом!

Поехме по обратния път; голям пек, много прах, абатът се умори; спряхме в едно малко манастирче, където живееха и всеки петък танцуваха дервиши; зелена беше сводестата врата с една разтворена

бронзова ръка на горния праг — свещеният знак на Мохамед. Влязохме в двора; беше застлан с едър бял чакъл, светеше от чистота; околоръст саксии със злачец, а по средата — огромно лаврово дърво, отрупано с плод. Спряхме да отдъхнем под сянката му; от една килия ни видя един дервиш, приближи се към нас; постави ръка на гърдите си, на устните, на челото, поздрави. Носеше дълго светлосиньо расо и висок бял вълнен каук^[3]. Брадата му беше гарвановочерна, клинообразна, а на дясното му ухо висеше сребърна обица. Плесна с ръце, дойде едно закръглено момче, босо; донесе столчета, седнахме. Дервишът говореше за цветята около нас и за морето, което виждахме да блещука през островърхите листа на лавровото дърво. След това започна да говори за техния си танц.

— Онзи, който не може да танцува — каза той, — не може да се моли. Ангелите имат уста, но говор нямат; говорят на Бога чрез танца.

— С какво име наричате Бога, преподобни отче? — запита абатът.

— Няма име — отвърна дервишът. — Бог не може се побра в имена. Името е затвор, Бог е свободен.

— Но когато искате да го призовете — настояваше абатът, — когато се наложи, как ще го призовете?

Дервишът наведе глава, замисли се; най-сетне отвори уста:

— Ах! — отвърна той. — Не Аллах, Ах! Така ще го призова.

Абатът се развълнува.

— Прав е... — прошепна той.

Появи се отново закръгленото дервишче с поднос: кафе, студена вода и два големи грозда. Над нас, на покрива, два гълъба — дали не бяха същите, онези от Кносос? — бяха заети с любовна игра и гугукаха; замълчахме за миг и манастирският въздух се изпълни с любовни въздишки. Извърнах се към абата; гледаше гълъбите горе и небето над тях и очите му се бяха овлажнили.

Почувства, че го гледам, усмихна се.

— Хубав е светът — каза той, — хубав е в слънчевите страни. Там, където има синьо небе, и гълъби, и грозд. И едно лаврово дърво над нас.

Ядеше, зърно по зърно, гроздето си, щастлив; чувствах, че иска този миг да не свърши никога.

— Дори да бях сигурен — каза той, — че ще отида в рая, бих помолил Бога да ме остави да стигна дотам по най-дългия път...

Толкова щастливи се чувствахме в двора на този мюсюлмански манастир, че не ни се искаше да си тръгнем.

Наизлязоха от околните килии и други дервиши, по-младите — бледи и с пламенни очи, сякаш отчаяно търсеха Бога; старите, които навярно бяха намерили Бога, бяха румени и очите им бяха изпълнени със светлина. Наклякаха около нас; едни откачиха от кожения си колан броеницата и запрехвърляха зърната спокойно, като гледаха с любопитство християнския калугер; а други извадиха дългия си чибук, притвориха очи и започнаха блажено, мълчаливо, да пушат.

— Какво блаженство е само това — прошепна абатът, — как сияе и тук, иззад всички тези лица, лицето на Бога.

Побутна ме умолително по рамото:

— Моля те, попитай ги, нали дервишите са религиозен орден, какъв е канонът им?

Най-старият постави чибук на коляното си, отговори:

— Бедност, бедност, да нямаме нищо, да не ни тежи нищо, да вървим към Бога по цъфнала пътека; смехът, танцът, радостта, това са тримата архангели, които ни водят за ръка.

— Попитай ги — каза ми отново абатът, — как се подготвят да се явят пред Бога; чрез пост ли?

— Не, не — отвърна един млад дервиш, като се засмя. — Ядем и пием, и благославяме Бога, задето е дал на човека яденето и пиенето.

— Но все пак — как? — настояваше абатът.

— Чрез танца — отвърна най-старият дервиш с дългата бяла брада.

— Чрез танца ли? — възкликна абатът. — Защо?

— Защото танцът — отговори старият дервиш — убива нашето „аз“; а когато убиеш това „аз“, няма вече пречка да се слееш с Бога.

Погледът на абата засия.

— Орденът на свети Франциск! — извика той и стисна ръката на стария дервиш. — По същия начин и свети Франциск преминава по земята, като танцува, и се изкачва на небето. Какво сме ние, казал е той, ако не карагюзчии на Бога, родили сме се, за да веселим човешкото сърце! Виждаш ли пак, малки ми приятелю, винаги, винаги, все същият Бог!

— Но тогава — осмелих се да възразя аз — защо трябва да се изпращат мисионери по четирите краища на света и да се мъчат да накарат туземците да захвърлят Божията маска, която им приляга, и да сложат чужда маска на Бога, нашата маска?

Абатът стана.

— Трудно ми е да ти отговоря — каза той. — Дай Боже, да дойдеш да допълниш образованието си в Париж, тогава ела у дома.

Усмихна се хитро:

— Дотогава — добави той — може да съм намерил отговора.

Сбогувахме се с дервишите, изпроводиха ни с теманета и усмивки до вратата. На прага абатът се обърна към мен:

— Кажи им, моля те, че на един и същ Бог се кланяме всички; а пък аз, кажи им, съм дервиш с черно расо.

[1] На 18.XII.1803 г. в местността Залонгос 56 гръцки жени, обкръжени от турците, отказват да се предадат, хвърлят със собствените си ръце децата си в близката пропаст, заиграват тържествено хоро и една по една също скачат в пропастта — бел.прев.

↑

[2] Началните стихове на „Илиадата“ — „Музо, възпей...“ — бел.прев. ↑

[3] Старинна островърха шапка у турците — бел.прев. ↑

XVII. ПОКЛОНЕНИЕ В ГЪРЦИЯ

Баща ми ми беше обещал да пътувам цяла година, където си искам, ако взема дипломата си с отличие; голяма беше наградата, залових се да уча здравата; един мой приятел критянин, със сатанински ум, щеше също да положи изпити. Дойде и решителният ден, тръгнахме към университета, и двамата бяхме неспокойни; всичко знаех, но сега всичко бях забравил; паметта ми се беше опразнила, изплаших се.

— Помниш ли нещо? — попита ме приятелят ми.

— Нищо.

— И аз също. Да отидем в бирарията, да пийнем, да дойдем на кеф, да се развърже езикът ни; баща ми така отиваше на война, пиан.

— Да вървим.

Пихме, пихме отново, дойдохме на кеф.

— Как ти се струва светът? — попита ме приятелят ми.

— Двоен.

— И на мен. Можеш ли да ходиш?

Станах, направих няколко крачки.

— Мога — отвърнах.

— Тогава да вървим; трепери, Гръцко Право!

Тръгнахме; отначало прегърнати, след това добихме смелост, всеки поотделно.

— Здравей, Бакхе, левенте! — извиках аз. — Подложи му крак, плъосни долу Юстиниан и Новелите^[1] му!

— Какво викаш Бакх? — възрази ми приятелят ми. — Не пихме вино, бира пихме.

— Сигурен ли си?

— Не вярваш ли? Да се върнем да попитаме.

Върнахме се.

— Бира, бира! — отвърна ни съдържателят и прихна да се смее.
— Къде отивате бре, момчета?

— Да положим изпити, по право.

— Идвам и аз с вас, да гледам сеир.

Свали престилката си, тръгна след нас. Като комари някакви ни се сториха професорите, както се бяха нагласили, наредени един до друг, и ни чакаха; умът ни сечеше-сечеше, същински бръснач. С голям кеф, с малко нагла леност, като току примесвахме по някой и друг латински израз, отговаряхме, езикът ни мелеше ли, мелеше, изкарахме и двамата отличен.

Радостта ни беше голяма; приятелят ми кроеше планове да открие адвокатска кантора в Крит и да се занимава и с политика, а аз се радвах, защото ми се отваряше една врата, през която да се измъкна. Едно от най-пламенните желания в живота ми винаги са били пътешествията; да видя, да вляза в досег с непознати страни, да плувам по непознати морета, да обходя земята, да гледам, да гледам и да не се насищам на нови суши и морета, и хора, и идеи, и да виждам всичко за първи път, да виждам всичко за последен път, плъзгайки бавно поглед, а след това да затварям очи и да чувствам как цялото това богатство се избистря в мен спокойно, бурно, както си иска, докато го прекара през гъстото си сито времето, да се избистри от всички радости и горчилки същността му — тази алхимия на сърцето, струва ми се, е голяма, заслужена за човека наслада.

Канарчето, вълшебната птичка, която баща ми ми беше подарил още като дете, отдавна беше пукнало; не пукнало, срам ме е, че изтървах такава дума, беше умряло, исках да кажа, или по-добре, беше предало чуруликането си на Бога. Погребахме го в градинката на двора ни, сестра ми плачеше, но аз бях спокоен, защото знаех, че докато съм жив, нямаше да го оставя да умре. „Няма да те оставя да умреш — шепнех аз, докато го заривах с пръст, — ще живеем и ще пътуваме заедно.“

И когато отраснах и напуснах Крит, и бродех по земната кора, постоянно чувствах как канарчето, кацнало отгоре на главата ми, чурулика и повтаря, и преповтаря все същия припев: „Ставай да вървим, какво седим тук, не сме стриди, птици сме, ставай да вървим!“ В земно кълбо се беше превърнала главата ми, и върху него беше кацнало канарчето, изпъваше шия към небето и чуруликаше.

Чувал съм, че в старо време всяка привечер в градините на харема жените се нареждали, току-що изкъпани, намазани с благоуханни масла, разгърдени, и султанът слизал да си избере някоя. Държал в ръка една кърпичка, пъхал я под мишницата на всяка една и я помирисвал; и избирал жената, чиято миризма нея вечер най му се харесвала.

Така се наредиха пред мен и страните.

Обхождам с бърз, хищен поглед картата; къде да отидем? Коя суша, кое море да видим най-напред? Всички страни протягат ръце и ме канят; слава Богу, голям е светът, каквото щат да казват дембелите, дълъг е човешкият живот, имаме време да видим и да се порадваме на всички страни, нека почнем от Гърция!

Три месеца продължи поклонението ми в Гърция. Планини, острови, села, манастири, брегове — и сега дори, след толкова години, като си ги припомням, сърцето ми забива щастливо и неспокойно; голяма радост е да обикаляш и да разглеждаш Гърция, радост и мъченичество.

Обхождах Гърция, и полека-лека виждах със собствените си очи, докосвах със собствените си ръце това, което разсеяната мисъл не може да види и докосне — как силата е съчетана с прелестта. Никога, струва ми се, в никоя друга част на света, не са се сливали така органически тези два компонента на съвършенството, Арес^[2] и Афродита, както в строгата и приятелски усмихната Гърция. Едни от пейзажите ѝ са строги и горди, други — женствени и изпълнени с мекота, трети — сериозни и същевременно приветливи и жизнерадостни. Но духът е обвеял всички и е вложил във всеки от тях — с някой храм, с някоя легенда, с някой герой — душата, която му подхожда. Затова онзи, който пътува из Гърция и има очи, за да види, и ум, за да мисли, пътува от една духовна победа към друга духовна победа, в неразривно вълшебно единство. Тук, в Гърция, се убеждаваш, че духът е продължението и цветът на материята, а митът — простият, синтезиран израз на най-положителната действителност. Години е крачил духът по гръцките камъни, и където и да минеш, ще различиш божествените му следи.

Някои гръцки пейзажи са двойствени, затова е двойствено и вълнението, което те пораждат. Суровостта и нежността са една до друга, допълват се една друга и се сливат като мъж и жена. Такъв двоен извор на нежност и суровост е Спарта. Пред теб, надменен, жесток законодател, изпълнен с бездни, се извисява Тайгет; а долу, плодородна, съблазнителна, равнината се е изтегнала в краката ти като влюбена жена. От една страна, Тайгет, Синайската планина на Гърция, където безмилостният бог на Племето диктува най-жестоките заповеди: животът е война, земята е боен стан, победата е единственият ти дълг. Не спи, не се кичи, не се смей, не говори, една-единствена цел имаш — войната! Воювай! А от друга страна, в подножието на Тайгет — Елена. Тъкмо когато почваш да се изпълваш с ярост и пренебрежително отхвърляш сладостта на земята, изведнъж духът на Елена замайва, като цъфнало лимоново дърво, ума ти.

Дали спартанската равнина е толкова нежна и чувствена, дали олеандрите ѝ ухаят толкова опияняващо, или цялото това очарование блика от многолюбеното, многогрешно тяло на Елена? Навярно Еврота не би притежавала днешния си изкусителен чар, ако не се сливаше, като приток, с безсмъртния мит на Елена. Защото добре знаем, че земите, моретата, реките се сливат с любими велики имена и се вливат, вече неотделимо, в сърцето ни. Крачиш по скромните брегове на Еврота и чувстваш как ръцете ти, косите ти, мислите ти се смесват с уханието на една въображаема жена, много по-истинска, много по-осезаема от жената, която обичаш и докосваш. Дави се днес светът в кръв, страстите вилнеят в Ада на съвременната анархия, а Елена стои, безсмъртна, непокътната, сред атмосферата на прекрасните стихове, неподвижна, и пред нея тече времето.

Пръстта миришеше, а по лимоновите цветчета висяха капки роса и игриво потрепваха под слънцето. Неочаквано повя лек ветреца, едно цветче се удари в челото ми и ме поръси; потръпнах, сякаш ме беше докоснала невидима ръка, цялата земя ми изглеждаше като Елена, засмяна през сълзи, току-що окъпана. Повдигаше извезаните с лимонови цветчета воали и с ръка на уста, непрекъснато възраждаща се девственица, следваше един мъж, най-силния, и когато вдигаше крак със снежнобял глезен, блясваше заобленото ѝ ходило, разкървавено.

Какво щеше да бъде тази Елена, ако не я беше облъхнал дъхът на Омир? Една красива жена, като безброй други, преминали през света и изчезнали. Откраднали я, както и до днес все още крадат красивите девойки по планинските ни села. И макар че заради това отвлечане пламнала война, всичко, и войната, и жената, и кланетата, щяха да се забравят, ако не бе посегнал да ги спаси Поетът. На поета дължи спасението си Елена, на Омир дължи това малко дърво на Еврота своето безсмъртие. Усмивката на Елена се е разляла из целия въздух на Спарта. И още и това: Елена се е просмукала в кръвта ни, с нея са се причестили всички мъже; всички жени още отразяват нейния блясък. Елена се превърна в любовен зов, преминава през вековете и пробужда във всеки мъж копнеж за ласки и увековечаване и преобразява в Елена и най-незначителната женица, която прегръщаме.

На желанието се дават — да е жива и здрава тази спартанска царица! — възвишени благородни звания и загадъчната носталгия по нечий изчезнали обятия смекчава в нас скота. Плачем, викаме, а Елена слага вълшебни биле в чашата, с която пием, и забравяме мъката си; държи в ръка едно цвете и уханието му прогонва змиите; докосва грозните деца и те се разхубавяват; яхва Дионисиевия козел, полюлява крак с развързан сандал, и целият свят се превръща в лоза. Старият поет Стезихор веднъж изрекъл лоша дума за нея в една своя ода; и изведнъж загубил зрението си; и тогава, треперещ, разкаян, взел лирата си, застанал пред гърците на един голям панаир и запял прочутата палинодия:

*Не са верни думите ми за тебе, Елена;
не се качи ти в корабите бързоходни,
нито във крепостта на Троя си била.*

И заплакал, като вдигнал нагоре ръце; и изведнъж, обляна в сълзи, светлината отново озарила очите му.

Чествали са прадедите ни съревнования по красота, „Елениите“.

Наистина, арена е земята, а Елена е недостижимата, отвъд живота, може би неосъществима, може би недействителна, победа. Едно тайно предание разкривало на посветените, че в Троя ахейците не се биели заради истинската Елена; в Троя се намирала само статуята

й. Истинската Елена била потърсила убежище в Египет, в един храм, недосегаема за човешки дъх. Кой знае, може и ние да се борим, да плачем, да се избиваме тук на земята само заради идола на Елена. Но пък, кой знае, сенките от отвъдния свят се съживяват, щом пият от кръвта на живите; след като е изпила толкова кръв, от толкова хиляди години, дали сянката на Елена няма да се съживи някога? Дали този идол няма да се съедини някога с плътта си, за да можем един ден да прегърнем едно истинско, топло тяло, една истинска Елена?

Тайгет, Елена. Суровият воин и жена му. Бях се унесъл сред олеандрите на Еврота, вдъхвах уханието на Елена, засрамах се. И една сутрин тръгнах и навлязох в Тайгет, за да подишам по-мъжки въздух.

Очарованието на планината, уханието на боровете, напечените камъни, соколите, които се виеха над главата ми, и пълната самота укрепваха сърцето ми; изкачвах се с часове и бях щастлив. Около пладне се натрупаха черни облаци, глух тътен се разнесе; запусках се обратно по надолнището, скачах от камък на камък, чувствах как след мен идеше бурята, тичах, надбягвах се с нея, за да не ме настигне. Но изведнъж боровете се разлюляха, притъмня, мълниците ме обкръжиха; вихърът ме беше застигнал. Проснах се по корем, за да не пропадна някъде, затворих очи и зачаках. Цялата планина се тресеше, два бора близо до мен се прекършиха, изтрещяха на земята. Усетих миризма на сярва във въздуха, и изведнъж бурята се разрази; вятърът стихна и дебели водни струи започнаха да се изливат от небето. Мащерката, чубрицата, градинският чай, ментата, заблъскани от пороя, замирисаха, от цялата планина се издигаше пара.

Станах и поех надолу, приятно ми беше водата да се излива върху ръцете, лицето, косите ми. Богът Катепат се стоварваше с цялата си сила върху жена си, Земята; Земята се разпалваше, кудкудякаше, разтваряше се и приемаше мъжките води. Скоро небето се проясни, това беше насилствено съшествие, свършило беше, кукувицата започна да го разгласява, тъкмо в този миг слънцето залязваше, и различих долу в далечината, току-що окъпани, на върха на един хълм, над Мистрас, развалините на франгския замък на Вилардуен. Цялото небе беше станало златистозелено.

На другия ден, сред кипариси и градини, отидох, като поклонник, в гръцкия Помпей, в Мистрас. Този свещен хълм, където се е родила нова Гърция, притежава всички явни и тайни прелести, които могат да прелъстят и най-твърдата душа. Лимонови и портокалови дървета, тесни криволичещи улички, тук полуголи деца играят, там жени отиват за вода, девойки седят под цъфнали дървета и везат. Захванал се е отново животът в тази земя, мъчи се да се изкатери по целия праотцовски хълм. Това е първата зелена населена зона на Мистрас. Вървиш и започва прашното обезлесено нагорнище, преминаваш през разрушени къщи, стигаш при прелестните, напечени от слънцето византийски църкви, Перивлептос, Митрополис, Агиос Теодорос, Афендикос, Пантанаса. Това е втората, украсена с църкви зона на Мистрас.

Жаден бях; влязох в женския манастир Пантанаса да ме почерпят чаша вода калугерките. Дворът блести, килиите варосани, светят от чистота, канапетата застлани с везани покривки. Тичат калугерките да ме посрещнат с „добре дошъл“; едни — схванати от ревматизъм, други — млади, прекалено бледи, защото работят, за да се изхранят, будуват и се молят, и нямат какво да ядат, да се наситят. Когато имат свободно време, свеждат глава над ръкоделието си и везат прадядовските шарки — кипарисчета, кръстове, саксии с карамфили, и манастири; и малки трендафили с червени копринени конци. Тъжно ти става, когато с гордост разстелят пред теб тези везби, сякаш ти показват прикрята си, усмихват се, не казват нищо, но ти знаеш, че жених няма.

В меката зеленикава светлина на заника Пантанаса блестеше като византийска кутия от слонова кост, изработена търпеливо и с обич, за да обгърне диханието на Богородицата, от което блика миро. Какво единство, каква хармония и прелест от крайгълния камък на темелите до еротичната заобленост на купола! Целият този очарователен храм живееше и дишаше спокойно, като топло живо същество. Всички камъни, резбите, рисунките, калугерките живееха като органически съставни части на женския манастир, сякаш всички се бяха родили наведнъж, от същата творческа тръпка, през някое пладне.

Никога не съм очаквал, че мога да открия във византийските рисунки толкова мекота, толкова топло човешко разбиране. Дотогава бях виждал сурови аскетични образи, които държаха пергамент с

червени букви, и призовавах да ненавиждаме природата, да се оттеглим в пустинята, да умрем, за да се спасим. Но сега тези цветове, нежните образи, Христос, който влизаше в Ерусалим върху кроткото животно, благ, усмихнат, а зад него учениците му с върбови клонки и народът, който ги гледаше с възторжени очи, като облак, който минава и се разсейва... Ами ангела, меднозеления, който видях в Афендико, левент, с къдрави коси, привързани с широка панделка, с устремна крачка и яко заоблено коляно! Сякаш беше жених и беше поел... Накъде беше поел толкова радостно и припряно?

В този миг камбаната започна да бие, тихо, нежно, за бдението при Надгробное ридание. Влязох под топлия свод на църквата; по средата — църковната плащаница, покрита с лимонови цветчета, а върху лимоновите цветчета — положен мъртъв непрекъснато умирацията, непрекъснато възкръсващата; някога са го наричали Адонис, сега Христос. Околовръст, коленичили, облечени в черно бледи жени, свеждаха глава и го оплакваха. Цялата църква миришеше на восък, като кошер; и си спомних за другите жрици, за Пчелите, в храма на ефеската Артемида спомних си за храма на Аполона в Делфи, направен от восък и пера...

И изведнъж избухна риданието на жените и неудържимото оплакване; знаех, че болката на човека ще възкреси Бога, но тук, в царството на Елена, сърцето ми не беше никак склонно да ридае; станах, светлината не си беше още отишла, поех по нагорницето, с порутените благороднически домове, с рухналите им кули, с каменната корона на върха на хълма — прочутият замък на Вилардуен. Вратата на замъка беше отворена, дворовете пусти, изкачих се по готовите всеки миг да се срутят стълби, стигнах до бойниците; ята врани хвъркнаха подплашени. Гледах долу плодородното поле и дима, който се издигаше от схлупените къщурки: чу се поскърцването на каруца, разнесе се пропита със страст песен, целият въздух въздъхна, изпълни се с видения. Възкръснаха русите франгски благородни дами, облечените в железни доспехи рицари, дошли като завоеватели тук, в Пелопонес; оженили се за гъркини, вляла се гръцка кръв в тях, забравили родината си; завоевателите, да са живи и здрави нашите жени, с гарвановочерните си коси, с големите си очи, завоевателите били завоювани.

След няколко дни се насладих на друга гледка: преминаваш една пресъхнала река, засенчена с платани, потънала във върби, изкачваш се по сурова планина, ухаеща на мащерка и чубрица, без села, без хора, без кози и овце, пуста. И изведнъж иззад една чупка на планината пред теб неочаквано се извисява прочутият храм на Аполон във Васес, в сърцето на Пелопонес. Още щом го зърнеш, такъв, какъвто е изграден, от същия сив планински камък, чувстваш дълбокото съответствие на пейзажа с храма. В един къс от планината, камък от камъка ѝ, се откроява храмът, неотделимо впит сред скалите, скала и той самият, но скала, облъхната от духа. Така както са изсечени и поставени, колоните на храма изразяват същността на цялата тази планинска строгост и пустота; сякаш това е главата на местността, свещеният, обграден със сух зид район, където, защитен отвред, бди нейният ум. И тук древното изкуство, като продължава и изразява съвършено пейзажа, не те изненадва; умело, спокойно, по човешка пътека, те изкачва, без да се задъхваш, на върха. Сякаш цялата планина, в дълбините на тъмните си маси, от векове е копнеела да се изрази, и щом е добила този храм на Аполон, ѝ е олекнало. Олекнало ѝ е, искам да кажа, придобила е смисъл, неговия смисъл, и се е зарадвала.

С всеки изминал ден разбирах все по-добре, крачейки из гръцката земя, че гръцката цивилизация не е била някакъв неопределен, свръхестествен разцвет, а дърво, впило дълбоко корени в земята, което е ядяло кал и я превръщало в цветове. Прекрасната древна простота, равновесието и ведрината не са били естествените, лесно достижими добродетели на една непринудена и уравновесена раса, а трудни постижения, трофеи от мъчителни и опасни борби. Сложна и трагична е гръцката ведрина, равновесие на противоположни сили, които са успели, след много мъчителна, много продължителна борба, да се помирят. Да стигнат, както казва един византийски мистик, до безсилието, сиреч, до върховното усилие.

Едно нещо прави планините, селата, земята на Гърция леки, нематериални — това е светлината; светлината в Италия е мека, женствена; светлината на Йония е много сладостна, изпълнена с ориенталски копнения, в Египет — гъста и чувствена; светлината в Гърция е само дух. Сред тази светлина човекът е успял да види ясно

нещата, да сложи ред в хаоса и да го превърне в свят. А свят ще рече хармония.

Една дребна старица излезе от близката колиба на пазача; носеше в шепя две смокини и чепка грозде; първите, които бяха узрели на това високо плато, искаше да ми ги поднесе. Мила, слаба, усмихната старица, която навярно е блестяла на младини.

— Как те казват, стрино? — попитах я аз.

— Мария.

Но като видях, че вземам молива, за да запиша името ѝ, протегна съсухрената си ръка, за да ме спре.

— Маригица^[3]... — каза тя с младежко кокетство — Маригица...

Сякаш искаше, след като името ѝ щеше да бъде увековечено чрез писмото, да спаси другото, галеното си име, което щеше да пробуди в паметта ѝ сладките мигове в живота ѝ.

— Маригица... — повтори отново тя, сякаш се боеше, че не съм я чул.

Зарадвах се, като видях, че и в най-посталото тяло женското кокетство е пуснало корени.

— Ами какво е това тук? — попитах я аз.

— Е, не виждаш ли, камъни.

— Ами защо идват хора чак от другия край на света да ги видят?

Старицата се поколеба за миг; сниши глас:

— Чужденец ли си? — запита ме тя.

— Не, грък.

Поокуражи се старицата, вдигна рамене.

— Серсеми франги! — възкликна тя и прихна да се смее.

Не за първи път виждах старици, които пазят древни храмове или прочути църкви с чудотворни икони, да се присмиват, обезверени, на светците или на древните мраморни духове, които те пазеха. Нали общуваха всекидневно с тях, не ги бръснеха за нищо.

Старата Маригица ме гледаше със задоволство как зобя възкиселичкото грозде, с което ме беше почерпила.

— Ами какво мислиш — попитах я аз, за да я подразня — за политиката?

— Е, чедо — отвърна ми тя с неподозирана гордост, — е, чедо, ние тук сме много нависоко, далече от света, и не чуваме шума му.

„Ние“, сиреч, „храмът и аз“; и беше произнесла „далече“ с онзи горд тон, с който би казала „по-горе“. Зарадвах се. Повече и от храма, тези думи на старицата ми напълниха душата.

Обикалях под колоните, завчера беше валяло и водата се беше задържала, все още съвсем бистра, във вдлъбнатините на разбития мрамор. Навеждах се и гледах как по водата преминаваха като видения бели бухлати облаци. Бях чел, че понякога, в Далечния изток, по същия начин, в трапчинка с вода, над която преминават облаци, се кланят на някое божество.

Като се спуснах към полето, видях един старец, коленичил на камъните и надвесен над един поток, да се взира в течащата вода, а на лицето му бе изписан неизразим екстаз; сякаш нос, уста, бузи, всичко беше изчезнало и бяха останали само две очи, които гледаха как водата струи сред камъните. Приближих се към него:

— Какво гледаш, дядо? — запитах го аз.

А той, без да вдигне глава, без да откъсне очи от водата, ми отвърна:

— Живота си, чедо, живота си, който си отиде...

Всичко в Гърция — планини, реки, морета, равнини — се „очовечава“ и говори на човека с почти човешки глас. Не го потискат, не го измъчват, стават негови приятели и съратници. Мътният, неизбистреният вик на Изтока преминава през светлината на Гърция и се пречиства, очовечава се, превръща се в Слово. Гърция е филтърът, който рафинира, с голяма мъка, скота в човек, източната робия — в свобода, а варварското опиянение — в трезва мисъл. Да даде лице на безличното, мярка на несъразмерното, като уравновесява противоположните слепи сили, такава е мисията на многострадалните суша и море, които се наричат Гърция.

Истинска радост, голямо богатство е да обхождаш Гърция. Гръцката земя е толкова много напоена със сълзи, пот и кръв, гръцките планини са видели толкова много борба, че потръпваш, като си помислиш, че по тези планини и брегове се е решавала съдбата на бялата раса. Решавала се е съдбата на човека. Навярно на някой от тези брегове, изпълнени с прелест и жизнерадост, е станало чудото на превращението на животното в човек. На някой такъв гръцки бряг ще

да е хвърлила котва ориенталката Астарта, с многобройните си като на свинка бозки, и гърците взели грубо одялания варварски истукан, пречистили го от скота, оставили му само две човешки ненки и му придали най-благородно човешко тяло. Гърците взели от Изтока първобитния инстинкт, неистовото опиянение, скотския рев, Астарта; и превърнали инстинкта в любов, ухапването в целувка, оргията в религиозен култ, и рева — в любовна дума.

Астарта станала Афродита.

Изпълнено със загадъчно предназначение и отговорност е не само географското, но и психическото разположение на Гърция; два стихийни потока се сблъскват на сушата и моретата ѝ и затова Гърция е била винаги една безспирно въртяща се географска и психическа точка. Това съдбоносно разположение е оказало съществено влияние върху участта на Гърция и на света.

Гледах, вдъхвах, докосвах се до Гърция, крачех съвсем сам, с маслинова тояга в ръка, с дисаги през рамо. И колкото повече Гърция проникваше в мен, толкова по-дълбоко чувствах, че тайнствената същност на гръцката суша и гръцкото море е музика. Гръцкият пейзаж, макар че си остава същият, всеки миг се мени леко, обновява се, красотата му потръпва. Той притежава дълбоко единство и същевременно непрекъснато обновяващо се разнообразие. Та нима същият ритъм не е направлявал и древното изкуство, което се е родило, като е наблюдавало, обичало, осъзнавало и отразявало видимия околн свят? Погледнете някое гръцко произведение на изкуството от великата класическа епоха; то не е неподвижно, пронизано е от някаква едва различима тръпка на живот, трепти като крилата на сокол, когато застине високо във въздуха и ни се струва неподвижен. По същия начин и древната статуя живее, мърда незабележимо; като продължава традицията, като подготвя бъдещото развитие на изкуството, тя уравновесява, в един безсмъртен миг, триединното течение на времето.

Чрез борбата си гърците са превърнали в свещен всеки кът, подчинили са го на един висш смисъл, и този смисъл съставлява неговата същност; преобразували са чрез красотата и овладяната страст физиката в метафизика; отместили са тревите, пръстта,

камъните и са открили, заровена дълбоко, душата му. И са придали на тази душа тяло — ту някой прелестен храм, ту някой мит, и ту някой весел местен бог. Дълги часове съзерцавах свещения пейзаж на Олимпия. Благодородство, спокоен подбор, усмихната гостоприемна долина сред ниски меки планини, закътана от свирепия северняк, от горещия южняк, открита само на запад, към морето, откъдето достига, като изкачва течението на Алфей, свежият морски вятър. Няма друг пейзаж в Гърция, който да подтиква така нежно и упорито към мир и помирение. Древните с безпогрешно око са го избрали, изпълнили са го със смисъл и са подсилили покоя му и помирителното му въздействие.

Разпри, вражди, междуособни войни са разтърсвали Гърция, демокрации, аристокрации, тирани взаимно са се унищожавали, затворените гористи долини, откъснатите острови, усамотените крайбрежия, малките независими градове съставлявали един многоглав единен и взаимноненавиждащ се организъм, и страстите са кипели във всички гърди. И изведнъж, всеки четири години, през лятото, глашатаи с венец на главата, *спондофорите*, тръгвали от тази свещена долина, стигали до крайните предели на елинизма, възвестявали *йероменията* и игрите, примирието, и канели приятели и врагове да се състезават в Олимпия. От цял Пелопонес, от континентална Гърция, от Македония, от Тесалия, от Епир и Тракия, от бреговете на Черно море, от Мала Азия, от Египет, от Кирена^[4], от Велика Гърция^[5] и Сицилия се стичали атлети и поклонници на свещената общогръцка люлка на игрите. Роби тук не можели да стъпят, нито престъпници, нито варвари, нито жени. Само свободни гърци.

Никой друг народ не е осъзнавал така цялостно скритата и явната стойност на играта. Когато животът успее с всекидневната си борба да победи враговете около себе си — природните сили и зверовете, глада, жаждата, болестта, — случва се понякога да му остане излишна сила. И иска да изразходва тази си сила в игра. Цивилизацията започва от онзи миг, в който започва играта. Дотогава, докато животът се бори да се съхрани, да се защити от враговете си, да се задържи върху земната кора, цивилизацията не се заражда. Заражда се от мига, в който животът задоволи най-насъщните си потребности и започне да се радва на малко отдих.

Как да използва този отдих, как да го разпредели между различните обществени класи, как да го удължи и да го облагороди колкото се може повече? От начина, по който всеки народ и всяка епоха разрешават тези проблеми, се определя стойността и същността на цивилизацията му.

Бродя сред развалините на Атика, отново гледам с радост изпъстрените с раковини камъни, от които са били изградени храмовете. Християните ги разрушили, земетресенията ги сринали, дъждовете и наводненията на Алфей размили яркото им пъстроцветие. Статуите са били изгорени, направили ги на вар, малко от тях са ни останали, но пак стигат да утешат ума ни. Откъсвам два-три стръка мента, поникнали във вдлъбнатината, в която, казват, стояла статуята от злато и слонова кост на Фидий, и пръстите ми се изпълват с вечното им ухание.

Тук, в тази тайнствена местност, преди хората, са се борели боговете. Зевс се преборил с баща си Кронос, за да му отнеме властта; богът на светлината, Аполон, победил Хермес на бягане и Арес на бой с юмруци. Разумът победил времето, светлината победила тъмните сили на коварството и насиетието. По-късно, след боговете, тук са се борели герои; Пелоп от Азия победил кръвожадния Еномай и му взел дъщерята Хиподамия, която обуздавала конете. Високо развитата, ведро, изпълнена с прелест цивилизация на Йония победила недодяланите туземци, подчинила конете, укрепила силата на човека. А друг един герой, Херакъл, след като изчистил оборите на Авгий, дошъл тук и направил големи жертвоприношения на новия бог, Зевс; и от пепелта, останала от жертвените животни, които изгорил, издигнал олтар и открил първите олимпийски игри. От новата пепел на жертвоприношенията свещеният олтар се издигал все по-високо и Олимпия се превръщала все повече в голяма работилница, където гръцките племена изковавали бронзовите си тела.

Не само за да направят тези тела красиви. Гърците никога не са правели изкуство заради изкуството; красотата винаги имала за цел да служи на живота. Древните са искали телата да бъдат красиви и силни, за да могат да приемат уравновесен и здрав ум. И също така, за да могат — по-висша цел — да защитят града.

Гимнастиката е била за гърците необходима подготовка за обществения живот на гражданина. Образцов гражданин е бил онзи,

който, преминал през гимнастериите и палестрите, е съумял да развие тялото си, да го направи силно и хармонично, сиреч красиво, за да бъде в състояние да защити Нацията. Гледаш някоя статуя от класическата епоха и веднага разбираш дали мъжът, който тя изобразява, е свободен или роб; тялото му разкрива това. Красиво атлетическо тяло, спокойна поза, овладяна страст, това са отличителните белези на свободния човек. Робът е представен винаги тлъст или хилав, с резки невъздържани движения. Дионис, богът на пиянството, стои спокоен, а около него безобразничат и се държат неприлично, съвсем пияни, по-низшите от него, робите му, силените и сатириите.

Хармония между ума и тялото, ето върховния идеал на гърка. Хипертрофията на единия за сметка на другия се е считало за варварско. Когато започнал упадъкът на гърците, започнало и тялото на атлета да хипертрофира и да убива духа му. Един от първите, който възроптал и издигнал високо глас за опасността, която грози духа на атлетизма, е бил Еврипид. А по-късно Гален се оплаква: „Да ядат, да пият, да спят, да изпразват коремите си, да се въргалят в праха и калта — ето какъв живот водят атлетите.“ Великомъченикът Херакъл, който в славните си години вървял от подвиг към подвиг, уравновесявайки съвършено ума и тялото, полека-лека се превърнал в грамадно тяло, ниско чело, пияч на вино и ядач на волове. И художниците, създали през великите епохи идеалния тип на младежа, сега започнали да изобразяват със суров реализъм атлетическите тела, които те виждали около себе си, тежки и груби.

И в Гърция, както навсякъде, щом започва да властва реализмът, цивилизацията запада. И така стигаме до безверната, реалистична, лишена от свръхчовешки идеал, празнодумна елинистична епоха. От хаоса към Партенона, а сега от Партенона обратно към хаоса. Великият безмилостен ритъм. Чувствата и страстите се развихрят, свободният човек загубва сдържаността си, изплъзват се от ръцете му юздите, с които е държал в строго равновесие инстинктите. Страсти, сантименталности, реализъм; по лицата се разлива някакъв мистичен и меланхоличен копнеж; страшните митологични видения се превръщат в декорация, Афродита се съблича като обикновена жена, Зевс става чапкьнин и конте, а Херакъл се възвръща към скота. След Пелопонеската война Гърция почва да се разлага, изчезва вярата в

родината, индивидуализмът възтържествува. Главен герой не е вече богът и идеализираният младеж, а богатият гражданин с удоволствията и страстите си, материалист, скептик и гуляйджия. Талантът бе заменил гениалността, а сега тънкият вкус замества таланта. И изкуството се изпълва с деца и жени кокетки, с реалистични сцени и хора със скотски или интелигентски вид...

Изкачвам се по малкия хълм на музея, бързам да видя двата прекрасни фронтона, които са останали — подвизите на Херакъл и Хермес на Праксител. Бързам, сякаш се боя, че земята е погълнала и тези останки. Сякаш този възвишен мъчителен труд на човека нарушава нечовешките вечни закони. Животът и усилията ни по този начин придобиват героична и трагична напрегнатост. Имаме на наше разположение само един-единствен миг, нека превърнем този миг във вечност; друго безсмъртие няма.

Когато зърнах голямата зала на музея, сърцето ми се успокои. Живи са още, спокойно огрени от утринната светлина, кентаврите, лапитите, Аполон, Херакъл, Нике. Зарадвах се. Този свят следва някакви надчовешки закони, съзнаваме, че всеки миг може, в това съдбоносно време, в което ни се падна да живеем, да се стовари някоя бомба и да превърне в прах най-ценните постижения на човека. Когато приветстваме някое творение на изкуството, в радостта ни плътно се преплита надвисналата опасност от вечната раздяла.

И тук осъзнаваш, като гледаш двата големи фронтона, колко правилно един мъдрец от Далечния изток е определил целта на изкуството: „Изкуството не е да изобразяваш тялото, а силите, които са създали тялото.“ Тук, особено на западния фронтон, тези съзидателни сили се вълнуват видимо под прозрачната кожа. Ето, току-що е завършило пиршеството, напили са се кентаврите и са се нахвърлили да отвлекат жените на лапитите. Един кентавър е протегнал крак и е прегърнал една жена и в същото време стиска гърдите ѝ с грубата си ръка. А жената сякаш е примряла от болка и от загадъчна неизразима наслада. Другаде биещите се се хапят, ръгат се с ножове, скотът се е отприщил, дива вакханалия се е развихрила, предвечни сцени между човека и маймуночовека възкръсват пред нас. И все пак някакво тайнствено спокойствие се разлива по цялата тази изумителна първична ярост: защото сред тези изпаднали в изстъпление хора,

невидим за всички, спокоен, само протегнал хоризонтално дясната си ръка, стои Аполон.

Творецът, който е създал, малко преди Партефона, тази величествена сцена, е бил вече надраснал девствената неопитност на древния майстор, но още не е бил достигнал онова съвършенство на изкуството на класическата епоха. Щурмувал е още, не се е бил докоснал до върха, изгарял е от плам и нетърпение да стигне до победата. Разбил е едно равновесие, но не е бил още достигнал другото равновесие, тичал е, задъхан, изпълнен с устрем, към целта. И ако този фронтон ни вълнува толкова дълбоко, то е, защото още не е достигнал апогея на човека. Съвършенството. Долавяш още героя, който страда и се бори.

И още една друга радост: тук, на този фронтон, различаваш цялата стълба на йерархията: Бога, свободния човек, жената, роба, скота. Богът стои по средата, прав, спокоен, господар на силата си. Гледа ужаса и не се вълнува; овладява яростта и страстта, но все пак, без да остава равнодушен; защото протяга спокойно ръка и дарява победата на онзи, на когото си ще. Лапитите, хората, запазват и те, доколкото могат, непроменен човешкия отпечатък на лицето си; не крещят, не изпадат в паника; но все пак те са хора, не са богове, и едно леко потрепване на устните и една бръчка на челото разкриват, че страдат. Жените страдат повече; но страданието им неизразимо се слива с някаква тъмна наслада; сякаш неволно се радват, че са ги сграбчили страшни мъжки стихии и че заради тях се пролива кръв. Робите пък са се изтегнали непринудено, без никаква строга въздържаност, и гледат. В епохата, когато е бил създаден този фронтон, тези излегнати образи по краищата не би могло да представят богове. Боговете никога не биха се натъркаляли така, забравяйки свещеното си достойнство. Най-сетне кентаврите, скотовете, разпасани, пияни, се нахвърлят върху жените и момчетата, крещят, хапят, липсва умът, за да вложи порядък в силата и благородство в страстта.

Прекрасен е този миг, в който всички последователни степени на живота са съхранили цялостен своя лик. В този вкаменен миг съжителстват всички елементи: божествената невъзмутимост, самообладанието на свободния човек, развихрянето на скота, реалистичното изобразяване на роба. След няколко поколения последните два по-низши елемента ще господстват, реалистичната

страст ще се разпростре и ще деформира и свободните хора, и боговете, юздата ще се отпусне и изкуството ще се разпадне и ще западне. От динамичния трагизъм на този фронтон в Олимпия, и от божественото спокойствие на Партенона ще стигнем до многословието на Пергам.

В този фронтон се радваш, като гледаш как съжителстват в някакво обединяващо мигновение, всички зародиши на предразцвета, на разцвета и на упадъка. Съвършенството е трудно, опасно и краткотрайно равновесие над хаоса; само малко да наклониш тежестта наляво или надясно, и се сгромоляваш.

И с още една радост ни дарява този фронтон. Гледаме и се питаме; този фронтон е бил направен непосредствено след победата на гърците над персите, когато из цяла Гърция се разляла радостна вълна на облекчение, гордост и сила. Гърция почувствала мощта си, светът около нея и вътре в нея се обновил, богове и хора били озарени от нова светлина — всичко трябвало да бъде обновено: храмове, статуи, изображения, песни. Трябвало да се издигне вечна прослава за победите на гърците над варварите. Как да се изобрази скулптурно тази прослава?

Великият творец вижда под всекидневната отминаваща действителност вечните неизменни символи. Иззад трескавите, често несвързани постъпки на живите хора той съзира ясно големите течения, които повличат душите. Обгръща в безсмъртен дух преходните събития. Ето защо великите творци на класическа Гърция — и не само скулпторите! — в желанието си да увековечат съвременните им победи, поставили Историята високо горе, в изпълнената със символи атмосфера на Митологията. Вместо да представят как гърците се бият с персите, те взели лапитите и кентаврите. А иззад лапитите и кентаврите съзираме двамата вечни съперника: ума и скота, цивилизацията и варварството. По този начин едно историческо събитие, станало в определено време, се отърсва от времето, свързва се с цялата нация и с началния ѝ образ; а накрая се отърсва и от нацията и се превръща в безсмъртна прослава. По този начин, чрез това символично облагородяване, гръцките победи са били въздигани в общочовешки победи.

Същото е и с дванадесетте метопа, които са украсявали храма на Зевс и изобразявали дванадесетте подвига на Херакъл. Изпотрошени,

съсипани, макар и такива, каквито са били спасени и окачени по стените на музея, какво вълнение пораждат в нас и колко гордо възвисяват ума! Човешката мисъл, Атина, мъничка още, но изпълнена с мъжество, как само подкрепя и помага на героя! Навярно по същия начин се е спуснала от Акропола, едва завчера, към Маратон и Саламин, за да помогне на гърците. Малко по-нататък, седнала на една скала, и леко уморена от борбата, но горда, как гледа героя, който се завръща победител и поднася като трофей стимфалийските птици! И още малко по-нататък, изправена зад него, с каква нежност вдига ръка и му помага да издържи тежестта на Земята!

От съвременниците му гърци, които навярно творецът е искал да прослави, прославата благоговейно се пренася върху Херакъл, великия праотец, родоначалника на нацията. Сякаш казва: не сме победили ние, това наше поколение, не; победи духът на нацията. Победи упоритият, непоколебим праотец борец. И прославата, изразена така символично, се разпростира още по-далеч, обгръща целия род на свободния човек. Не сме победили ние, не е победила само нашата нация; победил е човекът, който се мъчи да победи зверовете, варварите и смъртта, като върви от подвиг към подвиг.

Излязох на прага на музея, закрачих по площадката отпред, под един бор. Неочаквано бях обзет от огорчение. Дали ще постигнем и ние някога нашето равновесие и спокойния героичен блян на Древна Гърция? Всеки поклонник, когато се измъкне от това видение на Олимпия и излезе на прага на музея и види сегашното слънце, сигурно ще си зададе с болка този основен въпрос. Но за нас, гърците, огорчението е двойно по-голямо, защото се считаме за потомци и неволно си вменяваме в дълг да достигнем нашите велики прадеди. И нещо още по-важно: дълга на всеки син да надмине родителите си.

Какво щастие би било, ако гъркът можеше да се разхожда из Гърция, без да чува гласове, сърдити, строги, които се издигат от пръстта! Но за един грък пътуването из Гърция се превръща в очарователно и изнурително мъченичество; заставащ върху стъпка гръцка земя и те обзема мъка: дълбок гроб, на пластове на пластове мъртвците, и най-различни гласове се издигат и те викат; защото единственото безсмъртно нещо, което остава от мъртвеца, това е

гласът му. Кой от всички тези гласове да избереш? Всеки глас е и една душа, всяка душа жадува за свое си тяло, и сърцето ти слуша, вълнува се и се колебае да се реши, защото често пъти най-любимите гласове не са винаги най-достойните.

Спомням си онова пладне, когато застанах под един цъфнал олеандър край Еврота, между Спарта и Мистрас, и почувствах страшната вечна борба между сърцето и ума. Неудържимо, сърцето се впусна да възкреси бледото, белязано от смъртта тяло на византийския ни император Константин Палеолог; да върне назад колелото на времето, на 6 януари 1449 година, когато тук горе в Мистрас Константин приел обагрената в кръв краткотрайна корона на Цариград. Безбройни праотцовски стенания, безбройни копнения на Племето ни те карат да склониш на това, но умът безмилостно се противи, извъръща лице към Спарта, разярява се, иска да хвърли в Кеада на времето бледия император и да се слее с безпощадните спартански младежи. Защото едно желае умът — изискванията на страшния момент, в който ни се е паднало да се родим, и трябва, ако искаш животът ти да бъде плодотворен, да вземеш решение, което да бъде в съзвучие със страшния пулс на времето ни.

Когато един грък пътешества из Гърция, пътешествието му се превръща съдбовно в мъчително търсене на дълга. Как да станем и ние достойни за прадедите си, как да продължим, без да я посраим, традицията на нацията си? Сурова, неотслабваща отговорност тежи върху плещите ти, тежи върху плещите на всички гърци. Името притежава неотразима вълшебна сила; онзи, който се е родил в Гърция, има задължението да продължи вечната гръцка легенда.

Един гръцки пейзаж не поражда в нас, гърците, някаква безкористна тръпка пред прекрасното; всеки пейзаж си има име — нарича се Маратон, Саламин, Олимпия, Термопили, Мистрас, — свързан е с някакъв спомен, тук се посрамахме, там се прославихме, и изведнъж пейзажът се превръща в изпълнена с много сълзи и много заблуди история. И душата на гърка поклонник бива разтърсена из основи. Всеки кът в Гърция е толкова пропит с щастливи и злощастни мигове със световен отзвук, толкова просмукан с човешка борба, че се извисява като сурова поука, която не можеш да пренебрегнеш, превръща се в зов и твой дълг е да се вслушаш в него.

Наистина трагично е разположението на Гърция; много тежка отговорност носи всеки съвременен грък; тя стоварва върху плещите ни опасен, трудно изпълним дълг; нови сили се надигат от Изтока, нови и от Запада, и Гърция, все тъй между двете сблъскващи се стихии, отново става водовъртеж. Западът, следвайки традицията на логиката и на изследването, се хвърля да завладее света, а Изтокът, тласкан от страшни подсъзнателни сили, също се хвърля да завладее света; и помежду им Гърция, географско и духовно кръстовище на света, пак има за свой дълг да помири тези две огромни стихии, като намери начин да ги съчетае. Ще успее ли?

Свещена, най-горчива съдба. Краят на обиколката ми из Гърция се изпълни с трагични въпроси без отговор. От красотата стигнахме до съвременните терзания и до съвременния дълг на Гърция. Един жив човек, който днес съзнава, и обича, и се бори, не може вече да се разхожда и да се радва безгрижно на красотата. Днес тревогата се разпространява като пожар и никое застрахователно дружество не може да те осигури против пожар. Бориш се и изгаряш с цялото човечество. И повече от всички се бори и изгаря Гърция; такава е съдбата ѝ.

Затвори се кръгът; очите ми се изпълниха с Гърция; съзря, струва ми се, през тези три месеца умът. Кой са най-ценните трофеи от този мой духовен поход? Тези, струва ми се: осъзнах още по-ясно историческата мисия на Гърция между Изтока и Запада. Разбрах, че нейното върховно постижение не е красотата, а борбата за свобода. Осъзнах още по-дълбоко трагичната съдба на Гърция и колко е тежък дългът на всеки грък.

Струва ми се, че веднага след поклонението ми в Гърция, бях вече съзрял, за да вляза в мъжката възраст; и не Красотата вървеше пред мен и ме въвеждаше в андронита^[6], а Отговорността.

Този горчив плод носех, когато се завърнах, след тримесечното си бродене, и влязох в бащината си къща.

[1] Така се нарича Юстиниановият кодекс — бел.прев. ↑

[2] Гръцкото название на Марс, бог на войната — бел.прев. ↑

[3] Умалително от Мария — бел.прев. ↑

- [4] Област в днешна Либия — бел.прев. ↑
- [5] Южна Италия — бел.прев. ↑
- [6] Мъжката половина на дома у древните гърци — бел.прев. ↑

XVIII. ИТАЛИЯ

Завърнах се в бащината си къща; там, сред майчиния покой и обич, под строгото око на баща си, исках да изживея отново пътешествията си и да подредя радостите и огорченията си; сега издигна глас в мен отговорността, не мога вече да ѝ се изплъзна; заговори пръстта, надигнаха се мъртвите, като някакъв голям Крит се разкри пред мен самата Гърция, която от памтивека също се бори — това е съдбата ѝ — за свободата. Какъв е моят дълг? Да работя заедно с нея, да хвърля и аз в общата борба живота и душата си.

Да се освободя от какво, от кого? Трудни въпроси, не можех да си отговоря; съзнавах само, че моята борба не беше да се бия, горе по планините, с пушка в ръка с Турчина; друго беше моето оръжие, но не можех още да различа враговете си. Не виждах ясно нищо, освен едно: каквото и решение да вземех, щях да изпълня колкото се може най-достойно дълга си; в това бях сигурен; в упоритостта и честността си; в нищо друго.

Помните ли как класният ми отиде и се оплака на баща ми, че не изпълнявам това, което ми казват учителите, а баща ми му отвърна, и то пред мен, така че чух всичко: „Да не лъже и да не се остави да го бият; тези две неща; за всичко друго, да прави каквото си ще!“ Забиха се дълбоко в съзнанието ми тези думи, и животът ми, струва ми се, нямаше да бъде същият, ако не ги бях следвал; някакъв тъмен и безпогрешен инстинкт сякаш насочваше баща ми как да отгледа сина си; инстинктът на вълка, който отглежда единственото си вълче.

Не излизах от къщи, приятели вече няхах, „Филики етериа“ беше юношески книжен орел и перата му се бяха разпилели във въздуха. Отместих настрана новите тревоги, които ме измъчваха след поклонението ми в Гърция, отклоних мислите си, като се заех да изуча Италианското възраждане и великите души, които то бе родило; защото бях решил да обходя Италия, като завърша пътешествието, което баща ми ми беше дарил.

И една сутрин напуснах пак бащината си къща, майка ми плачеше, докога, казваше ми тя, докога ще заминаваш така? Но младостта е жестока, понечих да отвърна: докато съм жив, майко, докато съм жив, ще заминавам; но се въздържах; целунах ѝ ръка и морето ме отнесе.

Да си млад, на двацет и пет години, здрав, да не обичаш никое определено лице, мъж или жена, което да ограничава сърцето ти и да не те оставя да обикнеш с еднаква безкористност и жар всичко, и да вървиш пеш, съвсем сам, с едни дисаги на рамо, от единия до другия край на Италия, и да е пролет, и да настъпва лятото, и да идат, натоварени с плодове и дъждове, есента и зимата — струва ми се, че би било наглост човек да иска по-голямо щастие.

Нищо, мисля, не ми липсваше; тяло, душа, ум и трите тези звяра ликуваха, еднакво доволни и сити. През цялото време, докато продължи това сватбено пътешествие с душата ми, чувствах, както никога по-късно през целия си живот не почувствах това, че тяло, душа, ум са направени от една и съща пръст. Само когато остарее човек, или когато го налегне болест или го сполети нещастие, само тогава се разделят и враждуват помежду си, и ту тялото иска да командва, ту душата вдига свое знаме и иска да си отиде, а умът, безсилен, гледа и описва разпадането. Но когато си млад и силен, колко се обичат тримата братя близнаци и сучат от същото мляко!

Затварям очи, възвръща се младостта, отново настъпва в мен съгласието, отново минават пред мен бреговете, планините, селата със стройните си камбанарии и сенчестите си малки площици, с платана, със струящата вода, с пезулите околоръст и старците, които седят подпрени на тоягите си привечер и разговарят спокойно, все едно и също, толкова години, толкова века, и дори въздухът около тях и над тях е вечен. И когато видях за първи път прочутите картини, как тръпнеше ненаситното сърце, стоях дълго време с подкосени колена на прага, докато стихне сърцебиенето ми, за да мога да издържа на толкова красота. Защото добре бях предугадил, безмилостна е красотата, не ти я гледаш, тя те гледа и не прощава.

Бързах от град на град, картини, статуи, църкви, дворци, каква жажда беше това, какъв ламтеж! Жаден бях, гладен бях, и не можех да се наситя. Любовен повеи облъхваше слепоочията ми, никога никоя жена, никоя идея, никой досег с Бога в по-сетнешния ми живот не ми е

дарявал такава телесна наслада. Отвлечените понятия не ме бяха още завладели, радвах се, като гледах, като слушах, като се докосвах, външният и вътрешният свят бяха едно цяло, докосвах го, беше топъл и миришеше като тялото ми. И ако трябваше тогава да създам своя бог, щях да го направя с тяло на младеж, като древния Курос, с гъст мъх по бузите, с яки колене, с тънък кръст, и да носи на раменете си, като теленце, света.

Здрава, чиста беше тук ябълката на живота; тук не беше като в Гърция. Поклонението ми на гръцката земя често беше мъчително, защото прекалено близо, прекалено моя беше тази земя, познавах добре болката ѝ, съзирах я ясно изпод прекрасното ѝ лице и страдах заедно с нея. Но тук беше чужда земя, имаше си и тя своите болки, но аз не ги знаех, и дори да ги знаех, нямаше да страдам толкова много; по лицето на красотата тук нямаше, така ми се струваше, никаква рана.

Наивен провинциалист, все още само мъх, и който за първи път крачеше съвсем сам и свободен из чужбина — радостта ми беше толкова голяма, че понякога, помня, ме обземаше страх; защото, знаех добре това, боговете са завистливи и е *оскърбление* да си щастлив и да го съзнаваш. За да разваля магията от лошото им око, прибягвах до смешни хитрости, за да намаля щастието си. Помня, във Флоренция бях толкова щастлив, че разбрах — това надхвърля човешките права и трябва да намеря начин да се измъчвам за нещо. Отидох тогава и си купих чифт обувки, които много ме стискаха; обувах ги сутрин, краката ми толкова ме боляха, че не можех да ходя, подскачах като гарга; през цялата сутрин, чак до обед, бях нещастен; но следобед, щом сменявах обувките си, излизах да се поразходя — какво щастие беше само! Крачех леко, просто летях; светът отново се превръщаше в рай, разхождах се по брега на Арно, минавах по мостовете, изкачвах се на Сан Миниато, а привечер появяваше свеж ветрец, хората минаваха през последните лъчи на слънцето, целите в позлата. Но на другата сутрин си слагах отново тесните обувки, ставах отново нещастен и боговете вече нямаха повод да се намесят; така че и аз плащах човешката дан.

Простодушие, никакъв проблем не ме измъчваше, в ябълката на живота нямаше никакъв червей.

Външността на явленията ми беше достатъчна, не търсех да откроя дали има нещо зад външността им. Един древен художник нарисувал завеса и поканил съперника си художник да види и оцени

творбата му. „Ами че дръпни завесата, за да видя картината!“ — „Това е картината — отвърнал му художникът, завесата.“^[1] Завесата, която виждах пред себе си, планините, дърветата, моретата, хората, това беше картината, и ѝ се любувах жадно, с неподправена радост.

Първият бунт, когато бях още юноша, беше стихнал, бях преглътнал унизителните идеи, че Земята не е център на Вселената и че човекът произхожда от животните, животно и той, но по-хитро и по-безнравствено от предците си. А жената, която за миг бе дошла и бе накарала кръвта ми така да закипи, откакто я бях проснал върху хартията, не се бе появила повече да наруши хармонията. Колкото и да ораторстваше умът и да доказваше, че жената е равна по права и душа с мъжа, вътре в мен прастарото сърце, африканското, което презира и не ще пофрангчения ум, прогонва жената, няма ѝ вяра и не я пуска да навлезе дълбоко в мен, да ме завладее; само украшение за мъжа е жената, а най-често болест и нужда.

Помня Костандис, един див пъдар в Крит; беше саможив и не пускаше женско да се приближи до него; и изведнъж се чу, че Костандис ще се жени. „А бре, Костандис — викам му аз, — какво е това, дето чувам, щял си да се жениш, разправят?“ — „Е, какво да правя, чорбаджийче — отвърна ми той, — мисля си, ами ако се разболея, кой ще ми сложи вендузи?“ Друг един пък, към петдесетте, който също се женеше, ми каза за оправдание: „Е, какво да се прави, момчето ми! Доця ми се, санким, и на мен плитка на възглавницата ми.“

Казахме — кога украшение, кога нужда.

Свободен, без метафизични проблеми, без любовни грижи, с чисти радости — такъв бях през цялото това сватбено пътешествие из Италия.

Обаче, когато след толкова години искам да си припомня тогавашните си радости, оставам изненадан; най-духовните са се уталожили, следи са се напълно с мен, не мога да ги отделя вече като спомени; от паметта ми те са преминали в кръвта ми, живеят и действат като естествени мои инстинкти. Често пъти, когато взема някакво решение, по-късно осъзнавам, че не аз съм решил, а влиянието, което е оказала върху мен еди-коя си картина, еди-кой си страховит замък от Възраждането или еди-кой си стих на Данте, издълбан на някоя от уличките на старата Флоренция.

Не духовните, други радости, по-телесни, по-близки до човешката топлота, стоят непокътнати в паметта ми и ме гледат с голяма нежност и печал. И се стига дотам, че от цялата ми тази младежка авантюра са ми останали само малко, много малко скромни добивки: една роза, която видях да увяхва край една ограда в Палермо, едно босо момиченце, което плачеше в един мръсен сокак на Неапол, една котка, която седеше на един готически прозорец във Верона, черна, с големи бели кръпки... Загадка е, от всичко, което ѝ даваш, как и какво избира да спаси човешката памет. Кой беше онзи велик завоевател, който на умираше въздъхнал: „Три неща — казал — съм пожелал да имам през живота си и не успях да им се порадвам: една къщичка край вода, една клетка с канарче, и саксия босилек.“ И най-вече два спомена, много горчиви, са се утаили в мен от цяла Италия и ще ме следват, изпълнени с укор, макар че нямам никаква вина, чак до смъртта.

Ето първия:

Започваше да се мръква, през целия ден валеше проливен дъжд. Стигнах, мокър до кости, в едно калабрийско селце. Трябваше да намеря някъде огън да се подсуша и постеля, за да пренощувам. Уличките бяха пуси, вратите залостени, само кучетата подушиха чужда миризма и започнаха да лаят в дворовете. Диви бяха местните селяни, саможиви, гледаха с подозрение на чужденците; поспирах се пред всяка врата, понечвах да почукам, но не се осмелявах.

Ех, едно време в Крит, покойният ми дядо вземал всяка вечер фенера и обикалял по селските улички да види дали не е дошъл някой другоселец, та да го отведе, да го нахрани, да му постеле да спи; и на сутринта да го изпроводи с комат хляб и паница вино... Тук, в калабрийските села, такива дядовци няма...

Неочаквано, на края на селото зърнах една отворена врата, наведох се, погледнах; дълго полутъмно помещение, в дъното гореше огън, а една старица се беше навела пред огъня, сякаш готвеше. Тишина, чуваше се само пращенето на горящите дърва, които миришеха приятно; навярно бяха борови. Прекрачих прага, влязох; блъснах се в една дълга маса, поставена по средата, стигнах до огъня; пред него имаше едно столче, седнах; старицата се беше свила на

друго столче и бавно разбъркваше с дървена лъжица гърнето. Стори ми се, че по едно време, без да се извърне, хвърли бърз поглед към мен; но не каза нищо. Свалих сакото си, почнах да го суша; чувствах как някакво блаженство се изкачва като топлина от ходилата ми към прасците, към бедрата, към гърдите; гладен бях и вдъхвах жадно миризмата на парата, която се издигаше от гозбата, навярно фасул, който благоухаеше; почувствах отново до каква степен щастието на този свят е размерено по ръста на човека; то не е рядка птица, която гоним ту по небето, ту в ума си; щастието е домашна птица в нашия двор.

Надигна се старицата, смъкна от една близка полица две дълбоки паници, напълни ги и навред замириса приятно на фасул, запали един светилник и го постави на дългата маса; донесе две дървени лъжици, самун черен хляб, седнахме един срещу друг. Прекръсти се, хвърли ми бърз поглед, разбрах, прекръстих се и аз. Започнахме да ядем, гладни бяхме и двамата. Дума не обелвахме; бях решил, няма да говоря, да видя какво ще стане. Има си хас да е няма, мислех си аз, има си хас да е луда, онази тиха и кротка лудост, която толкова много прилича на светост?

Като се наядохме, старицата ми постла на една скамейка, надясно от масата, легнах си; легна си и тя срещу мен, на другата скамейка. Навън валеше като из ведро; известно време слушах как водата шурти върху плоския покрив; слушах дишането на старицата, спокойно, тихо; щом се изтегна, навярно беше уморена, и сънят я грабна; полека-лека дъждът и равномерното дишане на старицата ме накараха да потъна и аз в сън; когато се събудих, денят вече проникваше през пролуките на вратата.

Старицата беше станала, беше поставила котлето на огъня, приготвяше сутрешното мляко. Огледах я в оскъдната дневна светлина; изпосталяла, сбръчкана като стафида, прегърбена, с подути крака, след всяка стъпка се поспираше задъхана. Само очите ѝ блестяха съвсем черни, големи, неостарели. Колко красива ще да е била тази на младини, мислех си аз и проклинах разрухата и съдбата на човека... Седнахме отново мълчаливо един срещу друг, изпихме млякото, станах; метнах пак раницата на гърба си, извадих портфейла си... Но старицата стана алена, вдигна ръка.

— Не, не — прошепна тя, — не!

И докато я гледах изненадан, цялото ѝ сбръчкано лице засия:

— Хайде на добър час — каза тя. — Бог да ти плати за доброто, което ми стори; откакто почина мъжът ми, за първи път спях така сладко.

И този спомен, по-горчивият:

В началото на пролетта бях стигнал в най-светия град на Италия, в Асизи. Въздухът, покривите на къщите, градинките, дворовете бяха изпълнени с невидимото присъствие на Бедняка божи. Неделя, тежките камбани на църквата му биеха, а отсреща, от един малък площад, им отвърщаха звънките, сребърнозвучни камбани на манастира „Света Клара“. Съединяваха се във въздуха, все тъй неразделни, двамата, свети Франциск и света Клара, чрез безсмъртните гласове, които светостта и смъртта им бяха дали. „Кога ще дойдеш най-сетне, отче Франциск, да ни видиш и нас, горките, в манастира ни?“ — „Когато цъфнат с бели цветове бодилите...“ И ето, от векове вече цъфтят бодилите, и от векове пърхат над Асизи, неразделни вече, гълъбът и гълъбицата Божи.

Изкачвах се по тесните улички, отваряха се вратите, излизаха жените — току-що изкъпани, грижливо сресани, ухаещи на ливанто; отиваха на църква, забързани, радостни, да видят и да ги видят. В слънчевите страни, през пролетта църквата е салонът на Господа, отиват приятелите и приятелките му, сядат на наредените столове и подхващат сладки приказки, кога с Господа, кога със съседите и съседките. Снове навън-навътре и божият слуга, облечен в бели дантели и черна или червена рокля, подрънква със звънеца, пее с меден глас хвалебствия за домакина, свети Франциск. А след това гостите стават, поздравяват и поемат към външната врата. Посещение при светията, свърши и то; небето се смее доволно, а долу на земята кръчмите се отварят.

Имах препоръчително писмо да отседна в дома на графиня Ерикета; бяха ми я описали като стара благородница. Живее съвсем сама с една своя предана прислужница, Ермелинда, много ще се зарадва на компанията ти. Била е най-красивата жена в Асизи, овдовяла на двацет и шест години, и оттогава вече не е познала мъж; притежава големи имоти, лозя и маслинови гори, и навремето всяка

сутрин яхвала кобилата си и отивала да надзирава имението си. Но сега е остаряла, зъзне, седи пред запаленото си огнище, неразговорлива, печална, сякаш съжالياва за целомъдрения си живот... Разговаряй с нея, гледай на нея, като че ли е още на двайсет и шест години, дари ѝ, макар че е много късно, малко радост.

Хладен пролетен ден, лястовиците се бяха вече върнали, полята бяха осеяни с малки бели маргаритки; вятърът беше топъл и благоухаеше; но камината в големия благороднически дом беше запалена и старата графиня седеше в едно ниско кресло пред огъня с небесносиня копринена кърпа на белите си коси. Остави писмото на коленете си, извърна се и ме погледна. Бях разгорещен от изкачването на нагорнището, бях разгърден, топло ми беше; носех къси панталони и коленете ми просветваха от отраженията на огъня. Бях на двайсет и пет години.

— И така? — каза графинята и ми се усмихна. — Цяла Гърция влезе в къщата ми; добре дошли!

Дойде Ермелинда, осиновената дъщеря, с подноса, застла една ниска масичка, постави на нея мляко, масло, препечени филийки хляб, плодове.

— Радвам се — каза отново графинята, — не съм вече сама.

— И аз също! — отвърнах. — В този миг разбрах какво ще рече благородство, красота и доброта.

Бледите бузи на графинята поруменяха, но не отвърна нищо; като мълния, в очите ѝ припламна някакъв огън; навярно си е казала с яд и съжаление: „По дяволите благородството, красотата и добротата; младост само, младост, нищо друго!“

Предостави ми една грамадна стая и огромно легло с кадифено небе; два големи прозореца гледаха към улицата, а от прозорците виждах отсреща двора на манастира „Света Клара“, където сновяха мълчаливо монахини с бели крила на главата. Камбанарията, покривът, дворът бяха пълни с гълъби; целият женски манастир въздишаше влюбено като гълъбица. „За какво им са гълъбите на калугерките, не ги ли е срам? — каза ми веднъж графинята. — Не ги ли виждат, не ги ли чуват, не се ли възмущават? Да ги прогонят; или по-добре да ги заколят, да ги изядат, да се отърват! Да се отървем и ние!“

Три месеца останах в Асизи; свети Франциск и графиня Ерикета ме задържаха, не ме пускаха да си замина. Къде да отида? Ако

смисълът на живота е щастието, защо да си отида? Къде можех да намеря по-верен, по-любим другар от свети Франциск, когото отивах да видя всеки ден в дома му, по-прелестна компаньонка от тази жива света Клара, графинята? Разхождах се през целия ден по засмяната Умбрия, сред лозята и маслиновите гори вървах по следите на светеца; цялата пролет ми се стори едно францисканско щастие от червени, жълти, снежнобели fioreti... Свети Франциск със свитата си от цветя се възземаше отново от земята на Асизи и поздравяваше брата Слънце. Брата Вятъра и сестра ни Огъня, и веселото ни братче Водата...^[2] И графинята; и щастливото критянче до нея.

Вечерта, уморен, доволен, се прибирах в къщи. Камината гореше, а графинята в ниското си кресло, наконтена, леко напудрена, с кръст в ръце, ме очакваше. Все печална и мълчалива и с угаснал поглед; но щом чуеше вратата и усетеше стъпките ми, очите ѝ блясваха. Посочваше ми креслото до себе си. Протягаше ръка, побутваше ме леко по коляното.

— Говори — казваше ми тя, — говори; отвори уста, не спирай; друга радост нямам.

И аз отварях уста и ѝ разправях за Крит, за родителите си, за съседите ни; за войните на критяните, за да се освободят, за принц Георгиос, когато стъпи за първи път на критска земя... Целият Крит беше окичен с лаврови и миртови клонки, а старите поборници, с дълги бели бради, с тела, покрити с белези от саблени удари, се навеждаха и целуваха ръка на гръцкия царски син... И се блъскаха един о друг, не виждаха, защото очите им бяха пълни със сълзи... Друг път ѝ говорих за ирландката, за изкачването ни на Псилоритис и какво направихме, когато останахме сами в параклиса, а след това за раздялата...

— Но защо? Защо? — питаше учудено графинята. — Не те ли дари с радост, горката?

— Много даже.

— Ами тогава?

— Ами че тъкмо затова, графиньо.

— Не разбирам.

— Повече радост, отколкото трябва да има един мъж, рискувах.

— Какво рискуваше?

— Едно от двете: или да свикна с тази радост и след време да изветрее и да изчезне; или да не свикна с нея, да я изпитвам винаги все тъй силно, и тогава щях да бъда загубен. Веднъж видях една пчела, удавена в меда, и разбрах.

Графинята потъна известно време в размисъл.

— Ти си мъж — каза най-сетне тя, — не ти е само това в ума; имаш и други неща, но ние, жените...

Нея вечер не си казахме нищо повече; и двамата гледахме мълчаливо огъня, чак до полунощ.

Понякога изпращаше при мен Ермелинда да ме попита:

— Може ли графинята да ви посети следобед?

Слизах веднага в града, купувах сладкиши и цветя, и я чаках; в определения час тя почукваше плахо, колебливо на вратата ми, изтичвах, отварях ѝ, влизаше, алена от стеснение, сякаш беше на петнайсет години и отиваше на първата си среща. Известно време се запъваше, не можеше да говори; забиваше поглед в пода и отвърщаше с едносрични думи, с отпаднал глас. Сърцето ми се свиваше; как се възвръщат стеснителността и девствеността, как остават безсмъртни у истинската жена и ѝ придават неочаквано някакъв тъжен блясък дори и в най-дълбока старост.

И в деня, когато вече трябваше да си тръгна, увисна на врата ми и ме накара да се закълна, че пак ще мина през Асизи да я видя.

— Но скоро — каза тя и се опита да се засмее, но не успя и очите ѝ се наляха със сълзи, — скоро, защото може да съм си отишла...

Никога не казваше „умирам“; казваше „отивам си“.

Удържах на думата си; след няколко години получих известие от изповедника ѝ дон Диониджи: „Елате, графинята си отива.“

Бях в Испания, изпратих телеграма, тръгнах веднага. Носех цял наръч бели рози. Треперех, когато почуках на вратата на дома ѝ: жива ли е, не е ли жива? Отвори ми Ермелинда; не посмях да попитам; дадох ѝ розите.

— Графинята ви очаква — каза тя. — На легло е, не може вече да ходи.

Беше приседнала в леглото си, бяха я сресали, натъкмили, бяха ѝ сложили съвсем лек руж на бледите бузи и една розова панделка на шията, за да скрие бръчките; и за първи път видях, че си беше боядисала ноктите. Разтвори ръце, хвърлих се в обятията ѝ. Седнах до

леглото ѝ и я загледах; колко красива беше, все още, на осемдесет години, каква ласкавост и каква мъка в очите ѝ!...

— Отивам си — каза тя тихо, — отивам си...

Отворих уста, за да възразя, да я утеша, но тя ме хвана за ръката, сякаш се сбогуваше с мен.

— Отивам си... — прошепна отново.

Стъмнило се беше, Ермелинда влезе да запали светлината; но тя не ѝ позволи.

— Не пали, Ермелинда — каза тя.

В полутъмнината неясно различавах да се белее лицето ѝ, а очите ѝ се бяха превърнали в две големи дупки, изпълнени с мрак. И със сгъстяването на тъмнината чувствах, че графинята, мълчаливо, отчаяно, си отиваше...

След няколко часа, към полунощ, тя си отиде.

[1] Става дума за анекдота, разказван за Зевксис и Паразий — бел.прев. ↑

[2] „Огън“ и „вода“ на гръцки са съответно в женски и среден род — бел.прев. ↑

ХІХ. МОЯТ ПРИЯТЕЛ ПОЕТЪТ — СВЕТА ГОРА

Трудно, много трудно е за душата да се откъсне от тялото си — света; планини, морета, градове, хора — душата е като октопод и всички тези неща са пипалата ѝ.

Италия завладя душата ми, душата ми завладя Италия, не можехме да се разделим вече, станахме едно цяло; няма империалистична сила на този свят от човешката душа; завладява, завладява и империята ѝ все ѝ се вижда тясна, задушаваща се и иска да завоюва целия свят, за да може да диша.

Такова беше моето първо целомъдрено пътуване из Запада. Тогава не осъзнах това веднага, но в мен започнаха да се разчупват провинциалните рамки, видях, че светът е и по-богат, и по-широк от Гърция, и че красотата, и страданието, и силата могат да приемат и други образи, освен образите, които им бяха дали Крит и Гърция. Колко пъти, като гледах прекрасните тела, които сияят като безсмъртни в картините на Възраждането, ме е обхващала непоносима скръб и негодувание, задето всички тези божествени форми, дали живот на картините, са се разкапали, превърнали са се в пръст; само едно мигновение трае под светлината на слънцето човешката красота и слава. Отново бяха започнали да се отварят в мен двете ми големи рани... След това мое първо пътуване, красотата винаги оставя вкус на тленност по устните ми. По този начин душата ми се обогати, тъй като откри нов повод за бунт; защото наивната душа на младия човек не се примирява лесно красотата да бъде унизявана и Бог да не простре десницата си над нея и да я направи безсмъртна. „Ако аз бях бог — размишлява младежът, — щях щедро да раздавам безсмъртие; никога нямаше да оставя едно прекрасно тяло или една смела душа да умре; какъв е този бог, дето в същата торна яма хвърля и красивите, и грозните, и смелите, и страхливите, стъпкава ги с ходилото си, без разлика, и ги превръща всички в кал? Или не е справедлив, или не е всемогъщ, или не разбира!“ И младежът, често пъти без сам да съзнава

това, създава в себе си, скришом, друг бог, който да не посрамва сърцето му.

„Вярвате ли в безсмъртието на душата?“ — запитали веднъж Ренан; а хитрият фокусник отвърнал: „Не виждам никакво основание бакалинът ми да бъде безсмъртен.“ И аз също; но виждам основание за великите души, защото те не бива да умират, когато се откъсват от плътта.

Така наранен, аз се върнах в Гърция. В мен кипяха безредно, мътни, духовни бунтове и душевни смутове, не знаех какво щях да направя, исках най-напред да намеря някакъв отговор, мой отговор, на прастарите въпроси, и след това да реша какво ще стане с мен. Ако не открия най-напред, казвах си аз, какъв е смисълът на живота на този свят, как ще мога да открия какъв е смисълът и на моя малък, мимолетен живот? И ако не вложа някакъв смисъл в живота си, как ще мога да направя нещо? И не ми беше грижа да открия — догаждах се, че това е невъзможно и напразно — какъв е обективно смисълът на живота, а какъв е смисълът, който аз, субективно, му давам съобразно моите душевни и духовни потребности. Дали действително този беше или не смисълът, тогава за мен това нямаше голямо значение; имаше значение да намеря, да създам един смисъл, който да е в съгласие с мен самия, и по този начин, като го следвам, да разгърна докрай собствените си способности и амбиции. Защото тогава вече щях да се сработя хармонично с общността.

Ако тези метафизични размишления за един младеж са болест, аз бях по онова време тежко болен.

В Атина — пустош. Приятелите ми — всекидневните житейски грижи бяха съсухрили ума и сърцето им.

— Нямаме време да мислим... — каза ми един от тях.

— Нямаме време да любим... — каза ми друг.

— Интересува те смисълът на живота ли? — каза ми трети със смях. — Какво си седнал да се занасяш, горкичкият ми!

И си спомних какво ми отговори селянинът, когато го попитах трепетно как се казва синята птица, която беше прелетяла над нас; изгледа ме подигравателно: „Какво си седнал да се занасяш, горкичкият ми! Не става за ядене!“

А един гуляйджия, който беше с приятеля ми, скочи, и с изпълнен със сарказъм поглед, изрече:

*Аз песенчица знам една, с думи прави, благи:
Яж, пий, пърди, сери, това е то животът, драги!*

А пък интелигенцията — дребнава завист, дребнави кавги, сплетни, самохвалство! Бях започнал да пиша, за да ми олекне, за да залъжа вътрешния си повик; отивах в Дексамени, където се намираще голямото опасно литературно гнездо на оси, сядах в един ъгъл, слушах; не клюкарствах, не посещавах кръчмите, не играех на карти, бях непоносим. Трите първи трагедии, които приемаха плът в мен, ме боляха; бъдещите стихове бяха още музика и се стремяха да надмогнат звука и да се превърнат в слово.

Три велики образа се мъчеха да се обособят в мен — Одисей, Никифор Фока, Христос; да се изтръгнат от утробата ми, да се освободят, да се освободя и аз. През целия ми живот са ме пленявали великите героични души. Може би защото като дете бях чел с такъв плам житията на светците и копнеех и аз да стана светец; а по-късно с какъв плам само се бях нахвърлил да чета за героите — завоеватели, изследователи, донкихотовци! А когато се случеше някоя личност да съчетае героизма със светост, тогава тя се превръщаше за мен в образец на човека! И понеже не можех да стана нито едното, нито другото, мъчех се чрез писането да се утеша за неспособността си.

„Ти си коза — казвах често на душата си и се мъчех да се засмея, за да не се разридая, — ти си коза, клета моя душа; гладна си и вместо да ядеш месо и хляб и да пиеш вино, вземаш един бял лист и пишеш: месо, хляб, вино. И изяждаш листа.“

Докато един ден дойде просветлението. Бях се оттеглил в Кифисия, сред боровете, в една малка къщичка, съвсем сам. Никога не съм бил човекомразец; винаги съм обичал хората, но отдалеч; и когато някой идваше да ме види, в мен се пробуждаше критянинът, празник беше за мен да посрещна един човек в дома си. Известно време се радвах, слушах го и му влизах в положението, и ако можех да му помогна, с радост му помагах; но ако разговорът и досегът продължаваха твърде много, отдръпвах се и копнеех да остана сам. А хората чувстваха, че нямам нужда от тях, че можех да живея и без приказките им, и никога не можах да ми простят това. С малцина бих могъл да живея дълго време, без да изпитам досада.

Но един ден дойде просветлението. Този ден в Кифисия срещнах един млад човек, мой връстник, към когото съм изпитвал винаги обич и уважение и който бе един от малцината, чието присъствие ми е било по-приятно от отсъствието му. Беше много красив, и знаеше това; беше написал една голяма, чудесна поема; поетична атмосфера, стих, език, вълшебна хармония, не можех да се наситя да я чета и да ѝ се наслаждавам. Този поет беше от рода на орлите; още с първия размах на крилете достигаше върха. По-късно, когато реши да пише и проза, видях, че наистина беше орел; когато не летеше, а се опитваше да ходи по земята, беше като орел, който ходи, тежък и тромав; въздухът беше неговата стихия. Криле имаше, но нямаше крепък ум; виждаше далеч, но неясно. Разсъждаваше чрез образи и поетичните сравнения бяха за него непохватими логични доводи; когато се заплиташе в разсъждения и не можеше да стигне до някакъв извод, изведнъж в него просветваше някакъв блестящ образ и тогава той избухваше в гръмък смях и се измъкваше.

Но притежаваше голямо благородство, рядък чар и изтънченост; когато го гледаше как говори и как възторжено блестят сините му очи, или когато го слушаше как декламира своите песни, та чак стъклата на прозорците се тресяха, човек си представяше какви са били древните рапсодии, които, окичени с лозови листа или теменужки, обикаляли от дворец на дворец и укротявали с песните си хората, които били още зверове. И наистина още първия миг, в който го видях, почувствах, че този млад човек уважава човешкия род.

Станахме, изведнъж, неочаквано, приятели; толкова много се различавахме помежду си, че веднага почувствахме, че имаме нужда един от друг, и че двамата заедно представляваме съвършения човек. Аз — непохватен, неразговорлив; костелив орех от народа; с много въпроси, с метафизични терзания, не ме заблуждаваше ярката външност иззад красивото лице, съзирах черепа; съвсем недоверчив, неубеден в нищо, не бях роден принц, мъчех се да стана. Той — жизнерадостен, устат, самоуверен; с господарска осанка, с наивната и вдъхваща сила вяра, че е безсмъртен; беше убеден, че е роден принц, и нямаше нужда да страда, да се мъчи да стане; нито да копнее за върха, тъй като се намираше, сигурен беше в това, на върха. Беше убеден, че е неповторим и незаменим; не приемаше да бъде сравняван с никой жив

или мъртъв голям творец; и тази му наивност му вдъхваше голяма увереност и сила.

Веднъж му разказвах как пчелата майка в деня на оплождането ѝ полита във въздуха, последвана от цял рояк търтеи, които се мъчат да я стигнат; настига я един от тях, женихът, съешават се, а всички останали падат и измират.

— Всички претенденти — казах му аз — умират доволни, защото всички изпитват, сякаш са едно цяло, брачното удоволствие на жениха.

Но приятелят ми избухна в гръмък смях:

— Това, дете го разправяш, никак не го разбирам; искам аз, само аз, да бъда женихът.

Засмях се.

— Аз — отвърнах, като му припомних думите на един любим мистик, — аз „заставам начело, като увенчавам победилите други“. Духът не се казва Аз; казва се: Всички ние.

По-късно, когато го опознах още повече, веднъж му казах:

— Това, по което най-много се различаваме един от друг, Ангеле, е следното: ти мислиш, че си намерил избавлението и си се избавил; а аз мисля, че избавление няма, и вярвайки в това, съм се избавил.

Но дълбоко в себе си той таеше една много мила, много деликатна слабост: изпитваше безкрайна нужда да го обичат и да му се възхищават. Ако можеше да проникне отвъд ликуващото му лице и гръмогласната му самоувереност, човек щеше да открие един неспокоен господар, който протяга ръка към минавачите. Един стар негов приятел, голям циник, ми каза веднъж: „Прави се на султан, а пък е султанка.“

Мнозина, от завист, от неприязън към външния му пауновски живот, го считаха за позьор; твърдяха, че не вярва в нищо, и че всичко, каквото казва и върши, е лъжа и показ. Един паун с постоянно разперени пъстри пера; и ако го оскубеш, ще откриеш само една обикновена, невзрачна кокошка.

Не, не беше позьор; външният му живот, големите му приказки, високомерието и самохвалството му, убеждението му, че е единствен на този свят и че може, ако поиска, да върши чудеса, бяха абсолютно искрен израз на вътрешната му дълбока увереност; не се преструваше, че е единствен, вярваше непоколебимо в това. Можеше да си сложи

ръката в огъня с увереността, че няма да се опари; можеше да се хвърли съвсем спокойно в бой с увереността, че него куршум не го лови; ядеше много и се хвалеше с това, защото беше уверен, че всичко каквото яде, той го превръща в дух. „Докато другите...“ — казваше той и прихваше да се смее.

Веднъж, както се разхождахме по улиците на стара Атина, той ми каза:

— Толкова много божествена сила чувствам в себе си, че ако в този миг докоснеш ръката ми, ще изскочат искри!

Не отвърнах нищо.

— Какво, не вярваш ли? — възкликна той, като видя, че мълча.
— Опитай, докосни ме!

И протегна ръка.

Не исках да го посрамя:

— Добре — отвърнах му аз, — вярвам; защо е нужно да опитвам!

Бях, разбира се, сигурен, че искри нямаше да изскочат; сигурен ли? Кой знае... Сега съжалявам, че не опитах.

Той — позъор? Щеше да бъде позъор, ако се преструваше на простодушен и скромнен. Но той беше най-искреният човек на света; уверих се в това веднъж при един случай, който надхвърляше границите на комичното и навлизаше в опасната огнена област на безумието.

Бяхме се настанили двамата в една къща извън града, сред борова гора, край морето. Четяхме Данте, и Стария завет, и Омир, той ми декламираше с гръмкия си глас свои стихове, предприемахме дълги разходки; беше през първите дни на познанството ни, годеничеството. Изпитвах голяма радост, че бях намерил човек, който можеше да диша само във висините на възжеленията. Разрушавахме и изграждахме света, и двамата бяхме уверени, че душата е всемогъща; само че той мислеше, че именно неговата душа, а аз — всяка човешка душа.

Една привечер, тъкмо когато се канехме да направим вечерната си разходка, стояхме още на прага и гледахме морето, ето ти го пристига тичешком селският раздавач; измъкна от чантата си едно писмо и го подаде на приятеля ми, след това се наведе към ухото му развълнуван:

— Има и един голям колет за вас... — произнесе той уплашено.

Приятелят ми не го чу; прочете писмото и лицето му стана алено. Подаде ми писмото:

— Прочети го... — каза ми той.

Поех писмото, зачетох: „Буденце мое, горкичкият ни съсед, шивачът, умря; изпращам ти го и те моля да го възкресиш“ — пишеше жена му.

Приятелят ми ме погледна с тревога:

— Какво мислиш, трудно ли е? — попита той.

Вдигнах рамене.

— Не знам — отвърнах, — във всеки случай много е трудно.

Но раздавачът бързаше.

— Какво да го правя колета? — попита той и се наклони да тръгне.

— Донеси го! — каза приятелят ми неочаквано и отново се извърна и ме погледна, сякаш очакваше да го окуража.

Но на мен ми беше много досадно от всичко това и не казах нищо.

Зачакахме мълчаливо; слънцето залязваше, морето беше станало тъмнорозово; приятелят ми хапеше устни и чакаше.

След малко се появиха двама селяни, които носеха един сиромашки ковчег; в него се намираще шивачът.

— Качете го горе! — нареди приятелят ми, а прекрасното му лице беше потъмняло.

Замисли се отново и ме погледна:

— Какво ще кажеш? — попита ме той отново и впи неспокоен поглед в очите ми. — Какво ще кажеш, ще успея ли?

— Опитай — отвърнах му аз, — аз ще отида да се поразходя.

Тръгнах покрай морето, като вдъхвах дълбоко мириса на бор и море. „Сега ще се види — мислех си аз — дали е позьор, или е опасно дръзка душа, готова да пожелае и да се заеме да постигне невъзможното. Ще се опита ли да възкреси мъртвеца, или, хитричко, опасявайки се от присмех, ще отиде скришом да си легне и да си спи спокойно? Тази нощ това ще се разбере.“ Треперех, че така, пред очите ми, душата на приятеля ми бе поставена на теглилка, вървах бързо, съвсем объркан.

Слънцето беше вече потънало; първият крясък на кукумявката се разнесе откъм боровете, печален и нежен; далечните планински

върхове започнаха да се стопяват в здрача.

Удължих умишлено разходката си, защото не ми беше приятно да се прибера; първо, противно ми беше присъствието на мъртвеца; никога не съм могъл да видя мъртвец, без да настръхна от отвращение и страх; и после, исках да отложам колкото се може повече мига, в който щях да разбера как ще се държи приятелят ми в такова критично положение.

Когато стигнах пред къщата, стаята на приятеля ми, която беше над моята, беше силно осветена. Не ми се ядеше, легнах да спя; но къде ти да затворя очи! През цялата нощ над главата си чувах тихо ръмжене и скърцане на легло; и веднага след това тежки стъпки насам-натам, дълго време така, и после пак ръмжене, и пак скърцане на легло. Цяла нощ. По едно време чух, че приятелят ми въздъхна дълбоко и отвори прозореца, сякаш се задушаваше и искаше да поеме въздух. Накрая се уморих и призори се унесох в сън; събудих се късно, забавих се, докато сляза долу; приятелят ми седеше на масата, млякото пред него беше недокоснато. Изплаших се, когато го видях; големи сини кръгове се бяха разлепили около очите му, беше много блед, а устните му — съвсем бели. Не го заговорих; седнах притеснен до него и зачаках.

— Направих, каквото можах — каза най-сетне той, сякаш искаше да се оправдае, — спомняш ли си как пророк Елисей възкресил мъртвеца: легнал с цялото си тяло върху него, прилепил устата си върху устата на умрелия, вдъхвал му дъха си и ръмжал; същото направих и аз...

Замълча, и след малко добави:

— Цяла нощ... цяла нощ... напразно!

Обзе ме възхищение; гледах приятеля си и му се любувах; беше навлязъл в смешното, но бе преминал отвъд него, беше стигнал до трагичните предели на безумието, и сега се завръщаше и седеше срещу мен, изтощен.

Стана, излезе на прага, погледна морето пред себе си, избърса челото си, оросено с едри капки пот.

— Ами сега? — попита ме той, като се извърна. — Какво да правя?

— Повикай попа да дойде да го погребем — отвърнах. — А ние да отидем да си направим разходката край морето.

Обгърнах го през раменете, мишницата му трепереше; събухме обувките си, свалихме чорапите си, заджапахме в плитката вода, освежихме се. Приятелят ми не говореше, но чувствах, че прохладата и тихият шепот на морето го успокояваха.

— Срам ме е... — промълви най-сетне той. — Душата, значи, не е всемогъща?

— Не е още — отвърнах, — ще стане. Голямо мъжество е да искаш да надхвърлиш човешките предели; но също така голямо мъжество е да признаваш без страх тези предели и да не се отчайваш. Ще удряме, ще си удряме главата срещу решетките, много глави ще станат на парчета, но един ден решетките ще се строшат.

— Аз бих искал моята глава да ги строши — каза той и запрати с яд един голям кръгъл камък в морето. — Аз, аз! — извика той. — Никой друг!

Усмихнах се; „аз! аз!“ — това беше страшният затвор, без врати, без прозорци, на моя приятел.

— Кой е най-високият връх, който човек може да достигне? — казах аз, за да го утеша. — Да победи своето „аз“, когато достигнем този връх, Ангеле, само тогава ще се избавим.

Не отговори нищо, но удряше яростно с петите си вълните.

Атмосферата помежду ни натежа.

— Да се връщаме — каза той, — изморих се.

Не се беше уморил, а се беше ядосал.

На връщане, през целия път, не разменихме нито дума, крачехме бързо, беше излязъл ветрец, морето въздишаше; въздухът се изпълни със солена влага.

Когато се прибрахме, за да прогоня злото, протегнах ръка към богатата библиотека на приятеля си.

— Ето, ще затворя очи — казах аз — и ще взема една книга; тя ще определи.

— Какво ще определи? — обади се раздражено приятелят ми.

— Какво ще правим утре — отвърнах аз.

Затворих очи, хванах пипнешком една книга; приятелят ми я грабна от ръцете ми, разтвори я; беше един голям албум със снимки: манастири, калугери, камбанарии, кипариси... Килии, кацнали над пропасти, а долу — яростно море...

— Света гора! — извиках аз.

Лицето на приятеля ми просветна.

— Тъкмо това исках! — извика той. — От години исках това; да вървим!

Разтвори ръце, притисна ме в прегръдките си.

— Готов ли си? — запита ме той. — Да обуем железните си чизми, нали сме хали? Да обуем железните си чизми, да стъпим в Света гора!

Валеше. Върхът Атон, обвит в гъста мъгла, не се виждаше. Морето беше спокойно, гъсто, кално; един манастир, сред почернелите от дъжда кестенови дървета, проблясваше, съвсем бял. Валеше тихо, напоително, небето се беше спуснало чак до върхарите на дърветата; пет-шест калугери стояха прави на кея, като кипариси под дъжда.

До нас, в лодката, която ни отвеждаше в малкото пристанище на Света гора, Дафни, двама калугери разговаряха; единият, по-младият, с рядка черна брадичка, с тежка торба под мишница, казваше:

— Като го чуеш как пее, просто забравяш всичко; по-сладък и от баща, и от майка е гласът му.

А другият отвърщаше:

— Какво си седнал да ми разправяш! Ние в манастира имаме един кос, който пее „Господи, възвах“ и „Христос възкресе“, та акъла да ти вземе! Викаме му отец Кос; и ходи на църква заедно с нас; а през великденските пости и той пости.

— Не ще да е кос, отче Лаврентиос — каза замислено по-младият, — не ще да е кос...

Стъпихме на светата земя; калугерите, които стояха на пристанището, оглеждаха с вещо око един по един всички, които слизаха от лодката, да не би сред пасажерите да се е скрила, преоблечена като мъж, някоя жена. От хиляда години вече, откакто Света гора е посветена на Светата Дева, женски крак не е стъпил тук, женско дихание не е омърсило въздуха, нито пък женско животно — овца, коза, кокошка, само мъжки дихания го мърсят.

Двамата ни спътници, калугерите, вървяха след нас натоварени като мулета. Ускориха крачките си, за да ни настигнат.

— Поклонници ли? — обади се по-младият калугер и ни се усмихна. — Милостта ѝ да ви закриля!

Просто умират за приказка отшелниците; разпалиха се, заговориха за чудеса, за свети мощи, за аскетите, дето вдигат ръце край пропастите и се молят.

— И докато стоят така с вдигнати ръце — каза младият, — не се бойте; светът няма да пропадне; те крепят света, та не се сгромолясва.

— Ами наистина ли жена никога не е стъпвала в Света гора? — запитах аз.

— Никога, никога! — отвърна по-старият и плю във въздуха. — Махни се отпреде ми, сатана! — измърмори той.

— Понякога — каза по-младият — някоя жена се осмелява да се преоблече като мъж и слиза на пристана; ама калугерите стражи веднага я откриват и я изгонват.

— По какво я познават? — запита приятелят ми и се засмя.

— По миризмата — отговори най-младият. — Но, попитай и преподобния отец, който е бил веднъж страж на пристанището.

Приятелят ми се обърна към стария калугер:

— По-иначе ли миришат жените, отче свети? — запита го той. — На какво?

— На разпасани кучки — отвърна калугерът и ускори крачките си.

Дъждът започна да спира, навярно вятърът бе задухал в погорните катове на въздуха, та облаците се разкъсаха и се показа малко слънце; земята изведнъж се усмихна, още обляна в сълзи; и заедно със слънцето високо горе увисна много бледа дъга, която пак помиряваше небето с мократа пръст.

— Поясът на Богородицата! — промълвиха двамата калугери и се прекръстиха.

С раници на гръб, опирайки се на дебели дъбови тояги, изкачвахме се сред гъсти полуоголени кестени, сред сакъзови и широколистни лаврови дървета по калдъръма, който водеше за Карея. Въздухът, така ни се струваше, миришеше на тамян; сякаш бяхме влезли в огромна църква, с море, с кестенови гори, с планини, а отгоре, вместо купол, имаше открито небе. Обърнах се към приятеля си:

— Защо не говорим? — казах аз, за да наруша мълчанието, което почна да ми тежи.

— Говорим — отвърна приятелят ми, като ме докосна леко по рамото, — говорим, но с езика на ангелите, мълчанието.

И изведнъж сякаш се ядоса:

— Какво искаш да си кажем? Че е красиво, че сърцата ни са се окрилили и искат да литнат, че сме поели по път, който води за рая? Думи, думи, мълчи!

Два коса хвъркнаха от един орех, мокрите клонки се разлюляха и дъждовните капки поръсиха лицата ни.

— И птиците си имат своите калугери — каза по-възрастният калугер, — косовете; Света гора е пълна с тях.

— Ами звездите — запита по-младият, — имат ли си и те своите калугери, отче Лаврентиос?

— Всички звезди, братко мой — отвърна по-старият — са били калугери, станали мъченици тук на земята за Христовата вяра и после се качили в лоното Авраамово. Лоното Авраамово, да го знаеш, е небето.

Слушах ги и се любувах на човешката душа, която всесилно можеше да преобразява и да подчинява всичко на своите мечти. Около един непроменен образ, една неугасваща звезда — Христос, вярващите въртят небето и земята и ги карат да им служат. Христос е Великият Отговор на всички съмнения; всичко се обяснява, осветлява, поставя се в ред, и душата се успокоява. Пита, измъчва се, обърква пътя, отчайва се само невярващият.

След няколко дни, в Света гора, един отшелник, полупобъркан, смахнат, сврян в една пещера над морето, ми каза две приказки и ми запуши устата.

— Загубил си си ума, нещастнико! — казах му аз, за да го подразня.

А той се засмя:

— Дадох си акъла — отвърна ми той — и взех в замяна Бога; ще рече: дадох един фалшив петак и си купих рая. Какво ще кажеш, чадо мое, минах ли се с покупката?

Помълча малко и после добави:

— Ще ти кажа и това, за да знаеш — каза той. — Имало едно време един велик цар, красавец, ядач, гуляйджия, с триста шейсет и пет жени в харема си. Веднъж отишъл в един манастир, видял един отшелник. „Колко голяма жертва правиш!“ — казал му той и го погледнал съчувствено. „Твоята жертва е по-голяма, царю!“ —

отвърнал му отшелникът. „Как така?“ — „Защото аз съм се отказал от преходния живот, а пък ти — от вечния!“

Наблизо, сред кестеновите дървета, една камбана заби за вечерня; а след един завой съзряхме и калугерското село; ускорихме крачките си.

Бакали, зарзаватчии, готвачи, дребни търговци, боклукчии — все калугери. Тъжно, непоносимо мъжко село, без жена, без дете, без смях. Само бради — черни, руси, кестеняви, сиви, снежнобели; едни — клинообразни, други — разстлани като метли, трети — гъсти, къдрави, непроницаеми, като хубав карнабит.

Отидохме в Протатиона, конака, в който е седалището на епитропите на манастирите; разположили се на седалките си, те ни гледаха с живите си хитри очи, изпълнени с подозрение. Казахме кои сме, двама добри християни, обзети от верска ревност, дошли на поклонение; млади сме още, казахме, и преди да навлезем в житейските грижи, преди да се оженим, дойдохме тук, в Градината на Светата Дева, за да ни озари Милостта ѝ и да ни посочи пътя; дойдохме, понеже сме дали обет пред Милостта ѝ.

Приятелят ми, с гръмкия си глас, с поетичната си възторженост, говореше и все повече се разпалваше, калугерите седяха със зяпнали уста, някои стискаха здраво брадата си и го слушаха. Колкото повече говореше приятелят ми, толкова повече и аз самият осъзнавах и разбирах защо наистина бяхме дошли в Света гора; навярно и приятелят ми не знаеше това, но докато говореше, го беше открил.

Наведоха се калугерите един към друг, зашепнаха си нещо на ухо, станаха всички наведнъж и ни дадоха писмено разрешение да обиколим и да се поклоним във всички манастири и скитове и да останем, докато милостта на Светата Дева чрез знамение ни извести, че оброкът ни е изпълнен докрай.

Започна странстването ни. Както някогашните поклонници, в тихи разговори за Бога, за съдбата на човека и за нашия дълг — тези три постоянни теми през целия ни път — отивахме от манастир на манастир, от чудо на чудо, възторжени и щастливи. Водех си дневник и всяка вечер си записвах урожая на деня; пожълтял е вече след четиридесет години, прелиствам го и отново изживявам онези невероятни божествени дни; всяка дума, и най-незначителната дори, възкресява в мен радостите, копнежите, тревогите на младостта,

безумните планове, които ние, двамата приятели, крояхме за спасението на душата си. Цялата онази дързост, простодушие и благородство на младостта.

Манастир Иверон, 19 ноември

Сутринта, разходка край брега на морето. Аязмо, един малък параклис с иконата на Богородицата, от бузата ѝ тече кръв. Двама рибари калугери изтеглят мрежите, рибите играят в тях.

Връщаме се в манастира; какво чудо е тази Богородица Портаитиса; големи печални очи, къдрава пръстеновидна уста, твърда брадичка, сладост, горчилка, цялата радост и болка човешка.

А вечерта, какъв божествен миг, когато видяхме сребристобялото море и огромната луна над него и слушахме шепота му.

— Тази вечер — каза приятелят ми — луната изпълнява наистина предназначението си; осветява вечните неща.

С тих глас, наведени един към друг, разговаряхме. Трябва, казвахме си, да вземем някакво радикално решение; трябва всеки миг да изживяваме вечността.

Където и да отивахме, безмълвно ни следваше един калугер, бледен, болнав, кашляше непрекъснато, храчеше, чешеше се, но лицето му сияеше блажено.

— Сигурно е луд — каза приятелят ми.

— Сигурно е светец — казах аз. — Не виждаш ли как сияе лицето му? Сякаш слънце го огрява.

Спряхме се, той се приближи:

— Аз съм отец Лаврентиос — каза ни той. — Навярно сте чували — щуравият.

— Ти си щастлив — каза му приятелят ми, — влязъл си приживе в рая; лицето ти сияе.

— Слава на Господа! — отвърна калугерът и се прекръсти. — Това, което другите наричат щуротия, аз го наричам рай. Ама голям зор беше, докато отворя вратата!

— Коя врата?

— На рая, братко мой. Отначало, когато влязох в манастира, плачех, треперех, страхувах се. Мислех си за рая и плачех, мислех си за ада и плачех. Но една сутрин станах. „Защо да плача? — казах си аз.

— Не е ли Господ наш баща? Не сме ли му ние деца? Защо тогава да се боя?“ И от този ден насетне ми викат щуравия.

Измъкна от пазвата си къшей сух хляб и ни го подаде.

— Това е хлябът на ангелите — каза той, — яжте, та да ви израстат и на вас крила, нещастници!

Манастир Ставроникита, 21 ноември

Чудесно възвишение над морето; старият ключар, някогашен корабокрушенец от Крит, ме сграбчи за ръката:

— Ех, какъв си?

— Критянин.

— Влизай вътре.

В една килия калугерчета изучават византийската музика и сричат на висок глас първите ноти; държат като запален факел традицията в немитите си ръце.

Горе, от манастирската кула, какъв гигантски изпънат лък — морето!

А после, пак в същия манастир: какъв зрял размисъл и каква преждевременна божествена сериозност, изразени в главата на дванайсетгодишния Христос? Отсечено чело, пламенно, бухнала гръд, дълбоки замислени очи; истински син на Портаитиса. Една голяма икона: свети Никола Стридаря; на челото му беше закована една голяма стрида; а от ръцете му сякаш капеше солена вода.

Разговаряме с ключаря, критянина:

— Как стана калугер?

— Леля ми ми прочете един ден евангелието и си казах: светът не струва нищо.

Не забравяй никога отец Филимон, който ни прислужваше на масата. Гъвкаво тяло като сабя дамаския, като ангел, само плам. Приятно му беше да прислужва и да се подчинява, просто жадуваше да му наредиш нещо, и толкова се радваше на това, че не можеше да съдържи смеха си; все се смееше.

— Кога ще видя и аз Господа? — запитах го аз.

— Лесно, много лесно — отвърна ми той, — отвори си очите и ще го видиш.

Манастир Пантократор

Преди да се зазори, в двора на манастира се разнесоха нежни звуци, някаква примамлива мелодия. Изскочих на прозореца и в дрезгавината видях на двора един калугер с дълго черно було върху калимавката си, който държеше продълговато ръчно клепало и го удряше ритмично с едно чукче. Пристъпваше бавно, отиваше от килия на килия около двора и канеше братята на утринната литургия. Събуди се и приятелят ми, облакът се до мен на прозореца и се заслушахме и двамата, изпълнени с щастие. Клепалото млъкна, облякохме се, слязохме в църквата. Тъмнина; само две кандила горяха пред иконите на Христос и на Майка му, на иконостаса; въздухът ухаеше на восък и тамян с аромат на рози.

Тихо, нежно, като шумолене на листак, като морски шепот, започнаха псалмите на утринната литургия; игуменът, със запалена свещ в ръка, се приближаваше към всяка седалка, за да види дали всички братя са слезли, а след това потапяше китката босилек в ледената светена вода и поръсваше обилно челото на всеки калугер. Какъв божествен ритъм, казвахме си после ние, като крачехме напред-назад из двора, каква изумително изваяна раковина от поколения и поколения, но сега вече, вътре, стридата, която я бе създала и украсила, беше умряла. Трябва — казвахме си ние и се кълнехме, — трябва да преустроим християнското отшелничество, да му вдъхнем отново съзидателен дух. Трябва. Затова сме дошли в Света гора.

Манастир Ватопед

Беше райска утрин, мека, изпълнена с божа благодат, когато приближихме прочутия Ватопед. Сякаш беше петият ден от сътворението и Бог не беше още създал човека, та да развали сътворението на света. Бавно, като трендафил, се разтваряше изтокът, малки розовобузести облачета като ангелчета се появяваха от края на небето и полека-лека нарастваха, сякаш слизаха на земята. Един кос, още с капки роса по крилете си, кацна сред пътя, загледа ни; но не се уплаши, не се отмести; сякаш не беше кос, а добър дух и ни познаваше. Една мъничка кукумявка, върху един камък, беше вече

замаяна от светлината и стоеше спокойно, неподвижно, и чакаше нощта.

Не говорехме; и двамата чувствахме, че човешкият глас, колкото и мек и тих да е, тук щеше да отекне остро, в дисонанс; и цялото това вълшебство було, което ни обгръщаше, щеше да се разкъса. Вървахме, като отмествахме ниските клони на боровете, а капките на утринната роса поръсваха лицето и ръцете ни.

Задушавах се от щастие; извърнах се към приятеля си, отворих уста да му кажа: „Какво щастие само!“, но не посмях; знаех, че ако заговорех, вълшебството щеше да се разсее. Спомням си веднъж на Тайгет, над Спарта, беше привечер, видях една лисица, която се движеше със съвсем леки стъпки, с изпъната шия, с изправена пухкава опашка, а дългата ѝ теменужена сянка падаше върху камъните. Стаих дъх, за да не ме усети и избяга; но не можах да сдържа радостта си и неволно ми убягна съвсем лек вик; но лисицата го чу и преди да сваря да видя къде отиде, изчезна.

Ето, такива са ми се стрували винаги човешкият живот и щастieto.

Изведнъж се чу говор и смях; бяхме вече стигнали пред манастира, двама охранени калугери седяха на един пезул до външната порта и се шегуваха с ключаря.

Спряхме се рязко, сякаш бяхме видели змия; приятелят ми ме погледна, поклати глава.

— Сън е било — каза той, — помислихме за миг, че не съществуват хора...

— Жалко — отвърнах аз, — това беше истинският рай, много похубав от другия; вече не мъжът и жената се разхождаха под дърветата божи, а двама приятели. Но ето, спусна се не ангелът с меч, а човекът със своя глас и ни прогони.

Двамата калугери викаха силно, задяваха се с ключаря. И току прихваха да се смеят. Но щом ни видяха, млъкнаха; прибраха коремите си, станаха.

— Добре дошли, с божията благословия — казаха те и подадоха да им целунем ръка.

— Добре си прекарвате, свети отци — каза приятелят ми, като погледна коремите и червените им бузи — още не можеше да им прости, че ни бяха прогонили от рая.

— Отрекли сме се от лъжовния свят и радостите му — отвърна единият, с русата брада.

Не отговорихме нищо; но другият, чернобрадият, се изрепчи:

— Какво ни гледате и се чудите? Молитвата храни повече и от месото!

Бяха се приближили и дъхът им вонеше непоносимо на чесън.

— Да влезем вътре — казахме, — да се поклоним.

Бързахме да се отървем от тези двама чеснови калугери.

Дойде заместникът на игумена, синеок, с розова кожа, цветущ, блестящ от чистота, с бяла копринена брада. Поздрави ни с „добре дошли“, тръгна напред, последвахме го; богат манастир, цял град, със странноприемници, с прясно боядисани врати и прозорци, с електричество, с градини над морето. Калугерите бяха вече станали от трапезата, седяха пред килиите си и храносмилаха на слънце. Влязохме в църквата, поклонихме се на прочутите икони — Богородица Парамития, Ктиториса, Виматариса, Антифонитрия, Есфагмени и Елеовротида. Отвориха заради нас един скъпоценен ковчег за свети мощи и целунахме Светия пояс на Богородицата. Спомних си за двамата калугери, които го бяха донесли в Крит, когато бях още дете, и хората се стичаха в църквата „Свети Мина“ да му се поклонят; а калугерите поднасяха една кесия и я пълнеха със сребърни меджидиета, с лири, със златни обеци и пръстени; а аз нямах какво да дам на Милостта ѝ, порових се из джобовете си, намерих един калем и го пуснах в кесията.

Излязохме на двора, качихме се в странноприемницата; бяха ни сложили богата трапеза, с всички божи блага.

— Добре си прекарваме — каза приятелят ми, който обичаше хубавото ядене, — добре и предобре, като ватопедски калугери!

— Да пием за здравето на горкия Птохопродромос, гладния; с какво усърдие разказва за ястията, които игумените на манастирите ядели и как на него му течели лигите; и как се оплаква на своя император. Помниш ли стиховете му?

— Как да не ги помня?

*Когато, царю, се сетя за игумените,
излизам извън себе си, в ярост изпадам;*

*наяждаха се те с най-хубавите риби,
а даваха на мен вмирисан тон;
и с купи хиоско вино пият до насита,
а мен стомахът ме боли от киселака!*

Приятелят ми се засмя; но изведнъж лицето му се помрачи:

— Срамота е да се смеем — каза той. — Този манастир потиска сърцето ми; видя ли калугерите? Всички са охранени; ако Христос отново слезе на земята и му се случи да мине през Ватопед, как само ще свисти бичът над главите им! Хайде да си вървим!

— Къде да вървим? Не само този манастир, а целият свят — не разбираш ли това? — потиска сърцето ни. Навред едни гладуват, други се облизват сити; навред агнета и вълци; или ти ще изядеш, или ще те изядат. Един закон остава все още неизменен на този свят: законът на джунглата.

— Нима няма никакво спасение? Няма ли поне едно животно, силно и същевременно добро, което да не изяжда другите, нито пък и другите да го изяждат?

— Няма, но ще има и такова. Едно животно е тръгнало преди хиляди години да стигне до това, но още не е стигнало.

— Кое животно?

— Маймуната; намираме се още на половината път, при маймуночовека. Имай търпение.

— Господ може да има търпение, какво му струва времето на него? Безсмъртен е; но човекът?

— Безсмъртен е и той — отвърнах аз, — но не целият; и това, което в него е безсмъртно, може да потърпи.

Станаме от масата, слязохме край морето, слънцето клонеше на залез, листенце не трепваше. Два гларуса, с прибрани криле, блъскаха с бялата си гръд морето, изпълнени с блаженство.

— Сигурно са мъж и жена — каза приятелят ми, като им се любуваше.

— Или двама приятели — казах аз, взех един камък, от крайбрежните, и го запратих по тях, за да ги разделя.

Чета, сега на старини, този отдавнашен мой дневник, гледам тогавашните ни донкихотовски походи, овехтялото копие, проядения от червеи щит, тенекиения шлем, изпълнената с благородство и смелост глава, и не мога да се усмихна. Хвала на младия човек, който смята, че е негов дълг да пресътвори света; да го спогоди повече с добродетелта и справедливостта; да го спогоди повече със сърцето си; горко томува, който започва живота си без безразсъдства!

Обикаляхме Света гора, и колкото повече дишахме нейния въздух, толкова повече се разпалваше и преливаше от щастие сърцето ни. Господи, какви ли решения не взехме, какви ли клетви не дадохме, как отивахме от манастир на манастир, прескачахме с лекота скалите, и чувствахме, не с въображението си, а с цялото си тяло, че ни поддържат ангелски криле. Такава е навярно атмосферата, която поражда кога лудостта, кога светостта и героизма. Никога по-късно, през годините, които последваха, никога не заговорихме, приятелят ми и аз, за светите тези донкихотовски мигове; сякаш се срамувахме, не защото пламъкът ни угасна — той, уви, не угасна! — а защото силите ни се оказаха недостатъчни, по-слаби от желанието; пак искахме, все тъй искахме да създадем един нов, по-добър свят, но видяхме, че не можем. Аз си признавах това, но приятелят ми го криеше през целия си живот; и затова тайно се измъчваше повече от мен.

Само веднъж, след много години, като си тръгнахме една вечер от женския манастир в Специя и кръглата печална луна се издигна от морето, извърнах се към приятеля си и му казах: „Ангеле, помниш ли?...“ Но той пребледня, разбра, че съм си спомнил за атонската луна, постави ръка на устата ми: „Мълчи!“ — каза ми той и ускори крачките си.

Приведен, прелиствам отново старите си пътни бележки:

Манастир Каракала

Облаци покриваха връх Атон и полите му; по средата — широк свободен пояс, където снегът блестеше. Започват да падат едри капки дъжд. Мулетарят избързва напред и гръмва веднъж с пушката си; изсред елите се разнася празничният звън на манастирската камбана и игуменът заедно с епитропите излиза на прага, с дългата си игуменска патерица, да ни посрещне.

Влизаме в трапезарията, дълга и тясна, с боядисани в синьо и черно колони; игуменът, строг, скъп на думи, чернобрад, сядна на централното място на масата; над него, суров, със смръщени вежди, нарисуван с черна и зелена боя, Христос. Високо, на един малък амвон, едно бледо калугерче, чете с напевен монотонен глас жития на светци; всички са наведени над чиниите си, никой не говори, игуменът набързо едва се докосва до хляба и храната; и изведнъж той удря три пъти една малка камбанка, поставена вдясно от него; всички, полунаяли се, дъвчейки, бързо стават, трапезчикът изтичва, прави метан пред игумена и приема благословията му; след това прави метан и четецът и го моли да му прости, ако е чел лошо; донасят след това на един малък дискос ипсомата, парче хляб, и всеки си отчупва от него и го поглъща като нафора.

През нощта сънят не идва, разговаряме. Назрял е, казваме си, моментът, съзрял е светът за една нова Христова любов. Когато днес запитахме един калугер, когото срещнахме пред манастирските гробища, защо на входа им Христос е нарисуван винаги като разпнат, а не, както би трябвало, възкръснал, калугерът се ядоса: „Разпнатият Христос е нашият Христос! — отвърна той. — Видял ли си някога в евангелието Христос да се смее? Все въздиша, бичуват го и плаче; все го разпват.“ И ние, тъй като не можехме да заспим тази нощ, си казвахме:

— Трябва, дошло е време да накараме Христос да се засмее; да не го бичуват вече, да не плаче, да не го разпват. Да се слее и да асимилира силните и весели богове на Елада. Дошло е време юдеят Христос да стане елин.

— Ние ще го направим! — изрече приятелят ми и вдигна ръка, сякаш даваше клетва.

— Ние! — отвърнах и аз, и в този миг ми се струваше, че нищо не може да устои на човешката душа.

— Никога няма да се разделим! — извика приятелят ми. — Ще се впрегнем като два вола да изорем земята!

Минаха годините; видяхме; впрегнахме се като волове и изоряхме въздуха.

Манастир Филотеос

Чудесна разходка сред мъглата; прелестни сребристи тополи, потънали в бръшлян; един отворотелен калугер, кокалест, червенокос, бърбив, Йоаникиос, непрекъснато ни говореше за сестра си, Калирои, която била обзета от бесове; и той, казва, има в себе си два бяса, единият се казва Ходжа, а другият — Исмаил; тези двама проклетници се опъват на Господа, опъват се и на самия Йоаникиос; през великденските пости искат да ядат месо, а през нощта го подмушват да слезе съвсем тихичко по стълбите и да влезе в магерницата и да изяде каквото е останало от трапезата. И всяка заран, като чуят клепалото, Исмаил и Ходжа, проклетни да са, се развикват: „Няма да отида! Няма да отида! Няма да отида!“

Влязохме в тревясалия манастирски двор, сред който се намираше църквата, а околоръст — почернели от влагата и мухъла стени и килии. Отидохме в църквата да се поклоним на чудотворната икона на Богородица Глигофилуса; опряла е с неизразима нежност буза върху бузата на Исус и очите ѝ гледат някъде далеч, с неутешима печал.

— Погледнете добре вътре в очите на Богородицата; какво виждате? — каза калугерът, който ни съпровождаше.

Приближихме се, погледнахме.

— Нищо — отвърнахме и двамата.

— Онзи, който вярва, вижда вътре в тях Христос разпнат — каза калугерът и ни изгледа строго.

Отвори един сребърен ковчег за свети мощи — вътре имаше един дълъг кокал.

— Поклонете се! Това е дясната ръка на Златоуст! Прекръстете се!

Манастир Велика Лавра

Рано сутрин тръгнахме; бързахме да видим прочутата Велика Лавра, манастира, построен от злочастния император Никифор Фока, който копнеел да захвърли короната от главата си и да се приюти тук като отшелник. Но другият копнеж не му давал да стори това, копнежът по жената, и все отлагал и чакал... И довтасал мечът на най-близкия му приятел и му прерязал гърлото.

Стигаме; два изсъхнали кипариса в двора; единият е бил посаден от изповедника на Никифор Фока, свети Атанас, другият — от ученика му Евтимий. Атон се е надвесил, целият потънал в сняг, над манастира като бог самодържец.

Въведоха ни в ризницата, показаха ни с гордост съкровищата на манастира — черепа на Василий Велики, челюстта на Теодор Стратилат, лявата ръка на Златоуст, и много други кокали. Отвориха ни една великолепна ставротейка^[1], украсена със скъпоценни камъни и бисери; и вътре в нея едно голямо парче от честния кръст^[2]; трепереше гласът на калугера от вълнение, а аз си мислех за думите на един истински християнин: „Всички дървета са честни, защото от всички можем да направим кръст.“ А след това — потъналите в злато одежди на Никифор Фока, с извезани по тях копринени рози и лилии; и златната му корона с едри зелени и червени скъпоценни камъни; и евангелието, преписано собственоръчно от него... А след това и множество стари, проядени от червеите китапи...

Възхищавахме се, възклищавахме, приятелят ми и аз, но всички тези неща не докосваха сърцето ни; най-дълбоко от всичко, с най-голяма признателност, в мен е залегнал този спомен: уханието на две цъфнали мушмули до входа на библиотеката; цялото ми тяло тръпнеше от наслада, като вдъхвах уханието на цъфналите мушмули, което толкова много обичам — сладко, пиперлия, по-опиянително от вино и жена; и от всички лаври на този свят.

На другия ден, още преди да се зазори, поемаме за връх Атон. В двора на манастира клепалото не беше още забило, птиците не се бяха още пробудили, небето беше съвсем ясно, млечнобяло, а далеч на изток блестеше като шестокрил серафим Зорницата.

Отец Лукас, нисък, кривокрак, стар контрабандист, върви пред нас и ни води.

От време на време се поспираше и подхващаше разговор с нас; за морета, за гуляи, за кавги с турците. Целият му светски живот е като приказка в главата му, сякаш е протекъл в някакъв друг свят, по-суров и по-опасен, изпълнен с викове и проклетия и жени. Разправяше и преповтаряше приказката си, изживяваше я отново и се радваше. Отрекъл се беше от всичко в предишния си живот, но беше взел всичко със себе си, обвито в расото му.

Спря се под една голяма ела; искаше му се да си поприказваме.

— Да поспрем бре, момчета — каза той, — да си отдъхнем малко; пък да разменим и някоя и друга приказка, пукнах вече.

Измъкна една скрита в пояса му кесия за тютюн, сви си цигара, подхвана приказките:

— Мен, дето ме гледате сега с расо, ме викаха Леонидас; капитан Леонидас от Калимнос, страшилище за турчалята. Живот и дейност — контрабандист. Сега как ми дойде, та се покалугерих ли? Друг път ще ви кажа; но вътре в мен контрабандистът не е псовисал; къде ти да псовиса? Та нали го тъпча и го наливам като бей, па макар и да е вързан вътре в мен като зло куче! Хапва си Лукас в трапезарията с калугерите хляб и маслини, ама като се прибере в килията си и пусне мандалото на вратата, слага трапеза на Леонидас и си хапва месце. Та нали, божем, ние сме двама, а не един; разбрахте ли? Това исках да ви кажа, признат грях, не е грях; но, казах си го и ми олекна. Да вървим сега.

— Здравей, капитан Лукас! — извика приятелят ми и избухна в смях. — Добре си ги нагодил ненагодимите работи ти! Ама не ти ли е идвало някога наум, че всичко това може да е дело на Лукавия?

— Как да не ми е идвало? — възкликна калугерът и очите му заиграха хитро. — Всяка заран подушвам нещо такова, ама като дойде пладне, забравям за това.

— Вържи възел на кърпата си, за да си спомниш — обадох се аз.

Смукна дълбоко от цигарата си, димът заизлиза от ноздрите му.

— Нямам кърпа — отвърна той.

Поехме пак по нагорницето; борове, ели, страшни пропасти, а долу, в меката утринна светлина, се разстилаше, спокойно днес, морето. Ставаше все по-светло, в далечината се открояваха прекрасните острови Имброс, Лемнос, Самотраки, които сякаш плуваха във въздуха, без да се докосват до морето.

Навлязохме в снеговете; отец Лукас запристъпя бавно, предпазливо, хлъзгахме се и падахме, напредвахме трудно, рисковано, по заледения сняг. Сурова, стръмна планина, приятелят ми, който вървеше пред мен, изведнъж спря; наведе се, погледна надолу; дълбока, бездънна пропаст, зави му се свят. Обърна се към мен, съвсем пребледнял:

— Да се връщаме... — промълви той.

— Не е ли срамота? — отвърнах аз и го погледнах с укор. — Много ми се иска да се изкача на върха.

— Срамота е... срамота е... — прошепна той сконфузено. — Да вървим!

И се заизкачва отново.

Слънцето беше вече високо, когато стъпихме на върха; и двамата бяхме капнали от умора, но лицата ни сияеха, защото бяхме достигнали целта.

Влязохме в църквата, посветена на Преображение Христово, да се поклоним; в това време отец Лукас запали огън с дръвцата, които беше събрал по пътя, извади от торбата си кафе, свари го, сгушихме се зад една скала, защото почна да духа и ни стана студено. Гледахме пред нас безбрежното глухо море, островите, които плуваха, съвсем бели, и далеч в дъното, непознати планини, които правеха въздуха оловносив.

— От този свещен връх, разправят, можеш да видиш Цариград! — каза Лукас и заблеци очи накъм изток, за да съзре Града на царете.

— Ти виждал ли си го някога, отче Лукас?

Калугерът въздъхна.

— Не, не бях удостоен с тази чест. Види се, телесните очи не са достатъчни; трябва и други, душевни, а на мен, уви, душата ми е късогледа.

— Господа, обаче, виждаш — казах аз.

— Е — отвърна калугерът, — за това очи не трябва; Господ е по-близо до нас и от черния, и от белия ни дроб.

Приятелят ми беше тъжен и мълчеше; навярно не можеше да прости на тялото си, че в един миг се беше уплашило. Изведнъж не издържа повече, присегна се и ми стисна силно ръката:

— Моля те — каза той, — забрави го, кълна ти се, това никога няма да се повтори.

Йосафеите, 6 декември

Днес, именния ми ден, прекарахме в прочутата зографска работилница на Йосафеите. Там имат десет калугери зографи; всеки от тях върши една седмица домакинската работа, мете, мие, готви, а другите рисуват. От тази работилница тук излизат и се пръсват навред

по православието охранените, грижливо сресани Христосовци, красивите, облечени в богати одежди Богородици, розовобузестите самодоволни светии без никаква светост. Ваденки. Благодушни, любезни калугери, гостоприемни, щедри, обичат хубавото ядене, хубавото вино, скопените котараци; след вечеря, седнали около голямото запалено огнище, разговаряме с часове; ние — за земните неща, а те — за неземните. Отец Акакиос, дебел, нисък, с подути крака, беше рисуval цял ден свети Антоний; и сега галеше един тлъст черен котарак на коленете си и с благочестиво умиление ни разправяше за суровия отшелник. Дошла веднъж една девойка и му каза: „Съблюдавала съм всички божи заповеди; упоавам се на Господа, ще ме пусне в рая.“ Тогава свети Антоний я попитал: „Превърна ли се бедността в богатство за тебе?“ — „Не, абате.“ — „Нито безчестието се е превърнало в чест за теб?“ — „Не, абате.“ — „Нито враговете в приятели?“ — „Не, абате.“ — „Е, тогава върви, труди се, клетнице, защото нямаш нищо!“

Гледах как от многото ядене, от силната топлина на огнището и от споменаването на страшния отшелник благодушният Акакиос се потеше и си мислех какъв ли розовобузест Антоний ще да е боядисвал цял ден. И ме обзе някакво сатанинско желание да му кажа: „Върви, труди се, клетнико, защото нямаш нищо!“ Една кора от тлъстини, от навици и малодушие обвива душата, за едно копнее тя в дъното на затвора си, а друго вършат тлъстините, навиците и малодушието. Но не се обадох; не се обадох от малодушие.

През нощта, когато легнахме да спим, признах това на приятеля си.

— Сторил си го навярно от вежливост — каза ми той, за да ме утеши, — а не от малодушие; от жал да не огорчиш един такъв добър човек; а може би защото си бил убеден, че думите ти биха отишли нахалост.

— Не, не — възразих аз, — дори и да е така, както мислиш, трябва да надмогнеш малките добродетели, за които казваш, вежливостта, жалостта, целесъобразността; от малките добродетели се боя повече, отколкото от големите пороци, защото имат красиво лице и лесно подмамват. Аз обаче искам да дам най-неприятното обяснение, и казвам, че го направих от малодушие, за да засрамя душата си, та друг път да не го върши.

Сутринта, в остъклената веранда на скита, сред изрисуваните розовобузести светии и пълнички Богородици, пиехме с десетте зографи в расо мляко и дъвчехме вкусния пшеничен пексимет и богатата закуска. През големите прозорци проникваше мекото зимно слънце и меденият мирис на бор. Говорехме, смеехме се, това не беше вече Света гора, тук Христос беше възкръснал и се смееше и той с нас. Калугерите разказваха за чудесата на светците и очите им играеха, сякаш вярваха, сякаш не вярваха, а лицата им светеха, озарени от някакво далечно сияние.

Протегна ръка най-младият зограф, отец Агапиос, с черна лъскава брадичка, с алени устни, и ни посочи една своя рисунка, окачена на отсрещната стена.

— Това е великият отшелник Арсений — каза той, като се любуваше на творбата си. — А жената, която виждате коленичила в краката му, е една красива римлянка, благородничка, преминала планини и морета и дошла да му се поклони. Но отшелникът, погледнете, сочи с пръст морето и веждите му са смръщени, искам да покажа, че е ядосан и я пъди: „Махни се! — вика ѝ той. — И да не кажеш на никого, че си ме видяла, защото морето ще стане път и жените ще се мъкнат тук в усамотението ми.“ — „Моли се за мен, отче!“ — умолява го жената. „Ще се моля Богу, жено — отвърща отшелникът — да те забравя.“

Извърна се зографът и ни изгледа хитро.

— Какво ще рече това? — попита той. — Ще се моля Богу да те забравя...

Не разбрахме какво има предвид калугерът, мълчахме.

— Ще рече, че отшелникът е хлътнал по красивата жена и затова търси помощ от Господа, за да я забрави!

— И забравил ли я? — обади се приятелят ми и намигна на калугера.

— Забравят ли се тези неща? — отвърна той, но като видя, че старият отец Авакум го гледа свирепо, съжали за изтърваната дума и прехапа пълните си червени устни.

Манастир „Свети Павел“

Чудесна разходка с лодка до манастира „Свети Павел“. Морето прелива в хиляди цветове, бледосиньо, и зелено, и седефено. Надвиснали червени скали, алени като кръв, черни пещери и диви гълъби, и изведнъж гладки пясъчни ивици.

Приятелят ми днес беше в много хубаво настроение и лодката цяла се тресеше от гръмкия му смях. Казах му да се ядоса по китайски, и той с изумителна готовност изведнъж започваше да бълва яростно цял порой от фантастични китайски думи; а аз толкова се радвах, че лодката просто не ме побираше. „Влюби се сега по арабски“ — казвах му аз и той започваше с неудържима страст да прави любовни признания на някаква невидима арабка. И така, просто за миг, пристигнахме в корабостроителницата на „Свети Павел“ и поехме по каменистото нагорнище към манастира.

Ключарят беше кефалониец, хитър и шегаджия старик; седеше си по цял ден зад вратата и с една чекия дялаше от дърво малки, вика, христосчета и светийчета, и дяволчета, та да му минава времето. Изгледа ни хубаво-хубаво, засмя се.

— Какво търсите тука бре, серсеми пътници? — попита ни той.

— Идваме на поклонение, отче.

— На какво да се поклоните? С акъла ли сте си вие?

— На манастира.

— Какъв манастир?! Няма манастир, свърши! Светът е манастир; върнете се назад в света, за ваше добро ви го казвам!

Гледахме го със зяпнали уста; стана му, изглежда, жал за нас.

— Шегувам се — рече, — влизайте вътре; добре сте дошли!

Влязохме, загледахме килиите около двора; калугерът посочи с ръка:

— Няма го кошера на пчелите божи — каза той саркастично. — Ето ги килиите; някога в тях е имало пчели, които правели мед; а сега са се нагласили търтеи, и то с такова жило, че Господ да те пази от него! — добави той и избухна в смях.

Дума не обелихме, но сърцето ни се сви; дотолкова ли се беше изпразнил от святото си съдържание свещеният манастир, дотолкова ли калугерите бяха станали само празни черупки и свещената пеперуда бе отлетяла от тях!

Изкачихме се с натежали крака по каменното стълбище, което водеше към приемната; приятелят ми ме хвана съчувствено под ръка:

— Прояви търпимост — каза ми той, — не се притеснявай; душата ни да е добре, тя да не пропадне; защото, ако на този свят някои души пропаднат, целият свят ще пропадне; те са стълбовете, които го крепят. Малко са, но стигат.

Разтърси ме силно:

— Дръж се, горкичкият ми Мисолонги^[3]! — каза той и се засмя.

Влязохме в приемната; пет-шест важни особи, епитропите, седяха околоръст, скръстили ръце върху коремите си, по средата, елегантен, с черна къдрава брада, с женско лице, с бели ръце с копринено черно кепе, се беше нагласил игуменът. С голямо кокетство ни поднесе да му целунем ръка. Попита ни какво става по света и дали носим вестници.

— Ами какво става с Англия? — попита един от епитропите. — Какво става с Германия? Мислите ли, че ще има война?

— Дано да има — обади се един друг и намигна на съседа си, — та да строят мутрата на германеца.

Като чу тези думи, един пълен дългуч блъсна стола си и скочи прав.

— Германецът ще ги глътне като един залък всичките, и англичанина, и французина, и руснака, режа си главата! Германецът днеска е месията, той ще спаси света!

— Сядай дол, Германе! — обади се игуменът и постави бялата си ръка на устата, за да сдържи смеха си.

Обърна се към нас:

— Не го слушайте — каза ни той, — казват го Герман и затова е станал германофил, та братята го задяват.

Но тъкмо разговорът се беше подхванал, вратата се отвори с един ритник и вътре нахълта побеснял един кокалест дангалак, калугер, с пукната глава, кръв се стичаше по брадата и раздраното му расо.

— Игумене свети! — извика той. — Погледни, пребиха ме тези антихристи, защото гласувах за теб завчера на изборите!

Игуменът се изправи, целият преbledнял.

— Излез навън! — извика му той. — Не виждаш ли? Имаме гости!

Но калугерът не искаше да се махне; свали разпарцалосаното си кепе, от което капеше кръв:

— Ще го окача на иконата на свети Павел, та да види докъде е изпаднал манастирът му!

Епитропите се надигнаха разтревожени, подхванаха го с добро, калугерът се дърпаше, но полека-лека го измъкнаха навън. В това време и ние се възползвахме от случая, промъкнахме се сред калугерите и излязохме от приемната.

Слязохме на двора и мълчаливо закрачихме напред-назад. Ключарят ни зърна, разбра, заряза светийчетата и дяволчетата и дойде при нас сияещ.

— Не се косете, чада мои — каза той, — видяхте ли отец Инокентиос? Строшиха му главата, но не берете грижа, ще се оправи; не му е за първи път.

— Ама стават ли често такива работи в манастира? — възкликна приятелят ми. — Значи, и тук се промъква Лукавия?

— Ами че къде другаде искаш да се промъкне, момчето ми! Каквото и да направиш, той ще намери начин да се промъкне. Веднъж, разправят, имало един манастир с триста шейсет и пет калугери; всеки калугер имал три ризници и три коня: един бял, един червен и един черен. Обикаляли три пъти манастира, за да не пуснат Лукавия да влезе; сутрин с белите коне, по пладне — с червените, а вечерта — с черните.

— Е, и какво? — подметна отново приятелят ми. — Влязъл ли Лукавия вътре?

Хитрият калугер се засмя.

— Масали ли разправяш? — отвърна той. — Ами че тъкмо когато те обикаляли навън с конете, Лукавия бил вътре и седял на игуменския престол. Самият игумен!

— Виждал ли си го някога Лукавия, ключарю свети? — попита приятелят ми.

— Ами че как да не съм го виждал! Виждал съм го.

— Как изглежда?

— Къосе, закръглен, пухкав, дванайсетгодишен.

Замълча, погледна ни, намигна:

— Видяхте ли нашия свети игумен? Как ви се стори? Благословията му над вас!

Прихна да се смее и отиде да се свре отново зад вратата.

Пет-шест калугери ни наобиколиха и се мъчеха да ни накарат да забравим строшената глава на Инокентиос. Отведоха ни да се поклоним на светите мощи — кокали, и на Даровете на Влъхвите — злато, тамян и смирна, благоговейно съхранявани в сребърен ковчег. Накараха ни да се наведем да ги помиришем, от толкова века, а благоухаят, казваха ни те, чудо велико!

Когато излязохме на двора и останахме сами, ключарят ни направи знак, отидохме при него.

— Миришат, а? — каза ни той, като се хилеше. — Чудо велико! Ако им сипеш деколон, ще миришат на деколон, ако им сипеш пачули, ще миришат на пачули. Ако пък им сипеш бензин, ще миришат на бензин. Чудо велико, ви казвам! На какво миришеха днеска?

— На трендафил — каза приятелят ми.

— Е, сипали са им гюлова вода, значи!

Наведе се над дървото, което си дялаше, като се превиваше от смях.

— Хайдете сега, да не видят, че ви говоря, че ще си намеря белята; те ме вземат за щурав, аз ги вземам за шарлатани, всички ще ни вземе дяволът!

Манастир „Дионисиос“

Рано-рано се качихме на лодката и потеглихме за манастира „Дионисиос“.

Най-строгийт манастир в Света гора, казваше ни отец Венедихтос, лодкарят ни; колкото и кеф да имаш, не можеш да се засмееш, колкото и вино да изпиеш в този манастир, не можеш да се напиеш, а в двора са посадили едно лаврово дърво, и ако се взреш добре, на всеки лист ще видиш Христос разпнат.

С нас беше и един владика, който отиваше на пристанището, в Дафни, за да си замине.

— Цялата Вселена, отче Венедихтос — каза той, — е един кръст, и на него е разпнат Христос. Не само листата на лавровото дърво, ами и ти, и аз, и камъните дори.

Не се стърпях:

— А пък аз, да прощаваш, владико — казах, — винаги виждам Христос възкръснал.

Владиката поклати глава.

— Бързаш, бързаш, чадо — отвърна ми той, — ще го видим и възкръснал, Христос, само че след смъртта си; сега, докато сме живи, изживяваме разпятието.

Един делфин, съвсем близо до нас, изскочи от спокойното море. И гърбът му блесна, стегнат, гъвкав, целият само сила, на слънцето. Гмурна се отново, подаде се пак, заподскача радостно, цялото море беше негово; и неочаквано още един делфин се появи малко по-далеч, спуснаха се един към друг делфините, събраха се, заиграха, и изведнъж, навирили опашка, поеха един до друг, танцувайки.

Зарадвах се, протегнах ръка, посочих двата делфина:

— Разпъват го или възкръсва? — казах аз тържествуващ. — Какво ни казват двата делфина?

Но вече пристигнахме в манастира „Дионисиос“, владиката не свари да отговори.

Когато влязохме в двора, спряхме се изплашени; сякаш влизахме във влажен тъмен затвор със строг режим; наоколо ниски черни колони, а сводовете между тях — боядисани в тъмнопортокалово; и цялата стена покрита със страшни рисунки от Апокалипсиса — дяволи и адския огън, и развратни жени, от чиито гърди текат две широки струи кръв, и страховити змейове с рога... Целият садистичен ламтеж на Църквата да изплаши човека и да го отведе в рая не чрез любовта, а чрез страха.

Дойде архондарят, калугерът, който се грижи за посетителите, видя ни, че гледаме със страх рисунките. Разтвори тънките си жълти устни; видя ни добре облечени, загледани, в разцвета на младостта, и сякаш го обзе ненавист; разтвори жлъчните си устни, заговори:

— Блещете очи, не кривете мутрите си! Гледайте! Гледайте! Пълно е с огън и дяволи и развратни жени човешкото тяло; тези мръсотии, дето ги гледате, не са адът, това е вътрешността на човека!

— Човекът е създаден по образ и подобие Божие — възрази приятелят ми. — Той не е само тези мръсотии, а и нещо друго.

— Бил е! — изкрещя калугерът. — Бил е, но вече не е; душата, в света, в който живеете, е станала и тя плът. Грехът я е турил на гърдите си и я кърми.

— Какво да правим тогава, отче? — обадох се аз. — Няма ли спасителен изход?

— Има, има; но е тесен, тъмен и опасен; лесно не можеш да минеш.

— Кой е този изход?

— Ето го! — протегна ръка калугерът и посочи вратата на манастира.

— Не сме още готови — каза приятелят ми, когото думите на калугера бяха раздразнили. — По-късно, когато остареем, когато изветреем; от Бога е и плътта.

Жлъчна усмивка разцепи устните на калугера.

— Плътта е от Дявола — изкрещя той, — душата е от Бога, знайте това, пратеници на света!

Загърна се плътно в расото си, сякаш се боеше да не се докосне до нас, и изчезна под един боядисан в портокалово свод. Останахме сами сред двора.

— Хайде да си вървим — каза приятелят ми. — Няма го тук Христос, нали виждаш!

Две-три килии се отвориха, мършави като скелети калугери се подадоха, изгледаха ни, измърмориха нещо и отново затвориха вратите.

— Тук няма любов — каза пак приятелят ми. — Хайде да си ходим.

— Не ти ли е жал за тях? — отвърнах аз. — Какво ще кажеш, да останем тук няколко дни и да прогласим истинския Христос?

— На тези ли? Изключено! Загубена работа!

— Нищо не бива загубено; ако не се спасят те, ще се спасим ние, защото сме се заели с невъзможното.

— Ама сериозно ли говориш? — възкликна приятелят ми и ме погледна учудено.

— Ах, ако знаех! — отвърнах аз и изведнъж ме обхвана голяма печал. — Ах, ако можех! Сърцето ми казва: „Ако си истински мъж, остани тук, започни война!“ Но, уви, умът. Сатаната, не ме пуска!

Двама калугери се покуражиха, дойдоха при нас, поведоха ни и ни показаха манастира. Видяхме стенопис на великана свети Христофор, с глава на дива свиня, показаха ни и един грамаден негов зъб; накараха ни да се поклоним на дясната ръка на Продромос. В трапезарията — два яркочервени като пламъци серафима, със съвсем бели крака, стъпили на зелената земя, държат във всяка ръка по едно

изправено копие. Отляво, на стената, една Богородица седи между два ангела; от двете им страни яркозелени дървета, а по клоните им накацали птици; и зад всеки ангел — по един строен кипарис. Горе на свода — Бог Самодържец, а от устата му се проточва една панделка, и върху панделката — големи червени букви. Вдигнаха ръка калугерите, посочиха Самодържеца.

— Можете ли да разчетете какво казват буквите? *Обичайте се едни други*. И на суха тояга да кажеш тези думи, и тя ще цъфне; казваш ги на човека, не цъфва. Всички ще отидем в ада.

Гробището, простичко, прелестно, като балкон над морето, пет-шест дървени кръста, разядени от вятъра и солта.

Неочаквано цяло ято бели гълъби прелетяха над нас и поеха към морето; единият от калугерите размаха хищно ръце, сякаш искаше да ги улови; очите му се изпълниха с убийство и глад.

— Ех, бре, да имах сега една пушка! — измърмори той и скръцна със зъби от лакомия.

Свършваше вече поклонението ни. В навечерието на заминаването ни тръгнах по нагорнището сам, за да се изкача при суровите скитове сред скалите, високо над морето, в Каруля. Сврени в пещери, там живеят и се молят за греховете на света, далеч един от друг, за да нямат дори тази утеха, да виждат хора, най-строгите, най-светите отшелници на Света гора. Провесили са по една кошничка над морето, и лодките, които понякога се случва да минат оттук, се приближават и поставят в тях малко хляб, маслини, каквото имат, за да не оставят отшелниците да умрат от глад. Мнозина от тези сурови отшелници полудяват; струва им се, че са им израснали крила, хвърлят се в бездната и се пребиват; брегът долу е осеян с кости.

Сред тези отшелници живееше, в онези години, и прочутият със своята светост Макариос Спилеотис^[4]. Него исках да видя; от мига, в който бях стъпил на свещената планина, бях решил да отида да го видя, да му целуна ръка и да му се изповядам. Не греховете си, не мислех да съм извършил много дотогава, не греховете си, а сатанинското честолюбие, което често ме подтикваше да говоря дръзко за седемте тайнства и за десетте божи заповеди, и за желанието ми да си издълбая скрижали с мой Декалог.

Стигнах около пладне при отшелниците; черни дупки над бездната, железни кръстове, забити в скалите, един скелет излезе от една пещера, изплаших се; сякаш беше настъпило вече Второто пришествие и този скелет се беше надигнал от земята и не беше още успял да облече цялата си плът. Ужас и отвращение ме обзеха, и същевременно скрито възхищение, което не исках да си призная; не посмях да се приближа към него, запитах го отдалеч; протегна съсухрената си ръка, безмълвно, и ми посочи една тъмна пещера, високо горе, на ръба на пропастта.

Продължих да се изкачвам по скалите, остриите им ръбове раздираха дрехите ми, стигнах до пещерата. Наведох се да погледна вътре в нея; миришеше на пръст и на тамян, дълбок мрак; постепенно различих една стомничка отдясно, в една цепнатина на скалата, нищо друго; понечих да извикам, но тишината в този мрак ми се стори толкова свещена, толкова напрегната, че не посмях; като грях, като богохулство ми се струваше тук човешкият глас.

Очите ми бяха вече привикнали на тъмнината, и докато ги блещех и се вглеждах, някаква мека фосфоресценция, едно бледо лице, две мършави ръце се раздвижиха в дъното на пещерата и се чу нежен отпаднал глас:

— Добре дошъл!

Събрах смелост, влязох в пещерата, отправих се към гласа. Свит на кравай на земята, отшелникът беше вдигнал глава, и в полумрака различих лицето му, обезкосмено, разядено от бдение и глад, с празни очни дупки — грееше от неизразимо блаженство; косите му бяха изкапали, главата му лъщеше като череп.

— Благослови, отче — казах аз и се наведох да целуна костеливата ръка.

Известно време мълчахме; гледах ненаситно тази душа, която беше съсипала тялото си, то тежеше на крилете ѝ и не ѝ даваше да се качи на небето. Жесток звяр човекоядец е вярващата душа; плът, очи, коси, всичко му беше изяла.

Не знаех какво да кажа, откъде да започна. Като бойно поле след страшна сеч ми изглеждаше това съсипано тяло пред мен; различавах по него следите от ноктите и зъбите на Лукавия.

Най-сетне се престаших:

— Бориш ли се още с Дявола, отче Макариос? — попитах го аз.

— Вече не, чадо мое; остарях вече, остаря и той заедно с мен; няма сили; боря се с Бога.

— С Бога ли! — възкликнах изненадан аз. — И се надяваш да победиш?

— Надявам се да бъда победен, чадо мое; само кокалите ми останаха, те се опъват.

— Тежък е животът, отче; искам и аз да се спася, няма ли друг път?

— По-лек ли? — попита отшелникът и се усмихна съчувствено.

— По-човешки, отче.

— Има само един път.

— Как се казва?

— Нагорнище; да изкачваш по едно стъпало — от наситата към глада, от утолената жажда към жаждата, от радостта към мъката; на върха на глада, на жаждата, на мъката седи Бог. На върха на благоденствието седи дяволът; избери.

— Млад съм още; хубав е светът, имам още време да избира.

Протегна отшелникът кокалите на ръката си, докосна коляното ми, побутна ме:

— Събуди се, чадо мое, събуди се, преди да те е събудила Смъртта!

Потръпнах.

— Млад съм — повторих аз, за да си дам смелост.

— Смъртта обича младите; Адът обича младите; животът е малка запалена свецица, лесно угасва, опичай си акъла, събуди се!

Замълча.

— Готов ли си? — попита ме той след малко.

Обзе ме негодувание и инат.

— Не! — извиках аз.

— Дързост на младостта! Казваш го и се надуваш, не викай; не те ли е страх?

— Кого не го е страх? Страх ме е. Ами и твоя милост, отче свети, не се ли страхуваш? Гладувал си, жадувал си, страдал си, приближаваш върха на стълбата, вижда се вратата на рая; но ще се отвори ли тази врата, за да влезеш? Ще се отвори ли? Сигурен ли си?

Две сълзи се търкулнаха от ъгълчетата на очите му; въздъхна; и след малко промълви:

— Сигурен съм в добротата божия; тя побеждава и прощава греховете на човека.

— И аз съм сигурен в добротата божия; тя, значи, може да прости и дързостта на младостта.

— Тежко ни и горко, ако се осланяме само на божията доброта; тогава злото и добродетелта щяха да влизат прегърнати в рая.

— Нима мислиш, отче, че божията доброта не е толкова голяма?

И едва изрекох това и в ума ми проблесна нечестивата, може, но кой знае, може и пресвятата мисъл, че ще дойде време на пълното изкупление, на пълното помирение, ще угаснат пламъците на Ада, и Блудният Син, Сатаната, ще възлесе на небето, ще целуне ръка на Отеца и сълзи ще потекат от очите му: „Съгреших, прости ми!“ — ще извика той, а Отеца ще разтвори обятията си: „Добре дошъл — ще му каже той, — добре дошъл, сине мой; прости ми, че те измъчих толкова много!“

Но не посмях да изкажа мисълта си; заех се да му я кажа по заобиколен начин.

— Чувал съм да разправят, отче, че един светец, не помня вече кой, не можел да намери успокоение в рая. Чул Господ въздишките му, повикал го при себе си. „Какво ти е, че въздишаш? — попитал го Господ. — Не си ли щастлив?“ — „Как да бъда щастлив, Господи? — отвърнал му светецът. — Точно по средата на рая има един шадраван, който плаче!“ — „Какъв шадраван?“ — „От сълзите на осъдените на вечни мъки.“

Отшелникът направи кръстния знак, ръцете му трепереха.

— Кой си ти? — запита той с отпаднал глас. — Махни се отпреде ми, Сатана!

Прекръсти се отново три пъти, плю във въздуха.

— Махни се отпреде ми, Сатана! — отново изрече той, и гласът му сега беше укрепнал.

Докоснах коляното му, което се белееше голо в полумрака; ръката ми се вледени.

— Отче — казах му аз, — не съм дошъл тук, за да те изкушавам, не съм Лукавия; аз съм един младеж, който иска да вярва простодушно, без да пита, както е вярвал дядо му селянинът; искам, но не мога.

— Горко ти, горко ти, клетнико! Умът ще те погуби, себелюбието ще те погуби. Архангел Луцифер, когото ти защитавах и искаш да го спасиш, знаеш ли кога се е сгромолясал в ада? Когато се обърнал към Бога и казал: „Аз!“ Да, да, слушай, младежо, и си го набий това здравата в главата: едно-единствено нещо се наказва в ада, това „аз“. Проклето да бъде това „аз“!

Тръснах упорито глава:

— По това „аз“ човекът се различава от животното, не говори лошо за него, отче Макариос.

— По това се отличава от Бога. Първоначално всички неща били едно с Бога, щастливо слети в лоното му. Няма ни аз, ни ти, ни той; нямамо твое и мое, нямамо две неща, имало само едно; Едно, Единия! Това е рай, за който чуваш да разправят, няма друг; оттам сме тръгнали, за него си спомня и копнее да се върне в него душата; благословена да бъде смъртта! Какво е смъртта, мислиш? Едно муле, яхваме го и тръгваме.

Говореше, и колкото повече говореше, толкова повече лицето му засияваше; нежна, блажена усмивка се разливаше от устните му и се разстиляше по цялото му лице. Чувствах, че старецът потъва в рай.

— Защо се усмихваш, отче?

— Как да не се усмихвам? — отвърна ми той. — Щастлив съм, чадо мое, всеки ден, всеки час чувам тропота на мулето, чувам как Смъртта приближава.

Бях се изкатерил по скалите, за да се изповядам на този суров отстъпник от живота; но видях, че още е много рано; животът вътре в мен не се беше още изхабил, много обичах зримия свят, Луцифер блестеше в главата ми, не беше още изчезнал в ослепителното сияние на Бога. По-късно, казах си аз, като поостарея, като поотслабна, като поотслабне и Луцифер в мен.

Станах. Понадигна глава старецът.

— Тръгваш ли си? — каза той. — Хайде, на добър час; Бог с тебе!

И след малко добави, подигравателно:

— Много поздрави на света!

— Много поздрави на небето — отвърнах аз. — И кажи на Господа, че не сме виновни ние, той е виновен, задето е направил света толкова хубав.

Но не всички калугери бяха щастливи, не всички бяха уверени. Спомням си най-вече за един от тях, отец Игнатиос. Приказвахме си с приятеля ми вечерта, след като калугерите отиваха да спят, и ние двамата оставахме сами в приемната на манастира. Разговаряхме за големите си душевни тревоги, за пътищата, по които можеше да поеме човекът, за да стигне до Бога, и се мъчехме да придадем едно по-чисто съдържание на тази прекалено много употребявана дума от поповете. Веднъж, както си приказвахме, ще да е било вече полунощ, неочаквано от един тъмен ъгъл се разнесе задавен от вълнение глас:

— Да даде Господ да седя тук и вечно да ви слушам; друг рай не ща!

Беше отец Игнатиос, който ни беше слушал, сврян в полумрака; навярно не бе разбрал твърде добре какво казвахме, но го бяха развълнували думите Бог, любов, дълг, които непрекъснато се повтаряха в разговора ни, но най-вече тонът, пламът в гласовете ни; а може и бледината на лицата ни под светлината на газеничето.

Станахме приятели; от тази вечер той не се отделяше вече от нас; не говореше, слушаше; чувствах, че жадува да чуе една дума, която да бъде нещо по-различно от думите, които калугерите си казват помежду си. В навечерието на заминаването ни, той ме повика през нощта в килията си; приятелят ми беше уморен, спеше.

— Искам да ти се изповядам — каза ми той, — седни.

Даде ми едно столче, седнах. Гледах го под лунната светлина — рядката му, съвсем бяла брадичка проблясваше, черното му расо беше позеленяло от дългата употреба и лъщеше, протритото, потънало в мазнина; бузите му бяха хлътнали и цялото му лице бе прорязано от дълбоки бръчки, като изорана нива; веждите му бяха дебели, щръкнали, и закриваха вдлъбнатите черни очи. Миришеше на граниво олио и тамян. Из пробитите му груби обуца се подаваше палецът на десния му крак.

Калугерът поседя така доста време, без да продума; сякаш беше взел някакво решение, но след това се бе разкаял.

— Ради Христа Бога — изрече той най-сетне, — имай търпение, изслушай ме; и да не се развикаш, да не станеш да си ходиш, преди да свърша изповедта си; съжали ме.

Гласът му трепереше.

— Искаш ли едно кафенце? — попита ме той, сякаш искаше да отложи трудния миг.

Но без да дочака отговор, седна на сиромашкия си нар и стисна брадичката си, умислен и нерешителен. Стана ми жал за него.

— Отче Игнатиос — казах, — не се колебай; добър човек съм и разбирам от човешка мъка; говори свободно, та да ти олекне.

— Не е мъка — отвърна той и изведнъж старческият му глас укрепна, — не е мъка, радост е. Радост. Прокълната? Благословена? От години се мъча да проумея, не мога; затова те повиках, помощ искам; разбра ли?

И щом изрече тези думи, разтвори сърцето си, не се колебаеше вече, прекръсти се, и без да ме гледа, вперил очи в газеничето, което гореше срещу него, до иконата на Разпнатия, подхвана:

— Аз, чадо мое, години наред исках да видя Бога и не можех; години наред правех метани, но, погледни ръцете ми, мазоли са хванали, години наред виках — нека не видя, щом съм недостоеен, нека не видя Бога, но да мога поне да почувствам невидимото му присъствие, да изпитам радост и аз, па макар и за миг, да разбера, че съм християнин и че не са отишли нахалост годините в манастира. Виках, ридаех, постех, всуе, всуе! Не можеше да се отвори сърцето ми, та Бог да влезе в него; Сатаната го беше заключил и държеше ключовете.

Извърна се, погледна ме; повдигна вежди, за да ме види.

— Защо ти ги разправям всички тези неща? — възкликна той, сякаш се караше. — Кой си ти? Откъде си дошъл? Какво търсиш в Света гора? Защо ти имам доверие и искам да ти кажа това, което ще чуеш и което не съм споделил дори с изповедника си, и ми тежи, и ме повлича в ада? Защо? Защо?

Изглежда ме учудено и зачака отговор.

— Може такава да е волята божия — отвърнах аз. — Може да ме е изпратил в Света гора, за да те изслушам. Как искаш, отче Игнатиос, човешкият ум да знае кой път избира Бог, за да те облекчи от бремето, за което казваш?

Калугерът сведе глава, потъна известно време в размисъл.

— Може... може... — промълви накрая той.

Събра смелост, продължи, вече без да се запъва:

— Така, значи, години и години се мъчех и чувствах, че животът ми отива нахалост; с нищо не ми помагаха нито молитвите, нито постенето, нито уединението. Не е този пътът, започнах с ужас да се съмнявам аз, не е този пътът, който ще ме отведе при Бога. Друг е пътът, друг, но кой? И ето че веднъж светият игумен ми нареди да отида да надзиравам един метох, който манастирът ни имаше близо до Солун. Беше лятно време, по жътва, и трябваше да бъда там, за да не ни окрадват изполичарите.

Двайсет и една години не бях излизал от манастира, не бях виждал хора с деца, не бях чувал смях, не бях виждал жена. На полето беше голям пек; а аз бях горе-долу на четирийсет години. Затворен двайсет и една години, и сега вратите на затвора се бяха отворили и дишах чист въздух; бях забравил как децата се търкалят по земята и си играят, и как жените отиват със стомна на рамо на чешмата, и как младите, със стръкче босилек над ухото, пият по таверните. На вратата на метоха една жена кърмеше бебето си; за миг, да ме прости Господ, помислих, че е Дева Мария, и понечих да се наведа да я целуна. Казвам ти, двайсет години не бях виждал жена, сащисах се.

А пък тя, щом ме видя, закопча блузата си, прибра гърдата си и се наведе да ми целуне ръка.

— Добре дошъл, отче Игнатиос — рече ми тя, — благослови, отче.

Ама аз, не знам защо, се ядосах, издърпах ръката си.

— Не кърми така пред мъжете — извиках, — влез вътре!

Изчерви се, издърпа забрадката си и закри устата си; и без да каже дума, се прибра изплашена.

Затвори калугерът очи, навярно за да види пак прага, жената, разкопчаната блуза.

— И после? — обадох се аз, като видях, че калугерът се умълча.

— Тук започва нагорницето — отвърна калугерът, — надолницето, искам да кажа. Ще ме изслушаш, казахме, и няма да се развикаш; няма да станеш да си отидеш. Не съм виновен аз, Сатаната е виновен; ама и той не е виновен, всичко е от Бога дадено. И листенце от дърво, казва Писанието, да падне, той го откъсва; а още повече една душа... Това си казвам, за да успокоя съвестта си, но не се успокоява. През деня не се обажда, но през нощта се надига и ми вика: Ти си виновен!

Споменах ти за жената, която стоеше на прага и кърмеше. От мига, в който видях гърдата ѝ, не можах да намеря вече покой. Един велик отшелник, свети Антоний, казва: „Ако си постигнал покой и чуеш цвъртенето на врабче, в сърцето ти вече го няма предишния покой.“ След като, значи, цвъртенето на врабче може да развълнува сърцето ни, какво ли пък може да направи голата женска гръд! И не забравяй, бях влязъл в манастира съвсем млад и не бях познал жена. Какво разправам познал? Не бях докоснал жена! Какво да правя? Как да прогоня Сатаната? Ударих го на пост и молитва, взех гърбача, с който бият воловете при вършитба, бичувах яростно тялото си; бях станал целият само рани. Всуе пак, всуе! Само малко щом намаляваше светлината на газеничето, и виждах в полумрака да блести една бяла гърда. И една нощ видях страшен сън, още го помня и настръхвам.

Езикът му се заплете, устата му беше пресъхнала. Но аз бях безмилостен:

— Какъв сън? — запитах го аз.

Избърса потта от челото си, пое си дъх:

— Сънувах една бяла гърда, не тяло, не жена; дълбок мрак, и сред мрака една бяла гърда, и аз, залепнал на нея, с расото си, с кепето си, с черната си брада, суча...

Изсумтя като вол и замълча.

— И после? И после? — запитах безмилостно аз.

Ламтях да чуя всичко и това бе надвило добротата в мен. Не беше любопитство, беше дълбоко съчувствие към нещастния човек, който иска, иска, но не може.

— Защо настояваш, не ти ли е жал за мен? — каза калугерът и ме погледна умолително.

— Не — отвърнах, но веднага се засраших. — Да — казах, — жал ми е за теб и затова настоявам; ще видиш, щом го кажеш, и ще ти олекне.

— Имаш право... Да, да, щом го кажа, и ще ми олекне... Слушай тогава; тази жена, дето я видях първия ден на прага, ми донасяше всяка вечер паница ядене и купа вино, да се нахраня; но през последните дни не се и докосвах до тях; идваше на сутринта и ги прибираще; поспираше се за малко, сякаш искаше да ме попита защо не ям, но не посмяваше; ала една вечер, беше неделя вечер, жената не беше уморена от жънене по нивите, беше си отпочинала, беше си

измила косата и си беше облякла празничните дрехи — едно елече, помня, с червено взмо; беше горещо и си беше разкопчала малко ризата, та се виждаше един пръст от шията ѝ. Изглежда, че си беше намазала косата с дафиново масло, както имат обичай да правят жените по селата, и ухаеше. Не знам защо, но ми напомняше на църквата ни по Великден, когато я окичвахме с миртови клонки, а по пода пръсвахме лаврови листа; и целият въздух миришеше на лаврово дърво и възкресение.

Постави паницата и виното на масата, доби, кой знае защо, защото се беше изкъпала ли, защото си беше отпочинала ли? — и банята, и едно ухание, и едно разкопчано копче може да улесни Лукавия да съблазни човека! — доби, значи, смелост, и не си отиде нея вечер, позастоя се.

— Защо не ядеш напоследък, отче Игнатиос? — каза тя, а гласът ѝ беше изпълнен със съчувствие, с тревога.

И наистина, сякаш от много дни синът ѝ не беше сукал от нея и беше разтревожена; да не би да беше болен?

Не ѝ отвърнах; тя не си тръгваше; не си тръгваше, и знаеш ли защо? Млад си още и не знаеш; защото дяволът, дето е вътре в корема на жената, не спи; човърка.

— Ще отслабнеш, отче Игнатиос — обади се отново тя, — и тялото е от Бога дадено, трябва да го храним.

— Махни се отпреде ми, Сатана! — измърморих аз на себе си и не вдигнах очи да погледна жената.

И изведнъж изкресях, сякаш се задушавях:

— Махай се!

Изплаши се жената, тръгна към вратата. Но когато видях, че стига до вратата, хвана ме страх, че ще си отиде, спуснах се и я сграбчих за косата. Духнах газеничето, та Разпнатият да не гледа, угасна. Мракът е обиталището на Сатаната, и както я държах така за косата, взех, че я тръшнах на постелята. Ревях като бик; тя мълчеше; захвърлих забрадката ѝ и с един замах разкопчах изведнъж цялата ѝ блуза...

Колко години минаха оттогава? Трийсет? Четирийсет? Нищо не е минало; времето спря. Виждаш ли си някога времето да спре? Аз съм го виждал. Трийсет години вече разкопчавам блузата ѝ, и няма край това разкопчаване.

Задържах я до разсъмване, не я пусках да си отиде. Каква радост само беше това, Боже Господи, какво облекчение, какво възкресение! През целия си живот бях разпнат, нея нощ възкръснах. И още и това, най-страшното; то, струва ми се, и само то е моят грях, и затова те доведох в килията си, за да ми го обясниш; ето го и това, най-страшното: за първи път почувствах, че Бог идва при мен, и то с разтворени обятия. Какво чувство на признателност само беше това, какви молитви бяха през цялата оная нощ, чак до разсъмване! Как само се разтвори сърцето ми и Бог влезе в него! За първи път разбрах, Писанието ми го казваше, но това бяха само думи, за първи път в живота си, в безрадостния си, в нечовешкия си живот, разбрах колко всеблаг е Бог и колко е възлюбил хората; и колко им съчувства, щом е създал жената и ѝ е дал такава прелест, за да ги отведе по най-сигурния, по най-краткия път в рая. По-силна е жената и от молитвата, и от постите, и, Боже, прости ме, и от добродетелността.

Замълча. Изплаши се от думата, която бе изрекъл; хвърли боязливо поглед към разпнатия Христос и две сълзи се отърколиха от малките му, потънали сред вежди очи.

— Прости ми, Христе Боже! — изстена той и затвори очи, за да не гледа иконата.

Посъвзе се, отвори очи, погледна ме. Отворих уста да заговоря, не знаех какво да кажа, но не можех да понасям мълчанието; а и сълзите, които се стичаха от старческите очи, ме плашеха. Но не сварих да продумам, протегна ръка, сякаш искаше да ми запуши устата.

— Не съм свършил — каза той, — почакай... Като се съмна, жената стана бързо и се облече, отвори тихо вратата и си отиде; изтегнат по гръб на постелята, затворих очи и почнах да плача. Но тези сълзи не бяха като онези, които проливах в килията си, и дето бяха горчиви като отрова; тези бяха неизразимо сладки. Защото чувствах, че Бог бе влязъл в стаята ми и се бе надвесил връз възглавието ми; бях сигурен, че ако протегна ръка, ще го докосна; но не бях неверни Тома, нямаше нужда да изпъна пръст, за да го докосна. Жената, жената, а не молитвата, пак ще го повторя, не и постът, ми вдъхна тази увереност, доведе Бога в стаята ми, да е жива и здрава.

От нея нощ, вече трийсет-четирийсет години оттогава, седя и си мисля: има си хас и грехът да е дело божие? Знаем, знаем какво ще ми

кажеш, същото казват всички: да, сигурно, стига да се разкаеш! Но аз не се разкаях; казвам го открито, пък ако ще, Господ да запрати гръм да ме убие, не се разкайвам! И ако можеше да го сторя отново, пак щях да го сторя.

Свали кепето си, почеса се по главата, разпиляха се белите му коси и закриха лицето му. Помълча известно време замислен; чувствах, че се колебае дали ще продължи. Но накрая се реши:

— Или пък това, което сторих, не е грях? И ако не е грях, какво ще рече тогава първороден грях, и змията, и ябълката от забраненото дърво? Не разбирам. Затова те повиках. Ти можеш ли да разбереш? Затова те повиках. Не искам да умра, крепя се на два-три кокала само, не искам да умра, преди да разбера. Защо не говориш? И ти си се сащисал, струва ми се, чадо мое.

Какво да кажа? Дело божие ли е грехът? Този въпрос за първи път се поставяше пред мен и щеше да ме измъчва. Има ли, успоредно с пътя на добродетелността, и друг път, по-широк, по-равен, пътят на греха, който също да ни отвежда до Бога?

— Отче Игнатиос — отвърнах, — много млад съм още, не сварих да съгреша много, да страдам много, не мога да ти отговоря. Не искам да поставя за съдник ума си, нямам му вяра; нито пък сърцето си, нямам му и на него вяра. Единият осъжда всичко, другият прощава всичко. Как да се оправя? Умът казва: много по-приятен и удобен, отче Игнатиос, е пътят на греха, за който казваш, че те отвежда при Бога; не го приемам. Сърцето пък казва: не може да бъде Бог да е толкова жесток и несправедлив, да иска мъченичество, глад, нищета, унижението на човека; в дома му, значи, могат да влязат само луди и съсипани ли? Не го приемам това. Какво заключение да направим тогава, отче Игнатиос, след като мисля, че и двамата имат право?

Говорех и същевременно размишлявах в себе си, но не се разкривах: Нов Десетослов! Нов Десетослов! Но как щеше да подреди този нов Десетослов добродетелите и греховете, не можех да знам; само това повтарях и преповтарях в себе си: нов Десетослов! Много е нужен. Кой ще ни го даде?

Прозорчето на килията беше започнало бавно да светлее; в манастирския двор прозвучаваха мелодичните удари на дървеното клепало, което отиваше от килия на килия и канеше калугерите на утринната литургия.

Отец Игнатиос погледна прозорчето, изненада се:

— Съмна се — измърмори той, — съмна се...

Дотътри се до един ъгъл, наведе се, изохка, понеже го боляха бърбреците, взе едно шишенце с олио, пристъпи към кандилото, което висеше пред разпятието, и наля в него малко олио. Слабото пламъче се усили и освети лицето на Христос, жълто, печално, кръв се стичаше изпод трънения венец по челото и страните му.

Дълго време стоя така, втренчил поглед в него, калугерът, въздъхна. Обърна се към мен:

— Значи, така, не можеш нищо да ми отвърнеш? Нищо?

Гласът му беше подигравателен, така ми се стори. Бях станал от столчето, стоях до калугера, гледах и аз заедно с него Разпнатия. Бях уморен, спеше ми се.

— Нищо — отвърнах.

— Е, няма значение — каза калугерът и взе от ъгъла тоягата си, за да отиде на утринната литургия.

Застана отново пред иконата, за да ѝ се поклони; повехналото му изпито лице проблесна под светлината на кандилото; вдигна пръст, посочи ми Разпнатия:

— Този отговори — каза той.

В този миг на вратата на килията се почука.

— Отче Игнатиос... — чу се глас.

— Идвам, игумене свети — отвърна калугерът и дръпна мандалото на вратата.

Прелиствам пожълтелите Пътепис, нищо, значи, не е умряло, всичко е спяло в мен, и сега се пробужда и се измъква от овехтелите, полуизтрити страници и се превръща отново в манастири и калугери, в икони и море! И приятелят ми също се надига от пръстта, красив, какъвто беше тогава, в разцвета на младостта си, с омировския си смях, със синия си орлов поглед, с изпълнените си с песни гърди! Даде на хората повече, отколкото те можеха да поемат, поиска от хората повече, отколкото можеха да дадат, и умря самотен, тъжен, останала му бе само горчивата усмивка на една горда наранена душа. Падаща звезда, победила за миг мрака, и изчезнала. Така ще изчезнем всички,

така ще изчезне и Земята, но това не е никаква утеха; нито пък за този, който ни ражда и ни убива, никакво оправдание.

Четирийсет дни обхождахме Света гора, и когато, привършили вече обиколката си, се завръщяхме, в навечерието на Рождество Христово, в Дафни, за да си отидем, очакваше ни най-необикновеното, най-дръзкото чудо: посред зима, в една бедна градинка, един бадем беше цъфнал!

Сграбчих приятеля си за ръката, посочих му цъфналото дърво.

— Измъчваха сърцето ни, Ангеле — казах аз, — през цялото това поклонение, многобройни и сложни въпроси; и сега, ето отговора!

Приятелят ми впи сините си очи в цъфналия бадем; прекръсти се, сякаш се покланяше пред свята чудотворна икона, и известно време не продума нищо. След това изрече бавно:

— Иде ми наум — каза той — една песен; една много кратка песен, едно хайку.

Погледна отново бадема:

— *Казах на бадема: „Братко, поговори ми за Бога.“ И бадемът цъфна.*

[1] Кутия за кръст — бел.прев. ↑

[2] В църковната терминология така е прието да се нарича кръстът, на който е бил разпнат Христос. На гръцки този кръст се нарича, в буквален превод, „честно дърво“ — бел.прев. ↑

[3] Мисолонги — град в Гърция, прочут с героичната си, продължила няколко години съпротива, която гърците оказали срещу турците през Гръцкото освободително въстание (1821–1828). В този град е починал през 1825 г. Байрон, дошъл да се бори за свободата на Гърция — бел.прев. ↑

[4] „Макариос“ значи „блажен“, а „спилеотис“ — „пещерник“ — бел.прев. ↑

XX. ЕРУСАЛИМ

Когато останах сам, затворих очи: какво беше останало от Света гора? От толкова вълнения и радости, от толкова въпроси, които ни бяха измъчили, приятеля ми и мен, какво се беше избистрило? Какво отидох да търся в Света гора и какво намерих?

Старите рани от юношеската ми възраст, когато ми бяха разкрити двете страшни тайни, че Земята не е центърът на Вселената, и че човекът не е привилегировано създание, изцяло направено от божиите ръце, тези стари рани, които от няколко години бяха зараснали, отново се отвориха в Света гора; двата мъчителни метафизични въпроса: откъде идваме и къде отиваме? Христос даде един отговор, донесе някакъв балсам, изцери много рани, но можеше ли този балсам да излекува моите рани? За миг клепалото, утринната литургия, псалмопенията, иконите, чудният ритъм на отшелническият живот успокояваха тревогата ми; изживявах съвсем непосредствено борбата на Христос, и моята борба придобиваше смелост, сладост, надежда; но очарованието бързо се разсейваше и душата отново оставаше съвсем сама. Защо? Какво ѝ липсваше? Кой ѝ липсваше? Какво отиде да търси душата в Света гора и не го намери?

Мина време, полека-лека взех да се догаждам: бях отишъл в Света гора да търся това, което бях търсил през целия си живот: един голям приятел, един голям враг, не по моя ръст, по-голям от мен, да влезем заедно в борбата. Не жена. Не идея. Нещо друго. Някой друг. Това липсваше на душата ми, Той ѝ липсваше, затова ѝ идеше да се пръсне.

И този Някой — докато бях в Света гора, не разбрах това, покъсно го разбрах, — този Някой не го намерих в Света гора.

Нима това е плодът от цялото ми светогорско странстване?

Открих, докато обикалях Света гора, само един стар борец — такъв ми се стори в началото, — който протягаше изранените си ръце към минаващите калугери, а от босите му нозе течеше кръв. Бузите му бяха хлътнали от глад, през дрипите му прозираше мършавото му тяло.

Мръзнеше, а очите му бяха пълни със сълзи. Чукаше по вратите, никой не му отваряше, пъдеха го от манастир на манастир, кучетата тичаха подир дрипите му и лаеха. Една вечер го видях да седи на един камък, седеше загледан в пустото море. Скрих се зад една ела и задебнах; дълго време седя мълчаливо, и изведнъж не издържа повече и извика: „Лисиците имат къде да спят, а аз нямам къде глава да подслоня!“ Мълния проблесна в ума ми, познах го, спуснах се да му целуна ръка; от малко дете го бях обикнал, все тъй го обичах, затърсих го навсякъде, беше изчезнал. Седнах на камъка, на който беше седял той, стана ми жално. Ах, да можех да му разтворя сърцето си, за да влезе, да не обикаля без подслон, да не мръзне! Спомних си за философа Прокъл по времето, когато хората престанали да вярват и прогонвали олимпийските богове; Прокъл спял в една бедна къщурка, в подножието на Акропола, и неочаквано чул посред нощ, че се чука на вратата му, скочил на крака, изтичал да отвори; и видял Атина в пълно въоръжение, застанала на прага му. „Прокле — каза тя, — пъдят ме отвсякъде, дойдох да се приютя в челото ти!“

Да можеше по същия начин и Христос да се приюти в сърцето ми!

За първи път, след като се върнах от Света гора, осъзнах, че Христос обикаля гладен и без подслон, че се намира в опасност и че е дошъл сега ред на човека да го спаси.

Обзе ме огорчение, състрадание велико; не исках да се върна към спокойния живот и благоденствието, тръгнах отново на път, с дни вървах из македонските планини, открих едно жалко селце, сбутано, къщурки колиби, измазани с говежди тор, и стадо свине и деца, които се валяха заедно в калта. Мъжете ме гледаха намръщено, поздравявах ги, не ми отвръщаха, а жените, щом ме видеха, затваряха вратите.

„Добре съм тук — казах си аз, — селото е ужасно, и хората са ужасни, тук ще покажеш, душо моя, дали можеш да издържиш.“

Исках да измъча тялото си, не ми излизаше от ума изранения борец, реших да прекарам зимата в това село.

След дълги мъки успях да накарам един старик овчар да разбере, че не съм злодей, нито масон, нито луд, и се съгласи да ми даде под наем едно кътче в колибата си и да ми носи всеки ден по малко хляб и мляко. Дърва имаше в изобилие, седях пред огъня, бях взел със себе си само евангелието и Омир, и четях ту словата на обичта и смирението

на Христа, ту безсмъртните стихове на Патриарха на гърците. Бъди добър, миролюбив, незлобив; когато те зашлевят по едната буза, извърни се, за да те зашлевят и по другата; този живот тук на земята нищо не струва, истинският живот тук на земята нищо не струва, истинският живот е на небето — внушаваше единият. Бъди силен, обичай виното, жената, войната; убивай и сам загивай, за да държиш високо човешкото достойнство и гордост; обичай този живот тук горе на земята; по-добре роб и жив, отколкото цар на другия свят — внушаваше другият, дядото на Гърция.

Появяваха се някъде там в съзнанието ми ахейците с големите си носове, с тузлуци, с широки, корави като гъон ходила, с космати бедра, клинообразни бради, с мазни дълги косища, и целите смърдяха на чесън и вино. А Елена се разхождаше горе по стените, недокосната, безсмъртна; и сияеше пред светлината, непорочна, и само извитите ѝ ходила бяха потопени в кръв. А горе на облаците се бяха нагласили боговете, отдъхваха си, и за да им минава времето, гледаха как хората се избиват.

Наострях ухо тук в уединението си и слушах тези две сирени; чувах ги и двете, вкопчени в душата ми, и двете ме изкушаваха и не знаех в сянката на коя сирена да оставя костите си.

Навън валеше сняг, през прозорчето гледах как валмата падаха и покриваха грозотата на селото. Стада овце минаваха всяка сутрин и хлопките им ме събуждаха. Ставах, изкачвах се и аз заедно с тях по заснежените пътеки, разменях по някоя и друга дума с овчарите за сиромашията, за студа, за овцете, че измират. Никога не чух от устата им да се отрони радостна дума; все за сиромашията, за студа, за овцете, че измират...

Навън светът се беше покрил днес с дебела снежна пелена, селяните се бяха залостили в къщите си, от време на време в неподвижния въздух се чуваше подрънкването на мулешки звънец; селската камбана заби скръбно, някой беше умрял; през прозорчето видях как враните кръжаха изгладнели. Бях запалил огнището, топлината обгърна състрадателно тялото ми, като майка; почувствах се щастлив. И изведнъж вътре в мен избухна плач; сякаш радостта беше предателство и голям грях. Тих, отчаян, нежен плач, сякаш майка приспиваше умрялото си момче.

Не за първи път чувах вътре в себе си този плач; когато бях тъжен, стихваше малко, чувах го като далечно жужене на пчела, но когато бях радостен, избухваше неудържимо. Кой плаче вътре в мен? — виках аз изплашен. — Защо плаче? Какво съм виновен аз?

Беше се мръкнало вече; гледах огъня и сърцето ми се противеше, отказваше да подхване и то риданията; защо да ридая? Никаква скръб не потискаше душата ми, покой, топлина, селският въздух на къщата миришеше на градински чай и дюли, седях пред огнището и четях Омир, бях щастлив, бях щастлив, виках, какво ми липсва? Нищо не ми липсва. Кой тогава плаче вътре в мен? Какво иска? За какво съм му?

По едно време ми се стори, че някой почука на вратата; станах — никой. Небето беше съвсем ясно и звездите грееха като разжарени въглени; наведох се, огледах заснежения път под звездния светлик, за да различа човешки следи — нищо. Наострих ухо; едно куче, на другия край на селото, лаеше жално; навярно беше видяло Смъртта да кръжи над снега. Един стар овчар, здрав като кочан, дете ми се струваше безсмъртен, онзи ден беше паднал в едно дърво и днеска цял ден береше душа и цялото село кънтеше от гръмката му предсмъртна борба; сега беше утихнал; и единствено кучето му лаеше и го оплакваше.

„Умрял е навярно!“ — казах си аз и потръпнах.

Смъртта ме плаши, утешенията за втори пришествия и бъдещи животи не бяха успели да ме залъжат; а и все още нямах сила да посрещна Смъртта, без да се изплаша.

Потънах отново в Омир, сякаш търсех убежище на коленете на стария си дядо; започнаха отново да се носят като вълни безсмъртните стихове и да се разбиват в слепоочията ми; чувах, отвъд вековете, грохота на боговете и хората, които се биеха с копия, виждах Елена да крачи бавно горе по стените на Троя, сред старците, и се мъчех, гледайки я, да забравя; но умът ми беше все при Смъртта. Ах, де да беше — мислех си аз — сърцето човешко всесилно, та да се пребори със Смъртта! Да беше като Мария Магдалена блудницата, да възкреси любимия покойник!

Сърцето ми се сви; ах, да успея и аз да го възкреся, та да ми олекне! Чувствам, че този, който лежи още мъртъв вътре в мен, той плаче; мъчи се да се надигне, но не може без помощта на човека; и затова много ми се сърди. Как да го спася, за да се спася?

Дядо ми щеше да се качи на корсарския си кораб, да заварди някои проливи, да налети на турските кораби, без да прави разлика между евреи-разпъвачи и турци; така щеше да си изкара яда и да му олекне. Баща ми щеше да яхне кобилата си, щеше да се нахвърли и той върху неверниците, щеше да се завърне вечерта от боя и да постави в домашния си иконостас, под иконата на Разпнатия, окървавените чалми на християнските изедници; така щеше да му олекне и на него и щеше да почувства как в сърцето си възкресява, по свой си начин, Христос. Воин беше баща ми, а войната беше неговият си път да избави другите и сам да се избави.

Какво трябваше да направя аз, недоносчето на рода ни?

В Крит, във високите планини, рядко, но се случва да се роди в някое семейство на хали и един кекльо; старият му родител току го мери и премерва с око, не може да проумее — как, по дяволите, от утробата му е излязло това шкарто? Повиква да се съберат другите ламии, дето е родил, синовете си, да видят какво да правят. „Резили рода ни — ръмжи старият, — какво да го правим бре, момчета? За чобанин не става: къде ти да скочи той сред чуждите стада и да краде! За боец не става, жал го е да убива; резили рода ни, да го направим даскал.“

Аз, уви, бях даскалът на рода ни. Защо да се противя? Трябва да се реша; колкото и да ме презират прадедите ми, имам си и аз своите оръжия, ще се бия с тях.

Валеше сняг; Господ състрадателно покрива със снега грозотиите на света; дрипите, които висяха по плетището на македонската ми бедняшка колиба, в която живеях, се бяха превърнали в скъпи бели кожи, и всички изсъхнали магарешки тръни бяха цъфнали. От време на време долиташе плачът на някое бебе, лаят на някое куче, някой човешки глас, но веднага всичко отново утихваше и се чуваше само гласът божи — тишината.

Хвърлих един пън и наръч лаврови съчки в огъня, та да зауша въздухът, наведох се отново над Омир, но умът ми не беше вече при ахейците и троянците и боговете на Олимп, слънчевото видение изпърха пред очите ми и изчезна; и в дълбините на душата ми отново прозвуча плач.

Лежеше вътре в гроба, чакаше учениците му да се спуснат да повдигнат надгробната плоча, да се надвесят в мрака, да го повикат; и

той щеше пак да се качи на земята; но никой не идваше, беше му станало мъчно и сега плачеше.

Гледах как пламъците на огъня угасваха, виждах как Апостолите се събираха страшно изплашени в една мансарда. „Умря, умря Рави^[1]!“ — и чакаха да се мръкне, за да се махнат от Ерусалим, да се пръснат. И само една жена се изправи, и отхвърли смъртта, в нейното сърце Христос беше възкръснал; боса, рошава, полугола, рано-рано изтича на гроба. Беше сигурна, че ще види Христос, и го видя, беше сигурна, че Христос е възкръснал, и го възкреси. „Рави мой!“ — извика тя, и Рави чу в гроба си нейния глас, изправи се и се появи в утринната светлина, като пристъпваше по пролетната морава.

Главата ми се изпълни с видението на възкресението; лека, много приятна треска налегна клепачите ми, а кръвта ми заби силно в слепоочията. Когато задуха силен вятър, как облаците се разпръскват, сливат се отново, преобразяват се, превръщат се в хора, в животни, в кораби, така и сега в мен, както си седях наведен към огъня, умът ми духаше и виденията в мен се разкъсваха, видоизменяха се и приемаха човешки лица, обгърнати от копнеж и вятър. Но скоро и тези лица щяха да се разлеят и да се разсеят като колелца от дим в главата ми, ако не бяха дошли, отначало плахо и колебливо, а след това все по-напористо и уверено, словата, за да закрепят незакрепимото. Разбрах; семенният вятър, който вееше в недрата ми, бе вързал плод, превърнал се бе в зародиш и сега риташе, за да излезе.

Взех перото и започнах да пиша, за да ми олекне; да родя.

Не започнах от началото; най-напред се появи, нетърпелива, с разпуснати коси, обляна в сълзи, Магдалена; беше скочила, още преди разсъмване, от сън, навярно беше сънувала Рави и като птицеловец, който примамва птиците, започна да го зове:

*Ах, колко е хубаво това, не мога
да се надигна от сладостта на този въздух!
Стани, сърце, и почукай на земята да се разтвори!
Потръпват като криле пръстените ми плещи,
но ох! — тялото тежи, а все още не се съмва!*

*Не бързай, душо моя, ще се облека, ще тръгна;
ето, обличам се като невеста, накичвам се и
обагрям*

*дланите и ходилата с къна, очите си
с разрежено чернило и сключвам с бенка веждите.
Как, като земна любов, тупа нежно гърдите ми
великото небе и приемам сведена,
с ридание, с радост, като човек Словото.*

*И по потъналата вече в цветя пътека ще стигна
до скъпия ти гроб, и като жена,
която любимият е изоставил, ще обгърна
нежните ти колене, Христе, за да не ми избягаш...*

И ще говоря и ще държа коленете ти...

*И ако всички се отрекат от теб, Христе, не ще
умреш;*

*защото в пазвата си нося живата вода
и ти я поднасям и се изкачваш отново горе
на земята и вървиш с мен из нивята;
и ще пея като влюбена птица, която
на отрупаните със сняг клони на бадема кацва
и в захлас издигнала човка
нагоре към небето, пее, докато цъфне клонът!*

Не можех вече да спя, бързах; бързах, след като за миг образите се бяха закрепил, да сваря да ги закрепя със сигурни слова — Апостолите, Магдалена, Христос, мъглата, която се превръща в тяло, лъжата, която става истина, душата, която кацва на най-високия клон на надеждата и пее...

След няколко денонощия ръкописът на цялата трагедия беше на коленете ми и аз го притисках здраво, както майката новородения си син.

Бяха започнали Великите пости, приближаваше Великден; разхождах се сред нивите, светът беше станал рай, земята потънала в зеленина, блестяха на слънцето снеговете на Олимп; лястовиците бяха

дошли и тъчеха като совалки във въздуха по стана на пролетта, малки бели и жълти полски цветя повдигаха с главичката си пръстта и излизаха и те на слънце, да видят горния свят. Някой навярно повдигаше надгробния камък от земя върху тях и те възкръсваха. Някой, кой? Сигурно Бог, безбройни бяха образите му, ту цвете, ту птичка или лозова фиданка, ту жито...

Разхождах се сред цъфналите нивя и някакъв приятен шемет въртеше около мен времето и местността; не беше Гърция това, стори ми се, че вървя из Палестина, и различавам, пресни още, следите, оставени от нозете на Христа по бухналата пролетна пръст, а около мен се извисяват свещените планини, Кармил, Гелбое, Табор. И това, което изскочи из пръстта и се извиси цял бой, не е жито, нито пък това са червени анемонии, а Христос — той изскочи от гроба, и кръвта му е това...

Веднъж попитали равина Нахман: „Какво имаш предвид, когато проповядваш да отидем в Палестина? Палестина навярно е само една идея, един далечен идеал, който някога душата на евреите трябва да достигне.“ Нахман се ядосал; забил тоягата си в земята: „Не, не! — извикал той. — Когато казвам Палестина, имам предвид камъните, тревата, пръстта на Палестина. Палестина не е идея, а камъни, и трева, и пръст; там трябва да отидем!“

Там трябва да отида! Да видя и да докосна топлата снага на Палестина, а не да ѝ се радвам само с въображението си, обикаляйки из планините и полята на Гърция. Да подишам въздуха, да походя по земята, да докосна камъните, където е дишал, ходил и докосвал и Христос; да тръгна по кървавите следи, белязали преминаването му сред хората. Да замина! Може би там ще намеря това, което напразно търсех в Света гора!

В главата ми отново повя вятърът на странстването; докога този вятър ще вее в главата ми? Да даде Господ, докато умра! Каква радост е само да се откъсваш от сушата и да заминаваш! Да срязваш въжетото, с което си вързан за сигурността, и да заминаваш! Да гледаш назад и да виждаш как планините и любимите ти същества се отдалечават!

Наближаваше Страстната седмица, из целия християнски свят щяха да разпнат Христа, отново щяха да се отворят петте безсмъртни рани и сърцето, Магдалена, отново щеше да дойде да се пребори със смъртта. Какво щастие е сърцето ти да е още като на дете и да страдаш

през тези дни, да не можеш да ядеш, да не можеш да спиш, да отиваш на бденията и сълзите ти да текат, като виждаш как горе на кръста се гърчи тялото на твоя Бог, отрупано с лимонови цветчета! И прозорците на църквата да са разтворени, и пролетта да навлиза в нея! И да обичаш една девойка, и тя да е първата ти любов, и да сте се наговорили да се срещнете при нозете на Разпнатия, за да му се поклоните заедно, по пладне на Велики петък. И да трепериш, защото си още прекалено млад и мислиш, че вършиш грях, задето устните ти се сливат с устните на жената над божието тяло.

Затворих Омир, целунах ръка на безсмъртния Дядо, но не посмях да вдигна глава да го погледна в очите; срамувах се и се боях от него, защото съзнавах, че в този миг го предавах, изоставях го и вземах със себе си големия му враг, Библията.

Небето не се беше още пробудило, нито земята; само горе на един покрив един петел изпъваше шия към слънцето и викаше да се подаде вече, твърде много продължи нощта, слънцето.

Открехнах полека, като крадец, вратата, сякаш се страхувах да не ме чуе старият Дядо, и поех към пристанището, за да замина. Цели тълпи жени и мъже бяха слезли от селата, да се качат на кораба, за да отидат и те в Палестина, да се поклонят на Божи гроб. Никога няма да забравя онази привечер на заминаването: каква мекота, каква сладост, какво съчувствие! Ръмеше, тихо, жалостиво, и ако човек вдигнеше глава да погледне небето, щеше да види божието лице обляно в сълзи.

А вътре в кораба, на палубата, застлани шарени черги и омазнени юргани, цяла сюррия старици разтварят кошниците си и дъвчат, въздухът мирише на тарама и кромид. По средата един румен старец, с дълги сиви коси, четеше на висок глас, монотонно като псалм, поклащайки се от кръста нагоре, синаксара на Христос — живота му, страданията му, как Женихът небесен отишъл в Ерусалим, после как изяли горчивата Тайна вечеря, как ученикът предател си тръгнал бързо, и как Исус се изкачил на Елеонската гора и потта се стичала по челото му *яко капли крове...*

Всички тези женици с черни чембери слушаха с набожно умиление, поклащаха глава, въздишаха и все тъй си дъвчеха кротко, безшумно, като овце. Бог отново се превръщаше в човек, отново го разпваха в наивните сърца и отново спасяваше хората. Един младичък

овчар, с гръб към жените, даваше ухо, както си седеше наведен и дълбаеше с чекия, на върха на гегата си, птича глава.

И когато изведнъж, изгарящ от непоносима жажда, Христос извика: „Жаден съм!“, една съвсем млада женица, закръгленичка, скочи възбудено и изпищя: „Детето ми!“ А аз се развълнувах, като чух покъртителния майчин вик на жената, която наричаше и Бога дори свое дете.

Бяхме оставили вече зад нас Егея, навлизахме в Изтока. Вдясно от нас, невидима, Африка, вляво, на хоризонта от море и небе — Кипър. Морето искреше, жарко, две пеперуди запърхаха над въжетата, една малка лакома птичка, която ни следваше, се стрелна и изяде една от пеперудите. Една девойка, бледа, деликатна, нададе вик, един мъж каза: „Оставете, така трябва. Какво си мислите, че е Бог? Някоя деликатна дама ли?“

Наближавахме напечената от слънцето страна, където някога си, от една бедняшка къщурка в Назарет бе изскочил пламъкът, който бе изгорил и обновил човешкото сърце. Както преди две хиляди години, така и днес животът отново е в процес на разложение; но проблемите, които разбиват днес равновесието на ума и сърцето, са по-сложни и разрешаването им по-трудно и кърваво. Тогава се намерило едно просто благо слово и спасението дошло на земята като пролет; по-просто, по-благо слово няма. Кой знае? Може би то и днес ще ни спаси. Затова отиваме сега в Ерусалим, за да чуем отново сина на Мария.

Нощта се беше спуснала, легнах да спя, но долу, в трюма, беше избухнала голяма препирня, дадох ухо. Един човек, навярно млад, ако се съдеше по гласа му, разобличаваше разпалено безчестието и несправедливостта на съвременния икономически и обществен живот — народът гладува, големците трупат богатство, жените се продават, поповете не вярват; тук, на този свят, са и катранът, и раят, тук трябва да намерим правда и щастие, друг живот няма. Разнесоха се гласове: „Да, да, прав си! Огън и сеч!“ Само един, познах го по напевния му глас, дяконът, който пътуваше с нас, понечи да възрази; но гласът му бе заглушен от викове и смях.

Понадигнах се от възглавницата си и жадно се заслушах; като нов вид катакомби ми се стори трюмът на кораба, където пак се бяха събрали съвременните роби и заговорничеха отново да разтърсят

света. Изплаших се. Отивахме да се поклоним на благия познат образ на Бога, на смирения, мъченическият, изпълнен със задгробни надежди образ; жениците му носеха просфора, свещи, сребърни дарове, сълзи и молитви; невярващите, горе в първа класа, бяха безгрижни, говореха за политика или спяха; а долу, в дъното на трюма, носехме страшен подарък — семето на една нова, още неоформена, опасна космогония.

Един свят, свещен, обичан, беше в опасност; друг свят, суров, изпълнен с кал и плам, изпълнен с живот, се възправяше из пръстта и из човешкото сърце; завладяваше всички кораби, сврян в трюмовете, и пътуваше.

На сутринта започна да се очертава, в далечината, сред млечната мъгла, Обетованата земя. Отначало — само една линия на хоризонта от море и небе; после ниските планини на Юдея, първоначално сиви, след това прозрачно сини, и накрая изчезнаха, потънаха в силната дневна светлина. Стариците се надигнаха, прибраха вързопите си, привързаха черния чембер на главата си и започнаха да се кръстят и да плачат.

Пясък, горещи градини, мазни мургави жени, египетски смокини, финикови палми... Автомобилите се задъхват, когато се изкачват към свещения град. И изведнъж сърцата затуптяват силно; крепостни стени, бойници, крепостни врати; бели джелебии, миризма на бахар, тор и гнили плодове, диви гърлени гласове, като привидения изскачат из пръстта всички убити пророци, камъните оживяват и викат окървавени. Ерусалим.

Не искам, не смея да си припомня онази Страстна седмица. Надеждата, предателството, саможертвата, викът: „Господи, Господи, защо ме изостави?“, цялото трагично премеждие на човека се разкри напълно през тези седем дни. Не Христос, а човекът — всеки справедлив, всеки чист човек — беше предаден, бит, разпнат, а Господ не му подаваше ръка за помощ. И ако не беше топлото сърце на жената, щеше да го остави да лежи там в гроба, вечно. Спасението на човека зависи от нещо съвсем малко, от един вик на обич.

От нощ на нощ стигнах до святото утро на Великден. Храмът на Възкресението бръмчеше като някакъв огромен кошер; миришеше на пчелен восък и на човешка пот от бели, мургави и черни мишници. Под сводовете на храма мъже и жени бяха преспали в очакване на

космогоническия миг, когато от Гроба Христов щеше да изскочи свещената светлина. Джебзетата с кафе врят пред светите икони, майките разкриват гърдите си и кърмят бебетата си. Тежка смрад на вкиснато, на восък, на шарлан, арапките са си намазали косите с лой, а лойта се разтапя и те вонят като овце; а пък от арапите лъха непоносимо на пърчовина.

На вълни на вълни пристигат поклонниците; храмът прелива от народ, едни са се покатерили на колоните, други са се покачили на седалките, трети са се провесили от женското отделение. Разпалени, възбудени, погледите са се впили в средата на църквата, в малкия балдахин, откъдето сега ще изскочи свещената светлина. Арапи, с фесове, с пъстроцветни джелебии, с възпалени гурелясали очи, бедуини, абисинци, всички човешки раси викат, смеят се, въздишат, един младеж припада, вдигат го целия вдървен и го изнасят на двора; един поп маронит, стар, слаб, със снежнобяло расо и червен пояс, се строполява на плочите с пяна на уста.

Изведнъж множеството притихна; въздухът се изпълни с пламтящи очи; целият в позлата, патриархът се появи и влезе сам под свещения балдахин в средата на църквата. Майките вдигнаха на рамене децата си, за да видят, фелахите стояха със зяпнали уста; секундите капеха, гъсти, върху главите; атмосферата се натегна, запраця като кожа на тъпан. И ето, някакво сияние изскочи от свещения балдахин и патриархът излезе с дебел сноп запалени бели свещи. Светкавично, от основите си до върха, храмът се изпълни с пламъци; всички, с бели свещи в ръка, се бяха спуснали към патриарха да вземат от светлината; слагаха ръцете си в пламъка и си търкаха след това лицето и гърдите; мъжете започнаха да танцуват, жените пищяха; всички се втурнаха с крясъци към вратата, за да излязат.

Храмът се опразни; като някакъв екзотичен сън ми се стори цялата тази страшна врява, изпадналата в изстъпление тълпа и пъстроцветните дрипи; но като се наведох към плочите на църквата, се уверих, че цялото това ориенталско зрелище беше действително, защото върху плочите видях безспорните следи на екстаза: портокалови кори, маслинови костилки и строшени бутилки.

Излязох на двора, на чист въздух, да си поема дъх; да се махна, закопнях да тръгна по отсрещните пусти, съвсем голи планини, да вървя, да вървя и да виждам само слънцето, луната и камъните.

Защото, докато около мен вилнееше масовото опиянение и вярващите тичаха като обезумели и крещяха, и заповядваха на Христа да излезе от гроба, сдържах се и не давах на сърцето си да се опияни; и душата, като тялото, е също срамежлива и не се съгласява да се разголи пред тълпата. Но щом останах сам, завиках — да се махна, да се махна, да отида в пустинята, там като изгарящ вятър вее Бог, ще се разголя да ме изгори.

„Стрино Душа — каза Бог, — не си отивай, остани.“ — „За какво съм ти, Господи?“ — „Искам, стрино Душа, да се разголиш.“ — „Господи, как искаш от мен такова нещо? Срам ме е.“ — „Стрино Душа, между нас не трябва да има нищо, което да ни разделя. Дори и най-лекият воал; така че трябва, стрино, да се разголиш.“ — „Ето ме, Господи, разголих се; вземи ме!“

Пеех в себе си тези вечни слова на влюбената в Бога душа и поех към Мъртвото море; копнеех да видя ямата, която бяха изровили при пропадането си двата грешни града. Сиви, жълти, розови скали, жестоко, жарко слънце се сипеше върху тях и те димяха; от време на време изгарящ полъх появаше и изпълваше и устата ми, и душата ми с пясък; камъните бяха нажежени, никъде никакво цвете, нито капка вода, нито една пойна птичка, която да зачурулика за „добре дошъл“ или да освирка минувача; над мен висеше само Бог, като меч.

„Не е това Христос — мислех си аз, потръпвайки, — не е това сладкодумният син на Мария; това е страшният човекоядец Йехова; един търсех, друг намерих; как да се измъкна от мрачните непроходими кръгове на мълчанието му?“

Колкото по-навътре навлизах в пустинята, толкова повече главата ми се разпалваше, виках на Господа да се покаже, да ми заговори. Нали той ме беше сътворил човек? Нали човек значи животно, което пита? Питам и аз тогава, нека отговори. „Господи — изповядвах му се аз тихо сред нажежения въздух, — Господи, труден час преживявам; какво да правя? Сложи в устата ми един разжарен въглен, едно слово; простото слово, което докарва избавлението; затова се спуснах в този кладенец, аз, заслепената от светлината птица, за да те срещна; покажи се!“

Чаках, чаках, никой не отговори.

Още от малко дете, от времето, когато в двора на бащината си къща четях житията на светците, изгарях от копнеж да стъпя на тази

земя, по която сега вървах, и по камъните, по които бе стъпвал Христос, и да чуя гласа му. Винаги съм искал да му кажа нещо, и сега искам да му кажа нещо, няма ли да се съжали над мен? Ще отговори! Светът се върти и мени проблемите си, тревогите си, титаните си; може би Христос има да каже нещо ново, което да изцери новите рани; да придаде нов образ, по-мъжествен, на любовта.

Говорех си сам и вървах; дишах въздуха на пустинята, направен от пламъци и пясък, въздуха, който бяха дишали и поемали в недрата си и пророците; и изведнъж, когато вече достигах дъното на фунията, блесна, пепеляво, неподвижно, като разтопено олово, пълно с гъста, лепкава, смолиста вода, Мъртвото море; и от него, синьо-зелена, поемаше към Палестина, сред тръстики и солянки, река Йордан. Цялата тълпа мъже с дълги ризи се кръстеха, един поп, застанал на брега, пееше псалми, а те джапаха в светената вода и ставаха хаджии.

На брега на реката имаше една изплетена от тръстики кръчма; стар, пресипнал грамофон мяукаше арапски маанета, а дебелият кръчмар, с потънала в мазнина джелебия, пържеше дробчета и ръмжеше, акомпанирайки грамофона.

Ускорих крачките си, поех по отровеното крайбрежие на Мъртвото море, навлязох отново в пустинята. Възбуден, напрегнат, погледът ми се впиваше в мъртвите води, сякаш се мъчеше да различи в дълбините им потъналите градове близнаци. И докато се взирах, жълта мълния проряза ума ми и видях: някакво всемогъщо стъпало бе преминало гневно отгук, стъпкало бе двата града, Содом и Гомор, и ги бе потопило. Сърцето ми се сви; някое всемогъщо стъпало ще стъпче един ден и нашите Содом и Гомор, този свят, който се смее, гуляе и забравя Бога, ще се превърне и той в Мъртво море. Така, в края на всеки срок, минава и стъпква преситените, прекалено умните градове стъпалото божие.

Изплаших се; като Содом и Гомор ми изглежда понякога и днешният свят, малко преди да стъпи върху него Бог; ето, като че ли се чува как страшното стъпало иде.

Спрях се върху един нисък пясъчен хълм и дълго време гледах прокълнатите води и се мъчех да измъкна от смолистите им недра двата прелестни греховни града. Да блеснат за миг под слънцето, да сваря да ги видя, да премигна и да изчезнат.

Като две блудници се бяха изтегнали край брега на реката Содом и Гомор и се целуваха; съединяваха се мъже с жени, жени с жени, мъже с кобили, жени с бикове. Ядоха и преядоха от Дървото на Живота; ядоха и преядоха от Дървото на Познанието; строшиха свещените си статуи и видяха: дърво и камък; строшиха идеите и видяха: пълни с въздух. Пристъпиха съвсем близо до Бога и казаха: „Този бог е син на Страх“, и престанаха да се боят. Написаха с дебели жълти букви над четирите градски врати: ТУК НЯМА БОГ. Какво значи няма бог? Няма юзда за инстинктите ни, няма отплата за доброто и наказание за злото; няма добродетел, срам и правда; ние сме разпасани кучета и кучки.

Ядоса се Бог, повика Авраам:

— Авраам!

— Заповядай, Господи!

— Авраам, вземи овцете, камилите, кучетата, робите, робините, жена си, сина си и тръгвай! Тръгвай, взех решение.

— Взех решение, Господи, в твоята уста ще рече: ще убия!

— Прекалено много се възрадваха сърцата им, прекалено много дързък стана умът им, прекалено много се издуха коремите им, не мога да ги понасям вече! Градят къщи от камъни и желязо, сякаш са безсмъртни; издигат пещи, палят огън и топят метали; разпространих аз проказа по лицето на земята, пустинята, така исках! А хората там долу, в Содом и Гомор, поливат, торят, преобразяват пустинята и я превръщат в градина... Води, желязо, камъни, огън, безсмъртните стихии станаха техни роби. Не мога да ги понасям вече; ядоха от Дървото на Познанието, откъснаха ябълките, ще умрат!

— Всички ли, Господи?

— Всички; не съм ли всемогъщ?

— Не, не си всемогъщ, Господи, защото си справедлив; не можеш да бъдеш несправедлив, нито нечестен, нито неразумен.

— Какво е справедливо и несправедливо, какво е честно и нечестно, логично и неразумно, какво знаете, вие, червеи, направени от пръст, хранени с пръст, дето се превръщате отново в пръст? Като бездна е волята ми; ако можехте да я видите, щяхте да изпаднете в ужас.

— Господар си на земята и небето, държиш живота и смъртта в една длан и можеш да избереш; а аз съм едно червейче; пръст и вода,

но ти духна връз мен, и на пръстта и водата им покара душа, ще говоря! Хиляди души ядат и пият, и се смеят, и се присмиват, и се шарят в Содом и Гомор; хиляди умове там долу се издуват като змии и изхвърлят отровата си към небето, и съскат; ала ако сред тях се намират, Господи, четирийсет праведници, ще ги изгориш ли?

— Имена искам! Кои са тези четирийсет души?

— Нека са двайсет, двайсет праведници, Господи!

— Имена искам! Разпервам пръстите си, броя.

— Нека са десет, десет праведници, Господи? Нека са пет?

— Авраам, затвори безсрамната си уста!

— Господи, милост! Не си само справедлив, ти си и добър. Тежко и горко, ако беше само всемогъщ; тежко и горко, ако беше само справедлив; светът щеше да загине. Но ти си и добър, Господи, и затова светът може и все още се държи във въздуха.

— Не коленичи, не протягай ръце, за да обгърнеш коленете ми; нямам колене! Не започвай да ридаш, за да докоснеш сърцето ми; нямам сърце! Аз съм черен, монолитен гранит; никоя ръка не може да ме разцепи; взех решение: ще изгоря Содом и Гомор!

— Не бързай, Господи; защо бързаш, когато искаш да убиваш? Открих!

— Какво откри, червейче, като човъркаш пръстта?

— Един праведник.

— Кой?

— Синът на брат ми Харан, Лот.

Както стоях неподвижно на пясъчния хълм, почувствах как слепоочията ми забучаха. Чувах вътре в себе си как гласът на Бога и гласът на човека се бореха; по едно време ми се стори, че въздухът се сгъсти и пред мен застана, суров, с дълга брада, бос, с един изправен пламък на челото, Лот; но не Лот от Стария завет, робът, а един мой Лот, бунтар; бунтар, който да не се подчини на Бога да бяга да се спаси, а да го боли за прелестния грешен град, и да се хвърли, по своя свободна воля, в огъня, за да изгори и загине заедно с него.

— Кажи му — вика той на Авраам, — няма да си отида! Аз съм Содом и Гомор, да му кажеш, няма да си отида! Нали казва, че съм свободен? Нали казва и се хвали с това, че ме е създал свободен? Ще правя тогава каквото си ща, няма да си отида!

— Аз си измивам ръцете, размирнико; отивам си.

— Добър ти път, стари благочестивецо; добър ти път, овца божия! И кажи на господаря си: много здраве от стария Лот! И му кажи и това: не е справедлив, не е добър; всемогъщ е; само всемогъщ, нищо друго!

Слънцето беше вече залязло, светлината стана по-мека, успокоиха се слепоочията ми. Сякаш бях излязъл от безнадеждна борба, поех си дъх, погледнах назад и се изплаших: как беше изскочил от недрата ми такъв бунтар? Къде се беше таила вътре в мен, зад Бога, тази сурова, непокорна душа? Аз бях с послушния, богобоязлив патриарх Авраам, и как така сега го изоставих, потъпках Светото писание и създадох един такъв Лот и се сдуших с него?

Дълбоко се е бил сврял в мен този нагъл демон и е чакал да се разхлабят само за миг слепоочията ми, да изтърве ключовете умът ми, за да отвори капака и да изскочи на светло; и да започне веднага да се държи непочтително с предвечния си противник — Бога.

Трябва да прочистя душата си, да прогоня от себе си демоните — вълци, свине, маймуни, жени, малки добродетели, малки радости, щастие, — да остана само един отпращен към небето пламък. Всичко онова, за което копнеех като дете в двора на бащината си къща, да го претворя в дело, сега, когато съм вече мъж; веднъж се ражда човек; друг такъв случай никога не ще ми се отдаде!

Нощта се беше спуснала, когато се върнах в Ерусалим; звездите ми се струваха като късове огън, надвиснали връз хората; но никой из светите улички на Ерусалим не вдигна очи да ги види и да се изплаши. Всекидневните вълнения, дребните грижи, кесията, яденето, жената, надделяваха, надвиваха великия ужас, и по този начин хората можеха още да забравят и да я карат някак.

Дойде време да взема някакво решение, казвах си аз, като се въртах на твърдата си постеля, дойде време да свърша онова, за което се догаждах още когато бях дете, с божието мляко още по устата си.

В Света гора един калугер взе ръката ми и погледна дланта, за да ми разкриел, уж, съдбата ми; и наистина, мутрата му беше циганска, черна, с дебели кози джуки и искрящи очи.

— Не вярвам в магиите ти — казах му аз със смях.

— Няма значение — отвърна ми той, — аз вярвам, това стига.

Разгледа линиите на ръката ми, звездите ѝ, кръстовете, бръчките.

— Не се бъркай — каза той, след като дълго се взира в тях, — не се бъркай там, дето те не сеят; не си направен за дела, бягай далеч от тия неща; ти не можеш да се бориш с хората; тъкмо когато се бориш, започваш да си казваш, че и врагът ти може да има право, и каквото и да ти стори вече, прощаваш му го. Разбра ли?

— Продължавай! — казах аз малко разколебан, защото разбрах, че този калугер, който ме виждаше за първи път, имаше право.

Той отново разгледа внимателно ръката ми.

— Много грижи те ядат отвътре, много търсиш, много питаш, измъчваш сърцето си; но за твое добро ти казвам; да не те хване мерак да намериш отговора! Не го търси ти, той сам ще дойде при теб; слушай какво ти казвам, седи си мирно, той идва. И чуй да ти кажа и една приказка, дето ми я каза веднъж моят старец наставник: един калугер през целия си живот търсел Бога. И едва когато вече берял душа, разбрал, че Бог го е търсел.

Наведе се отново към ръката ми, изблеци очи и ме погледна:

— Ти — каза — на старини ще станеш калугер. Не се смей, ще станеш калугер.

Понякога едно лъжливо предсказание може да се сбъдне, стига да повярваш в него; сетих се за предсказанието на акушерката, когато съм се родил и ме огледала на светло: „Това дете ще стане един ден владика!“ Изплаших се.

— Не искам! — извиках аз и издърпах ръката си, сякаш бях подушил опасност.

Измина толкова време, забравих, така си мислех, думите на калугера; и тази вечер неочаквано ми дойдоха наум; понечих да се засмея; не можах; сякаш тайно ме глождеха през цялото това време и ме тласкаха натам, накъдето не исках да отида; и не можех вече да се засмея.

Затворих очи, да се унеса в сън, да се отърва.

И бях уж бунтовник, гонеха ме по улиците на един голям град, хванаха ме, съдиха ме и ме осъдиха на смърт. Взе ме джелатинът, подкара ме напред, а той вървеше след мен със секира на рамо; тичах. „Защо тичаш?“ — каза джелатинът, който беше почнал да се задъхва. „Бързам — отвърнах му аз, — бързам.“ И докато изрека това, повя хладен ветреца и джелатинът изчезна; не беше джелатин, беше черен

облак, който се беше разсеял. Понечих да продължа, не можах; пред мен се възправи една планина, само камънаци, камънаци от кремък, и ми препречи пътя; а на върха ѝ имаше едно голямо червено знаме. Казах: трябва да се изкача, за да продължа; в името божие! Прекръстих се и започнах да се изкачвам по нея; но на подметките си имах кабари, те стържеха по кремъците и от тях изскачаха искри. Изкачвах се, изкачвах се, подхлъзвах се, падах, поемах отново, изкачвах се. И колкото повече приближавах върха, виждах, не беше това там горе знаме, пламък беше. Изкачвах се, вперил очи във върха; не, не беше пламък, сега виждах това ясно, беше бог, но не Отецът, а другият, страшният, Йехова, и ме чакаше.

Краката ми се подкосиха; за миг понечих да се върна назад; хвана ме срам. „Свърши вече сега... — прошепнах аз. — Карай напред!“ — „Не те ли е страх?“ — обади се някакъв женски глас в мен. „Страх ме е!“ — извиках аз толкова силно и с такава тревога, че се събудих.

Приседнах на постелята, сънят искреше още върху клепачите ми, премислях го, прехвърлях го в ума си, не можех да го изтълкувам. Защо бунтовник? Защо е този джелатин? Защо е това знаме, пламъкът, Бог? Тръснах глава; отговорът, казах си аз и се успокоих, отговорът идва, когато престанеш да питаш; когато отговорът се спусне от бързивия ум и обхване сърцето и слабините ни.

О, сладък извор за жадния! Затворен си за онзи, който говори, отворен си за онзи, който мълчи; идва този, който мълчи и те открива, извор, и пие. Вечни, прастари слова, които устните ми днес с признателност мълвят.

Под прозореца ми преминаваше някакво шествие; въздухът се изпълни с тамян и песнопение; изведнъж почувствах, че съм щастлив; някакво тайно решение назряваше на тъмно в мен, не можех още да видя лицето му, но имах вяра в него.

Станах, облякох се, отворих прозореца; небето изгаряше от жегата, улицата долу беше пълна с най-различни забързани хора; въздухът миришеше на гнили плодове, тамян и отблъскваща човешка смрад. Една дебела арапкиня крепеше на главата си кошница с печени царевици, предлагаше ги с тънък глас и снежнобелите ѝ зъби блестяха на слънцето. Евреите, с дълги мазни бакенбарди, се плъзгаха покрай стените и от гърбавите им носове капеше жлъч. Католически,

православни и арменски попове се разминаваха, без да се поздравят, Христос се бе превърнал в ръцете им в жълто знаме.

Слязох на улицата, започнах да обикалям наоколо, гледах за последен път всичко това, сбогувах се. На една витрина видях стара гравюра върху мед на Синайската планина: в средата — света Катерина с царската корона на глава; от двете ѝ страни, прилепени на раменете ѝ, двете планини, Синайската и Света Епистима, като две огромни криле; в едната си ръка държеше перо, а с другата милваше колелото, на което я бяха измъчвали. А отдолу беше написано, на старинен език: „Какво си мислите, другите планини? Какво се надувате, че сте потънали в зеленина и пълни с дървета и с гъсто мляко налети? Една само е гористата, сочната, благочестивата, гъстата, святата, честната, добродетелната, чистата, небесната, духовната, ангелската и божествената, богонавестената планина Синай.“

Дълго време не можех да откъсна погледа си от нея; и колкото повече я гледах, толкова повече се убеждавах: ако сънят беше продължил още малко, ако не бях извикал „страх ме е!“, и ако не бях се събудил, планината, по която се изкачвах, щеше да се превърне в крило; защото тази планина, цялата в искри и кремък, по която се изкачвах, беше нагорнището на моята борба, и ако стигнех до края му, борбата щеше да се превърне в крило и щях да се слея с онова, което блестеше на върха ѝ — червено знаме ли беше, пламък ли, Бог ли!

Детски копнежи, абсурдни предсказания, сънища се смесваха сега с този действителен образ на Синай пред мен; и изведнъж решението, което тайно назряваше в мен, прие форма. „Този е пътят — казах аз високо, — това ще направя, открих: ще отида на Синай:

Там ще видим!“

[1] Рави или раби (евр.) — учител — бел.прев. ↑

XXI. ПУСТИНЯТА — СИНАЙ

Дълги години Синай, навестената от Бога планина, блестеше в съзнанието ми като някакъв непристъпен връх. Червено море, Арабия, малкото пристанище Раито, продължителното пътуване с камила из пустинята, броденето по страшните, сурови планини, из които години са вървели и роптаели евреите, и накрая прочутият манастир, построен над *горящата и неизгаряща къпина...*

Галилея, с идиличната си прелест, с плавните очертания на своите планини, със синьото море и малкото очарователно езеро, се разстила зад раменете на Исус и се усмихва и му прилича, както майката прилича на сина си. Галилея е едно просто и ясно тълкувание под текста на Новия завет; Бог се разкрива в Галилея миролюбив, невзискателен, приветлив, като добър човек.

Но Старият завет все тъй ме вълнуваше силно и допадаше много по-дълбоко на душата ми. Всеки път, когато четях тази сурова, изпълнена с мъст и мълнии Библия — която, като планината, където бе слязъл Бог, почва да дими, щом я докоснеш — обземаше ме копнеж да отида да видя със собствените си очи дивите планини, където той се бе родил, да вляза в досег с тях.

Никога няма да забравя малката разпалена препирня, която имах веднъж с една девойка, в една градина. Аз казвах:

— Гнус ме е от песните, от изкуството, от книгите; всичко ми се струва безвкусно, книжно; все едно да си гладен, и вместо да ти дадат хляб, вино и месо, да ти връчат листа с ястията и ти да го дъвчеш като коза.

Не знам какво ме беше прихванало, та бях ядосан; може би защото девойката, която стоеше пред мен, ми харесваше, а аз не можех да я докосна.

Девойката беше бледа, с едри скули, с широка уста. Гледах я и гневът ми растеше; държах в ръка една роза и я скубех.

— Ето как насищат глада си изветрелите ни души, като кози.

А девойката завъртя кокетливо очи и отвърна със смях:

— Говорите ми с яд, но аз съм съгласна с вас; има само една книга, защото не е от хартия, а от нея капе кръв, цялата е само плът и кости — Старият завет. Евангелието ми се струва като лайкучка за наивните и настиналите. Исус е бил наистина агнец, който са заклали на зелената трева на Великден, а той кротко е блеел. Ала Йехова е моят бог; суров, облечен в кожите на убитите от него животни, като варварин, който идва от пустинята с брадва на пояса си. С тази брадва Йехова разтваря сърцето ми и влиза.

Замълча; страните ѝ бяха пламнали; но огънят в нея не беше стихнал; продължи:

— Спомняте ли си как говори на хората? Видяхте ли как хора и планини се стопяват в ръцете му? Видяхте ли как царствата се сричат под нозете му? Човекът вика, плаче, умолява, свира се сред камъните, пъха се в дупките; мъчи се да се изплъзне; но Йехова е забит като нож в сърцето му.

Девојката замълча отново; мълчах и аз; но чувствах дълбоко в сърцето си ножа.

От този ден в мен пламна копнеж да видя и да се докосна до руслото, което Бог бе издълбал при преминаването си през пустинята, и да навлезе в него, както влизаме в пещерата на лъв; и ето, слава Богу, дойде време да заситя и този си глад.

Като сън ми се стори, огнен, вълшебен и кратък, пътуването ми от Ерусалим до Суец, и от Суец до пристанището Раито в Камениста Арабия, откъдето щях да поема за богонавестения Синай. Открит залив, зелено море, няколко схлупени къщурки край брега, и в дъното на залива гемии, червени, жълти и черни. Пълна тишина, планините светлосини; две камили се появиха на вълнолома, извърнаха за миг глава към морето, поколебаха се, и с големи равномерни крачки се изгубиха сред къщите.

Един закръглен послушник пристигна с лодка с бяло платно и ме взе; синайските калугери, които живееха в Кайро, бяха съобщили за идването ми.

Стъпих на дълбокия пясък, а сърцето ми ликуваше; да не би да е сън всичко това? Морето беше пълно с големи раковини, къщите бяха изградени от окаменели морски растения, от втвърдени корали и сунгери, от морски звезди и огромни мидени черупки. На пристана стояха неколцина лъскаво мургави фелахи в бели джелебии, а едно

шоколадово момиченце си играеше на пясъка, облечено в дреха с цвят на светла бугенвилия.

Малко по-нататък, няколко дървени европейски къщи, с веранди, с големи пъстроцветни чадъри, с кукленски градинки, а около тях, захвърлени празни консервни кутии. На един зелен балкон — две англичанки, които сред тази жарка пустош изглеждаха много бледи, като припаднали.

Послушникът, който беше дошъл да ме вземе, ми обясняваше, че тук в Раито поставят под карантина мюсюлманите, които се завръщат от Мека, тогава пустият бряг се изпълвал с хиляди хаджии, с голяма връва, с даули и пищялки, с ходжи, които, седнали с кръстосани крака на пясъка, четат с висок, напевен глас Корана.

Стигнахме в Синайския метох; оттук щяхме да вземем камили и да тръгнем за навестената от Бога планина. Голям двор, околоръст няколко килии и стаи за гости, и две училища, за момчета и за момичета, складове, готварници, обори, и в средата на двора — църквата. И най-голямото чудо от всичко сред тази арабска пустош: игуменът на метоха, архимандрит Теодосиос; топло, изпълнено с обич човешко сърце. Гърци рядко идват в тази пустош; и архимандрит Теодосиос, висок, представителен човек, пламенен грък от Чешме, в Мала Азия, ме посрещна така, както посрещат в Гърция.

Целият този чудесен, толкова познат ми ритуал на свещеното гостоприемство: лъжицата със сладко, студената вода, кафето, застланата с бяла благоуханна покривка маса, сияещите от радост лица, които обслужват госта...

През прозореца гледах как блести Червено море, в далечината, потънали в светлина, се очертаваха планините на Тебаида. Говорех с игумена за *седемдесетте ствола финикови палми*, които, както споменава Писанието, евреите намерили в това селце, когато преминали Червено море; питах за *дванадесетте извора на водите*, сякаш питах за любими роднини далеч в чужбина. И когато ми каза, че палмовата горичка е все още жива и че изворите все тъй си бликат, зарадвах се.

През живота си много често бях изпитвал подобни щастливи мигове — след уморителен път чаша студена вода, гостоприемна покрив, едно човешко сърце, топло и непохабено, което живееше незнано в някакво далечно кътче на земята и чакаше госта. И когато

гостът се появи в далечината на пътя, как потръпва и се радва сърцето, защото е намерило един човек. И както в любовта, така и в гостоприемството, този, който дава, навярно е по-щастлив от онзи, който получава.

На радушната, гостоприемна трапеза ядем с архимандрит Теодосиос и разговаряме като двама стари приятели, щастливи, че отново са се срещнали. Сума въпроси са възникнали у приятеля ми тук в пустошта и ламти да му отговоря; разправам му за големите градове, за днешните съмнения и тревоги на човека, за наглостта на богатия, за злочестината на бедния, за безсилието на честните, а след това и за големия прелом, който става в Русия...

— Вярват ли в Бога онези там, московците? — запита разтревожен игуменът.

— Не, вярват в човека.

— На този червей? — възкликна пренебрежително игуменът.

— На този червей, отче Теодосиос — отвърнах упорито аз и изведнъж почувствах нужда да защитя червея.

В мен избухва някакъв луциферовски плам, змията се изкачва на Дървото на Познанието и съска; калугерът слуша ненаситно.

Така, като поставях в изкушение сърцето на спокойния отшелник, като превръщах спокойствието в тревога, се отплащах по най-добрия начин за гостоприемството.

Дойдоха Таема, Мансур и Ауа, тримата камили, които щяха да ме придружават три денонощия до манастира и щяха да ме защитават при опасност. С цветни джелебии, с чалма от камилска вълна на главата, с дълъг ятаган на кръста; гъвкави, тънкокраки бедуини, с малки орлови очи; „те виждат — казва се в един стар летопис — на двойно по-голямо разстояние от нашите очи; подушват от три мили дима и какво дърво гори; различават върху пясъка женските от мъжките следи, и кои са от омъжена жена, кои от неомъжена и кои от бременна...“ Поздравиха мълчаливо, като поставиха длан на гърдите, на устата и на челото.

Зад тях, на двора, се появиха трите камили, натоварени чак до горе с храна, шатри, завивки, за пътуването. Междувременно бях понаучил малко арабски думи, най-необходимите за тридневното ми съжителство с бедуините: как се казва хляб, вода, огън и бог.

Камилите коленичиха; очите им бяха много красиви, но блестяха без доброта; сбруите им бяха накичени с пискюли от косми, оранжеви и черни.

— Дайте малко фурми на камилите, та да им се подслади устата!
— нареди игуменът и калугерчето изтича с пълни шепи с фурми.

Прегърнахме се с архимандрита, за малко не се просълзахме.

Поехме; малко по-нататък от манастирския метох започва пустинята, сива, безмълвна, безплодна. Равномерният ход на камилите, полюляващ и уверен, завладява тялото ти, кръвта нагажда ритъма си към това вълнообразно движение, а заедно с кръвта и душата ти. Времето се освобождава от геометричното подразделение, в което го е сврял и унизил трезвият западен ум; тук, с полюляването на „кораба на пустинята“, времето се отърсва от здравите математически граници, преобразява се в течащо и неделимо вещество, един лек и опияняващ шемет, който превръща мисълта в мечтание и музика.

Отдаден с часове на този ритъм, разбихах защо ориенталците четат Корана, като се полюляват напред-назад, сякаш са върху камила; по този начин предават на душата си това еднообразно опияняващо движение, което ги отнася в голямата тайна пустиня — екстаза.

Пред нас до края на хоризонта се разстилаше развихрена розова шир; помислих, че е море; събраха се тримата бедуини, казаха си нещо тихо и пак се разделиха. Продължихме; не беше море; цялата тази роза беше пустинята, която страхотен смерч разбъркваше и обагреше в розово нажежените облаци от пясък. Скоро навлязохме в пясъчната буря и дъхът ни се пресече. Таема прекъсна песента си, загърнаха се бедуините плътно в бурнусите си и си закриха устата и носа.

Пясъкът се издигаше, шибаше лицата и ръцете и ни нараняваше; камилите не можеха да запазят равновесие и се въртяха. Три часа продължи това мъчително пътуване; но тайно се радвах, че можах и аз да изживея страшния вихър на пустинята.

Слънцето клонеше към залез, измъкнахме се от бурята, приближавахме вече планините; пустинята полека-лека започна да става теменужна и да потъмнява. Таема, който вървеше отпред, се спря; даде знак да се разположим на стан. „Къррр! Къррр!“ — загъргориха бедуинските гърла и камилите коленичиха с пъшкане на предните си крака, след това се тръшнаха на задницата си и изтрещяха като сгромолясащи се къщи.

Разтоварихме ги; издигнахме с общи усилия шатрата, Ауа натрупа съчките, които беше събрал много усърдно по пътя, и запали огън; Мансур извади от един зимбил тенджера, масло и ориз и се зае да готви; а Таема забъркваше с вода пенесто царевично брашно, разточваше тестото с тънките си пръсти в тигана и правеше питки. В това време пилафът замириса; ядохме седнали всички около огъня, направихме си чай, извадихме лулите, запушихме, едни гледаха гаснещия огън, други — звездите, големи, тревожно надвиснали връз главите ни.

Странно блаженство заля тялото и душата ми; но аз се мъчех да обузда целия този романтизъм — пустиня, Арабия, бедуини — и се присмивах на сърцето си, което биеше развълнувано.

Изтегнах се в шатрата, затворих очи, и целият тих, неясен шепот на пустинята нахлу в съзнанието ми; камилите пред шатрата преживяха, чувах как челюстите им мелят; цялата пустиня преживяше като камила.

На другия ден, на разсъмване, започна пътуването ни в планините; пусти, безводни, от онези, дето мразят човека и го прогонват. От време на време някоя пепелява яребица изпляскваше с метален звук в черните дупки сред скалите; от време на време прелиташе някоя врана, закръжаваше над нас, сякаш искаше да подуши дали сме почнали да миришем на леш, за да налети на нас.

През целия ден само това — равномерният ход на камилата, монотонната приспивна песен на Таема, а слънцето се сипеше като жар върху нас и въздухът трептеше над камъните и главите ни.

Следвахме пътя, по който бяха поели, преди три хиляди години, евреите, бягайки от тучния Египет. Тази пустиня, която преминавахме, е била ковачница, където бе гладувало, изгаряло от жажда, роптало и се бе закалило племето на Израил. Гледах с ненаситни очи върховете, един по един, навлизах във виещите се клисури, запечатвах в съзнанието си жарките хребети. Помня, веднъж, някъде из гръцкото крайбрежие, вървах с часове в една пещера с тежки сталактити, с гигантски каменни фалоси, които блестяха яркочервени под светлината на борината. Това беше пещера на една голяма река, която я бе изоставила празна, защото с течение на вековете беше променила руслото си. Изведнъж ми проблесна в ума, че и клисурата, по която преминавах сега под слънцето, е нещо подобно; Йехова,

безмилостният бог, беше продълбал и тези хребети, за да премине. Елоим, разпръснати във въздуха, не са били един, а безброй духове, безименни и невидими. Вдъхвали живот на света, раждали, осенявали жените, убивали, святкали, гърмели, спускали се на земята във вид на мълнии. Нямали родина, не принадлежали никому, нито към някое племе.

Но постепенно те приемали плът, ставали видими, предпочитали някои високи места, големи камъни. Хората мажели тези камъни с лой, правели жертвоприношения на тях, заливали ги с кръв. Кое му е най-скъпо на човека? Тъкмо това трябвало да принесе в жертва на Бога, за да го умилостиви — първородния си син, единствената си дъщеря.

Постепенно, с течение на вековете, с благополучието, човешкият род се посмекчил, цивилизовал се; посмекчил се и се цивилизовал и Бог. Не му колели вече хора, за да му ги принесат в жертва, а животни; започнали да придават на Бога по-разбираеми образи — златен телец, крилат сфинкс, змия, сокол. Така започнал да губи от силата си в богатия и сит Египет богът на евреите. Но неочаквано се появили враждебните фараони, изтръгнали от тлъстите ниви евреите и ги захвърлили в пустинята на Арабия; започнал гладът, започнала жаждата, започнали ропотът и бунтовете. Може би някъде тук са спрели някое пладне, гладни и жадни, и са викали: „По-добре Бог да ни беше убил в Египет, когато седяхме край казаните с месо и ядяхме хляб и коремът ни беше пълен!“ А Мойсей вдигал, отчаян, разгневен, ръце и викал към Бога: „Какво да го правя този неблагодарен народ? Сега ще грабне камъни и ще ме убие с тях!“

А Бог се навеждал към народа си и слушал; и им изпращал кога пъдпъдъци и мана да се наядат, кога меч и ги покосявал. С всеки изминал ден, колкото по навлизали в пустинята, толкова по-сурово ставало лицето му, с всеки изминал ден все по-сурово се отнасял с народа си; през нощта се превръщал в огън и го водел, а през деня — в стълб от дим. Напъхвал се в Ковчега на завета и левитите го носели със страх; и ръката, която се докосвала до него, се изпепелявала.

Образът му ставал все по-плътен, загрубявал, приемал суровия лик на Израил. Не бил вече безименни, безпризорни, невидими духове, пръснати из въздуха; не бил вече богът на цялата Земя. А бил Йехова, богът на едно-единствено племе, племето на евреите, жесток, отмъстителен, кръвожаден. Понеже изживявал трудни мигове,

налагало се да бъде жесток, отмъстителен и кръвожаден, защото воювал с амаликитите, с мадиянитите и с пустинята. Налагало се да страда, да кознич, да убива, за да победи и се спаси.

Тази гола, безводна, ужасна теснина, по която преминавах, е страшната ножница на Йехова; оттук е преминал с рев...

По пладне стигнахме най-сетне в Синайския манастир. Бяхме се изкачили на Мадиамското плато, високо над 1500 метра; снощи замръкнахме в едно мюсюлманско гробище и изпънахме шатрата си до гроба на един шейх. Събудихме се призори; пронизващ студ, сняг беше покрил шатрата ни, платото се разстилаше цялото побеляло. Смъкнахме покрива на една порутена колиба в гробището и запалихме огън; пламъците заиграха като езици, насядахме и четиримата около него, за да се стоплим; приближиха се и камилите и изпънаха шиите над главите ни. Пийнахме ракия от фурми, сварихме чай, бедуините постлаха върху снега малка рогозка, коленичиха и започнаха да се молят, извърнали слабите си, изпечени от слънцето лица към Мека.

Лицата им просветнаха, изпаднаха в екстаз; гледах почитателно как тези три изтерзани, измършавели тела изпадаха в блаженство и се засищаха; Мансур, Таема и Ауа бяха изчезнали; раят се беше отворил и те бяха влезли в него; техният си рай, мюсюлманският, бедуинският: слънце, зелена ливада, бели камили и овце пасат, пъстроцветни шатри, жени със сребърни гривни на китките и глезените, нашарени със сурма и къна, с две изкуствени бенки на бузите, седят с кръстосани крака пред шатрите и се смеят, извили назад шия. От гозбите се издига пара; ориз, и мляко, и фурми, и бял хляб; и стомна студена вода. И три от шатрите са най-хубавите, трийсет и три камили са най-бързите, триста трийсет и три жени са най-красивите — шатрите, камилите, жените на Таема, Мансур и Ауа...

Свърши молитвата, затвори се раят, бедуините слязоха на мадиамското плато, приближиха се до огъня и се заловиха отново за скромното си земно дело, мълчаливо и с готовност. Ами че колко ли ще трае този живот? А след това ще дойде раят; да потърпим още.

Протегнах ръка към Таема, който седеше от дясната ми страна, и му казах на арабски свещения възклик на мюсюлманите: „Един е бог и Мохамед е негов пророк.“ Стресна се от изненада; сякаш бях открил тайната му; изглежда ме, светна от радост, и ми стисна ръката.

Тръгнахме. Вървах пеш, не можех повече да понасям бавния, несмутим ритъм на камилата. Вдясно и вляво от нас планини от червен и зелен гранит; от време на време прелиташе някаква птичка, малка, черна, със снежнобяла шапчица, като жокей. Върволица от камили се появи от другия край на пътя; нададоха радостни викове бедуините, спряхме, „Селям алейкум!“ (Мир вам!) — поздравиха ни двамата камилари, когато се приближиха, ръкуваха се с моите, наведоха се един към друг, буза до буза, и се поздравяваха дълго време с тих, напевен глас. Започна простата прастара размяна: „Как си? Как са жените ти? Камилите ти? Откъде идваш? Къде отиваш?“ Думите „селям“ — мир, и „аллах“ току се отронват от устните им, и тази среща в пустинята придобива онзи свещен висш смисъл, който би трябвало да придобива всяка среща между хора.

Любувам се развълнуван на тези чада на пустинята; как живеят! Малко фурми, шепа царевица, филджан кафе. Стройно е тялото им, краката им са тънки като на козите, окоето им е орлово; най-бедните и най-гостоприемните хора на света; гладни са, но не ядат до насита, за да имат винаги малко кафе, малко захар, шепа фурми, та да почерпят госта. В Раито игуменът ми разказа за една малка бедуинка, която стояла и гледала как един английски турист отворил консервите си и започнал да яде; англичанинът ѝ предложил да си вземе един залък, но момичето не приело от гордост; и изведнъж припаднало и се строполило на земята от глад.

Голямата любов на бедуина е камилата му. Виждах как неспокойно трепваха тънките ушни раковини на Мансур, Таема и Ауа, когато долавяха и най-незначителния стон от някоя камила. Спираха, оправяха самара, опипваха корема ѝ, краката ѝ, отскубваха някой сух стрък трева и ѝ го даваха. А вечерта я разседлавах, покриваха я с вълнена черга, разстилаха на земята един месал и почистваха грижливо зобта ѝ.

Една стара арабска песен възхвалява любимата спътница на бедуина:

Пристъпва, върви камилата в пустинята. Здрава е като дъските на ковчега; краката ѝ са яки и приличат на висока крепостна врата. Белезите от въжетото по ребрата ѝ

приличат на пресъхнали езера, пълни с чакъл; докосваш я и ти се струва, че докосваш пила. Тя е като водния резервоар, дето го построи гъркът инженер и го покри с керемиди!

Изкачвахме се бързо по планината, копнеехме да зърнем вече манастира. Малко вода в една вдлъбнатина, няколко финикови палми, една каменна колиба; малко по-нататък — железен кръст, забит в една скала. Наближавахме. И неочаквано Таема вдигна ръка:

— *Дер!* — извика той. — Манастирът!

Долу, в едно открито място, между два високи рида, се появи, опасан с високи стени, прочутият Синайски манастир. Много бях копнял за този миг, и сега, когато държах в ръка плода на големите си усилия, радвах се тихо, без викове, и не бързах. За миг понечих да се върна обратно; в мен проблесна най-суровата радост — да не откъсна, да не се порадвам на плода на моя копнеж. Но неочаквано повя хладен ветрец, изпълнен с ухание на цъфнали дървета; човекът в мен победи, закрачих отново.

Сега ясно различавах манастира, стените, кулите, църквата, един кипарис. Стигнахме в градината му, пред стените; надигнах се и погледнах — под слънцето блестяха посред пустинята маслинови и портокалови дървета, орехи, смокини и великолепни огромни бадеми. Приятна топлина, ухание, бръмчене на малки насекоми — раят!

Дълго се любувах на този образ на Бога, засмения, който обича хората, направен от пръст, вода и човешка пот. Цели три дни бях гледал другия, страшния, без цветя, издялан само от гранит образ! Казвах си: този е истинският Бог, огънят, който изгаря, гранитът, който не се разпуква от човешки копнежи. И сега, докато надничах през оградата в тази цъфнала градина, си спомних с вълнение думите на отшелника: „Бог е трепет и сладки сълзи.“

„Има два вида чудеса — казва Буда. — Телесните и душевните; в първите не вярвам, вярвам във вторите!“ Синайският манастир е едно душевно чудо сред безмилостната пустиня, заобиколен от грабителски, друговерски, другоезични племена, около един кладенец, ето вече четиринайсет века се извисява като крепост този манастир и устоява на

природните и човешките сили, които го обсаждат. Тук, казах си аз с гордост, има едно възвишено човешко съзнание, тук човешкото достойнство побеждава пустинята.

С мъка успявам да сдържа радостта си; намирам се сред библейските планини, на високите плата на Стария завет. На изток — планината Епистима, където Мойсей забил медната змия; отзад — страната на амаликитите и планините на аморейците. На север се простират пустинята Кедар, Идумея и планината Тайман, чак до пустинята Моав; на юг — нос Фаран и Червено море; най-сетне, на запад — Синайската планинска верига, Свещеният връх, където Бог е говорил с Мойсей; още по-отвъд — Света Катерина. Градината на манастира сияе под слънцето и сред снега; тихо шумолят маслиновите дървета, портокалите проблясват сред тъмния си листак, кипарисите се извисяват аскетични, съвсем черни. Бавно, равномерно, като божие дихание, облъхва ни и радва ноздрите и ума уханието на цъфналите бадеми.

Наистина, как е могла манастирската крепост да устои на тези изкусителни пролетни повеи и как не е рухнала, толкова века, през някоя пролет? Влизам през високата крепостна врата в манастира; голям двор, в средата — църквата, и до нея една малка джамия със стройното си минаре; събира се най-сетне, тук, кръстът с полумесеца; околоръст, покрити със сняг, се белеят килиите, стаите за гости, складовете. Трима калугери седят на слънце и се греят; сред пълната тишина думите им отекуват ясно във въздуха; дълго стоя и слушам; всеки бърза да говори, та да му олекне; единият разправя за чудесата, които видял в Америка — параходи, небостъргачи, илюминации през нощта, жени; другият — как пекал по неговия край агнетата на шиш; а третият — за чудесата на света Катерина, как ангелите я взели от Александрия и я отнесли тук, на върха на планината, и че още можеш да видиш формата на тялото ѝ на скалата.

Изкачих се на кулата, за да огледам наоколо; едно бледо калугерче ме видя и изтича да ме поздрави с „добре дошъл“; бил, каза, от Крит, на осемнайсет години; гъстият къдрав мъх по бузите му, осветен от слънцето, проблясваше русо-кестеняв. И докато си говорехме за далечната родина, се появи, пъшкайки, един старец, около осемдесетгодишен, благ, смирен, немощен; нямаше вече сили

нито за добро, нито за зло; лоното му беше такова, каквото го иска Буда — празно.

Седнахме и тримата на слънце, на една дълга пейка; младият извади от пазвата си и ми даде, още топли от топлината на тялото му, шепа фурми. Старецът ме побутна по коляното и започна да ми разказва как е бил построен и как се е борил толкова века манастирът: така както си седях на слънце, сред легендарните планини, историята на манастира ми се стори проста и истинска, като приказка.

— Около кладенеца, където дъщерите на Йетро идвали да напоят овцете си, точно там, където била къпината, *която горяла, но не изгаряла*, бил построен от император Юстиниан манастирът; и изпратил двеста семейства от Понт и от Египет да се заселят близо до обителта, да бъдат нейни роби, да я обслужват и да я отбраняват. Минал един век, дошъл Мохамед, минал и през Синайската планина. Върху един червен гранит още се е запазила следата от крака на камилата му. Калугерите го посрещнали с големи почести, останал доволен Мохамед — кокалите му да не останат дано! — и дал на манастира, написани с куфически букви върху сърнена кожа, големи привилегии; и ги подпечатал с дланта си; та нали не отбирал от четмо и писмо. А в привилегиите се казва: ако някой синайски калугер се оттегли в планина, поле или пещера, или в пустинята, аз ще бъда там с него и ще го браня от всяко зло. Аз ще закрилям синаитите където и да се намират, по суша и по море, на изток, на запад, на север или на юг. Не са задължени да плащат данък или десятък от посевите, нито да служат войници, нито да дават поголовен данък. Крилото на милостта блести над главите им...

Говореше старецът и неземният му глас съживяваше византийските стени и околните високи планини, и въздухът се изпълваше със светци и мъченици. Младият критянин до мен слушаше в захлас, със зяпнала уста, чудния синаксар. Долу на двора калугерите бяха наизлезли от килиите си и мереха царевицата, която арабите бяха донесли; през отворената врата на магерницата зърнах дълга маса, отрупана с големи червени раци. Един блед калугер, загърнат в кафява черга, рисуваеше голяма морска раковина.

— Това е отец Пахомиос — каза старецът и се засмя, — полупобъркан е, горкият, рисува.

— И апостол Лука е бил художник — казах аз, за да защитя художниците.

— Голямо изкушение е това, чадо мое, Господ да те пази; трябва да си апостол, за да издържиш.

Имаше право, замълчах. Станах, слязох на двора, калугерите грабеха сняг, играеха си като деца, радваха се, че бе навалял сняг, и в пустинята щеше да израсте трева; ще се напасат овцете и козите, ще се наситят на хляб и хората.

Бяха дошли няколко роби и бяха насядали край основите на манастира; пушеха и разговаряха високо, ръкомахаха. Имаше и няколко жени, мръсни, боси, загърнати в черни милаи; лицата им, от носа надолу, бяха закрити с тънки верижки и в края на всяка от тях висеше сребърен грош или мидена черупка; косите им бяха прибрани на остър кок над главата, като дъга на самар. Разтвориха всички милаите си, измъкнаха отвътре по едно бебе и го поставиха отпред на камъните. И зачакаха да се появят калугерите и да им хвърлят отгоре всекидневната им дажба: по три кръгли хлебчета на мъж, по две на жена и дете. По правило те сами трябва да дойдат да ги получат и затова тръгват часове преди това от шатрите си, за да стигнат; но тези хлебчета не засищат глада им; събират скакалци, изсушават ги, смилат ги, месят ги и правят хляб.

Гледам с вълнение тези далечни братя; от векове обикалят около тези византийски стени, хвърлят им като камъни тези малки, пълни с трици хлебчета, живеят и умират, и все тъй застрашават манастира. Както по времето на Йетро, така и днес само момичетата пазят овцете; никой не ги закача. Когато двама млади се влюбят, избягват скришом през нощта и хващат планините; младежът свири на кавала, девойката пее, никога не се докосват един друг. Слиза младежът, за да поиска да купи момичето, сяда пред шатрата на тъста си; идва девойката, мята върху нея бурнуса си и я покрива; пристига и бащата на младежа, идва и шейхът. Двамата, свекърът и тъстът, вземат един лист от финикова палма, дърпат го и си го поделят; бащата на девойката казва:

— Искам за дъщеря си хиляда лири.

— Хиляда лири! — възкликва шейхът. — Ами че дъщеря ти струва две хиляди лири! Пък и женихът иска да даде толкова; ама, за мой хатър, харизвам му петстотин!

— За хатър на шейха — отвърща тъстът, — харизвам петстотин!

Тогава се надигат другите роднини, които полека-лека са надошли и са наседали кръстато в шатрата.

— Харизай му за мой хатър още сто!

— И още сто! — казва друг.

— И още петдесет...

— И още двайсет и пет...

Докато сумата спадне на една лира.

В този момент жените, които мелят в един тъгъл царевицата, започват да кудкудякат:

— Лу-лу-лу-лу...

Тъстът става:

— За хатър — казва — на жените, дето мелят, давам дъщеря си за половин лира.

Ядат, пият, танцуват, пропиляват всичко, каквото имат, през брачната нощ.

И така хиляди години живеят, непроменени, обичаите на пустинята.

Дойде младият критянин.

— Светите отци те очакват в управлението — каза той, — заповядай.

Двадесетина калугери, наседали в големия салон, където се посрещат гостите, впериха с любопитство очи в мен; понечих да целуна ръка на всеки, но бяха много, домързя ме; целунах само на игумена, който седеше в средата, строг, кокалест, мълчалив. Пак кафето, лъжицата със сладко, чашка вино от фурми, благите думи, вечните, откъде идваш, кой си, добре дошъл!

Игуменът, стар дъб, набразден и овъглен от божиите мълнии, ме гледаше, но сигурен бях, че не ме виждаше; очите му бяха почнали да угасват и да не различават ясно видимите неща; съзираха вече само невидимите. Гледаше ме и отвъд раменете ми виждаше големите градове, света, който се валяше в греха, в суетата, в безсрамието и смъртта.

Казах, че преживявам криза, и поисках разрешение да остана няколко дни в манастира, та душата ми да може да се вгълби и да вземе решение.

— Бога ли търсиш? — попита игуменът и разбрах, че сега за първи път ме видя; преди това само ме гледаше.

— Искам да чуя гласа му — отвърнах. — Да ми каже кой път да поема; а само тук, в пустинята, душата може да го чуе.

— Тук в пустинята — каза игуменът — се чуват всички гласове; и най-вече два — божият и на Лукавия, трудно можеш да ги различиш; опитай си акъла, чадо мое.

Двама калугери влязоха в гостната, за да видят и да поздравят новия поклонник; единият, пълен, с къдрава брада, със сини приветливи очи, беше домакинът, който се грижеше за гостите; другият, висок, с морна иронична усмивка, със снежни мустаци, брада и вежди, с дългопръсти бели ръце; не ме заговори, само ме изгледа и очите му играеха и се смееха; смееха се или се присмиваха? В този момент не можах да разбера; след няколко дни разбрах.

Игуменът стана, подаде ми ръка:

— Да даде Господ да намериш в пустинята това, което напразно си търсел в света — каза той.

Един калугер се спусна, отвори му вратата, и игуменът с бавна крачка, тежко, си отиде.

Домакинът се приближи към мен.

— Пладне е вече — каза той, — заповядайте в трапезарията.

Калугерите бяха насядали около една дълга маса, игуменът — на централно място. Трапезчикът донесе яденето — омари, сварени с разни треви, хляб, по паница вино на всеки. Отците почнаха да ядат, никой не говореше. Четецът се качи на един нисък амвон и захвана да чете напевно тълкованието на днешния евангелски текст — завръщането на Блудния син.

Доста пъти бях имал случай да почувствам този литургичен ритъм на трапезата в много манастири; по този начин яденето приема своя скрит велик смисъл; един равин е казал: „Добродетелният човек, който яде, освобождава Бога, който се намира в хляба.“

Четецът мънкаше за Блудния син, как се измъчил и какви унижения изтърпял далеч от бащиния дом, как се хранел с рожкови като свинете и как един ден не могъл повече да издържи и се завърнал при баща си...

А аз, сред това християнско благочестие, си мислех: в един друг манастир, по-допадащ на днешните тревоги и бунтовност на душата,

щяха да прочетат блестящото допълнение, направено от един съвременен неспокоен дух, към притчата за Блудния син: Блудният син се завърна уморен, победен, в спокойния бащин дом; а вечерта, тъкмо когато си легна да спи в меката постеля, вратата се отвори тихо и при него влезе най-малкият му брат. „Искам да избягам, не ме свърта вече в бащиния ми дом“ — каза той. А братът, който се беше завърнал победен тази вечер, се зарадва, като чу това, прегърна брат си и започна да му дава съвети какво да направи, къде да отиде, и го уговаряше да се покаже по-смел от него, по-горд, и да не склони да се завърне повече в бащиния обор — така наричаше бащината си къща. Изпроводи го до портата, стисна му ръка. „Дано този излезе по-силен от мен и да не се завърне“ — помисли си той.

Как бих могъл някога да забравя първата нощ, която прекарах в божията крепост в пустинята? Тишината се бе превърнала в привидение и се бе възправила около мен, сякаш бях паднал в дъното на тъмен пресъхнал кладенец; и изведнъж тишината се превърна в глас, и душата ми започна да трепери:

— Какво търсиш тук, в моя дом? Не си непорочен, не си честен, очите ти играят насам-натам, нямам ти вяра. Готов си всеки миг да предателстваш, вярата ти е една мерзка мозайка от много неверия. И не можеш да разбереш, че на края на всеки път седи Бог и чака; но ти винаги ще бързаш, ще изпадаш в малодушие посред пътя и ще се връщаш обратно, за да поемеш друг път. Простият народ не вижда сирени, не чува песни във въздуха; сляп, глух, гребе наведен в трюмовете на земята; но избраниците, капитаните, виждат вътре в себе си една сирена, своята душа, и юнашки следват гласа ѝ. Каква друга стойност има, мислиш, животът? Ала кекавите капитани виждат сирената, но не вярват, окопали са се зад благоразумието и страхливостта, претеглят „не“-то и „да“-то с теглилката за злато през целия си живот. И Бог, като не знае къде да ги запрати, да не украсят ада, да не омърсят рая, заповядва да ги окачат в крайно мъчително положение — наопаки, за краката, във въздуха.

Гласът млъкна; зачаках още, страните ми горяха като огън от срам и гняв; и тогава, кой ми даде сила — може би самата пустиня? — да вдигна глава и да възразя?

— Стигнах до края; и на края на всеки път открих бездната.

— Открил си неспособността си да отидеш по-нататък! Бездна наричаме това, над което не можем да прехвърлим мост. Няма бездна, няма край; има само човешката душа и тя назовава всички неща според мъжеството или малодушието си. Христос, Буда, Мойсей откриха бездна; но прехвърлиха мост и преминаха. И зад тях преминават, векове наред, човешките стада.

— Един става герой по божия воля, друг чрез собствената си борба; аз се боря.

Страхотен смях избухна около мен и вътре в мен:

— Герой ли? Но герой означава подчинение на един ред, повисш от човешкия. А ти си още само тревога и бунт. Не можеш да овладееш хаоса в себе си и да създадеш чистото Слово; хленчиш и се оправдаваш: „Не се побирам в старите форми...“ Но ако би продължил в размисъла или в действието, би могъл да стигнеш до пределите на героичното, където свободно биха се поместили и работили десет души като твоята. Би могъл, черпейки сила от познатите символи на една религия, да се впуснеш в твои лични божествени опити и да дадеш това, което търсиш, но не познаваш: осъвременен образ на вечните страдания на Бога и на човека.

— Несправедлив си; сърцето ти не познава милост. Чувах те, о, безжалостен глас, при всеки кръстопът, на който се спирах, за да реша накъде да поема.

— Ще ме чуваш винаги, при всяко твое бягство.

— Никога не съм бягал; винаги вървя, като изоставям това, което съм обикнал, и сърцето ми се къса.

— Докога?

— Докато стигна до своя връх; там ще си откъсна.

— Връх няма; има само висота. Отдих няма; има само борба. Какво блещиш изплашено очи? Още ли не си ме познал? Мислиш, че съм божият глас ли? Не, аз съм твоят глас; вървя винаги с теб, не те напускам; тежко и горко, ако те оставех сам! Веднъж, когато пак изскочих разгневен из недрата ти, ти ме нарече с едно име, което запомних, хареса ми; аз съм Тигъра Спътник.

Замълча: познах го, и сърцето ми си възвърна крепкостта. Защо да се боя от него? Пътуваме винаги заедно; всичко сме видели и на всичко сме се радвали заедно. Ядохме и пихме заедно по чужбинските

трапези, страдахме заедно, радвахме се заедно на градове, жени, идеи. И когато, натоварени с плячка, покрити с рани, се завръщяхме в тихата си килия, този тигър се вкопчваше мълчаливо върху главата ми, там е бърлогата му. Просваше се натрапчиво около черепа ми, впиваше нокти в мозъка ми и започнахме да си припомним двамата, мълчаливо, всичко, което бяхме видели, и копнеехме за онова, което ни предстоеше да видим.

Радваме се, че целият свят, видим и невидим, е дълбока неразгадана тайна; дълбока, непонятна, отвъд разума, отвъд копнението, отвъд безспорното. Разговаряме, Тигъра Спътник и аз, и се смеем, задето сме толкова сурови, нежни и ненаситни; смеем се на ненаситността си, макар и да знаем, че някоя вечер, неизбежно, ще се нахраним с шепа пръст и ще се наситим.

Каква радост е само, о, Душа човешка, о, Тигре Спътнико, да живееш, да обичаш земята и да гледаш смъртта и да не се боиш!

На разсъмване станах, бързах да похода из пустинята; Зорницата още бодърстваше, бледа, лека светлина беше вече заляла върховете, яребиците се бяха пробудили и цялата планина на Свещения връх, където бе слязъл Йехова, кудкудякаше. Небето се бе прояснило, снегът ниско долу се бе стопил, погълнал го бе пясъкът, но горе по планините той порозовяваше под първите слънчеви лъчи. Никаква птичка, никакъв глас, никъде вода, ни зелена трева. Жестока пустош, направена от пясъци и Бог.

В такава пустиня навярно само два вида хора могат да издържат да живеят: побърканите и пророците. Тук умът мръдва не от страх, а от свещена боязън, и ту загубва човешкото равновесие и се сгромолясва, ту полита и влиза в небето, вижда, лице с лице, Бога, докосва края на огнената му дреха и не се изгаря, слуша какво казва, взема го и го праща по хората. Единствено в пустинята се раждат суровите непреклонни души, които и пред Бога не свеждат глава, стоят без страх пред него и умът им блести единосъщен с божия ореол. А Бог ги гледа и се надува, защото неговото дихание не се е изпарило от тях, защото богът вътре в тях не е изпаднал, че да се превърне в човек.

Двама пророци вървели из пустинята и спорели; единият казвал, че Бог е огън, а другият — че е медена пита: викали, дерели си гърлата, но никой не можел да склони другия.

Накрая на първия му дотегнало, посочил отсрещната планина:

— Ако казвам право, планината да започне да се тресе.

И едва изрекъл тези думи, и планината се затресла.

— Това не е доказателство! — отвърнал другият пророк пренебрежително.

— Ако казвам право, един ангел да слезе от небето и да ми измие краката.

И едва изрекъл тези думи, и един ангел слязъл от небето, навел се и започнал да му мие краката.

Но другият вдигнал рамене:

— Това не е доказателство — рекъл.

— Ако казвам право, господ да извика: „Право е!“

И едва изрекъл тези думи, и от небето се чул глас: „Право е!“

Ала другият пророк пак вдигнал рамене:

— Това не е доказателство — казал.

Тъкмо в това време Илия минавал по небето и видял, че Господ се смее; отишъл при него:

— Защо се смееш, господи? — попитал го той.

— Доволен съм, Илия — отвърнал Господ. — Гледам как долу на земята разговарят двама истински мои синове.

Крачех и си мислех с гордост за тези двама сурови пророци и ми се струваше, че още виждах стъпките им по пясъка. Хвала на бащата, казвах си аз, който е съумял да създаде такива синове; хвала на пустинята, че е видяла да вървят по нея такива лъвове от божията джунгла.

С отец Агапиос и отец Пахомиос, зографа, днес се изкачваме към Свещения връх, възправената крепост, където Мойсей видял, *лице с лице*, Бога и разговарял с него; отдалеч суровият хребет прилича на четинестата глава на глиган. „Какво гледате другите планини — казва Писанието, — пълни с трева, стада и сиренета? Една-единствена е истинската планина, Синайската, където е слязъл и обитава Бог.“

Йехова, страшният шейх на Израил, седи горе в този Олимп на евреите; седи на върха му като огън и планината дими; никой не бива да го досегне, никой не бива да го погледне в лицето; онзи, който го види, умира. Йехова е бил отъждествяван с огъня; всичко, каквото

евреите са хвърляли в огъня, изяждал го е Йехова; и най-много обичал да яде децата им.

Изкачваме три хиляди и стоте стъпала, които водят от подножието на планината към върха ѝ; минаваме през една ниска сводеста врата, изсечена в скалата. Някога, когато хората треперели да досегнат Върха, тук седял един духовник и ги изповядвал; трябвало да бъде с чисти ръце и с непорочно сърце всеки, който се изкачвал на божията планина; иначе Върхът щял да го убие. Вратата днес е пуста, скверни ръце и грешни сърца могат без страх да преминат, Върхът вече не убива. Минаваме.

Още по-нагоре — пещерата, където пророк Илия имал голямото видение; влязъл в пещерата и гласът господен прогърмвял: „Излез утре и застани пред Господа; силен вятър ще задуха над теб, ще разломи планината и ще разтроши камъните, но Господ няма да бъде там; след вятъра ще има земетръс, но господ няма да бъде там; ще изскочи голям огън, но Господ няма да бъде там; а след огъня ще повее приятен свеж ветрец; там ще бъде Господ.“^[1] Така идва духът; след вятъра — земетресение, огън, приятен свеж ветрец; така идва и днес; преминаваме периода на земетръса, после на огъня, а след това — кога, след колко поколения? — ще повее приятният свеж ветрец.

По-нагоре Пахомиос се спря и ни показа една скала:

— Тук стоял Мойсей в деня, когато евреите се биели с амаликитите; докато стоял с високо вдигнати ръце, надделявали евреите; когато се уморявал и ги свалял, евреите си плюели на петите; и тогава двама жреци, Аарон и Ор, държали ръцете му високо вдигнати, докато всички врагове минали под острието на меча.

В простодушието на Пахомиос всички тези легенди приемаха някакъв непоклатим смисъл, пулеше удивено очи, сякаш разправяше за свещени чудовища, динозаври и мегатерии, които все още бродеха из планините и само онзи, който има чисто сърце, можеше да ги види.

Отец Агапиос, тънък, сух, с младежка пъргавина вървеше начело и не говореше, не му харесваха, изглежда, приказките на Пахомиос и затова бързаше да стигне върха.

Когато стъпихме на Свещения връх, сърцето ми потръпна; очите ми никога досега не бяха виждали по-трагична и по-прекрасна гледка: долу — Камениста Арабия с тъмносините си планини, отвъд — светлосините хребети на Щастлива Арабия, и морето, което искреше

яркозелено като тюркоаз; на запад пустинята димеше под слънцето, а отвъд нея — далечните африкански планини. Тук, помислих си аз, душата на един горд или отчаян човек намира пълното блаженство.

Влязохме в църквицата на върха; Пахомиос остъргваше с нокти стените, търсеше да открие следи от стари стенописи, сочеше тържествуващ малките византийски колонки на прозорчето, повика ме гордо да видя два византийски гълъба, които символизираха Свети Дух, с вплетени човчици. Мъчеше се да открие, да възстанови някогашния живот, не искаше да остави миналото да отmine. На този връх Бог бе слязъл като ненаситен огън, този дух на разкопки ми досаждаше. Обърнах се към калугера.

— Отче Пахомиос — казах му аз, — как си представяш Господа? Погледна ме учудено, помисли малко:

— Като баща, който обича децата си — каза той.

— Не те ли е срам? — извиках му аз. — Тук горе на Синайската планина, се осмеляваш да говориш така за Бога? Ами че не си ли чел Писанието? Бог е *всеизгарящ огън!*

— Защо ми казваш това?

— За да оставиш всички тези неща, отминалите, да ги изгори; следвай, Пахомиос, огъня божи и не събирай пепелта.

— Не се ровете какво е Бог, само това ви се моля — обади се най-сетне и отец Агапиос, — не се докосвай до огъня, ще се опариш; да не би да искаш да видиш Господа — ще ослепееш.

Отвори торбата, която той носеше на гърба си, измъкна два печени гълъба, два омара, орехи, фурми, бъклица с ракия от фурми и един голям пшеничен хляб.

— Заповядайте да ядем!

Сетихме се, че сме гладни; нагласихме се на един голям пезул, на който уж още личеше къде бе стъпил кракът на Мойсей — една яма колкото детски ковчег; забрави Пахомиос каменните гълъби, които се целуваха, и се нахвърли лакомо на печените гълъби; рядко съм виждал човек да пуска в действие с такава алчност очите си, ръцете си, зъбите си; натрупа пред себе си всички огризки и ги облиза.

— Оживяха гълъбите, отче Пахомиос — казах аз със смях. — Влез в църквицата и ще видиш, че не са вече вътре.

— Защо се смееш? — отвърна Пахомиос. — Всичко става.

— Ей, и Свети Дух да беше гълъб, и него щеше да изядеш! — каза Агапиос, на когото никак не се нравеше лакомията на калугера.

Прекръсти се отец Агапиос, погледна пустинята, въздъхна.

— Защо въздишаш, отче Агапиос? — попитах аз; много ми се искаше да узная кой беше този суров монах, който се изкачваше, макар че беше стар, така чевръсто по планината.

— Как да не въздишам, чадо мое — отвърна той, — след като и ръцете ми, и краката ми са потънали в кал; че и сърцето ми; а приближава вече часът да се представя на Бога; с какви ръце, с какви крака, с каква мутра? Ръцете ми са целите в кръв, краката ми са целите в кал; кой ще ми ги изчисти?

— Христос, отче Агапиос — каза Пахомиос, за да го утеши, — Христос. Иначе защо е слязъл на земята? Христе Боже, да му кажеш, ето ръцете ми, ето краката ми, измий ги!

Засмях се; това, значи, била работата на Господа, да ни мие краката?

— Защо се смееш? — попита ме обиден Пахомиос.

— С твое позволение, отче Пахомиос — казах аз, — ще ти отвърна с притча: имало едно време в Арабската земя един много хитър цар; всяка сутрин, преди да се съмне, събирал робите си и не им позволявал да се заловят за работа, преди да заповяда на слънцето да изгрее. Един стар мъдрец веднъж отишъл при него и му рекъл: „Не знаеш ли, че слънцето не чака твоята заповед?“ — „Знам, стари мъдрецо, знам, ама какъв ти Бог, я ми кажи, щеше да бъде, ако не можех да го направя свое оръдие?“ Разбра ли сега, отче Пахомиос?

Ала Пахомиос беше намерил, докато говорех, едно кокалче с малко месце и сега дъвчеше и не ми отвърна.

Обърнах се към Агапиос, за да променя разговора.

— Как стана калугер, отче Агапиос?

— Как станах ли? Аз не исках, Господ искаше; когато станах на двайсет години, обзе ме силно желание да се покалугеря; но дяволът ми създаваше пречки. Какви пречки ли? — ще ми кажеш; ами нали, работите ми вървяха добре, вадех пари. Ама какво ще рече да вадиш пари? Ще рече — да забравяш Бога. Бях предприемач, правех мостове, къщи, пътища; парите ги ринех с лопата; щом загубя парите си, казвах си, ще отида да се покалугеря; Господ се смили над мен, играх на борсата и загубих всичко, що имах и що нямах. Слава Богу — казах;

срязах въжето, избягах. Как срязват въжето на балона и балонът се издига на небето? Така избягах и аз от света.

Бледото му лице поруменя; спомни си как се бе отървал от света и сега се радваше.

— И дойдох тук; не знаех къде да отида, Господ ме хвана за ръка и ме доведе тук; велика е милостта му! Дойдох, ала още се държах, не ме гледай сега, остарях, стопих се, сбръчках се като стафида; ама тогава кръвта ми още кипеше, не можех да стоя със скръстени ръце; молитвата не ме успокояваше, захванах да работя. Правех пътища. Всички пътища, по които минахме, са мои; правя пътища, това е дяконството ми, за това съм се родил. Ако отида в рая, ще отида по пътищата, които правя.

Засмя се, за да осмее надеждата си:

— Уф! Рай! Така ли се влиза в рая?

Пахомиос, който се бе загърнал в едно одеяло и беше задрямал, капнал от многото ядене, чу последните думи на Агапиос, отвори очи.

— Ще влезеш, Агапиос — каза той с меден глас, — ще влезеш... Не се притеснявай.

Агапиос се засмя.

— Ти, разбира се, добре си се наредил, не се боиш; държиш една четчица и бои, зографисваш рая и влизаш в него; ама питай ме мен. Моята е дълга! Аз трябва да направя път чак до вратата на рая, иначе няма да вляза. Всеки според делата си.

Обърна се към мен.

— Ами твоя милост? — попита ме той.

— Аз — отвърнах — вече влязох. — Аз си представям рая като висока планина, а на върха ѝ една църквица; а пред църквата един пезул и върху пезула — печени гълъби, орехи, фурми и бъклица с ракия от фурми, и двама добри хора за компания, и да разговаряме за рая.

Но Пахомиос възнеше, загърна се плътно с одеялото, стана, устните му бяха посинели; наведе се, взе бъклицата, останала беше малко ракия, изпи я.

— Ради Христа Бога, хайде да си вървим; тук ще замръзнем — каза той и пое по надолнището.

През нощта, сам в килията си, съхранил дълбоко в съзнанието си гледката на пустинята, прелиствах Стария завет. Навярно никой не обитава пустинята, само Един, и този Един не прощава, не се усмихва, не изпитва жал. Не паниката е господарят на пустинята, не са и жаждата, гладът, изнемогата; нито някой гладен лъв, нито смъртта, а Бог.

Прелиствах горящата и неизгаряща къпина, Стария завет, и ми се струваше, че отново навлизах в страшния проход, който Йехова бе изсякъл в планината, за да мине; Библията ми изглеждаше като планинска верига с много върхове, където вият, опасани с въжета, загърнати в дрипи, и се спускат надолу, пророците.

И както се бях навел и скачах от връх на връх, прелиствайки Библията, спомних си за девойката, която веднъж ми бе говорила с такъв плам за юношата, *огненорусия с красиви очи*, когото Бог избрал, макар че хората не го искали, да го направи техен цар. Старият пророк Самуил, който се противял и се извивал в божите ръце, изпълни сърцето ми със смут; за да ми олекне на сърцето, взех хартията и започнах да пиша. Бях вече изпаднал дотам, че по този малодушен начин прогонвах тревогите си.

— Самуиле!

Старият пророк с кожения колан и пъстрите дрипи гледаше долу града и не чуваше божия зов. Слънцето бе застанало на една копраля високо на небето, а долу в низините шумеше Галгала, грешният, сврян сред червените камъни на Кармил със стройните палми и зрелите бодливи диви смокини.

— Самуиле! — отново извика гласът божи. — Самуиле, предани мой служителю, остаря, не ме ли чуваш?

Самуил се стресна; гъстите му вежди гневно се смръщиха, дългата му чаталеста брада се развя, а ушите му заечаха като морски раковини. Проклятието, като необуздана кобила, изцвили в гърдите му:

— Анатема! — изръмжа той, като протегна мършавата си ръка над града, който се смееше, пееше и бръмчеше като гнездо на оси. — Анатема връз хората, дето се смеят, връз нередните жертвоприношения, които замъгляват лицето на небето, анатема връз жената, която потропва с налъмите си по камъните!

Господи, Господи, угаснаха ли мълниците в бронзовата ти ръка? Вдъхна в святото тяло на царя ни свещената болест и сега той се строполява на земята, пени се и пуска лиги като охлюв, и съска като костенурка. Защо? Защо? Какво ти стори? Питам те, отговори! Изпрати тогава мор на всички хора, ако си справедлив, изтръгни от бъбреците на човека семето му и го разбий върху камъните!

— Самуиле! — прогърмя за трети път Господ. — Самуиле, мълчи, за да чуеш моя глас!

Тялото на пророка започна да трепери; опря се на окървавения камък, върху който колежа курбаните за Бога, и чу наведнъж и трите зова господни; вдигна високо ръце:

— Господи! — извика той. — Ето ме!

— Самуиле, напълни гърнето си с пророческо масло и върви във Витлеем.

— Далеч е; краката ми се скапаха, сто години тъпча тази земя в служба на теб; Господи, натовари друг, аз вече не мога.

— Не говоря за плътта; възненавиждам я, не се докосвам до нея; на Самуил говоря!

— Казвай, Господи, ето ме!

— Самуиле, напълни гърнето си с осветен елей и върви във Витлеем. Дръж си устата, не вземай никого за спътник и почукай на вратата на Йесей.

— Никога не съм ходил във Витлеем — как тогава ще позная вратата на Йесей.

— Белязал съм я с кървав пръст; почукай на Йесеевата врата; и избери един от седемте му сина.

— Кого, Господи? Очите ми са замъглени, не виждам добре.

— Сърцето ти, щом той застане пред теб, ще измучи като вол; него ще избереш. Отмести косите му, намери върха на главата му и го помажи за цар на юдеите; казах!

— Ама ще научи това Саул, ще ме издебне на връщане и ще ме убие!

— Какво ме е еня мен? Никога не съм държал сметка за живота на слугите си; върви!

— Няма да вървя!

— Избърши потта от лицето си, стегни си челюстта да не трепери така и говори на Господа си. Заекваш, Самуиле; говори ясно!

— Не заеквам; казах, няма да отида!

— Говори по-тихо; викаш, сякаш се боиш. Защо няма да отидеш? Нека Самуил благоволи да отговори; страх ли те е?

— Не ме е страх; обичта не ми дава. Аз помазах Саул за цар на юдеите, обикнах го повече и от синовете си, вдъхнах му душата си през бледите му устни, дух пророчески, моят дух, го прослави. Той е моя плът и душа; няма да го предам!

— Защо замълча! Изпразни ли се вече сърцето на Самуил?

— Ти си всемогъщ, Господи; не си играй с мен; убий ме! Друго не можеш, убий ме!

Очите на Самуил се наляха с кръв, вкопчи се в скалата, зачака.

— Убий ме! — отново изръмжа вътре в гърдите сърцето му. — Убий ме!

— Самуиле! — чу се сега гласът господен, меден, сякаш го молеше.

Ала старият пророк все повече се разяряваше:

— Убий ме, друго не можеш; убий ме!

Никой не отвърна. Мина пладне, слънцето взе да клони на заник, едно мургаво босо момче се появи, изкачи се по пътеката и се приближи към пророка със страх, сякаш пристъпяше към края на някоя пропаст; постави долу до скалата храната на пророка, фурми, мед, хляб и стомничка с вода; и бързо си отиде, стаило дъх, слезе в града и влезе в бащиния си коптор. Майка му се наведе и го прегърна.

— Още ли? — запита го тя с треперещ глас. — Още ли?

— Още — отвърна детето. — Още се бори с Господа.

Слънцето се спусна зад планината, Вечерницата увисна над грешния град като семе на пожар; една бледа жена, иззад дървената решетка на прозореца си, я видя и нададе вик:

— Сега ще падне и ще изгори света!

Звездите се изсипаха върху дългите коси на пророка; подскачаха, искряха и се въртяха, подчинени на един невидим кръг; а пророкът стоеше сред тях и трепереше. Звездите навлизаха в косите му, биеха по слепоочията му като едър град.

— Господи... Господи... — прошепна той на разсъмване и не можа да изрече нищо повече.

Смъкна гърнето, напълни го с осветен елей, грабна чепатата си тояга и пое надолу; криле бяха израснали на нозете му, а в бялата му

брада росните капки блестяха като звезди. Две деца, които си играеха на прага на първата къща, щом видяха пъстрите дрипи и зелената чалма на пророка, хукнаха и започнаха да викат:

— Иде! Иде!

Свиха се кучетата в ъглите с подвита опашка, а една юница измуча, като провлачи врат по земята. Буен вятър премина от единия до другия край на града; затваряха се вратите, крещяха майките и прибираха децата си от улиците. Потропваше Самуил с тоягата си по камъните и пристъпяше с големи крачки. „Сякаш съм Война, надвиснала връз хората — промълви той, — сякаш съм Чума; сякаш съм Господ!“

Двама чобани с дълги геги се появиха на пътеката, но щом видяха пророка, паднаха ничком.

— Господи, заповядай ми да им строша главите; Господи, говори на сърцето ми, готов съм.

Но никакъв глас не смути ума му и пророкът отмина тежко, като проклинаше човешкото семе.

Слънцето го изгаряше, изпод нозете му прахът се издигаше и го обгръщаше като облак. Ожадня.

— Господи — извика той, — дай ми да пия!

— Пий! — отвърна до него един глас, тих като ромон на вода.

Извърна се и видя, че от пукнатината на една скала капе вода и се събира в една вдлъбнатина. Наведе се, отмести брадата си и потоци устни във водата. Прохладата се разля чак до петите му, а старите му кокали изпукаха.

Тръгна отново на път; слънцето залезе; полегна до стъблото на една финикова палма, постави дясната си ръка под бузата си и заспа. Чакалите се събраха около него, подушиха миризмата му и избягаха изплашени. Над него звездите увиснаха като мечове. Събуди се на разсъмване и пое отново. На третия ден планината се отвори, показа се полето, и сред него, като змия, сита и ленива, със зеленикави люспи, блещукаше Йордан река. Изминаха още три дни, и неочаквано иззад финиковите палми блеснаха, ослепително бели, къщите на Витлеем.

Ято гълъби прелетя над главата на пророка, запърха за миг намясто, и изведнъж се устреми изплашено към Витлеем.

При голямата северна градска врата със слепите и прокажените просяци, сред тежката миризма на стадата, старейшините прави

очакваха пророка; трепереха и тихо разговаряха помежду си.

— Проказа ще налегне селото! Господ само за да изтреби създанията си, слиза на земята.

Най-старият събра смелост, пристъпи крачка напред.

— Аз ще говоря с него — каза той.

Пророкът пристигна сред облак прах, а дрипите му се развяваха като разкъсано в бой знаме.

— Мир или клане? Какво ни носиш?

— Мир! — отвърна пророкът, като протегна ръце. — Вървете си по домовете, опразнете улиците; искам да мина сам!

Опустяха улиците, залостиха се вратите. Самуил закрачи из селото, вглеждаше се отблизо във вратите, опипваше ги. На края на селото, на последната къща, забеляза върху вратата кървавия знак. Почука. Цялата къща се разтресе, а старият Йесей, изплашен, стана да отвори.

— Стари Йесей, мир на дома ти, здраве на седемте ти сина, мъжки рожби на снахите ти; Бог с теб!

— Да бъде волята му! — отвърна Йесей и челюстта му трепереше.

Един мъж се появи и изпълни цялата врата; Самуил се извърна, видя го и очите му се възрадوا. Великан; с къдрави коси, с широки космати гърди, с яки като бронзови стълбове крака.

Йесей каза с гордост:

— Първородният ми син Елиав.

Мълчеше Самуил и чакаше сърцето му да измучи.

„Този ще да е — казваше умът му, — този навярно е! Господи, защо не говориш?“

Дълго време чака; и изведнъж страшният глас прогърмя вътре в него:

„Какво мърмориш? Пожела ли го душата ти? Аз не го искам! В сърцето му дия, в бъбреците му се ровя, мозъка в костите му претеглям; не го ща!“

— Доведи втория си син — заповяда Самуил, а устните му бяха пребледнели.

Доиде вторият син, но сърцето на пророка остана няма, недрата му не трепнаха.

— Не е този! Не е този! Не е този! — ръмжеше той и отпращаше един след друг шест от синовете на Йесей, като впиваше поглед в челото им, във веждите, в устните, опипваше плещите, коленете, кръста, зъбите, сякаш бяха овни.

Тръшна се капнал на прага.

— Господи — извика той с яд, — измами ме! Все си си такъв лукав и безмилостен и нямаш жал към човека. Появи се, аз, Самуил, те викам... Защо не говориш?

Йесей се приближи уплашен.

— Остана само най-малкият — каза той, — Давид. Пасе овцете.

— Изпрати да го повикат!

— Елиав — каза бащата, — иди да повикаш брат си.

Елиав смръщи вежди и старецът се изплаши и каза на втория си син:

— Аминадав, иди да повикаш брат си.

Но и той отказа; всички отказаха.

Самуил стана от прага.

— Отворете вратата, сам ще отида!

— Искаш ли да ти кажа някои белези на тялото му, за да го познаеш? — попита старецът.

— Не; аз го познавам, дори преди баща му и майка му!

Хвана планината, като проклинаше, препъваше се в камъните и викаше: „Не искам! Не искам!“ — и продължаваше да върви.

И когато видя, прав сред овцете, един юноша, чиято огненочервена глава грееше като изгряващо слънце, Самуил се спря; сърцето му измуча като вол.

— Давид! — извика повелително той. — Приближи се!

— Приближи се ти! — отвърна Давид. — Не оставям аз овцете си.

— Този е! Този е! — изрева Самуил, като пристъпяше възмутен.

Приближи се; хвана го за рамото, огледа хубаво плещите му, опипа прасците му, върна се на главата му.

— Кой си ти! Какво ме опипваш? — ядоса се юношата и отдръпна главата си.

— Аз съм Самуил, раб божи; Бог ми казва „върви“, и аз вървя, казва ми „викай“, и аз викам. Аз съм ногата му, устата му, ръката му, сянката му на земята; наведи се.

Напипа върха на главата му, изля священото масло:

— Ненавиждам те, не те искам, друг обичам; но дъхът на Господа минава връз мен, и ето, без да ща, вдигам ръка и изливам върху главата ти осветения елей. Помазва се Давид за цар на юдеите! Помазва се Давид за цар на юдеите! Помазва се Давид за цар на юдеите!

Захвърли и разби священото гърне върху камъните.

— Така разби моето сърце и ти, Господи! Не искам да живея повече!

Седем гарвана долетяха от небесната дълбина, накацаха около него и зачиха. Размота пророкът и простря на земята, като саван, зелената си чалма; гарваните се покуражиха и се приближиха. Покри лицето си с пъстрите си дрипи и не се помръдна повече.

С образа на този човек, който напразно се противи на Бога, потънах в сън и се предадох без съпротива на невидимите ръце; така премина нощта, от която толкова се боях, блажена и без сънища.

На размисъл, отпочинах, слязох на двора; калугерите преминаваха в полумрака и потъваха един след друг в църквата; влязох и аз заедно с тях, за да чуя утринната литургия. Свих се на една седалка, само две кандила горяха пред иконостаса и в полумрака различавах строгия лик на Христос, а до него — нежното печално лице на Богородицата. Въздухът миришеше на восък и тамян, а долу на плочите още се търкаляха, пръснати, великденските лаврови клонки.

Какво блаженство само, мислех си аз, каква самота, колко далеч се валя и реве светът! Защо да се махна от това крило Христово, къде да отида, защо да крея в дребни грижи и дребни радости? Тук е бисерният седеф, с Големия Бисер. Ще усмиря тялото, ще усмиря душата, ще отрежа всички клони, които подяждат силата на върхара, ще остана само върхар и ще се изкачвам... Пред себе си имам един голям борец, него ще следвам; той се изкачва по страшно нагорнище, ще го изкача заедно с него.

Гледах под меката светлина на кандилото мъжествения аскетичен лик на Христос, различавах изящните му ръце, които държаха здраво света и не даваха да падне в хаоса, и знаех, че тук горе на земята, докато сме живи, Христос не е пристанището, където хвърляш котва, а

пристанището, от което тръгваш, излизаш в открито, сурово и бурно море и цял живот се мъчиш да хвърлиш котва при Бога. Христос не е краят, той е началото; не „Добре дошъл!“, а „Добър път!“. Не седи спокойно върху меки облаци, а се бори с бурното море и той заедно с нас, вперил очи високо горе в Полярната звезда, и държи кормилото. Затова ми харесва, затова ще тръгна с него.

Но най-много ме пленяваше и ми вдъхваше смелост това, че човекът в Христос беше тръгнал — с каква смелост и борба, с каква безумна надежда! — да стигне до Бога, да се слее с него, да станат едно неразделно цяло. Друг път да стигнеш до Бога няма; само този: да се бориш, следвайки кървавите дири на Христа, да преобразиш човека в теб, да стане дух, да се слее с Бога.

Тази двойна същност на Христос е била за мен винаги дълбока неразгадаема тайна; копнежът, толкова човешки, толкова свръхчовешки, да стигне човекът до Бога — или по-точно: да се върне човекът при Бога и да се отъждестви с него. Тази носталгия, толкова загадъчна и същевременно толкова действителна, отваряше в мен големи рани и извори.

Още от младини, това, което най-силно ме вълнуваше, изворът на всичките ми радости и на всичките ми огорчения, беше безспирната, безмилостна борба между духа и тялото.

Прастари човешки и предчовешки тъмни сили на Лукавия се таяха в мен; а душата ми беше арената, където тези две войски се сблъскваха и се смесваха.

Голяма мъка; обичах тялото си и не исках да се погуби; обичах душата си и не исках да пропадне; мъчех се да помирят тези две противоположни космогонически сили, да осъзнаят, че не са врагове, а съратници, и да се радват, да се радвам и аз заедно с тях, на съгласие.

Всеки човек е богочовек, плът и дух; ето защо загадката на Христос не е загадка само на определена религия, а общочовешка; във всеки човек пламва борба между Бога и човека и същевременно и силно желание за помирение. В повечето случаи тази борба е неосъзната, трае малко, една слаба душа не може да издържи дълго време срещу плътта; натежава, превръща се и тя в плът, и борбата свършва. Но у хората с чувство за отговорност, впили ден и нощ поглед във върховния Дълг, борбата между плътта и духа пламва безмилостно и може да продължи чак до смъртта.

Колкото по-силни са душата и плътта, толкова по-плодотворна е борбата и толкова по-пълна е крайната хармония. Бог не обича слабите души и отпуснатата плът; духът иска да се бори със силна, изпълнена със съпротива плът; той е хищна птица, вечно гладна, яде месо, но го съсипва, щом го погълне.

Борба между плътта и духа, бунт и съпротива, помирение и подчинение, и накрая — върховната цел на борбата, сливането с Бога; ето нагорницето, по което пое Христос и ни зове да тръгнем и ние по него, като следваме кървавите му дири.

Как да поемем и ние към този най-висок връх, където първородният син на спасението, Христос, стигна първи? Ето върховния дълг на борещия се човек.

Нужно е, значи, за да можем да го следваме, дълбоко да опознаем борбата му, да изживеем страданията му, как е преодолял потъналите в цвят клопки на живота, как е пожертвал големите и малките човешки радости и се е изкачил, от саможертва на саможертва, от подвиг на подвиг, до върха на себеотрицанието, до Кръста.

Никога не бях следвал с толкова напрежение кървавия му път до Голгота, никога не бях изживял с толкова разбиране и любов Живота и Страданията на Христа, както в дните и нощите ми в Ерусалим, край Мъртвото море, в Галилея. Никога досега не бях почувствал кръвта Христова да пада, с толкова сладост, с толкова болка, капка по капка, в сърцето ми.

Защото, за да се изкачи до върха на саможертвата, до върха на дематериализацията, до Бога, Христос е минал през всички стадии на борещия се човек. През всички — и затова и болката му ни е толкова близка и ни боли за него, и крайната му победа ни се струва толкова много като наша бъдеща победа. Дълбоко човешкото у Христос ни помага да го разберем и да го обикнем и да следваме Страданията му, сякаш са наши страдания. Ако той нямаше в себе си този топъл човешки елемент, никога не би успял да докосне сърцето ни с такава увереност и нежност, и нямаше да може да стане образец в нашия живот. Борим се и ние, гледаме как и той се бори и добиваме смелост; виждаме, не сме съвсем сами на този свят, и той се бори заедно с нас.

Всеки Христов миг е борба и победа. Той надви непобедимото очарование на простата човешка радост, надмогна всички изкушения, превръщаше непрекъснато плътта в дух и се изкачваше. Всяко

препятствие по пътя му се превръщаше в повод и белег на победа; имаме вече един образец, който ни проправя път и ни вдъхва смелост.

Едно великанско дихание, което наричаме Бог, облъхва небето и земята, и сърцето ни, и сърцето на всяка жива твар. Един велик Зов. Растението искало да спи, неподвижно край застоялите води; Но Зовът избликувал вътре в него, разтърсвал корените му: „Бягай, остави земята, ходи!“ Ако дървото е могло да размишлява и да преценява, щяло е да извика: „Не искам, накъде ме тласкаш? Искаш невъзможното!“ Но Зовът разтърсвал корените му, безмилостно, гърмял: „Бягай, остави земята, ходи!“

Викал хиляди векове; и ето, изпълнен с неудържимо желание, напрегнал всички сили, животът се измъкнал от неподвижното дърво, освободил се.

Появило се животното, нагласило се във водата, в калта, червей. „Добре съм си тук, спокойствие, сигурност, не мърдам оттук!“

Но страшният Зов се впил безмилостно в слабините му: „Махни се от калта, изправи се, роди нещо по-добро от себе си!“ — „Не искам, не мога!“ — „Ти не можеш, но аз мога; изправи се!“

Хиляди векове, и ето, появил се, треперещ върху още незакрепналите си нозе, човекът.

Като кентавър е светът; конските му крака са впити в земята, но тялото му, от гърдите до главата, го измъчва и терзае безмилостният Зов; бори се, отново от хиляди векове, да се измъкне от ножницата на животното, като сабя. Бори се, това е новата му борба, да се измъкне от ножницата на човека. „Къде да вървя? — вика отчаяно човекът. — Стигнах до върха; по-нататък е хаосът!“ — „По-нататък съм аз; изправи се!“ Всяко нещо е кентавър; ако не беше така, светът щеше да се скапе, неподвижен и безплоден.

С часове ходех около манастира, в пустинята, и полека-лека започна да се отърсва от поповете Бог. Бог за мен беше вече този Зов.

Колкото повече минаваха дните в тази божия самота, толкова повече сърцето ми се успокояваше, сякаш се изпълваше с отговор; не питах вече, бях сигурен. Откъде идем, къде отиваме, каква е целта ни на тази земя, всичко, в тази богонавестена самота, ми се струваше много просто и несъмнено. Полека-лека кръвта приемаше божия ритъм; утрината, богослужението, вечернята, псалмопението, слънцето, което изгриваше сутрин, слънцето, което залязваше вечер,

съзвездията, които като полилеи увисваха всяка нощ над манастира, всичко идваше и се възвръщаше, следвайки вечни закони, и увеличаваше в същия спокоен ритъм и кръвта на човека. Като дърво ми изглеждаше светът, гигантска сребриста топола, а аз бях един зелен лист, крепях се с тънката си дръжка за един клон, появяваше вятърът божи и аз почвах да трептя и да играя хоро заедно с цялото дърво.

Говорех на душата и я питах тревожно: „Вярваш ли? Можеш ли да се отдадеш цялата? Готова ли си?“

Какво търсех? Да се подчиня на един строг ритъм, да постъпя в една войска, която бе победила заради върховната надежда. Да се кача и аз на християнския „Арго“, с гладните, дрипави, целомъдрени герои — и червеното платно ще се издуе, и от мачтата ще покара тайнствената лоза на причастието, и ще плаваме като корсари, за да грабнем от божите плещи златното руно на безсмъртието.

Да победея и аз дребнавостта, насладата и смъртта.

Дълги часове обикалях всеки ден из пустинята и чувствах как в мен назрява бавно едно тайно решение, което още не смееше да се разкрие с истинското си име; привечер се завръщах в манастира; калугерите бяха наизлезли от килиите си, дневната жега бе намалела и сега вдишвах прохладата на спускащата се нощ.

Смъртоносна е самотата за онези души, в които не гори някоя голяма страст; ако в самотата калугерът не обича пламенно Бога, загубен е; на някои калугери акълът им беше мръднал; притваряха очи, нямаше за какво да мислят, какво да желаят; седяха наредени един до друг на двора и чакаха да дойде време да влязат в църквата, в трапезарията, в килиите си, нищо друго. Паметта им се беше замъглила, зъбите им бяха изпопадали, кръстът ги болеше; не бяха хора, но не бяха и животни, нито ангели вече; не бяха нито мъже, нито жени, нито живи, нито умрели; чакаха в някакъв унес, скръстили ръце, смъртта, както дънерите очакват пролетта.

Един си спомняше за жена си и непрекъснато плюеше; друг носеше в пазвата си тетрадка и кутийка с цветни моливи и току ги измъкваше и рисуваше винаги една и съща рисунка: Христос с ненки как кърми Майка си; трети пък, всяка сутрин, щом се събудеше, отиваше на чешмата на двора и се миеше, дереше се яростно, за да се изчисти от сънищата, които беше сънувал през нощта. И винаги на едно и също място на двора, със затворена книга на коленете си,

седеше странният калугер, който през първия ден дойде в приемната на игумена с архондаря; не говореше никога с никого, и когато влизах в двора, вдигаше очи и ме следеше, и устните му се усмихваха кога с доброта, така ми се струваше, кога с ирония. Веднъж, когато минавах край него, надигна се и понечи да ми заговори: но отново седна и усмивката изчезна от устните му.

Седем дни се радвах на божествената самота; на седмия ден в килията ми дойде, все тъй жизнерадостен, архондарят:

— Провожда ме — каза ми той — светият игумен да те попитам как е душата ти и какво решение си взел.

— Целувам му ръка — отвърнах. — Преди да му отговоря, бих искал първо да се изповядам.

Архондарят замълча за миг.

— Би ли искал да останеш при нас? — каза той накрая.

— Бих искал да остана при Бога, а тук в пустинята го чувствам по-близо до себе си; но се боя, че още не са изтръгнати всички корени, които ме свързват със света; ще се изповядам пред игумена и той ще реши.

— Светият игумен изисква много от човека; опичай си акъла!

— И аз изисквам много от себе си, отче, затова се и колебая.

Отвори вратата, за да излезе, но се поспря:

— Отец Йоаким ми заръча да ти кажа, че иска да те види.

— Отец Йоаким ли?

— Отецът, който дойде заедно с мен в игуменската приемна да те поздрави с „добре дошъл“.

Зарадвах се; щях най-сетне да узная кой беше този странен мълчалив калугер.

— Кога?

— Тази вечер, казва, в килията му.

— Добре, кажи му, отче, че ще отида.

— Той е стар благородник, не дружи с никого, говори само с Бога; научи името ти и иска да те види; говори му с уважение — каза калугерът и без да дочака отговор, прекрачи прага.

Изчаках да се стъмни добре, да заспят калугерите; една по една светлините в килиите угасваха, преминах, като стъпвах на пръсти, по дългия коридор, стигнах до килията на отец Йоаким. Спрях да си поема дъх; бях се запъхтял, сякаш бях тичал; в килията светеше,

сложих ухо на вратата, ослушах се; тишина. И тъкмо протягах ръка да почукам, вратата на килията се отвори и отец Йоаким се появи, гологлав, с разпилени върху раменете му бели коси, опасан с дебела връв с възли, бос.

— Добре дошъл — каза той, — надявам се, че никой не те е видял; влез вътре.

Голи стени, в ъгъла — тясна сламена постеля върху две железни магарета, масичка, две столчета; в една вдлъбнатина на стената — стомна; върху масата — дебела подвързана книга, навярно евангелието, а на отсрещната стена — широк дървен кръст, и върху него беше нарисувано не Разпятието Христово, а Възкресението. На гредите висяха нанизии от ябълки, и цялата килия миришеше на гнили ябълки.

Разпери ръце; тясна беше килията, почти докосваше стените ѝ:

— Това е пашкулът ми — каза той, като се усмихна. — Тук вътре се затворих като червей и чакам да дойде време да изляза като пеперуда.

Поклати глава; както беше застанал до светлината, която заливаше продълговатото му повехнало лице, видях как прехапа тънките си хлътнали устни, а гласът му сега беше изпълнен с присмех и горчицина.

— Какво друго искаш да сънува клетият червей? Крила!

Замълча, извърна се, погледна ме, присмехът беше изчезнал и погледът му сякаш търсеше помощ:

— Какво ще кажеш и ти? От наивност ли сънува крила? От наглост ли? Или пък гърбът му наистина тръпне и тъкми крила?

Задвижи бързо ръка, сякаш държеше сунгер и изтриваше нещо.

— Дотук, не по-нататък! — каза той. — Много бързо навлязохме в дълбоки води, стига! Вземи едно столче, седни; друго исках да ти кажа, затова и те поканих... И тъй, седни; не ме гледай мен, аз не мога да седна.

Засмя се.

— Знаеш ли — каза той, — има една секта, която се нарича „Винаги прав!“ Принадлежа на тази секта, от много години, още от малък.

— Аз, отче — отвърнах, — принадлежа на една друга секта: „Винаги неспокоен!“ От малък се боря.

— Бориш се с кого?

Поколебах се; изведнъж ме обхвана страх.

— С кого? — отново попита калугерът.

Сниши глас, наведе се.

— С Бога ли?

— Да.

Старецът впи поглед в мен, не продума нищо.

— Да не би да е болест това, отче? Как да оздравея?

— Никога да не оздравееш!

Вдигна високо ръка, сякаш ме благославяше, сякаш ме проклинаше.

— Тежко ти, ако трябваше да се бориш с равен на теб, или по-слаб от теб; тежко ти, ако се излекуваш от тази болест!

Замълча и след малко добави:

— Тук в пустинята често ни навестяват изкушения; странно изкушение ме навести една нощ в съня ми. Уж съм, казва, голям мъдрец в Ерусалим; лекувах много болести, но най-вече прогонвах злия дух от обладаните; и идваха от всички краища на Палестина и водеха при мен болни. И ето ти един ден пристигна от Назарет и Мария на Йосиф и донесе със себе си и дванайсетгодишния Исус. Падна в нозете ми:

— Съжали ме, прочути мъдрецо! — извика тя разплакана. — Изцери сина ми; много зли духове има в себе си.

Изведох навън родителите, останах с Исус.

— Какво ти има, дете мое? — запитах го аз, като го галех по ръката. — Къде те боли?

— Тук, тук... — отвърна той и ми посочи сърцето си.

— Какво ти има?

— Не мога да спя, не мога да ям, нито да работя, обикалям из улиците и се боря.

— С кого се бориш?

— С кого другото искаш да се боря? С Бога!

Задържах го един месец при себе си; говорех му кротко-кротко, давах му билки, за да спи, настаних го в една дърводелница да научи занаят, излизахме заедно на разходка и му говорех за Бога, сякаш беше наш приятел, наш съсед, който идва привечер да седне при нас на прага да си поприказваме. Не някакви големи и тежки приказки; за

времето говорехме, за посевите, за лозята, за девойките, дето отиват на чешмата...

След месец Исус се излекува напълно; не се бореше вече с Бога, стана като всички хора, замина за Галилея, а по-сетне научих, че станал добър дърводелец, най-добрият дърводелец в Назарет.

Калугерът ме гледаше:

— Разбра ли? — попита ме той. — Изцери се Исус, не спаси света, стана най-добрият дърводелец в Назарет! Така че, що ще рече болест? Що ще рече здраве? Зарежи ги тия! Да променим приказката! Виждаш ми се уморен, седни.

Седнах на едно столче, под иконата; гледах босите му крака върху плочите, с дребен кокал, с тънки глезени, с дълги аристократични пръсти; под светлината те блестяха като древен мрамор, златисто поруменял от слънцето.

Направи две крачки, върна се, застана пред мен, скръсти ръце.

— Вдигни очи — каза той с ласкав глас, сякаш говореше на малко дете. — Погледни ме добре; не ме ли помниш?

— Никога не съм те срещал през живота си, отче — отвърнах учудено аз.

— Нищо не се заличава в ума на малкото дете; навярно дълбоко в паметта ти се намира и моето лице; не това, остарялото, сбръчканото като стафида, а друго, красиво, решително, мъжествено; слушай: прекарах едно лято, ти я имаше, я нямаше още пет години, в Крит; тогава бях голям търговец, занимавах се с цитруси, рожкови, стафиди; един от посредниците ми беше и баща ти; жив ли е още?

— Жив е, но остаря, прегърби се, изпадаха му зъбите; седи по цял ден на канапето и чете Синопсиса.

— Голяма неправда! Голяма неправда! — извика старецът, като вдигна ръце. — Такива тела не бива да изнемощяват никога; би трябвало изведнъж, както си вървят, та земята се тресе, да се строполяват мъртви. Какво е смъртта? Боже дело; белегът, където Бог докосва човека, се нарича смърт; но немощта е дело безчестно, коварно, на Сатаната. Остаря значи, изнемощя и капитан Михалис?

Мълча известно време, погледът му беше станал гневен; но скоро си пое дъх, продължи:

— Баща ти купуваше за моя сметка стафиди, цитруси, рожкови, натоварвах ги на кораби, изпращах ги в Триест; печелех много, лири с

лопата да ги ринеш, пръсках много, бях същински звяр, който не се насищаше да яде, да пие и да прегръща жени. Бях продал душата си на Сатаната, остана без господар, без юзда тялото, присмивах се на Господа и му виках Плашило, чучело, което можеше да изплаши само глупавите врабчета, та да не влизат да кълват градините... И когато привечер привършвах работата си, удрях го на безсрамно гуляене чак до зори.

И така, една сутрин, я се опитай да си спомниш, ти стоеше пред дюкяна на баща си, и изведнъж чу песни и смехове, и трополенето на една кола с четири коня, които препускаха като бесни; извърна се и видя; в колата имаше цяла сюррия жени, пет-шест съвсем пияни примадони, които си деряха гърлата и се смееха, и хвърляха орехи и смокини по минувачите; а коларят беше един внушителен мъж с висока и лъскава шапка, плющеше яростно с камшика, а пощръкелите коне цвилеха и препускаха; тогава ти се уплаши, сякаш конете връхлитаха на теб, изпищя и изтича да се свреш в краката на баща си... Помниш ли? Спомни ли си? Аз бях пияният колар, носех, ти казвам, висока шапка, като комин, и за да те закача, вдигнах камшика над теб и започнах да плющя с него във въздуха... Спомни ли си сега?

Наведе се, побутна ме по рамото:

— Спомни ли си?

Бях затворил очи, слушах, мъчех се да отместя пластове от спомени, които се бяха натрупали върху детската ми възраст; мракът малко по малко се разреждаше и изведнъж из дълбините на паметта изскочиха съвсем живи четирите коня, пияните жени, страшната огромна шапка и плющенето на камшика над главата ми.

— Да, да — извиках, — спомням си! И ти ли беше това, ти ли, отче?

Ала той не ме слушаше, беше се опрял на стената и бе затворил очи. И така, със затворени клепащи, заговори:

— Една сутрин всичко ми втръсна; малък е кръгът на плътта, бързо свършва, ядеш, пиеш, любиш, отново ядеш, пиеш, отново любиш, няма къде да отидеш по-нататък; накрая, ти казвам, ми втръсна. Сетих се за душата си, качих се на една кола, отидох в един манастир в Света гора; останах там три месеца; молитви, пост, утринна, богослужение, ангария, ечемичен хляб, гранясали маслини, боб, дотегна ми; обадох пак на коларя, дойде, взе ме. Но какво да

правя вече на този свят, не можеше да ми даде повече никаква радост, никакъв неизпитан грях, върнах се отново в манастира; но заръчах на коларя да не отива много далеч, да чака в най-близкото село, че може да ми потрябва. И наистина скоро отново ми потрябва, пак офейках от манастира.

Животът ми беше станал непоносим; люлеех се откачен между небето и земята, гонен и от небето, и от земята. Отидох при един стар отшелник, който живееше далеч от манастирите, в една пещера, край една пропаст над морето. Изповядах му се.

— Какво да правя, отче свети? Дай ми съвет!

Старият отшелник постави ръка на главата ми:

— Имай търпение, чадо мое — каза ми той, — не бързай; бързането е клопка на Лукавия. Чакай спокойно, с вяра.

— Докога?

— Докато вътре в теб съзрее спасението; дай й време на ягоридата да стане мед.

— Ами как ще разбере, отче, че ягоридата е станала мед?

— Някоя сутрин ще станеш и ще видиш, че светът се е променил; не се е променил светът, чадо мое, променил си се ти, съзряло е спасението; отдай се тогава на Бога и няма да се отречеш от него.

И една сутрин отворих прозореца си, разсъмваше се; Зорницата още подскачаше на небето, морето беше спокойно и въздишаше леко, нежно край брега; едно дърво пред прозореца ми, една мушмула, посред зима, беше цъфнала; медено сладко, пиперливо ухание; през нощта беше валяло, от листата още падаха капки, цялата земя блестеше, доволна. „Господи — прошепнах аз, — какво е това чудо?“ И започнах да плача. И тогава разбрах: дошло е спасението. И дойдох тук в пустинята, в тази килия, с бедната постеля, със стомната с вода, с двете столчета, и се сврях. И чакам. Какво чакам? И на мен, да ме прости Господ, не ми е много ясно. Но не се тревожа, каквото и да дойде, добре дошло; мисля, че каквото и да стане, ще изляза с кяр: ако има друг живот, сварих и се разкаях в последния миг; та нали Христос е дал дума — и секунда дори, преди да умреш, ако се разкаеш, спасен си? Ако пък няма друг живот, порадвах се поне на този, изцедих го и го хвърлих зад себе си като лимонова кора. Разбра ли? Къде ти е умът?

— Питам се — отвърнах — защо ме покани тази вечер в килията си, отче? Навярно искаш да ми кажеш нещо друго.

Наклони стомната, наля си вода в една купа, пийна глътка, пресъхнал му беше езикът навярно, понеже беше отвикнал от толкова години да говори.

— Така е, друго исках да ти кажа, но трябваше по-напред да знаеш кой съм, за да разбереш това, което искам да ти кажа; и за да знаеш, че имам право да ти го кажа.

Замълча, след малко добави, като претегляше думите си.

— И отговорността! — произнесе той с развълнуван глас.

Вдигнах очи и го погледнах; сега стоеше прав, непоклатим, сред килията, като стълб; гледах го и му се възхищавах, какви ли радости, какви ли безсрамия бе вкусил този човек, с каква дързост бе вдигнал глава срещу Бога и как сега бе дошъл в пустинята, не склоняваше да забрави и юнашки оставяше керванът на греховете му да го следва и да вървят заедно, уповавайки се на Бога.

Той мълчеше, сякаш се мъчеше да подбере какви думи да каже и как да ги каже, за да не ме засегне, защото ме виждаше как мърдам нервно на столчето си.

— Трябва да знаеш — каза най-сетне той, — че една от прелестите на този свят — а той ги има много, проклетникът му неден! — която ценя повече от всички други, е младостта. Когато виждам, че някой млад човек е в опасност, струва ми се, че самият живот е в опасност, че божият авангард е в опасност, и тичам да помогна, доколкото мога, на младостта да не загине — искам да кажа, да не се отклони от правия път, да не окапят цветовете ѝ, да не се състари преждевременно. Затова те поканих тази вечер в килията си.

Подскочих.

— Какво? В опасност ли съм? — възкликнах аз и не знаех да се ядосам ли, или да прихна да се смея?

Старецът размаха бавно ръка, за да ме успокои.

— Разсърди се, засмей се, изкарай си яда, но дай ухо, аз ти говоря, патилият, длъжен си да чуеш. От седем дни вече те гледам как кръжиш около божия пламък като нощна пеперуда. Не искам да те оставя да изгориш, не теб, не теб, пак ще го повторя, а самата младост. Жал ми е за бузите ти, дете са покрити още с мъх, за устните ти, дете не са се наситили нито на целувки, нито на проклетия, и на наивната

ти душа, дете, щом види някъде светлина, спуска се да се опари. Но аз няма да ти позволяя; намираш се на ръба на пропастта, няма да те оставя да паднеш.

— На коя пропаст?

— На божията.

Едва бе произнесъл това страшно слово, и килията изпука, някой невидим влезе в нея. Никога досега тази дума, която толкова често и кощунствено изричах и повтарях, не бе пораждала такъв страх в мен; отново се съживи в мен онзи мой детски ужас, когато чувах да изскача като от тъмна ехтяща пещера думата „Йехова“. Същия ужас, още от детските ми години, поражда в мен и думата „клане“.

Станах от столчето, свих се в един ъгъл.

— Отче — промълвих аз, — не спирай, слушам.

— Отвътре те яде една голяма, мъчителна мисъл; виждам я в очите ти, които горят, виждам я между веждите ти, които непрекъснато играят, в ръцете ти, които шарят във въздуха, сякаш си сляп; или сякаш въздухът е тяло, което опипваш; опичай си акъла; тази мисъл може да те отведе до лудостта или до съвършенството.

Почувствах как погледът му прониква в мен и ме разравя целия.

— Каква мисъл? Не знам за каква мисъл говориш, отче.

— Мисълта за светостта. Не се плаши; ти не осъзнаваш това, защото го изживяваш; казвам ти го, за да знаеш по какъв път си поел, накъде си тръгнал, за да не сбъркаш пътя. Тръгнал си към най-стръмното нагорнище, но бързаш да стигнеш на върха, преди да преминеш подножието и склоновете на планината, сякаш си орел с крила. Ала ти си човек, не забравяй това, нищо по-малко, нищо повече, и имаш крака, а не крила. Да, знам това; най-възвишеното желание на човека е да стане светец; да, но преди това трябва да мине през всички по-малки желания — плътта, и да се отврати от нея, жаждата за власт, за злато, за бунт. Искам да кажа, да изживее докрай младостта си и всички мъжки страсти, да изкорми всички тези идоли и да види, че са запълнени със слама и въздух, да се изпразни, да се очисти, да не изпитва вече изкушението да погледне назад, и тогава, само тогава, да застане пред Бога. Това ще рече борец.

— Не мога да престана да се боря с Бога — отвърнах аз. — И до последния миг, когато ще трябва да застана пред него, пак ще се боря с

него; мисля, че такава е моята съдба. Не да стигна до нещо, никога няма да стигна до нищо; а да се боря.

Пристъпи към мен, потупа ме нежно по рамото:

— Никога не преставай да се бориш с Бога; по-добро упражнение^[2] от това няма. Но не мисли, че за да се бориш по-уверено с него, трябва да изтръгнеш тъмните корени в себе си, инстинктите; виждаш някоя жена и те обхваща страх; това е Лукавия, си казваш, махни се отпреде ми, Сатана; да, Лукавия е, но за да го победиш, има само един начин: да го прегърнеш, да го вкусиш, да се отвориш от него, да не те съблазнява вече; иначе, и на сто години да станеш, ако не си се радвал на жена, жената ще ти се явява и насън и наяве и ще омърсява съня ти и душата ти. Казвам го и го повтарям: онзи, който изтръгва инстинкта си, изтръгва силата си; защото с времето, с насищането, с практиката, тази тъмна материя може да се превърне в дух.

Огледа се, отиде до прозореца, сякаш се боеше да не го чуе някой; приближи се към мен, сниши глас.

— И това ще ти кажа още; сами сме, никой не ни чува.

— Бог ни чува — казах.

— Не се боя от Бога, той разбира и прощава; от хората се боя; те не разбират и не прощават; а и по никакъв начин не искам да загубя спокойствието, което намерих тук в пустинята. И така, слушай и си набий здраво в главата тези думи; убеден съм, че ще ти бъдат за добро.

Замълча за миг, притвори очи, изгледа ме през клепките си, сякаш ме претегляше.

— Ама ще можеш ли да ги издържиш? — промълви той.

— Ще мога, ще мога — отвърнах нетърпеливо аз. — Казвай, казвай, отче.

Сниши още повече глас:

— Ангелът не е нищо друго, чуваш ли, не е нищо друго освен префасониран дявол. И ще дойде ден, ех, да доживеех този ден, когато хората ще разберат това и тогава...

Наведе се към ухото ми, гласът му за първи път затрепери:

— И тогава Христовата вяра ще направи още една крачка напред по тази земя, ще обгърне целия човек, целия, а не половината както сега, дете обгръща само душата. Ще се разпростре милостта Христова, ще обгърне и ще освети и душата, и тялото; ще види и ще прогласи, че

те не са врагове, а съратници. А сега какво става? Продаваме се на Дявола, а той ни подтиква да се отречем от душата; продаваме се на Бога, а той ни подтиква да се отречем от тялото. Кога ще се разтвори още повече сърцето Христово, да се смили не само над душата, но и над тялото и да помири тези два звяра?

Бях дълбоко развълнуван:

— Благодаря, отче — казах, — за скъпия дар, който ми правиш.

— Търсех досега някой млад човек, на когото да се доверя, преди да умра; сега, слава на Господа, ти дойде; вземи го; това е плодът на цялата ми служба на плътта и на духа.

— Предаваш ми пламъка на целия си живот; ще мога ли да го отнеса още по-нататък? Ще съумея ли да го превърна в светлина?

— Не бива да питаш дали ще съумееш или не; това не е най-важното; единственото важно нещо е да се бориш да го отнесеш по-нататък; Бог държи сметка само за това, за устрема; дали ще победим или не, това си е негова, а не наша работа.

Известно време и двамата мълчахме; отвън, край малкото прозорче на килията, течеше пустинната нощ с безбройните си тревожни гласове; в далечината се чуваше воят на чакалите, измъчвани и те от любовта или от глада.

— Там е пустинята — промълви старецът и се прекръсти. — Там са нощните птици и чакалите, а още по-далеч — лъвовете; а вътре в манастира — калугерите, спят и сънуват; а горе на небето — звездите; и навред — Бог.

Подаде ми ръка.

— Нямам какво друго да ти кажа, чадо мое — изрече той.

Върнах се в килията си; пристъпях съвсем леко, умът ми беше бистър, сърцето биеше спокойно. Думите на отец Йоаким бяха чаша студена вода, а аз бях жаден; и чак до мозъка на костите ми се разливаше свежестта.

Събрах вещите си, направих ги на вързоп, метнах ги на гърба си; отворих вратата. Навярно беше почнало да се разсъмва, защото небето беше придобило млечен цвят и най-малките звезди бяха захванали да гаснат; долу в дола една яребица закудкудяка.

Вдъхнах дълбоко святото разсъмване, прекръстих се.

— В името божие — прошепнах аз.

Поех отново по коридора, в килията на стареца светлината още гореше; почуках. Чух как босите крака се затътриха по плочите; отвори. Изгледа ме; видя вързопа на гърба ми, усмихна се.

— Заминавам, отче — казах и се наведох да му целуна ръка. — Дай ми благословията си.

Положи длан върху косата ми:

— Давам ти благословията си — каза той. — Върви. Бог с теб!

[1] Преводът е направен по текста на Никос Казандзакис, който тук предава библейския текст по свой, доста свободен начин — бел.прев. ↑

[2] Непреводима игра на думи: „аскисис“ освен „упражнение, тренировка“ означава и „аскетичен начин на живот“ — бел.прев. ↑

XXII. КРИТ

Бях се уморил; млад бях, божем, а ненаситността на младостта е тежка, не скланя да приеме човешките предели, много неща иска, много неща може, борих се да ги постигна, но се уморих да се боря. Завърнах се в родната земя да се нагледам на нашите планини, да видя старите поборници с накривените фесове^[1], с широката им усмивка, да послушам отново за войни и свобода, да стъпя на родна земя, за да взема сила.

— Откъде идваш? — ме попита баща ми.

— От много далеч — отвърнах аз и не казах ни дума за приключението си на Синайската планина — че щях да се покалугеря.

За втори път пропадеше опитът ми да стана светец; първият път, помните ли, беше като дете, когато слязох на пристанището и отидох при един капитан, който се готвеше да вдигне котва, и го помолих да ме откара в Света гора, за да се покалугеря. Капитанът прихна да се смее. „У дома! У дома!“ — извика ми той и запляска с ръце, сякаш бях пиленце, и ме изпъди. И сега пак... „Върни се обратно в света — извика ми отец Йоаким, — той е днеска истинският манастир; в него стани светец.“

Завърнах се в родната земя, за да набера сили; тръгнах, пообиколих из селата, ядох, пих с овчари и орачи, засрамих се, когато видях целия този Крит, дете безспирно се бори кога с наводненията и сушата, кога с бедността, болестта и Турчина, колко ненавижда лицемерния лентяйски живот в манастира! А аз исках да се възпротивя на волята му, да го предам и да стана калугер! Прав беше отец Йоаким; светът е нашият манастир, истински колугер е онзи, който живее с хората и сътрудничи на Бога тук, на земята; Бог не седи над облаците на трон; бори се на земята заедно с нас. Уединението не е вече пътят на бореца, и истинската молитва, която отива направо към дома господен и влиза в него, е смелата постъпка; така се моли днес истинският боец.

Един критянин ми казваше: „Когато застанеш пред вратата на рая и ако тя не се отвори, да не хванеш чукалото на вратата и да

потропаш; смъкни от рамото си пушката и гръмни веднъж.“ — „Мислиш ли, че Господ ще се уплаши и ще отвори?“ — „Не бре, момчето ми, няма да се уплаши, ама ще отвори, защото ще разбере, че се връщаш от война.“

Никога не съм чувал от образован човек думи с толкова дълбок смисъл, както от селяни и старци, които бяха завършили вече борбата, страстите вътре в тях бяха улегнали, и сега те стояха пред прага на смъртта и с нежност хвърляха назад последен спокоен поглед.

Веднъж по пладне, в планината срещнах един старец, сух, слаб, с белоснежни коси, със закърпени гащи, с пробити ботуши, беше праметнал по обичая на критските овчари тоягата си през раменете; изкачваше се бавно, камък по камък, и току се спираше и дълго време гледаше околните планини и ниско долу полето, и в далечината, през една клисура, късче море.

— На добър час, дядо! — извиках му отдалеч. — Какво търсиш тук така съвсем самичък?

— Прощавам се, чедо мое, прощавам се...

— С кого се прощаваш тук в пустошта? Никого не виждам.

Старецът се ядоса; тръсна глава:

— Каква пустош? Ами че не виждаш ли планините, не виждаш ли морето? Защо ни е дал Господ очите? Не чуваш ли птичките над главата си? Защо ни е дал Господ ушите? Пустош ли му викаш ти на това? Та това са ми приятелите; говоря им и те ми говорят, извиквам и те ми отвърщат; цели две поколения^[2] обикалях и другарувах с тях, чобанин; и дойде време да се разделим... Мръкна се вече...

Помислих, че очите му бяха помътнели от старост.

— Ами че още е пладне, дядо; не се е мръкнало.

Дядото поклати глава:

— Знам аз какво казвам; мръкна се, ти казвам, мръкна се...

Остани със здраве!

— Ти ще тръгнеш и Смъртта оземи, дядо! — извиках аз, за да го поободря.

Засмя се.

— Море, тръгнах я вече оземи, не бери грижа — отвърна той, — тръгнах я проклетницата, защото не се боя от нея. Сбогом; и ти да я тръгнеш оземи, юначето ми, да си жив и здрав!

Не ми даваше сърце да го оставя да си тръгне така.

— Кажы ми името си, дядо, та да си спомням за теб.

— На, наведи се, вземи един камък, попирай го и ще ти каже: това е старият Манусос от Каврохори, ще ти каже. Е, стига вече. Прощавай. Бързам, божем; хайде с божията благословия! — отвърна старецът и пое отново по нагорницето, като се препъваше, защото не виждаше добре.

И наистина, не можем да победим смъртта; страха от смъртта обаче можем; този старец от планината посрещаше смъртта спокойно; планините бяха укрепили душата му, не скланяше да коленичи пред смъртта, искаше от нея само отсрочка, няколко дни, да свари да се прости със старите си другари — чистия въздух, мащерката, камъните.

Но долу, в плодородното поле на Месара, близо до Фест, видях, като минавах оттам, един друг старец, стогодишен, седеше на прага на къщурката си и се припичаше на слънце; очите му бяха червени като две рани, носът му капеше, от устата му течаха лиги; и миришеше на тютюн и пикоч.

Един негов внук, когато влизах в селото, ми беше разправил за дядо си и се смееше, вдетинил се бил, казваше ми той, иди да го видиш. Седи, казва, всяка привечер край селската чешма и чака момите да дойдат да наляят стомните си. Чува налъмите им, изпъва врат; полусляп е, не може да ги различи добре, протяга ръце: „Коя си, мари? — вика. — Ела, чедо, да си жива и здрава, приближи се да те видя.“

Момата се смее и се приближава; и старецът посяга бързо към лицето на момата, гали го трескаво, сякаш иска да го изяде, милва ненаситно носа, устата, брадичката, понечва да се спусне и към шията, но момата изписква, не му дава и побягва, като прихва да се смее. Остава старецът с разтворена ръка и въздиша.

— Трябва да го чуеш — казваше ми внукът му, — трябва да го чуеш как въздиша, като бивол. Веднъж го попитах: „Ама защо въздишаш, дядо? Какво ти е?“ — „Какво ми е ли? — ми вика и сълзите му руконаха. — Нямах ли, бре, очи да видиш? Слизам вече в земята и оставям зад мен толкова хубави момичета... Ех, да бях цар, та да ги заколя, за да ги взема всичките със себе си!“ Започва да се вайка и захваща да тананика една песничка, все същата: *Ех, отминалите неща, ех, отколешните неща, ех, че да се върнеш времето поне за един ден!*

Слушах какво ми говори внукът му и бързах да отида да се полюбувам на стогодишния дъб. Показаха ми къщурката му, видях го, че седи и се припича на слънце, приближих се:

— Е, дядо — викам му аз, — научих, че си на сто години; я ми кажи, как ти се стори през тези сто години животът?

Вдигна зачервените си, без мигли, очи:

— Като чаша студена вода, чедо мое.

— И още ли си жаден, дядо?

Вдигна високо ръка, сякаш проклинаше:

— Проклет да бъде онзи, който се е наситил! — изрече той.

Три дни останах в един манастир над Либийско море. Винаги ми е харесвал този стародавен живот в манастира, древният ритъм, който го направлява, калугерите с хитър или заспал поглед, с издути или спъхнати кореми, с едри ръчища, които държат кога косер или мотика, кога светия дископотир. Обичах миризмата на тамяна, тананикането в църквата на разсъмване, и след това всички заедно да се отправяме към голямата ясла, трапезарията, която миришеше на гранясала мазнина и кисело. А вечерта тихите разговори на терасата на манастира, и тежкото мълчание, изпълнено с далечния отзвук на света. За Христа рядко говорехме; той беше като строг господар, който отсъстваше, беше отишъл на небето и беше оставил слугите сами в замъка си, и те нахално отваряха килерите, слизаха в избата, изтягаха се върху меките постели, котката я нямаше и мишките играеха хоро. Ех, ако се появеше, санким, изведнъж на прага, как щяха да прекатурят масите и как щяха да запищят тези женихи в расо, и как щеше да свисти лъкът господен!

Веднъж седях на манастирската тераса с един калугер, поведох разговор за светеца, когото много обичам, за Франциск от Асизи; за първи път чуваше името му; франгски светец бил, еретик, направи кисела мутра калугерът; ала ромейското любопитство надделя:

— Както и да е, я разправи да чуем — каза той, готов да осъди каквото щях да кажа, и скръсти ръце върху корема си.

— Този светец, значи — захванах аз, — казвал в молитвите си към Господа: „Как мога, Господи, да се радвам на рая, след като знам, че има ад? Господи, или се смили над обречените на вечни мъки и ги

сложи и тях в рая, или ме пусни да сляза в ада, за да ги утешавам. Ще основа един орден и целта ни ще бъде да слизаме в ада, за да утешаваме осъдените; и ако не можем да облекчим страданията им, да останем и ние в ада; да страдаме и ние заедно с тях.“

Калугерът прихна да се смее.

— Чакай да ти кажа и аз една приказка — каза той. — Веднъж един паша поканил един бедняк на трапезата си; турил пред него една паница с маслини и една паница с черен хайвер; сиромашът дори не се обърнал да погледне маслините и все току нагъвал черния хайвер. „Яж и маслини, кумец“ — му рекъл пашата. — „Добър е и черният хайвер, паша ефенди!“ — отвърнал му той. Разбра ли? Раят е черният хайвер; глупав франг ми се вижда приятелят ти Франческо, как го каза, да прощаваш.

В деня, в който тръгнах, бях отишъл, преди да се съмне, на утринната литургия; копнеех да чуя монотонното звучно тананикане на калугерите, отправено към Бога; и патетичните слова, изпълнени със съкрушение, които някогашните вярващи са измислили, за да поздравят Господа, рано-рано, още преди да се съмне: *Боже, ти си Бог мой, тебе търся от ранни зори; за тебе жадува душата ми, за тебе чезне плътта ми в земя пуста, изсъхнала и безводна...* Застанах край една седалка до прозореца, откъдето виждах долу Либийско море, още съвсем бяло в утринната мъгла, безбрежно, пусто, простираше се надалече, чак до горещите пясъци на Арабия... Птиците също се събуждаха заедно с калугерите и бяха започнали и те да чуруликат и да поздравяват светлината; върхарът на кипариса сред двора беше вече огрян, но листата на портокаловото дърво до него бяха още потънали в тъмнозелен мрак. Монахът с клепалото беше завършил обиколката си на килиите, събудил беше калугерите и сега влизаше в полутъмната църква и тъкмо сваляше монашеското си було и окачваше до вратата дървеното клепало; така както беше застанал осветен на прага, гарвановочерната му къдрава брада и разпуснатите на раменете му коси заблестяха. Висок, мургав, преливаше от младост; жалко беше на едно такова тяло да не му е писано да прегърне жена и да направи деца; щеше да разхубави синовете и дъщерите на тази земя.

И докато размишлявах какво губи светът, без да печели нещо Господ, една жена се появи плахо на вратата, с черна забрадка, с пеленаче в ръце. Игуменът вчера ми беше казал, като се усмихваше

хитро, да не се скандализирам, задето утре ще дойде от едно близко село една млада невеста, да помоли да му четат на новороденото ѝ, та да не го хващат уроки; понеже било, казва, много хубаво, и жените със заключени вежди ѝ го урочасвали.

Тя застана до вратата със сведена глава и зачака да завърши утринната, та игуменът да дойде с ръсилото си. Стори ми се, че въздухът се промени, тежкият калугерски дъх се смеси с диханието на жената, на мляко сякаш замириса църквата, и на лаврово масло от току-що измитата коса на младата невеста. Заспалият глас на игумена се оживи; а тъкмо в този миг той пееше радостния тропар: *Бог Господ явися нам, благословен грядий во имя Господне...* Размърдаха се калугерите на седалките си, извърнаха се, хвърлиха кос поглед към вратата, двама-трима се покашляха. Калугерът, който биеше клепалото, се приближи към жената, каза ѝ нещо на ухото и тя, без да вдигне глава, пристъпи две крачки и седна на последната седалка към вратата. Чувстваше се — загубили бяха спокойствието си душите и сега всички калугери, а и аз заедно с тях, бързахме да завърши утринната.

Слънцето се беше вече показало, дворът се изпълни със светлина, промъкнаха се косите му лъчи в църквата и блеснаха светите икони и лицата и ръцете на калугерите; смъкнаха се всички от седалките, слава тебе, Господи, слава тебе, Господи, въздъхнаха всички, утринната беше завършила.

Сложи игуменът патрахила си, взе ръсилото, зад него калугерът с клепалото носеше менчето със светената вода. Застана жената на вратата, светлината я обля цялата; сега тя беше отместила нагоре черната си забрадка, цялото ѝ лице се бе разкрило. Вдигна очи, погледна игумена, който беше започнал да изрича благословията, положил ръка върху главичката на бебето; а след това впи очи в калугера с менчето. Неизразима негa имаше в очите ѝ, големи, черни, печални; спомних си очите на Богородица Портаитиса в манастира Иверон, същата негa, същата майчина мъка за сина.

Изведнъж бебето зарита с крачетата си и се заплака; и майката, за да го умири, разкопча блузата си, извади нянката си, налапа лакомо бебето цицката и млъкна. Никога няма да се заличи от паметта ми този миг; заблестя, заоблена, снежнобяла, гърдата на младата невеста, сега замириса още по-силно въздухът на мляко и на съвсем лек лъх на пот. Зад раменете на жената се разстилаше, вече съвсем синьо, Либийско

море. За миг езикът на игумена се заплете; но Бог бързо надделя в него, и той завърши, без да се посрами, благословията.

Приближих се в двора до калугера с клепалото. Лукавия ме караше да го заговоря, но не знаех какво да му кажа...

— Отче Никодимос... — подех аз.

Но той ускори крачките си и влезе в килията си.

След един час, пеш, както си обичах, тръгнах отново на път.

Колко години са минали оттогава? Четирийсет? Петдесет? Манастирът се е заличил от паметта ми и на негово място блести само, бяла, кръгла, безсмъртна, над Либийско море, гръдта на майката.

На другия ден замръкнах близо до едно село; гладен бях, изморил се бях да ходя цял ден по каменисти места; не познавах никого в селото и дори не знаех как се казва то. Но бях спокоен; знаех, че на която и врата да почукаш в критско село, ще се отвори; ще сложат, за твой хатър, трапеза, и ще спиш на най-хубавите чаршафи в този дом. Все още в Крит гостът е непознатият бог; и пред него всички врати и сърца се разтварят.

Влязох в селото, мръкваше се вече, всички врати бяха затворени, по дворовете кучетата подушиха чуждия минувач и започнаха да лаят. Къде да отида? На коя врата да потропам? Там, където търсят подслон всички чужди хора — къщата на попа. Поповете по нашите села не са начетени, слабо им е образованието, не могат да разискват теоретично за догмите на християнството; но жив е Христос в сърцето им и понякога го виждат с очите си, кога над възглавието на някой ранен във война, кога, напролет, седнал под някое цъфнало бадемово дърво.

Една врата се отвори; една старица с газениче в ръка излезе да види кой е чужденецът, влязъл в този час в селото. Спрях се.

— Дал Бог добро, стрино — казах й аз, като смекчих гласа си, за да не я изплаша, — не съм отгук, нямам къде да спя; стори ми добрината да ми покажеш къщата на попа.

— На драго сърце, чедо; ще взема и газеничето, за да не се препънеш. Господ, да е жив и здрав, на едно място е хвърлил пръстта, на друго — камъните; на нас ни се паднаха камъните; гледай къде стъпваш долу и върви след мен.

Тръгна напред с газеничето, свърнахме зад ъгъла, стигнахме пред една сводеста порта; отпред висеше фенер.

— Ето я къщата на попа — каза старицата.

Вдигна газеничето, освети лицето ми, въздъхна: понечи да каже нещо, но се отказа.

— Благодаря, стринке — казах ѝ аз, — пък прощавай; лека ноц!
Гледаше ме, не си тръгваше.

— Ако благоволиш — каза тя, — заповядай да пренощуваш в къщурката ми.

Но аз вече чуках на вратата на попа. Чух тежки стъпки на двора, вратата се отвори, пред мен застана един старец с разпилени върху раменете коси, със снежнобяла брада; без да ме попита кой съм и какво искам, ми подаде ръка.

— Добре дошъл — каза ми той. — Чужденец ли си? Заповядай вътре.

Влязох; чух гласове, врати се отваряха и затваряха, няколко жени припряно се шмугнаха в съседната стая и изчезнаха. Попът ме тури да седна на канапето.

— Да прощаваш — каза, — ама жена ми, попадията, е малко неразположена, аз ще ти сготвя, ще ти сложа софра да вечеряш, ще ти постеля леглото да спиш.

Гласът му беше тежък и тъжен; погледнах го; беше много блед, а очите му подути и много зачервени, сякаш беше плакал. Не ми мина нищо лошо през ума, наядох се, наспах се и на сутринта попът дойде и ми донесе поднос със сирене, хляб и мляко. Подадох му ръка, благодарих му и се сбогувах с него.

— Върви с благословията божия, чедо мое — каза той. — Христос с теб!

Тръгнах си. На края на селото се показва един старец; постави ръка на гърдите си, поздрави ме.

— Ами къде прекара нощта, чедо мое? — попита ме той.

— В къщата на попа, дядо — отвърнах аз.

Старецът въздъхна.

— Ех, клетият! — каза той. — И ти нищо ли не разбра?

— Какво да разбера?

— Синът му, единственият му син, умря вчера сутринта; не чу ли жените, че го оплакваха?

— Нищо не чух, дядо, нищо.

— Сложили го бяха във вътрешната стая на къщата и сигурно са го оплаквали тихо, за да не чуеш и да се разтревожиш. Хайде, на добър

час!

Очите ми се бяха налели със сълзи.

— Какво плачеш? — възкликна учудено старецът. — Млад си, не си свикнал още със смъртта. Хайде, на добър час!

Добър е Крит, но само за да набереш сили; след няколко месеца не ме свърташе вече в него; улиците станаха по-тесни, бащината ми къща стана по-малка, босилекът и щирът в двора загубиха уханието си; гледах как някогашните ми приятели се бяха устроили и се уплаших; няма да се затворя никога между четири стени, в някоя канцелария, кълнех се аз, няма да се сдуша никога с благополучието, няма да се подпиша никога, че съм съгласен с принудата. Слизях на пристанището, гледах морето, врата към свободата ми се струваше то, ще я отворя и ще замина.

Гледаше ме баща ми как снова, мълчалив, без усмивка и въсеше вежди; чух го да казва веднъж на майка ми: „Какъв е този твой син? Какъв червей го гризе? Не гледа напреде си да хване това, до което стига ръката му, ами гледа отвъд, отвъд към недостижимото. По-добре кокошката утре, казва, отколкото яйцето днеска. Дано да изляза лъжец, ама синът ни мяза на онези побърканите, дете ги има в приказките, и дете тръгват да отидат на края на света, за да намерят, уж, живата вода.“

Не можеше да го преглътне; очакваше да отворя кантора, да захвана кумствата по селата, да уговоря приятелите си да ме направят депутат, да пиша статии в местния вестник, да издам някоя брошурка, в която да се казва, че страната отива към провал и че е нужно да дойдат нови хора, които да поемат кормилото.

Един ден не издържа:

— Защо обикаляш така като безделник? Кога ще отвориш кантора, да се заловиш за работа?

— Не съм още готов.

— Какво ти липсва?

Нищо не ми липсваше и всичко ми липсваше; дързостта и неутолимостта на младостта ме измъчваха. В мен бяха живи, а може би и още са живи, отшелниците от Тебаида с копнежа по абсолютното, и

великите странници, които, странствайки, правеха земята по-голяма. Събрах смелост.

— Не съм още готов — повторих аз. — Университетът в Атина не е достатъчен; трябва да следвам още по-висши науки.

— Какво ще рече това?

Колебаех се; баща ми седеше на обичайния си ъгъл на канапето, до прозореца към двора; свиваше и развиваше една цигара и не ме поглеждаше; беше неделя привечер, слънцето проникваше през прозореца и осветяваше изпеченото строго лице и дебелите мустаци на баща ми; и един белег от рана, навярно от турска сабя, на челото му.

— Какво ще рече това? — попита отново той и вдигна глава, погледна ме. — Искаш да отидеш още по-нататък ли?

— Да.

— Къде?

Стори ми се, че гласът ми трепереше.

— В Париж — отвърнах аз.

Баща ми помълча известно време.

— Добре — каза най-сетне той, — ще отидеш.

Суров, необразован беше баща ми, но когато ставаше въпрос за духовното ми преуспяване, не ми отказваше нищо; веднъж, когато беше в настроение, чух го да казва на един свой приятел: „Нека да отиде и онова загубено лозе; стафидите, виното, олиото, цялата ми реколта, нека стане на хартия и мастило за сина ми; имам му вяра!“ Правеше всички жертви, сякаш възлагаше на мен всичките си надежди за моето спасение, за да се спаси и той, та да се спаси заедно с мен и целият ни тъмен наш род.

Веднъж, още като дете, му бях казал, че искам да науча еврейски, за да прочета в оригинал Стария завет. Имахме тогава в Мегало Кастро еврейска махала, повика равина, уговориха се да отивам три часа седмично да ми преподава еврейски. Ала щом научиха това роднините и приятелите, косите им настръхнаха, изтичаха при баща ми: „Какви са тия работи? — извикаха му те. — Не ти ли е жал за детето ти? Да не би да не знаеш, че тези кръсторазпъвачи слагат на Велики петък християнчета в корито с пирони и пият кръвта им?“ Дотегнаха му на баща ми крясъците им и реването на майка ми. „Намерихме си белята — каза ми той един ден, — зарежи сега еврейския, пък ще го научиш, като пораснеш.“

Когато му казвах, че искам да науча някой чужд език, „Добре — казваше ми той, — ще го научиш, но само при едно условие: да си сложиш още една фланелка.“ Изглежда, бях с крехко здраве и се страхуваше за мен. Така научих, още докато бях в Крит, три чужди езика и бях принуден да си навлека още три фланелки; когато тръгнах да следвам в Атина, ги смъкнах от себе си.

— Добре, ще отидеш — повтори той.

Не можах да сдържа радостта си; наведох се да хвана ръката му и да я целуна, но той свари, издърпа я.

— Не съм поп — каза.

На другия ден целунах ръка на майка си, а тя се наведе, благослови ме и ми заръча, за Бога, да не се покатолича; и ми окачи на шията една муска с парченце от честния кръст; носел я, каза, дядо ми, като отивал на война, и куршум не го ловял.

Баща ми ме изпроводи до пристанището, като от време на време ме поглеждаше косо с тревога и любопитство; не можеше да разбере какво съм, какво искам, защо се шляя насам-натам, ами не се установявам в Крит.

— Струва ми се, че приличаш на дядо си — каза ми той неочаквано, когато вече стигнахме на пристанището. — Не на бащата на майка ти, а на моя баща, корсаря.

Помълча и след малко додаде:

— Ама той е правел абордаж на корабите, убивал, ограбвал, трупал имане, а пък ти? Къде правиш абордаж?

Стигнахме на пристанището, стисна ми ръка:

— Хайде, на добър час и си опичай акъла! — каза ми той и поклати глава, крайно недоволен от единствения си син.

И наистина, къде правя абордаж?

[1] Червеният мек фес е част от гръцката национална носия — бел.прев. ↑

[2] Умишлено оставям гръцкия израз, който звучи необикновено интересно. Той означава „шейсет години“ — бел.прев. ↑

XXIII. ПАРИЖ — НИЦШЕ ВЕЛИКОМЪЧЕНИКА

Падаше ситен, нежен дъждец, съмваше се. Прилепил лице на стъклото на колата, гледах, през прозрачната мрежа на дъжда, как Париж преминава, усмихва се през сълзи и ме поздравява с „добре дошъл“. Гледах как преминават мостовете, многоетажните почернели къщи, парковете, църквите, оголените кестенови дървета, хората, които вървяха забързани по широките лъскави улици... Гледах през проточените нишки на дъжда как цялото това прелестно закачливо лице на Париж блести мътно и се усмихва, както гледаме през конците на стана тъкачката.

Какво ли ме чака в този тъй дълго възделен град, мислех си аз и се сърдех на човешката душа, че не е способна да отгадае нито час по-рано бъдещето, а само чака, тъмна и безсилна и тя като плътта, да се роди нероденото, за да го види. Ще намеря ли в този голям град това, което търсех? Но какво търся? Какво искам да намеря? Не ми ли стига водачът с трънения венец, водачът, който стои като знак високо върху една, цялата само в камънаци и кръв, планина и ми сочи пътя? Нима е прав отец Йоаким, който ме кара да мина през целия Ад и през цялото Чистилице на тази земя, ако искам да стигна до Рая? Да се радвам, да страдам, да съгреша, а след това да надмогна радостта, страданието, греха, ако искам да се спася?

Светлината се беше вече поусилила, някакво плешиво слънце беше увиснало на това странно небе, направено от меланхолия и мъгла и неизразима мекота. Как се беше проскубал тук в чужбина дългогривестият водач на колесница от Гърция? Всичко разсъбличаше той там, в родината си, и го обличаше в светлината си, и блестеше, без никаква загадка, душата, зрима като тялото; излизаха от мрачните си подземия и бесовете, пронизала ги бе чак до черния мозък на костите им светлината и бяха станали и те простодушни и сладкодумни, като хора. Но тук слънцето се бе променило, ще рече, променило се бе лицето на земята и на душата, трябва да се научим да обичаме

озареното отвътре чело, вежливата усмивка и скрития смисъл на новата красота.

„Това е новото лице на Бога! — мислех си аз, като гледах ненаситно дърветата, къщите, нашарените жени, мрачните църкви. — Прекланям се пред милостта му!“

Същинско опиянение беше моят първи досег с това ново лице на света; то продължи с дни и седмици. Улиците, парковете, библиотеките, музеите, готическите църкви, мъжете и жените в театрите и улиците, и ситният сняг, който беше почнал да вали, се въртяха пред очарованата ми душа, опиянени и те; докато най-сетне опиянението стихна, закрепих се отново светът и застана на място.

Един ден, както си четях в библиотеката „Сент-Женевиев“, една девойка се приближи и се наведе към мен; държеше разтворена една книга, като беше поставила ръка под снимката на някакъв мъж, поместена в книгата, за да закрие името му, и ме гледаше изумена.

— Кой е този? — попита ме тя и ми посочи снимката.

Вдигнах рамене.

— Как искате да знам? — казах аз.

— Но това сте вие — възкликна девойката, — вие, съвсем същият; погледнете челото, гъстите вежди, вдлъбнатите очи; само дето този има дебели провиснали мустаци, а вие нямате.

Гледах смутено.

— Кой е този най-сетне? — казах аз, като се опитах да отместя ръката на девойката, за да прочета името.

— Не го ли познавате? За първи път ли го виждате? Ницше!

Ницше! Бях чувал името му, но не бях прочел още нищо от него.

— Не сте ли чели „Раждането на Трагедията“, неговия „Заратустра“? За Вечния възврат, за Свръхчовека?

— Нищо, нищо — отвърщах засрамен аз, — нищо.

— Почакайте! — каза девойката и изтича някъде.

След малко ми донесе „Заратустра“.

— Ето — каза тя, като се засмя, — ето лъвска храна за мозъка ви. — Ако имате мозък, и ако мозъкът ви е гладен!

Това бе един от най-решителните мигове в моя живот; тук, в библиотеката „Сент-Женевиев“, чрез намесата на една непозната

студентка, ми беше устроила засада моята съдба; тук ме чакаше, пламенен, окървавен, велик воин — Антихриста.

Отначало той ме изплаши много; нищо не му липсваше: наглост и самохвалство, непреклонен ум, бесът на разрушението, сарказъм, цинизъм, нечестив смях, всички нокти, зъби и крила на Луцифер; но ме бяха завладели устремът и гордостта му, опиянила ме беше опасността и потъвах в творчеството му с копнеж и страх, сякаш навлизах в шумна джунгла, пълна с гладни зверове и омайващи орхидеи.

Бързах да свършат часовете в Сорбоната, да се мръкне, да се прибера в къщи, да дойде хазяйката да запали камината и да разтвори книгите му, натрупани всички на масата ми, и да започна борбата с него. Полека-лека бях свикнал с гласа му, с пресечения му дъх, с виковете на болката му; не знаех, сега го научавах, че и Антихриста се бори и страда като Христос и че понякога, в миговете на страдание, образите им си приличат.

Мерзки богохулства ми се струваха проповедите му, а Свръхчовека му — убиец на Бога. И все пак някакво тайнствено очарование притежаваше този бунтар, изкусително заклинание бяха думите му, което омайваше и опияняваше, и караше сърцето да танцува. Наистина дионисовски танц бяха размишленията му, един строен химн, който се възвисява ликуващо в най-отчаяния миг на човешката и свръхчовешката трагедия. Възхищавах се, без да искам, на огорчението му, на мъжеството и непорочността му, и на капките кръв, с които бе поръсено челото му, сякаш и той, Антихриста, носеше трънен венец.

Полека-лека, без ни най-малко да го осъзнавам, двата образа, Христос и Антихрист, се сливаха; тези двамата не бяха, значи, предвечни врагове, Луцифер не беше противник на Бога, може ли някога Злото да се постави в услуга на Доброто и да му сътрудничи? С времето, колкото повече изучавах творчеството на противниковия пророк, изкачвах се от стъпало на стъпало в някакво загадъчно рисковано единство: Доброто и Злото, казвах си аз, са врагове, ето първото посвещение в тайнството; Доброто и Злото са съратници, това е второто, по-високо стъпало на посвещението; Доброто и Злото са едно и също нещо! — това е най-високото, до което можах да стигна досега, стъпало. На това стъпало се спирах изтръпнал; страшно

съмнение пронизваше ума ми дали не ме подтиква и мен, този Свят Богохулник, да богохулствам?

Цялата зима изтече в тази борба; колкото повече минаваше времето, колкото по-твърда и упорита ставаше борбата и по-отблизо вдишвах пресечения, дълбоко задавен дъх на противника, омразата се променяше и се преобразяваше, и без да разбере, борбата се превръщаше в прегръдка. Никога не бях почувствал, толкова осезаемо и с такова изумление, че омразата, преминавайки последователно през разбирането, през жалостта и съчувствието, може да се превърне в обич. Същото може би става, казах си аз, и когато се борят Доброто и Злото; сякаш някога са били свързани, разделили са ги, и сега се борят да се съединят отново; но не беше дошло, изглежда, още времето на пълното помирение. Обаче, ако мога да съдя по моето собствено преживяване, сигурно ще дойде денят на пълното помирение, сиреч, признаването и на противника, и на свободното му съучастие в големия състав, наречен свят, което означава хармония.

Това, което най-много ме вълнуваше у теб, о, Великомъченико, беше светият ти трагичен живот. Най-големият ти враг, най-големият ти приятел — единственият предан до смърт — бе болестта. Тя никога не те остави да си отдъхнеш, да спреш, да кажеш: Добре съм тук, няма да отида по-нататък! Ти беше пламък, гореше и сам изгаряше, оставяше след себе си пепелища и отминаваше.

*Да, знам откъде идвам;
ненаситен като пламъка
горя и сам изгарям.
Каквото докосна, се превръща в светлина
и каквото оставя след себе си,
се превръща във въглен.
Сигурно съм пламък.*

И когато дойде пролетта и времето се постопли, тръгнах като поклонник да открия и да проследя топлите още капки от кръвта ти по всички нагорнища на твоята мъченическа и героична борба.

В селото, в което ти се бе родил, обикалях през едно дъждовно утро сред мъглата по тесните кални улички и те търсех. После, там

наблизо, в малкия град с прекрасния готически храм, открих къщата на майка ти, където през големите твои трески ти търсеше убежище, за да намериш покой, превръщайки се отново в нейно дете. А след това божествените крайбрежни улици на Генуа, където толкова се бе радвал на морето, на мекотата на небето ѝ, на скромните хора... Живееше толкова благ, беден, усмихнат, че жените от квартала те наричаха светец. И кроеше планове, помниш ли, да започнеш един много прост и спокоен живот. „Да бъда независим, и моята независимост да не пречи на никого. Да изпитвам скрита и приветлива гордост. Да спя леко, да не пия, да си приготвям сам скромното си ядене, да нямам влиятелни приятели, да не виждам жени, да не чета вестници, да не търся знания, да общувам само с най-отбрани хора; а ако не намеря много отбрани, тогава с простия народ.“

В Енгадин, под пролетното слънце, с вълнение търсех, между Силс-Мария и Силваплана, да откроя пирамидалния връх, където за първи път те порази видението на Вечния възврат! И си се провикнал, избухвайки в ридания: „Макар че е толкова горчив, непоносим животът ми, все пак благословен да бъде и нека се възвърне, и нека се повтори безброй пъти!“ Защото си изпитвал онази силна радост на героя, която на дребните души им изглежда мъченичество: да виждаш бездната пред себе си, да продължаваш да вървиш и да не се поддаваш на страха.

Околните планини бяха обвити в сини изпарения под слънцето, чух далечен грохот и видях как една лавина се сгромоляса, и си спомних какво ти е писал приятелят ти: „Струва ми се, че в книгите ти чувам далечния грохот на падащи води.“

И когато навлизах в Силс-Мария, тъкмо като минавах по малкото мостче до бедняшкото гробище, извърнах се изтръпнал надясно — защото както ти си почувствал изведнъж до себе си Заратустра, така и аз сега видях, гледайки долу сянката си, как единият се превърна в двама, и ти закричи до мен.

Цялата твоя борба, Великомъченико, изникна в съзнанието ми. Млад, пламенен, докато още прехвърляше всички герои, за да избереш укротител на сърцето си, ти срещна един ден Шопенхауер, брахмана на Севера. И седнал в нозете му, ти откри героичното, безнадеждно зрелище на живота: светът е мое творение, всичко, видимо и невидимо, е измамен сън. Съществува само една воля, сляпа, без

начало и край, без цел, безразлична, нито логична, нито нелогична, абсурдна, огромна. Струпана по пространство и време, тя се разпада на безброй образи; унищожават я, създават нови и отново я унищожават, и така вечно. Напредък не съществува, съдбата не се ръководи от разум, религиите, моралът, великите идеи, са негодни утехи, добри само за страхливците и малодушните. Силният, който знае, посреща спокойно безсмислената фантасмагория на света, и се радва, когато разкъсва пъстрия мимолетен воал на Магията.

Онова, което ти бе прозрял, о, бъдещи пророко на Свръхчовека, сега се изгражда в строга, здраво свързана теория, въздига се в героично зрелище: поетът, философът и боецът, които се бореха в сърцето ти, се побратимяват. Младият отшелник, в уединението, в музиката, в далечните ти разходки, се радва за известно време на щастие.

Веднъж, когато те свари буря в планината, ти писа: „Какво ме е грижа мен за нравствените повели? Прави това, не прави онова. Колко различни са светкавицата, бурята, градушката! Свободни сили, без нравоучения. Колко са щастливи, колко са могъщи тези сили, които размисълът не тревожи!“

Преливаше от героично огорчение душата ти, когато веднъж, в разцвета на младостта си, ти срещна съдбовния човек, втория след Шопенхауер твой водител, който те дари с най-голямата радост в твоя живот — Вагнер.

Велик миг. Ти беше на двацет и пет години, пламенен, мълчалив, с меки спокойни обноски, с вдлъбнати изгарящи очи. Вагнер, на петдесет и девет години, в разцвета на силите си, изпълнен с мечти и дела, една природна сила, която се разразяваше над главите на младите. „Елате — викаше им той, — искам театър, в който да творя свободно; дайте ми го! Искам един народ, който да ме разбира; станете вие този мой народ! Помогнете ми, ваш дълг е това; и аз ще ви прославя!“

Изкуството е единственото избавление. „Изкуството — пише Вагнер на крал Лудвиг, — представяйки живота като игра, превръща в прекрасни картини най-страшните му страни и по този начин ни възвисява и утешава.“

Вслушваш се, превръщаш в кръв и плът думите на учителя, воюваш рамо до рамо с него. Хвърляш поглед към досократовите

философи и неочаквано пред теб изниква една велика героична епоха, изпълнена с изумителен блясък, страшни легенди, трагични размишления, трагични души, които покриваха бездната с весели митове и я надвиваха. Това вече не беше онази Гърция, както идилично ни я бяха описвали учителите, уравнивесена, безгрижна, която посрещаше с непринудено усмихнато спокойствие живота и смъртта. Това спокойствие дойде накрая; то бе плод на едно огнено дърво, когато това дърво започна да съхне; преди това спокойствие, в гърдите на Гърция бушуваше хаосът. Един разюздан бог, Дионис, водеше луди хоро от мъже и жени по планините и пещерите и цяла Гърция танцуваше като менада.

С треската на трагическата мъдрост ти се мъчиш да изградиш видението си. Аполон и Дионис са свещената двойка, която ражда трагедията; Аполон сънува и съзерцава в спокойни образи хармонията и красотата на света; сред бурното море на явленията, укрепен в индивидуалността си, той стои спокоен и уверен, неподвижен, и се радва на вълнението на съня. Погледът му е изпълнен със светлина, и дори когато го обземе възмущение или печал, това не нарушава божественото равновесие.

Дионис разбива индивидуалността, хвърля се в морето на явленията и следва страшните му изменчиви вълни. Хора и зверове се побратимяват, и смъртта е също една от маските на живота, пъстрото здраво платно на заблудата се раздира и се озоваваме лице в лице с истината. Коя истина? Всички сме едно цяло; всички заедно създаваме Бога. Бог не е праотец, а потомък на човека.

Гърците, укрепени в твърдината на Аполон, отначало се мъчеха да издигнат преграда срещу тези неудържими дионисовски сили, които идеха по всички пътища на сушата и морето и връхлитаха Гърция; но не можаха да обуздаят напълно Дионис; пребориха се двата бога, никой не тръшна другия оземи, помириха се, създадоха трагедията.

Дионисовите оргии се отърсиха от скота и засияха под съдържаната сладост на бляна. Един обаче си остана винаги героят на трагедията, Дионис; всички герои и героини на трагедията са само маски на Бога — усмивки и сълзи, които проблясват спокойно под аполоновското очарование.

Но гръцката трагедия изведнъж изчезна; уби я логичният анализ. Сократ със своята диалектика уби аполоновската трезвост и

дионисовското опиянение; у Еврипид трагедията се превръща вече в човешка страст, софистическа проповед, която пропагандира нови идеи; тя загубва трагическата си същност, умира.

Но дионисовското опиянение оцелява и се увековечава в тайнствата и във великите мигове на екстаз на човека. Ще може ли отново да облече божествената плът на изкуството? Сократизмът, сиреч Науката, ще държи ли Дионис все тъй вързан? Или може би, сега, когато човешкият разум опознава възможностите си, ще се появи една нова цивилизация със символ Сократ, който научава, най-сетне, музика?

Досега идеалът на цивилизацията ни беше александрийският мъдрец; но короната започва да се клатушка върху главата на Науката; все повече се пробужда дионисовският дух; немската музика, от Бах до Вагнер, възвестява идването му. Нова „трагическа цивилизация“ изгрява, възражда се Трагедията. Измамният свят, мрачната пустош на Шопенхауер, как само се преобразява! Как се въртят всички мъртви и неподвижни неща във вихъра на немската критика! „Да, приятели мои — провиква се младият пророк, — вярвайте, както вярвам и аз, в дионисовския живот и във възраждането на дионисовската трагедия. Отмина епохата на Сократ! Вземете тирса в ръце, окичете се с венци от бръшлян, дръзнете да станете хора трагически, пригответе се за големи борби и имайте вяра във вашия бог, Дионис!“

Но тези твои пророчества не срещат отзвук, мъдреците проявяват пренебрежение към теб, младите не се вълнуват. Огорчаваш се, в теб се пораждат съмнения, започваш да се питаш. Възможно ли е съвременният човек да се облагороди? Разболяваш се, а и в университета твоите ученици те изоставят.

Покъртителна мъка. Поетът в теб покрива бездната с цветята на изкуството; но философът в теб иска да знае, готов на всяка жертва, презрял всяка утеха, дори самото изкуство. Първият твори и се облекчава; вторият анализира, разлага, отчайва се. Критичният ум събаря idolите. Каква стойност има изкуството на Вагнер? — питаш се ти. То е без облик, без вяра, задъхано, само риторика, без свещено опиянение и благородство. Досуц като изкуството на Еврипид. Добре е за истеричните жени, за артистите, за болните. Твоят полубог сега изпада дотам, че стана артист; измами те, не удържа на думата си. Сега разработва християнски теми, пише „Парсифал“. Героят бе победен,

строполи се в нозете на кръста. Този, който ни беше обещал да създаде нови митове и да впрегне в дионисовската си колесница леопарда — логиката!

Изкуството, провикваш се сега ти, закрива с красиви картини ужасната истина; така че то е утеха за страхливците. А ние нека открием истината, та ако ще светът да пропадне!

Това е новият, противоположен на първия, твой повик; критикът в теб победи поета; истината — красотата. Но и Шопенхауер вече не задоволява бурно нарасналите нужди на твоя ум; животът не е само желание да живееш; той е нещо по-мощно: желание да властваш. Не му е достатъчно вече на живота да бъде само поддържан; иска да се разпростира и да завладява.

Изкуството вече не е целта на живота, а малък отдих сред борбата. По-високо от поезията стои познанието, по-велик от Есхил е Сократ, по-важна от най-блестящата и плодотворна лъжа е истината, макар и да е смъртоносна.

Терзаеше се, обикаляше болен от място на място, горещината те разкапваше, вятърът те изнервяше, снегът нараняваше очите ти. Не можеше да спиш, вземаше сънотворни средства; живееше бедно, без удобства, в неотоплени стаи. Но болният, казваше ти гордо, няма право да проклина живота; сред страданията ти се възнасяше, чист, непреклонен, химнът на радостта и здравето.

Ти чувстваше как в теб съзрява и гложди вътрешностите ти един велик зародиш. Един ден, както си вървеше из Енгадин, изведнъж се спря изплашен; времето, каза си ти, е безкрайно; материята има предели; неизбежно, значи, ще дойде миг, когато всички тези съчетания на материята отново ще се родят същите, абсолютно еднакви. След хиляди векове един човек като мен, аз самият, ще се спра пак на същата тази скала и ще ми хрумне същата мисъл. И не само веднъж, а безброй пъти; няма, значи, никаква надежда бъдещето да бъде по-добро, никакво спасение; все същите, неизменни, ще се въртим в колелото на времето. И най-преходните неща стават по този начин вечни, и най-нищожната ни постъпка приема вече неизмеримо значение.

Ти потъна в тревожен екстаз. Твоите страдания, значи, нямат край и страданията на света са неизличими; но от аскетична гордост ти приемаше с радост мъченичеството.

Трябва да се създаде ново дело, мой дълг е да го създам, мислеше си ти, за да проглася на човечеството новото Евангелие. В каква форма? Като философска система? Не; мисълта трябва да се излее лирично. Епос ли? Прорицателства ли? И неочаквано образът на Заратустра проблесна в съзнанието ти.

Сред такава радост и тревога те завари Лу Саломе.

Пламенната славянка, с острия си, тръпнец от възбуда и любопитство ум, скланяше глава към теб, Великомъченико, и жадно те слушаше. Ти ѝ отдаваше щедро душата си, а тя я изцеждаше и се усмихваше, ненаситна. От колко години не бе разкривал с такова доверие сърцето си, не се бе радвал на вълнението, на тревогата и на плодотворността, които жените пораждат в нас, и не бе чувствал под тежките си бойни доспехи как мекото ти сърце се разтапя! Тази вечер ти влезе в отшелническата си килия и за първи път вдъхна във въздуха на своя живот уханието на жената.

И този най-сладък трепет те последва в планините, където потърси убежище и зачака с копнеж, о, Отшелнико, писмото на жената. Един ден тя ти изпрати осем стиха и сърцето ти заби като на двайсетгодишен младеж, и ти ги изричаше високо под самотните борове:

*Ах, кой може, когато го сграбчиш, да се изтръгне
някога, и дълбокия ти поглед да забрави?
Да, ти ме сграбчи, но не искам да избягам:
какво ли не можеш само ти да сринеш!
Знам, във всичко чувстваш земните твари
и нищо на този свят не може да ти убегне.
Без теб колко красив щеше да бъде животът!
И все пак колко е хубаво да изживеем и теб!*

И веднага след това смъртоносните дни на раздялата. Жената те изплаши, сякаш ти беше нощен лес и тя не видя в твоя мрак как мъничкият Бог ѝ се усмихва с пръст в устата. И мъченичеството ти отново започна сред болестта, сред самотата и мълчанието. Чувстваше се като огънало се под тежестта на плода си дърво и копнееше за ръце, които да дойдат да те оберат; стоеше край пътя, съзерцаваше долу

градовете на хората, но никой не идваше. Няма ли поне един, който да ме обича? — викаше ти в своята пустош. — Няма ли някой да ме наругае, да ми се подиграе? Къде е Църквата да ме анатемоса? Къде е Властта да ми вземе главата? Викам, викам, не ме ли чувате?

Ах, самотата — мислеше си ти — и раздялата с любимия човек! Не, никога, никога вече не искам да изживея отново тези мигове. Трябва да отворя една спасителна врата в затворения кръг на Вечния възврат.

Нова надежда изникна дълбоко в недрата ти, новият зародиш, Сврѣхчовека. Това е целта на света, в неговите ръце е избавлението; той е отговорът на твоя стар въпрос: Може ли съвременният човек да се облагороди? Да, може. И не от Христос, както проповядва сега в новото си произведение отстъпникът Вагнер, а от самия човек, от добродетелите и борбата на една нова аристокрация. Човекът може да роди Сврѣхчовека; Вечният възврат те задушаваше; Сврѣхчовека е новата химера, която ще прогони ужаса на живота; вече не изкуството, а действието. Дон Кихоте, взе Бога за вятърна мелница и го повали.

„Умря Бог“ — възвестяваш ти и ни довеждаш до ръба на пропастта; има само една надежда: човек да надмогне природата си, да създаде Сврѣхчовека. Тогава цялото управление на света ще падне върху него и той вече ще има сила да поеме отговорност; умря Бог, оваканти се престолът му, ще седнем ние на него. Сами ли останахме на света? Умря ли началството? Толкова по-добре; сега ще работим не защото той заповядва, не защото се боим или се надяваме, а защото ние искаме това.

Във Вечния възврат няма надежда, Сврѣхчовека е една голяма надежда; как могат тези два взаимноотблъскващи се мирогледа да се съгласуват? Голяма мъка. Оттогава душата ти пърха над бездната на лудостта. Заратустра остана само един Вик. Зарязваш осакатена тази трагична поема и се мъчиш сега научно да докажеш, че същността на живота е волята за власт.

*Слънцето залязва;
скоро ще утолиш вече жаждата си,
пламтящо мое сърце.
Въздухът захладя;*

*усещам диханията на непознати уста —
великият студ се спуска!
Въздухът е спокоен и чист;
не ми ли хвърли поглед кос
и очарователен
тази нощ?
Дръж се здраво, о, смело мое сърце!
Не питай защо, о, привечер на моя живот;
слънцето залязва!*

Ти видя това, което е забранено на човека да види, и ослепя; танцува повече, отколкото може да издържи човек на ръба на пропастта, и се сгромоляса.

Мракът бързо се спусна над разума ти; и продължи единайсет години, чак до смъртта. Понякога вземаше някоя книга в ръце и питаше: „Нали и аз написах хубави книги?“ И когато ти показаха образа на Вагнер, ти каза: „Този го обичах много!“

Никога, дори когато бях още дете и четях житията на светците, не съм изживявал с такова напрежение житие на светец; никога по-сърцераздирателен вик не се е изтръгвал от човешки гърди. И когато поклонението ми на новата Голгота завърши и се завърнах в Париж, струва ми се, че сърцето ми, сърцето повече и от ума, се беше променило; толкова силно бях изживял страданията на този безбожен великомъченик, толкова много се бяха отворили старите ми рани, докато следвах окървавените му стъпки, че ме хвана срам за живота ми, благоразумния и боязливия, който не се осмеляваше да срути след себе си всички мостове, и да стигне, съвсем сам, до крайното мъжество и отчаяние. Как бе сторил това този пророк? И коя е върховната му повеля? Да се откажеш от всички утехы — богове, родини, морали, истини, — да останеш сам и да започнеш да създаваш, ти, само със свои сили, един свят, който да не посрамва сърцето ти. Кое е най-опасното? Него искам! Къде е бездната? Натам ще вървя! Коя е най-мъжествената радост? Да поемеш цялата отговорност.

Понякога, когато крачех под парижките кестени или край брега на прочутата река, чувствах изведнъж сянката му до своята и вървахме

така един до друг до залез-слънце, мълчаливо. Пресечен, задавен беше дъхът му и миришеше на сярра; навярно беше дошъл от ада, казвах си аз, и се пресичаше, задавяше се и моят дъх; но не се борехме вече, бяхме се помирили; поглеждаше ме и различавах в гледеца на очите му лицето си. Но тревогата е прилепчива, беше ме заразил с всичките свои тревоги; заедно с него бях започнал и аз да се мъча да съчетаем несъчетаемите неща, да помирим върховната надежда с върховното отчаяние и да отворим врата отвъд логиката и очевидността.

Една привечер, слънцето тъкмо залязваше и се канехме да се разделим, извърна се, и той, който никога не говореше, ми заговори: „Аз съм разпнатият Дионис — каза, — аз, а не той!“, и гласът му беше изпълнен със завист, омраза и любов.

Когато на другия ден отивах и слушах омайващия глас на Бергсон, сърцето ми отново се успокояваше; изкусително заклинание бяха думите му, една малка врата се отваряше в недрата на нуждата и проникваше светлина. Но липсваше раната, кръвта, великото стенание, което пленява младостта, и отново отивах под кестените да срещна другия, онзи, който нараняваше.

Тогава раната ми не ставаше дълбока; наранявах се, но повърхностно; там, където суровият пророк имаше рана, която кървеше, на мен, като на свети Франциск, ми излизаха малки белези, плътта ми само посиняваше; по-късно, когато вече ангелите на Апокалипсиса, чието видение се появи, се нахвърлиха върху хората, тогава и моите рани започнаха да се отварят. Спомням си, след години, в Лондон, беше пак есен и седях на пейка в един парк; въздухът беше изпълнен със заплаха; някъде Свръхчовека се беше родил, някъде един кръвожаден тигър си помисли, че е свръхчовек, не можеше повече да се свърти в бърлогата си, облада го бесът на властването. Чингис хан носел железен пръстен, на който били издълбани две думи: *Раста* — *Руста*. Сила — Право. Нашата епоха си нахлузи този железен пръстен. Като легендарния африкански цар е демонът на нашата епоха; много тлъст, четирийсет аршина висок, космат, изкачил се на най-високата кула с дванайсет жени, с дванайсет певци, с двайсет и четири меха вино. Целият град се тресял от песни и танци; най-старите колиби се срутили. Отначало царят потанцувал, след това се уморил, седнал на един камък и започнал да се смее; а сетне се уморил да се смее и започнал да се прозява, и за да му мине времето, хвърлил от кулата

първо жените, след това певците, а после и празните мехове. Но не му олекнало на сърцето и захванал да плаче за неутешимата мъка на царете.

Мина един вестникопродавец, разгласяваше последните военни новини, хората се спираха изведнъж на улицата, сякаш им се пресичаше дъхът; някои поемаха отново и хукваха към къщите си, сякаш искаха да видят дали децата им са още живи.

Една сянка дойде и седна до мен на пейката; извърнах се, потръпнах — беше той. Кой беше този, който възвести, че същността на живота е жаждата да се разпростреш и да властваш, и че само силата е достойна да има права? Кой предсказа Свръхчовека и го докара чрез пророчеството си? Свръхчовека довтаса, а пророкът му се свива и се мъчи да се скрие под едно есенно дърво.

За първи път изпитах към него толкова трагично съчувствие; за първи път видях, толкова ясно, че сме свирки на някакъв невидим Овчар и свирим каквато песен той ни духа; а не каквато песен ние си щем.

Погледнах хлътналите очи, отвесното чело, провисналите мустаци.

— Дойде Свръхчовека — прошепнах му аз, — това ли искаше?

Сви се още повече, като ранен звяр, когото гонят и се мъчи да се скрие; и се чу, от отвъдния бряг, гласът му, горд и печален:

— Това!

Чувствах — сърцето му се късаше.

— Пося, а сега погледни жътвата; харесва ли ти?

И отново се чу от отвъдния бряг един отчаян сърцераздирателен вик:

— Харесва ми!

Когато станах от пейката в парка, вече сам, да си тръгна, един бомбардировач тъкмо минаваше с рев над затъмнения град. Самолетът, който Леонардо си представял като кротка изкуствена птица как ще пренася от високите планински върхове сняг през лятото и ще ръси градовете, за да се поразхладят, сега минаваше натоварен с бомби.

„По същия начин — казах си аз, като все тъй си мислех за миролюбивия пророк на войната, — по същия начин хвъркват от човешкия ум и мислите, като чучулиги на разсъмване; но щом върху тях се стовари грабливият поглед на човека, те се превръщат в

изгладнели хищни птици. Клетият баща вика и отчаяно протестира: «Не исках това! Не исках това!», но хищните птици преминават над главата му с остри крясъци и го подплашват.“

Досега цялото управление на света го бяхме поверили на Бога; да не би да е дошъл ред на човека да поеме отговорността? Да изградим един свят, наш свят, с потта на челото си? Луциферовски повеи на горделивост облъхна слепоочията ми; дойде време, казвах си аз дръзко, дойде време човек да вложи в сърцето си всички борби и всички надежди, и сам, без да чака на Бога, да постави ред в хаоса; да го превърне, значи, в свят. Да запазиш непреклонно личната си независимост, за да застанеш изправен, когато настъпи моментът, сред днешното световно блънуване, и да превърнеш неразбираемите викове в просто и ясно слово. В една Добра Вест.

Чувам тази Добра Вест вътре в себе си, като далечно чуруликане, като най-първите повеи на пролетта; сърцето ми е като бадемово дърво, което, макар че наоколо е още зима, а над него — съвсем мрачно небе, вече е получило тайните предвестия на пролетта, и изведнъж го виждаме, посред януари, да трепери в студения въздух, цялото в цвят. По същия начин трепери и сърцето ми, отрупано с цвят. Може да задуха силен вятър и да го обрули; няма значение; то си изпълни дълга, извика и прогласи, че е видяло пролетта.

Една нощ сънувах сън; сънищата всякога са били в моя живот безпогрешни пътеводители; всичко, което в будно състояние измъчваше ума ми, оплиташе се и се заплиташе и не можеше да открие сигурното и просто разрешение, в съня ми се избистряше, изхвърляше излишното и оставаше, отърсена и много проста, същността. През цялото онова време, като свети Себастиан, бях изпонадупчен от стрелите, които беше метнал по мен трагичният пророк на Вечния възврат; но напразно измъчвах ума си да открия, сред мрака, който го обгръща и задушаваше, кой е дългът на човека. И тогава една нощ видях сън; уж съм на брега на морето и гледам, морето беше съвсем черно, застрашително, и кипеше; а над него небето, съвсем черно и то, тежко, заплашително, се спускаше все по-ниско, още малко и щеше да докосне морето. Не появяваше никакъв вятър, страшно мъртвило, задушаваше се, не можех да си поема дъх. И неочаквано, в тясната ивица, останала свободна между небето и морето, блесна едно бяло ярко осветено платно; беше една малка-малка самосветеща лодчица, и

сред потискащото безветрие платното ѝ беше издуто докрай и тя се носеше бързо, стремително, между двете тъми. Протегнах към нея ръце: „Сърцето ми!“ — извиках аз и се събудих.

Голяма подкрепа бе този сън за мен през целия ми живот. Колко жалко, че не можех да изтичам да намеря отчаяния баща на надеждата и да му разкрия тайния смисъл на този сън! Не беше ли това разрешението на всичките му терзания? Сред крайното си отчаяние не беше ли призовавал тази безстрашна лодчица, която плува със свой вятър, свети със своя светлина, и няма нужда от никого?

В трудни мигове, когато мрак обгръщаше всичко около мен и най-близките ми приятели, и най-сигурните ми надежди ме напускаха, колко пъти само затварях очи и виждах през клепките си тази лодчица, и сърцето ми си възвръщаше смелостта, изправяше се, карай и се не бой! — викаше ми то и разкъсваше тъмата!

Дълбоки и свети са раните, които ми причини Ницше, а тайните билки на Бергсон не можеха да ги изцерят; облекчавах ги за миг, но скоро те отново се отваряха и кървяха. Защото това, за което най-дълбоко копнеех, когато бях млад, не беше изцелението, а раните.

Оттогава започна, вече съзнателна и безмилостна, борбата ми с Невидимия.

Помня, през тези години на младостта, ме беше обзело някакво негодувание, не можех да понасям фойерверка на живота, който пламва в един миг, избухва във въздуха в хиляди цветове и светлини, и изведнъж изчезва. Кой го запалва? Кой му придава толкова прелест и красота, и изведнъж безмилостно го угасява? Не го приемам, виках аз, не се подписвам под това, ще открия начин да не угасва. Жал ми беше за човешката душа, удивявах се на постиженията на човека — как е съумяла тази нищожна буба да измъкне от недрата си толкова божествена коприна?

Най-честолюбивият червей е бубата; лази, целият само търбух и уста, яде, мърси, отново яде, гадна тръба с две дупки; и изведнъж всичката храна се превръща в коприна. Такъв е и човекът. Блестят небето и земята, блестят идеите от скъпите копринени одежди, с които ги е облякъл; и изведнъж едно грубо стъпало минава и смазва чудотворния червей.

Беше завинаги отминало онова наивно детско щастие и лековерие; сега знаех, че небето е един черен хаос, изпълнен с тишина

и безразличие; бях видял в какво се превръщат красотата и младостта, когато отидат в земята; и душата ми вече не приемаше да се утешава с удобни и малодушни надежди.

Полека-лека, с несигурни стъпки, се приближавах към бездната; но окото ми беше още неопитно, не смеех да я погледна право в очите. Кипеше още неизбистрена душата ми и ту предизвикваше с младежка дързост човешката орис, ту се свиваше и я налягаха романтични меланхолии. Много по-късно, много, много по-късно, можах да застана, без да ми се подкосят коленете, на ръба на пропастта и да погледна в бездната без страх, но и без наглост.

Чудни, безметежни бдения в малката стаичка в чужбина! Кога викове и смях долу на улицата и любовни песни посред нощ, кога тих, чист, бял сняг върху покривите... И светлината бодърстваше, гореше камината, и аз, наведен над книгите, изживявах отново духовните подвизи на човека.

В такива грижи, до крайна степен младежки, до крайна степен старчески, преминаха годините ми в Париж; хазяйката ми започна да ме подозира и да се безпокои. Гледаше ме изкосо, поздравяваше ме с половин уста и един ден вече не издържа.

— Но най-сетне, господине — извика ми тя, — докога ще продължи това положение?

— Кое положение?

— Кое положение ли? Да се връщаш всяка вечер рано, да нямаш никога никакви посетители, нито мъже, нито жени, светлината ти гори до късно след полунощ, смяташ ли го това за редно?

— Но цял ден съм на лекции в университета, през нощта уча и пиша; не е ли позволено?

— Не, не е позволено. Всички наематели ми правят забележка, нещо криеш. Толкова ред, толкова самота и покой, без жена, драги, без приятел, трябва да си болен; трябва да си болен, да прощаваш, или нещо да кроиш. Извинявай, ама това не може да продължи така.

Отначало се канех да се ядосам, но скоро разбрах, че хазяйката ми има право; в едно объркано, безнравствено, бурно общество, ако един човек е порядъчен, тих, не приема в стаята си нито мъже, нито жени, той нарушава правилата, не е, не може да бъде свестен.

Забелязвал съм това през целия си живот; тъй като животът ми винаги е бил много прост, сметнаха го за опасно сложен; на всичко, което казвах или вършех, придаваха друг смисъл, мъчеха се да отгадаят какво се крие зад това, неизреченото.

И най-близкият ми приятел дори, по-късно, не можеше да повярва на такава простота; и когато се увери в нея, не можа да я понесе. Една нощ седях на двора и гледах звездите; звездното небе винаги е било за мен най-потресаващото, най-вълнуващото зрелище; не пораждаше в мен никаква радост, само ужас; не можех да го гледам и сърцето ми да не бъде обзето от паника. Приятелят ми излезе на двора. „Какво правиш тук? — попита ме той учудено. — Не отговаряш? Защо не отговаряш?“ Приблужи се, наведе се към мен; от очите ми течаха едри сълзи. Приятелят ми прихна да се смее. „Лъжец такъв! — възкликна той. — Лицемер, и сега ще ми речеш, че плачеш, защото гледаш звездите и се вълнуваш! Не можеш да ме измамиш мен, йезуитино! Сигурно си мислиш за някоя от онези свраки, дето ти се увъртат!“

И друг път пак, по-късно, когато се запознах с Панаит Истрати в Русия и се завръщахме заедно в Гърция, Панаит ме гледаше и ме оглеждаше през цялото пътуване и не знаеше каква преценка да направи; в Атина попитал един журналист. „Какво да ти кажа — отвърнал му той, — не е естествен.“ — „Какво прави?“ — попитал разтревожен горкият Панаит. — „Ами няма, нищо. Дори не пуши.“

Такъв беше животът ми в Париж през трите години, които прекарах там; без нито едно външно приключение, спокоен и пламенен; без студентски похождения, без студентски пиянства, без политически или духовни съзаклятия. Дори хазяйката ми накрая свикна с мен, сметна, че е разгадала тайната ми, и вече ми прощаваше непонятните дотогава за нея целомъдрие и порядък на моя живот.

— Навярно се е записал в някакъв религиозен орден от родината му — чух я веднъж да казва зад гърба ми на една своя съседка, която също ме следеше, сутрин и вечер, с неспокоен поглед. — Искане му се на горкичкия, иска му се, но не му е разрешено.

— Ами че тогава защо не се разкара от този орден? — запита раздражено съседката.

— Е, в това му е и смахнатостта я... — отвърна снизходително хазяйката ми.

И когато на заминаване си стегнах куфарите, хазяйката влезе в стаята ми заедно с дъщеря си Сузана.

— Целуни най-сетне дъщеря ми, поне сега, като си заминаваш!
— каза майката в желанието си да ме постави в изкушение.

— Но не по челото! — протестира девойката, като видя, че се приближавам към нея. — Не по челото!

— Къде тогава?

— Където щеш, другаде, горкичкият ми!

— В устата, глупако! — извика майката и прихна да се смее.

И аз се наведох и я целунах по бузата.

Преди да си тръгна от Париж, една привечер отидох да се сбогувам с Нотр-Дам. Ще ѝ бъда вечно признателен за вълнението, с което ме дари, когато я видях за първи път; сводът в нашите църкви е сякаш едно прелестно помирение на пределното с безпределното, на човека с Бога; извисява се нагоре храмът, сякаш се стреми да достигне небето, но изведнъж, с богобоязливо примирение, подчинява устрема си на свещения предел, преклонява се и се свежда пред недостижимата безбрежност, превръща се в купол и смъква на върха си Всемогъщия.

Много по-горда ми се струваше дръзката устременост на готическата катедрала; изскача от пръстта, повежда сякаш всички камъни на земята, за да ги накара послушно да се строят и да образуват стрела, полетяла към небето, остра, дръзка, като гръмоотвод. Всичко в тази свещена архитектура се извисява и се превръща в стрела; това не е вече праволинейната здрава логика на гръцкия ритъм, който въвежда човешки порядък в хаоса, като уравновесява съвършено красотата с нуждата и осветява разумно разбирателство на човека с Бога, а нещо необузвано, абсурдно, едно вдъхновено безумие, което обзема изведнъж хората и ги подтиква да щурмуват опасната синя пустош, за да смъкнат на земята великия Гръм, Бога.

Кой знае, такава навярно трябва да бъде и молитвата; а и човешката душа. Да повеждаш човешките надежди и страхове и да ги мяташ като стрела на недостижима свръчовешка висота. Порив и гордост, вик сред непоносимото малодушно мълчание, копие, което стои непреклонно, исправено, и не позволява на небето да се стовари върху главите ни...

Докато гледах как тази стрела се издига безстрашно в небето, чувствах, че душата ми укрепва, изпъва се и се превръща в стрела.

И изведнъж възкликнах радостно: не е ли подобно нещо и Викът на Ницше? Не е ли той стрела, полетяла към небето? Един гръмоотвод, който да сграбчи и да смъкне от престола му Бога?

Радвах се, че се разхождам така под високите готически сводове, тъкмо когато слънцето залязваше, вътре в тази душа на Заратустра, направена от камък и желязо и пъстроцветни, потънали в светлина, стъклописи; и от дълбоки отгласи на извисен към Бога невидим орган.

Така, бавно, със сърце, изпълнено с безумни надежди и отчаяния, се сбогувах с Париж.

Напусках Париж, а сърцето ми беше загубило увереността и спокойствието си; кой беше онзи аскет, дето беше казал: „Седиш си и сърцето ти е спокойно, ала ако чуеш чуруликането на едно само врабче, сърцето ти вече е загубило онова свое първоначално спокойствие!“ А аз бях чул пронизителния вик на един суров сокол!

Напусках Париж и всички рани на Разпятието на нозете, на ръцете, в ребрата, се бяха затворили, а вътре в мен се мяташе, окървавена и размирна, и много ме болеше, душата ми.

Винаги, щом постигнах някаква увереност, отдихът и сигурността траеха кратко време, и скоро от тази увереност изникваха нови съмнения и безпокойства, и се виждах принуден да захвана нова борба, да се отърся от старата увереност и да намеря някоя нова: докато съзрее и тя и се превърне в неувереност... Какво ще рече неувереност ли? Майка на една нова увереност.

Знаех, че женското сърце на човека винаги има нужда от утеха; и че умът, ловкият софист, винаги е готов да го обслужи. Всяка религия, която обещава на човека това, което той желае, започна да ми се струва като убежище за страхливците, недостойно за истинския мъж. Пътят на Христа ли е, казвах си аз, този, който води към избавлението на човека? Или пък е една хубаво нагласена приказка, която обещава рая и безсмъртието много хитро, много изкусно, така че вярващият никога да не успее да узнае дали този рай не е отражение на нашите копнежи; защото едва след смъртта можеш да установиш това; а никой не се е върнал, нито ще се върне от другия свят, за да ни го каже.

Нека изберем тогава най-отчаяния мироглед, и ако случайно сме се излъгали и има надежда, толкова по-добре; във всеки случай така

душата ни няма да се посрами и никога няма да може да ѝ се надсмее нито Бог, нито дявол, че като пушачка на хашиш се е опиянила и е създала, от наивност и малодушие, въображаеми райове, за да закрие бездната. Най-безнадеждната религия ми се стори може би не най-истинската, а най-мъжествената; а метафизичната надежда — стръв, която един истински мъж не ще се унижи да клъвне. Кое е най-трудното нещо, искам да кажа, най-достойното за човека, който не хленчи, не моли, не проси? Това искам. Богоубиецът Ницше ми вдъхна смелост да кажа: Това искам!

И изведнъж Христовата църква, такава, каквато я направиха, докъдето я докараха расоносците, ми се стори като кошара, където денонощно бляят, притиснати една о друга, хиляди овце, обхванати от паника, изпъват врат и ближат ръката и ножа, който ги коли; и едни треперят, защото се боят, че вечно ще ги пекат на шиш върху огъня, а други бързат да бъдат заклани, за да пасат вовеки веков по безсмъртна пролетна морава.

Истинският мъж обаче не е нито овца, нито овчарско куче, нито вълк, нито овчар; той е цар, който носи със себе си своето царство и върви, и знае накъде върви, стига до ръба на пропастта, смъква от главата си хартиената си корона и я хвърля, съблича си и царството, и като гмуркач, съвсем гол, събира ръце и крака и се хвърля, с главата надолу, в хаоса, и изчезва. Ще успея ли и аз някога да се взра със същия спокоен, несмутим поглед в бездната?

XXIV. ВИЕНА — БОЛЕСТТА

Толкова много се беше изморило тялото ми, в такова свръхнапрежение се намираше душата ми, че бях затворил очи във вагона и дори не повдигах клепачи, за да видя местата, през които минавах. Толкова много се беше натегнал лъкът, че чак чувах вътре в себе си, от едното до другото си слепоочие, как една тетива пращи, сякаш щеше да се скъса.

Бучаха слепоочията ми, вратните ми вени тупаха силно, чувствах как от мозъка, от кръста, от глезените, силата ми изтича и изчезва. Такава е, значи, смъртта, мислех си аз, спокойна, много жалостива, сякаш влизаш в хладка вана и прерязваш вените си... Една жена с бебе в ръце отвори вратата на купето, в което се бях изтегнал съвсем сам; видя ме, затвори рязко вратата и си отиде, изплашена. „Навярно главата ми вече се е превърнала в череп — казах си аз — и жената се е изплашила; пак добре, че смъртта не ме е ударила в акъла, както те е ударила теб, учителю мой...“

Когато пристигнахме във Виена, напрегнах всичките си сили, за да сляза от влака, да отида до отсрещната будка, за да си купя вестник; но се подхлъзнах, ударих се в едно желязо и се строполих в несвяст.

Не си спомням нищо повече; когато отворих очи, видях, че се намирам в голяма зала, с цели редици легла, беше нощ и над мен гореше малка синя светлина; главата ми беше омотана в бинтове и памук; една бяла сянка пристъпяше съвсем леко между леглата, с две големи бели крила на слепоочията си. Тя се приближи, постави ръка, хладна, нежна, на пулса ми, усмихна се:

— Спи — каза тя тихо.

Затворих очи и отново се унесох в сън. Някакъв странен сън, гъст, сякаш потъвах в хладко, разтопено олово, ръцете и краката ми натежаваха и не можех да ги помръдна, сякаш крилата на душата ми се бяха слепили.

Като тежък сън ми се стори и цялото това време, което прекарах на болничното легло; дни наред отказвах да отворя уста и да ям; бях се

стопил; невъзможно ми беше да стана, да се помръдна, чувствах как с всеки изминал ден потъвах все повече и повече, отначало до кръста, после до гърдите, до шията в някаква хладка, мека тиня, която миришеше на гнили листа. Навярно това беше смъртта.

От време на време вдигах глава от дълбините, проясняваше се отново съзнанието, повиквах милосърдната сестра; тя си знаеше и идваше с белите си криле на слепоочията и носеше хартия и молив, за да пише. Умът ми работеше, съпротивляваше се да не потъне и той в тинята; сестрата беше свикнала да идва, да ѝ казвам някоя и друга дума, каквото се издигаше от хаоса, един хайку, и да го записва. Много от тези хайку се загубиха, други включих по-късно в моите писания, когато се измъкнах от тинята на смъртта. Сестрата ме хващаше за ръка, усмихваше се.

— Готова съм — казваше тя.

Поставяше хартията на коленете си, помня тънките ѝ снежнобели ръце, и записваше. А аз затварях очи и диктувах.

— *Здравей бре, човече, двукрако оскубано петле! Вярно е, не слушай какво разправят, ако ти не пропееш сутринта, слънцето не изгрява.*

Сестрата се смееше.

— Какви неща съчиняваш в треската си! — казваше тя.

— *Пиши: В сърцето на Бога спи един червей и сънува, че Бог не съществува. Пиши: Ако разтвориш сърцето ми, ще намериш една труднопроходима планина и един човек, който се изкачва по нея. А също и това: Ако сега, посред зима цъфнеш, празноглави бадеме, ще дойде вилицата и ще те попари. — Нека ме попари! — отвърща бадемът всяка пролет.*

— Стига, стига за днес — казваше ми сестрата, като виждаше, че пребледнявам.

— Не, не, и това също: *Приятно ми е да гледам как разумът тропя по небето, проси, и как Бог не му отваря вратата да му даде къшей хляб.*

— Стига, стига! — настояваше сестрата.

— Не, не, и това също, за да го знаят там долу в Гърция, ако умра: *Където и да отида, където и да спра, държа, между зъбите си, като лавров лист, Гърция.*

Затварях очи, слепоочията ми се бяха опразнили.

— Уморих се, сестро... — прошепвах аз и отново потъвах в тинята.

Преминаваха радостите и премеждията в живота ми, лицата, които бях обичал, страните, които бях видял, като облаци над съзнанието ми, поспираха се и изведнъж се разсейваха и изчезваха, и други облаци се издигаха, кога от дясното, кога от лявото ми слепоочие, според вятъра, който вееше...

Веднъж, в треската си, си спомних за „Богородица Хрисоскалитиса“, един критски манастир, кацнал над Либийско море. Какъв ден само беше, какво меко пролетно слънце, и как блещукаше морето и отиваше към Барбария^[1]! Игуменът, здравеняк, нисък, пълен, с чаталеста бяла брада, със засукани мустаци като поборник, само кеф, а умът му — бръснач, развеждаше ни и ни показваше в манастирското гробище гробовете на калугерите. Издълбани в скалата, над самото море; а морето, когато захващаше буря, ръсеше черните дървени кръстове, и всички имена, изрязани върху тях, се бяха заличили. Не ми беше приятно да се разхождам сред гробовете, понечих да се върна обратно; сграбчи ме игуменът за мишцата, стисна ме, заболя ме. „Ела, юначето ми — каза ми той засмяно, — не се бой. Разправят, че човекът е животното, което мисли за безсмъртието. Ела да видиш!“ Спря пред един отворен гроб, празен. „Ето го моя, не се бойте бре, момчета, приближете се; празен е още, но ще се запълни.“ И се заливаше от смях; беше го изкопал сам с кирка, в скалата, и си беше приготвил и надгробния камък. „Вижте какво съм издълбал върху него — извика ни той, — ама наведете се де, не се бойте, ви казвам; прочетете.“ Коленичи, почисти издълбаните букви от пръстта, прочете: „Е, е, не ме е страх от теб, смърт!“ Погледна ни, и ушите му дори се смееха. „Защо да ме е страх от нея, маскаратата й недна? — каза той. — Та тя си е като муле, ще я яхна да ме отнесе при Господа.“

Мисля, че един от най-богатите мигове на човека, от най-свободните, отърсили се от пространство и време, и логика, са миговете на треска.

Когато можах да изляза от болницата, навън, на светлина, беше май месец. По парковете люлякът беше вече цъфнал, жените носеха прозрачни, обсипани с цветя рокли, младежи и девойки разговаряха

тихо, сякаш имаха да си кажат големи тайни, под току-що разлистените дървета. Нея привечер, когато излязох, повяваше лек ветрец и носеше уханията от косите на жените и от напудрените им лица. Това е земята, казвах си аз, това е горният свят, голяма наслада е да живееш и да работят добре и петте ти сетива, петте врати, през които влиза светът, и да си казваш: „Хубав е светът, харесва ми!“

Чувствах се развълнуван и разнежен от окъпания в слънце свят, сякаш се бях родил ей сегичка на, сякаш бях слязъл за малко в долния свят и бях видял ужаса му, и бях изскочил горе, отворил бях очи и се бях озовал отново сред свещената позната светлина, вървах под дърветата и слушах смеховете и разговорите на хората.

Крачех бавно, коленете ми още трепереха, приятен шемет, като утринна мъгла, пъстроцветна, мека, обгръщаше мозъка ми; и иззад тази мъгла виждах, наполовина плътен, наполовина направен от мечта, света. Сетих се за една икона, която бях видял някога, не помня в коя църква. Рисунката беше разделена на два ката: на долния кат — свети Георги, русокос, силен, яхнал буен бял кон, забиваше маждрака си в страшния звяр, който се извиваше разпенен и разтваряше тъмночервената си уста да го изяде; а на горния кат кипеше съвсем същата борба, само че свети Георги, конят и звярът бяха направени от лек облак, готов да се разсее и да изчезне във въздуха. Този именно горен кат на рисунката на света виждах през мъглата, крачейки с подкосени колене из парковете и улиците на Виена; и треперех да не повече вятър и я разпръсне.

И откъде можех да знам, че след няколко дни този вятър щеше да задуха и да я разпръсне!

Виена е един изкусителен прелестен град, спомняш си за нея като за любима жена. Красива, лекомислена, кокетка; знае да се облича, знае да се съблича, да се отдава, да изневерява, без омраза, без любов, просто за игра. Не ходи, а танцува; не вика, а пее; изтегнала се е по гръб по бреговете на Дунав, вали я дъжд, покрива я сняг, препича се на слънце, гледаш я, оставя те да я гледаш цялата, и си казваш: Талия, Ерато, Евфросина, Виена — четирите Грации.

През първите дни след възвръщането ми в живота се любувах на този заливащ се от смях град, и заедно с него се радвах на светлината и на уханието на земята, и на разговорите на хората; и още повече на студената вода, на вкусния хляб, на плодовете... Затварях очи на

балкона на стаята си и се заслушвах в глъчката на света; като пчелен кошер ми се струваше светът, пълен с работнички и търтеи, и мед; а пролетният вятър — като нежна, хладна ръка върху лицето ми.

Но полека-лека, колкото повече закрепваше тялото и душата отново поемаше юздите, много повърхностна ми се стори цялата тази жизнерадост, много вятърничава, противоположна на най-дълбоките ми тежнения; сякаш ги гъделичкаха всички тези тук мъже и жени, та се смееха. Но човекът за мен, така ми се струваше тогава, е едно метафизично животно, и смехът, безгрижието, канцонетата, са предателство и наглост. Възвръщах се към баща си, който, без сам да знае защо, считаше смеха за безсрамие; но аз знам защо; и това е единствената крачка, която синът можа да направи по-напред от баща си.

Започнах да чувам вътре в себе си, все по-ясно и по-ясно, строгия, безпощаден глас на трагичния пророк, когото бях обикнал: „Не те ли е срам — ръмжеше в мен гласът, — това ли е лъвският ум, с който те нахраних? Не ти ли наредих да не приемаш утешения? Само робите и страхливците се надяват, разбери, светът е клопка на Лукавия, клопка на Бога, не се унижавай да кльвнеш стръвта; умри от глад! — И по-тихо, доверително: — Аз не успях, проявих малодушие, успеј ти!“

Неведнъж този глас се издигаше, съскащ, изпълнен с ирония: „Какво се перчиш и прогласяваш: «Кое е най-трудното нещо? Него искам! Коя вяра не приема утешение? В нея вярвам!» И ти, страхопъзльо, отиваш скришом и се напиваш в кръчмите на надеждата — църквите; навеждаш се и се покланяш на Назарянина, протягаш ръка и просиш: «Господи, спаси ме!» Поеми сам пътя, карай напред, стигни до края; на края ще се озовеш пред бездната; погледни в нея. Само това искам от теб: да гледаш в бездната, без да те обзема паника. Нищо друго не ща от теб. Това направих и аз, но умът ми мръдна; дръж непоклатим ума си, надмини ме!“ Загадка, тъмна и непокорна, е човешкото сърце; една пробита стомна, с постоянно зинала уста, и ако ще всички реки на земята да се излеят в нея, пак си остава празна и жадна. Най-голямата надежда не я изпълни, ще я изпълни ли сега най-голямата безнадеждност?

Натам ме тласка безмилостният глас; подозирах по чии стъпки се мъчеше да ме накара да вървя; те водеха твърдо, непоколебимо, без да

бързат, без да се забавят, с господарска отмерена крачка, към бездната. „Този е — казваше ми гласът, — този е последният Избавител; избавя човека от надеждата, от страха, от боговете; следвай го! Аз не можах, не сварих; дойде Сврѣхчовека, имах голяма надежда в него, но се заблудих; не ми остана време да го отстраня; ала ти отстрани твоя сврѣхчовек, Назарянина, стигни там, докѣдето аз не успях да стигна — до абсолютната свобода.“

Така, безмилостно, упорито, ме подтикваше дрезгавият глас; полека-лека, безшумно, пророкът на цялостното избавление се надигаше вътре в мен; недрата ми се превръщаха в лотос, и той седаше с кръстосани крака върху лотоса, с два тайнствени кръга, начертани на ходилата си, с изкусно преплетени пръсти на ръцете, с черен кръг, като трето око, между веждите; а усмивката му, дяволита, неспокойна, се беше разтеглила от тънките му устни чак до огромните уши, чак горе до челото и от тази висока стрѣмнина се стичаше като мед, и заливаше цялото тяло, и стигаше до ходилата; и двете колела под нозете му се раздвижваха, сякаш искаха да тръгнат.

Буда! Буда! Още преди години бях чел за живота му и за гордото му безнадеждно учение, но го бях забравил; не съм бил навярно още съзрял, не му обърнах внимание; като някакъв екзотичен примамващ глас ми се стори той, глас, който идеше от дълбините на Азия, от един тъмен лес, пълен с упойващи орхидеи и със змии; но не се упоих; вътре в мен един друг, меден познат глас ме зовеше и доверчиво отивах към него... И сега как тъй прозвуча отново, сред грѣмкия смях на този град, екзотичната примамваща овчарска свирка; и как затварях очи и се заслушвах в нея, сега вече по-позната, сякаш никога не беше замлъквала в мен, а само я заглушаваше християнската трѣба на Второто пришествие!

Навярно бях закрепнал от лѣвската храна на луциферовския пророк; и бях започнал да се срамувам, че се опитвах да покрия бездната с пѣстро платно; не смеех да я погледна право в очите, такава гола и отвратителна, каквато си е. Между мен и бездната беше застанал Христос, беше прострял състрадателно рѣце и не ме оставяше да я видя, за да не се изплаша.

Предизвиквах, измѣчвах душата си; искаше да се смеси с плѣтта, да бѣде дарена и тя с рѣце, за да се докосне до света, с уста, за да целуне света, да не гледа вече като на враг на тялото, което я обгрѣща,

а да се помири с него и двамата да вървят ръка за ръка и да се разделят чак над гроба; искаше душата, искаше, но аз не ѝ давах; кой аз? Един демон в мен, един нов демон — Буда. Желанието, викаше той, е пламък; любовта е пламък; добродетелта, надеждата, моето аз, твоето ти, Раят, Адът, са пламъци; само едно нещо е светлина: отричането от пламъка. Превърни пламъците, които те изгарят, превърни ги в светлина; а след това духни, угаси светлината!

Когато завърши изнурителният дневен труд и по уличките на индийското село, върху покривите на къщите и гърдите на хората паднат сенките, един стар заклинател излиза от колибата си, тръгва из селото, обикаля от врата на врата и свири нежно, приспивно, като заклинанието, което цери душите, прилепил устни о вълшебната цафара; това е „мелодията на тигъра“, така я наричат, която изцерява, казват, раната от деня. За да чуя по-ясно тази мелодия, аз се затворих в стаята си, надвесен, ден и нощ, над големи китапи, и усвоявах словата и учението на Буда.

„В разцвета на годините си, с черни къдрави коси, сред радостта на щастливата младост, в първата гордост от мъжката сила, отрязах косите си до корен, облякох жълтото расо, отворих вратата на дома си и отидох в пустошта...“

И започна борбата на отшелничеството: „Ръцете ми станаха като изсъхнали тръстики, за цяло денонощие храната ми беше само едно оризово зърно. И не мислете, че тогава оризът беше по-едър, отколкото е днес; беше същият като сега. Задникът ми стана като краката на камилата, гръбнакът ми — като броеница; костите ми стърчаха като гредите на порутена колиба. Както в дълбок кладенец бляска водата, така блестяха очите ми. Като кратуна на слънце, изсъхнала и напукана, такава беше главата ми.“

Ала по този стръмен път на отшелничеството, избавлението не идваше. Слезе Буда в селото, яде, пи, седна под едно дърво, спокоен, нито радостен, нито нажален, и каза: „Няма да стана оттук под това дърво, няма да стана оттук под това дърво, няма да стана оттук под това дърво, ако не намеря избавление.“

С бистър поглед, с чист дух, той видя как тварите се появяваха из земята и изчезваха, видя суетата, видя как боговете се разсейваха като облаци на небето, видя целия цикъл и се облегна на дървото; и щом се

облегна на дървото, цветовете започнаха да падат върху косите и коленете му, а върху ума му — Великата Вест.

Обърна се наляво и надясно, обърна се напред и назад: Той именно ревеше в животните, той — в хората и боговете; изпълни го чувство на обич, на обич и жалост към самия себе си, за разпиления и борещия се на този свят; цялата болка на земята, цялата болка на небето беше негова болка. „Как може човек да бъде щастлив в това жалко тяло — едно кълбо от кръв, кости, мозък, месо, сополи, сперма, пот, сълзи и мръсотия? Как може човек да бъде щастлив в това тяло, подвластно на завистта, омразата, лъжата, страха, тревогата, глада, жаждата, болестта, старостта и смъртта? Всичко върви към разруха, растения, насекоми, животни, хора; погледни назад към онези, които не съществуват вече; погледни напред към онези, които не съществуват още. Хората узряват като класовете, падат като класовете, отново поникват. Пресъхват безбрежните океани, сриват се планините, Полярната звезда се разлюлява и боговете се сгромолясват...“

Милост, милост, ето сигурния водач в будисткия път. Чрез милостта се избавяме от тялото си, събаряме междинната стена, сливаме се с Нищото. Всички сме едно цяло, и това едно цяло страда и трябва да го избавим. Дори една само капка вода да тръпне от страдание, и аз страдам.

Изгряват в съзнанието ми четирите „велики свещени Истини“: Този свят е мрежа, в която сме попаднали, смъртта не ни освобождава, ще се преродим. Нека победим жаждата, нека изтръгнем из корен желанието, нека изпразним недрата си! Не казвайте: „Искам да умра. Не искам да умра.“ Казвайте: „Не искам нищо.“ Възвисете ума си над желанието и надеждата — и тогава, приживе още, ще можете да влезете в блаженството на небитието. И с ръката си ще спрете колелото на преражданията.

Никога дотогава образът на Буда не се бе извисил пред мен толкова лъчезарен. Преди това, когато отъждествявах нирваната с безсмъртието, виждах Буда — и него като водач на надеждата — да повежда войската си срещу хода на света. Едва сега съзнавам: Буда подтиква човека да даде съгласието си за смъртта, да обикне нуждата, да съгласува сърцето си със световното течение, да гледа как материята и разумът се гонят, как се сливат, раждат, изчезват, и да казва: „Това искам!“

Измежду всички хора, които земята е родила, Буда сияе, пречист дух, на самия връх. Без страх или съжаление, изпълнен с милост и знание, простря ръка, с дълбока усмивка, и проправи пътя на спасението. И след него се втурват, свободно подчинени на нуждата, подскачайки, като козлета, които отиват да сучат, всички твари. Не само хората, всички твари, хора, зверове, дървета... Той не подбира като Христос само хората, всички създания съжалява Буда и ги спасява.

Сам, без помощ от невидими сили, почувствал как в сърцето му се сътворява и изчезва светът. В потъмнялата му от слънцето глава ефирът се сгъстил, превърнал се в мъглявина, мъглявината — в звезда, звездата, като семето, набъбнала, покарала дървета, животни, хора, богове, а след това в главата му дошъл огънят и всичко станало на дим и изчезнало.

Дни, седмици наред живях погълнат от това мое ново увлечение. Каква бездна е човешкото сърце! Как изведнъж се разтуптява, разиграва се и поема по неочаквани друмища! Нима целият този порив и копнеж за безсмъртие ме е водил към съвършената смърт? Или пък смърт и безсмъртие са едно и също нещо?

Когато Буда станал от мястото си под дървото, където седем години се терзаел в търсене на избавлението, отишъл, вече освободен, и седнал кръстато на площада на един голям град и почнал да говори и да проповядва избавлението; и невярващите управници, търговци, воини, които го били наобиколили и му се присмивали, полека-лека почувствали как недрата им се изпразвали, пречиствали се от желанията и празничните им бели, червени, сини дрехи ставали полека-лека жълти като расото на Буда. Така и аз почувствах как недрата ми се изпразват и как разумът ми навлича жълто расо.

Една нощ излязох да се пораздвижа из големия виенски парк Пратер, и едно момиче, една нашарена сестра, се приближи към мен под едно дърво; изплаших се, ускорих крачките си; но тя ме настигна, хвана ме под ръка; миришеше на тежък парфюм от виолетки и под светлината различих сините ѝ очи, начервените ѝ устни и полуразтворената гърд.

— Ела с мен... — пошушна ми тя и ми намигна.

— Не! Не! — извиках аз, сякаш бях в опасност.

— Защо? — попита тя и пусна ръката ми.

— Нямам време, сестро моя — отвърнах ѝ аз, — прости ми.

— Луд ли си? — възкликна момичето и ме изгледа съчувствено.
— Калугер ли си? Никой не ни вижда.

„Буда ни вижда...“ — понечих да изрека, но се въздържах. Междувременно момичето бе зърнало друг самотен минувач и се спусна да го догони; отдъхнах си, сякаш се бях отървал от голяма опасност, и бързо-бързо се прибрах в стаята си.

Бях потънал в Буда. Умът ми се беше превърнал в жълт хелиотроп, а Буда беше слънцето и го следвах как изгрява, достига зенита си и изчезва... „Водите спят, но душите не спят“ — ми каза веднъж един стар румелиец; ала струваше ми се, че в ония дни душата ми беше започнала да заспива блажено в будистката безметежност. Както когато сънуваш и знаеш, че сънуваш, и всичко, което виждаш в съня си, добро или лошо, не предизвиква в теб нито радост, нито скръб или страх, защото знаеш, че ще се събудиш и то ще изчезне, така и аз виждах как фантазмагорията на света минава пред очите ми, без радост, без страх, невъзмутим.

И за да не се разсее много бързо това видение, за да закрепя със слова съвършеното избавление, та да го почувства осезаемо душата ми, взех да пиша един диалог на Буда с любимия му ученик Ананда:

Варвари бяха слезли от планините и бяха обсадили града; Буда седеше кръстато под едно цъфнало дърво и се усмихваше; Ананда беше опрял глава на коленете му и бе затворил очи, за да не отклонява размишленията му фантазмагорията на света; бяха го наобиколили много слушатели, които копнееха да станат негови ученици, и чакаха да чуят словото на спасението. Но когато чуа, че варварите са започнали война, те се разгневиха.

— Учителю — извикаха те, — стани, поведи ни да изгоним варварите, а след това ще ни разкриеш тайната на избавлението.

Буда поклати глава.

— Не — каза той, — няма да дойда.

— Умори ли се? — извикаха ядосани те. — Страх ли те е?

— Свърших — отвърна Буда, а гласът му беше отвъд умората и страха, отвъд родината.

— Да вървим тогава ние да защитим земята на нашите бащи! — извикаха всички и се извърнаха към града.

— С благословията ми! — каза Буда, вдигна ръка и ги благослови. — Отидох там, където отивате, отидох и се върнах, тук, под това цъфнало дърво, ще седя и ще ви чакам да се върнете и вие. И само тогава, когато ще седим всички под същото цъфнало дърво, всяка дума, която ще кажа, всяка дума, която ще кажете, ще има за всички нас един и същ смисъл; сега е още много рано; едно казвам аз, друго разбирате вие, на различни езици говорим. На добър час тогава и добра среща!

— Не разбирам, Учителю — каза Сарипуто. — Пак ни говориш с притчи.

— Ще разбереш, като се върнеш, Сарипуто. Сега, казах ви, е още много рано. От години изживявам живота и страданията на човека, от години съзрявам; и никога не бях достигал, другари, такава свобода. Защо ли? Защото взех едно голямо решение.

— Едно голямо решение ли, Учителю? — възкликна Ананда и вдигна глава, наведе се, целуна светото ходило на Буда. — Какво решение?

— Не искам да продам душата си на Бога, на това, което вие наричате Бог; не искам да продам душата си на Лукавия, на това, което вие наричате Лукавия; не искам да се продам на никого. Свободен съм! Хвала томува, който се изтръгва от ноктите на Бога и на Лукавия, той, само той се избавя.

— Избавя се от какво? — попита Сарипуто и пот се лееше от челото му. — Избавя се от какво? Едно слово остана на устните ти, Учителю, и те мъчи.

— Не ме мъчи, Сарипуто, разхлажда ме; не знам, прощавайте, дали можете да издържите, дали можете да го чуете, без да ви обхване ужас.

— Учителю — каза Сарипуто, — отиваме на война, може да не се върнем; може да не те видим отново; кажи ни това последно слово, последното твое слово; избавя се от какво?

Бавно, тежко, като тяло, падащо в бездна, се отрони из стиснатите устни на Буда словото:

— От избавлението.

— От избавлението ли? Избавя се от избавлението ли? — извика Сарипуто. — Учителю мой, не разбирам!

— По-добре, Сарипуто, по-добре; ако разбираше, щеше да се уплашиш. Ала, знайте го, другари, това е моята свобода; избавих се от избавлението!

Замълча; но сега вече не можеше да се сдържи:

— Всяка друга свобода, знайте това, е робство; ако можех да се родя отново, щях да се боря за тази велика свобода: за избавление от избавлението... Но стига; рано е още да говорим; ще си поговорим, когато се върнете от война, ако се върнете; останете със здраве!

Пое си дълбоко дъх, видя, че учениците му се колебаят да тръгнат, усмихна се.

— Какво стоите? — каза той. — Ваш дълг е още войната, вървете да воювате; останете със здраве!

— Добра среща, Учителю — каза Сарипуто, — отиваме, и Бог да ни помага!

Ананда остана неподвижен; Буда го погледна доволен с крайчеца на окоето.

— Аз ще остана с теб, Учителю мой — каза той и силно се изчерви.

— Любими Ананда — изрече Буда, — от страх ли?

— От обич, Учителю мой.

— Не е достатъчна вече обичта, верни мой другарю; не е достатъчна.

— Знам това, Учителю мой; тъкмо когато ми говореше, видях как един пламък лизна устата ти.

— Не беше пламък, Ананда, не беше пламък; беше словото. Разбираш ли ти, малки мой, верни мой приятелю, това свръхчовешко слово?

— Разбирам го, струва ми се; затова и останах при теб.

— Какво разбра?

— Който казва, че съществува избавление, е роб; защото непрекъснато претегля в злато всяка своя дума, всяка своя постъпка, и трепери: Ще се спася ли? Няма ли да се спася? Ще отида ли на небето? Ще отида ли в ада? Как може да бъде свободна една душа, която се надява? Който се надява, се бои от този живот, бои се и от другия живот, виси нерешително и чака съдбата или божията милост.

Буда постави ръка върху черните коси на Ананда.

— Остани — каза той.

Известно време седяха мълчаливо под цъфналото дърво. Буда погали бавно, съчувствено, по косата любимия си ученик.

— Спасение ще рече да се избавиш от всички спасители; това е върховната свобода, най-възвишената, където човек трудно диша. Ще издържиш ли?

Ананда беше свел глава и мълчеше.

— Сега разбираш кой е съвършеният Избавител...

Замълча, и след малко добави, като си играеше с един цвят, паднал от дървото:

— Избавителят, който ще избави хората от избавлението.

Настлах с два̀сет и четирите букви на азбуката — други камъни и варища нямам — новия път, който води към избавлението. Знаех сега; знаех и гледах света без страх, спокойно, защото сега вече не можеше да ме измами. Надвесих се през прозореца си, гледах мъжете, жените, колите, магазините, отрупани с храни, питиета и плодове, и книги, и се усмихвах; всички тези неща са шарени облаци, ще повече лек ветрец и гладът на човека ги задържа, час, два, докато може, преди да повече ветрецът и да се разсеят.

Излязох навън, смесих се с някаква вълна от хора, които тичаха бързо нанякъде, тичах и аз с тях, нямаше вече от какво да се боя; те са

росни капки, мислех си аз, мъгла от роса, защо да се боя от тях? Нека вървя с тях, да видя какво правят. Стигнахме пред едно кино с червени, сини, зелени светлини, влязохме вътре. Нагласихме се на кадифените столове, в дъното един осветен чаршаф и по него минават сенки, неспокойни, забързани; какво вършеха? Убиваха, убиваха ги, целуваха се. До мен седеше една девойка, усещах как гърдите ѝ се повдигат и спускат и диша, дъхът ѝ ухаеше на канела, понякога коляното ѝ докосваше моето коляно; потръпвах, но не се отдръпвах. По едно време се извърна, погледна ме, и в полумрака на салона ми се стори, че ми се усмихна.

Омръзна ми да гледам сенките, станах да си вървя; стана и девойката. На външната врата отново се извърна и ми се усмихна; подхванахме разговор, над нас луна, отправихме се към парка. Седнахме на една пейка, лятно време, нощта приятна, сладка като мед; калините ухаеха, двойки минаваха, други, изтегнати на тревата, се прегръщаха. Един славей, над главите ни, сврян в калините, започна да пее, и сърцето ми замря; не беше това птичка, навярно беше някакъв лукав дух; веднъж, като се изкачвах по Псилоритис, в Крит, струва ми се, че пак бях чул този глас и знаех какво казваше... Протегнах ръка и я поставих върху косите на девойката.

— Как те казват? — попитах я аз.

— Фрида — отвърна тя засмяно. — Защо питаш? Жена ме казват.

И тогава изтървах една страшна дума; не беше моя, ще да е била на някой от прадедите ми; не на баща ми, той се гнусеше от жените; на някой друг. Но щом я изрекох, и се изплаших; ала беше много късно:

— Фрида, оставаш ли тази нощ с мен?

А девойката отвърна тихо:

— Не тази нощ, не мога; утре вечер.

Олекна ми; станах припряно, разделихме се. Поех бързо към къщи.

И тогава стана нещо невероятно, и досега, когато си спомня за това, потръпвам; наистина трижди благородна, непоклатима е човешката душа, а в обятията си държи едно тяло, което се разкапва с всеки изминал ден. Както си вървах, за да се прибера вкъщи, чувах как кръвта ми нахлува в главата, душата ми се беше разярила, чувстваше, че тялото ми беше готово да изпадне в грях, и беше скочила, изпълнена с презрение и гняв, и отказваше да разреши това... А кръвта все повече

се стичаше и се събираше в лицето ми, и постепенно усещах, че устните ми, бузите ми, челото ми се подуваха; очите ми се бяха толкова смалили, че се бяха превърнали в две цепки и с мъка можех да виждам.

Ускорих крачките си, тичах, препъвах се, бързах да стигна в къщи, да се видя в огледалото, да разбера какво ми е станало...

Когато стигнах у дома и запалих светлината и се видях в огледалото, нададох вик на ужас: цялото ми лице се беше подуло, бях страшно обезобразен, очите ми едва се виждаха сред кървавочервена подпухнала плът, а устата ми се беше превърнала в една съвсем малка дупка и не можех да я отворя. Веднага се сетих за девойката, за Фрида, как ще се видя утре с нея в такъв хал? Взех, че ѝ написах една телеграма: „Не мога утре, ще дойда вдругиден“ — и се тръшнах отчаян на леглото. Каква болест може да е пък тази, мислех си аз? Проказа! Когато бях дете, често виждах в Крит прокажени, с кървавочервена подута мутра, която все повече се разкапваше, и си спомних какъв ужас предизвикваха в мен, та дори веднъж бях казал: „Ако бях цар, на всички прокажени щях да им окача един камък на шията и щях да ги хвърля в морето.“ Да не би сега Невидимия, някой Невидим, да си е спомнил тези мои жестоки думи и да ми е изпратил, за да ме накаже, тази ужасна болест?

Не можах да мигна през цялата нощ; бързах да се съмне, казвах си, може до утре сутринта злото да мине; и току опипвах лицето си да видя дали отокът спада... На разсъмване скочих, изтичах пред огледалото; една отворотелна маска от месо беше лепната на лицето ми, кожата беше почнала да се пука и оттам да излиза някаква жълто-бяла течност; не бях човек, бях демон.

Повиках прислужницата, за да ѝ дам телеграмата; щом отвори вратата и ме видя, изпищя и закри лице с ръцете си; не смееше да се приближи до мен. Грабна телеграмата и избяга. Мина ден, втори, трети, седмица, втора, и всеки ден изпращах все същата телеграма, от страх да не дойде къщи и да ме види: „Не мога днес, ще дойда утре.“ Не ме болеше никак, но не можех да отворя устата си, за да ям, смучех само мляко и лимонада с една сламка. Накрая не издържах; бях чел някои психоаналитични произведения на известния ученик на Фройд, Вилхелм Щекел, отидох при него; догаждах се, че тази болест ми я беше докарала, без да знам защо, душата, че тя беше виновна.

Ученият професор започна да ме изповядва; разказах му живота си, че още от юношеска възраст търсех някакъв път на избавление, че години наред следвах Христа, но че напоследък религията му ми се беше сторила много наивна, много оптимистична, и че го бях зарязал и бях поел по пътя на Буда...

Професорът се усмихна.

— Да търсиш да откриеш началото и края на света, е болест — каза ми той. — Нормалният човек живее, радва се, страда, бори се, жени се, прави деца, без да си губи времето да пита откъде, и накъде, и защо... Но вие не сте се доизказали; криете още нещо от мен, доверете ми всичко.

Разказах му как се срещнах с Фрида и как си бяхме дали среща.

Професорът избухна в тънък саркастичен смях; гледах го раздражен; бях започнал вече да ненавиждам този човек, защото се мъчеше да насили всички залостени врати вътре в мен и нагло изследваше с увеличително стъкло моите тайни.

— Стига, стига! — каза ми той и продължаваше да хихика саркастично. — Докато сте във Виена, тази маска ще бъде все тъй лепната на лицето ви. Болестта ви е болестта на аскетите, така я наричаме, много рядка в наше време. Защото днес кое тяло се подчинява на душата си? Чели ли сте някога жития на светци? Един аскет бягал от Тебаидската пустиня и бързал да стигне в най-близкия град, защото изведнъж демонът на блудството го бил обладал и трябвало да спи с жена. Тичал, тичал, но на вратата на града, тъкмо когато се канел да прекрачи прага й, видял с ужас, че проказа започнала да покрива тялото му. Не било проказа, а тази болест, вашата. Как да се покаже с такова ужасно лице пред жена? Коя жена би могла да се докосне до него? Затичал се, значи, обратно към скита си, към пустинята, като благославял Бога, че го е избавил от греха. И Господ, казват житията, му простил и изстъргал от тялото му проказата. Разбрахте ли сега? Душата ви — това, което вие наричате душа, — потънала в будисткото мировъзрение, смята, че да спиш с жена, е смъртен грях; не позволява, значи, на тялото си да съгреша. В наше време такива души, които имат толкова силно влияние върху плътта, са рядкост; в моя живот на учен съм срещнал само един подобен случай; една много почтена, много набожна виенчанка обичаше много мъжа си; но той беше на фронта, и се случило тъй, че

тази дама срещнала един млад човек и се влюбила в него; една нощ тя била готова да му се отдаде; но изведнъж душата ѝ се разбунтувала, възпротивила се, и лицето на дамата се подуло, станало отвратително, както е сега вашето. Отчаяна, тя дойде при мен; успокоих я: „Когато мъжът ви се завърне от войната — казах ѝ аз, — ще оздравеете.“ И наистина, щом мъжът ѝ се завърна от войната, щом, значи, премина опасността от грехопадение, лицето ѝ си възвърна предишната красота. Така и вие: ще оздравеете, когато напуснете Виена и зарежете Фрида.

Не повярвах на това; тръгнах си ядосан. „Научни приказки — казвах си аз, — ще остана във Виена, ще остана и ще оздравея.“ Останах още един месец; маската не спадаше, всеки ден продължавах да изпращам телеграма на Фрида: „Не мога днес, ще дойда утре.“ Но това утре все не идваше, дотегна ми всичко. Една сутрин станах твърдо решен: ще си отида! Взех куфара си, слязох по стълбите, излязох на улицата, запътих се към гарата. Беше утро, свеж ветрец появяваше, работници и работнички бързаха на групи на групи към работата си, смееха се, още дъвчеха залък хляб. Слънцето едва беше огряло улиците, някои прозорци се отваряха, градът се пробуждаше. Крачех леко, в настроение, пробуждах се и аз като града и докато вървах, чувствах по лицето си все по-голямо облекчение, очите ми спадаха и се отваряха, а устните ми отбъбваха и започнах да си подсвирквам като малко дете. Свежият ветрец се плъзгаше по лицето ми като състрадателна ръка, като ласка... И когато вече стигнах на гарата и извадих огледалцето от джоба си и се погледнах — каква радост само, какво щастие! Лицето ми беше напълно спаднало, възвърнали се бяха предишните ми черти, носът, устата, бузите; махна се демонът, бях станал отново човек.

От този ден разбрах, че човешката душа е страшна и опасна пружина; носим една голяма експлозивна сила, обвита в плътта и лойта ни, и не знаем това. И още по-лошо — не искаме да го знаем; защото тогава безчестието, подлостта, лъжата са неоправдани; не можем вече да се скрием уж зад човешката злочестина и безсилие. Ако сме безчестни, подли, лъжци, ние сме виновни; защото имаме вътре в себе си една всемогъща сила и не смеем да я използваме, понеже се страхуваме да не ни изгори; и я оставяме, така ни е по-удобно, полека-лека да изветрее и да се превърне и тя в лой и месо. Колко е страшно,

че не знаем това; ако го знаехме, щяхме да се гордеем с човешката душа; на земята и на небето няма нищо друго, което да прилича толкова на Бога, както човешката душа.

[1] В старо време гърците така наричали земите на запад от Египет — Либия, Тунис, Алжир, Мароко — бел.прев. ↑

XXV. БЕРЛИН — ЕДНА ЕВРЕЙКА

От Виена се бях прехвърлил в Берлин. Буда угаси много жажди в мен, но не можа да угаси жаждата да видя колкото се може повече земя и море; беше ми дал това, което сам той отрича „око на слон“ — да виждам всичко сякаш за първи път и да го приветствам; да виждам всичко сякаш за последен път и да се сбогувам с него.

Видение е светът, казвах си аз, росни капки са хората, мимолетни деца на росата; издига се черното слънце, Буда, и те се стопяват; милост облада душата ми, милост и любов; да можех поне още миг да задържа тези видения на крайчеца на окото си, да не изчезнат! Чувствах — не се беше обвило изцяло сърцето ми в жълтото расо; една частица беше останала още, цялата алена, която биеше упорито и не даваше на Буда да ме завладее напълно. Вътре в мен един критянин вдигаше глава и отказваше да даде на благия завоевател хляб и сол.

В Берлин разбрах това; затварям очи, за да си припомня будистките си смъртни грехове в този безрадостен град, и паметта ми прелива от жарки безсъници и пламенни думи, и смях, цъфнали кестени и череша, ненаситни еврейски очи, остра миризма от женски мишници — и не мога да подредя нищо.

Прелиствам пожълтели тетрадки, за да си спомня кое се случи най-напред, кое после, и какви клетви се клехме, и как стана раздялата... Каква сила наистина имат буквите, тези двајсет и четири войничета, които стоят на ръба на пропастта и дълго защитават човешкото сърце и не му дават да падне и да се удави в бездънното черно око на Буда.

2 октомври. Вече от три дни обикалям в Берлин по безкрайните еднообразни улици, кестените са се оголили, духа леден вятър, сърцето ми се вледени. На една висока врата днес видях с големи букви: „Конгрес на Реформаторите на образованието“. Валеше сняг, студено ми беше, влязох. Народ много, учители и учителки, потърсих с поглед

свободно място; изведнъж една оранжева блуза блесна сред сиви и черни сака; както насекомото бива привлечено от цвета на цветето, така и аз се отправих към девойката с оранжевата блуза, имаше едно свободно място до нея, седнах. Един разпален учител ръкомахаше, дереше си гърлото, пиеше вода, почиваше си малко и отново се юрваше — как да промени училищните програми, как да изкове едно ново германско поколение, което да презира и живота, и смъртта; спасител и този, и се мъчеше да спаси света, като го завладее.

Извърнах се към съседката си; косите ѝ бяха синкавочерни, очите ѝ — огромни, черни, бадемовидни, носът ѝ — малко гърбав, с леки лунички по лицето, а кожата ѝ — матова като стар кехлибар. Наведох се и я попитах:

— Откъде, мислите, че съм?

— От страната на слънцето — отвърна ми тя и силно се изчерви.

— Да, от страната на слънцето; тук се задушавам; да излезем ли да се поразходим?

— Да излезем.

На улицата подскачаше, смееше се, възкликваше, като дете, на което са дали нова играчка.

— Казвам се Сарита, еврейка съм и пиша стихове.

Влязохме в един парк, окапалите жълти листа шумоляха под краката ни, поставих ръка върху косите ѝ, бяха топли и меки като коприна. Девойката се спря, безмълвна, изпънала шия, сякаш се слушваше.

— Някаква сила изтича от ръката ви — каза тя, — сякаш съм стомна, отишла съм на чешмата и се пълня.

Наближаваше пладне.

— Да отидем да ядем — казах аз, — по една гореща, гъста супа, да се сгреем.

— Ние, евреите, днес постим, грехота е — отвърна тя, — и аз съм гладна, и на мен ми е студено, но е грехота.

— Нека съгрешим, за да можем после да се разкаем, да ни прости страшният Йехова, вашият бог.

Изглежда, че се засегна, задето говорех така, със смях, за нейния бог.

— Кой е твоят бог?

Стреснах се; в миг осъзнах, че и аз съгрешавах пред своя бог; през всичките тези часове бях забравил, че тези очи и тези коси, и тази кехлибарена кожа бяха видение, и не духах, не исках да духна, за да го разсея.

— Дионис ли? — попита ме със смях девойката. — Пияницата ли?

— Не, не, друг; друг, по-страшен от вашия Йехова... не ме питай!

Трябваше да стана още в този миг и да си отида; но ми дожаля за тялото ми, дожаля ми за тялото ѝ, останах.

— Каж ми една твоя песен — произнесох аз, за да отклоня мисълта си.

Лицето ѝ засия; гласът ѝ беше много нежен, изпълнен с горчивина:

*Изгнаници, които още не са осъзнали,
че и чужбина е също родина;
и когато крачим из чужди градове, до нас,
отдясно, върви като сестра и родината.
Изгнаници, които още не са осъзнали,
че когато някой с усмивка ни дарява,
в сърцето ни прокудено
песента на песните се подема.*

Очите ѝ се бяха налели със сълзи.

— Плачеш ли? — запитах я аз и се наведох към нея.

— Където и да докоснеш евреина — отвърна тя, — все е рана.

3 октомври. Наистина, де да можеше човек да поддържа опиянението, де да беше Дионис всемогъщ бог! Но опиянението бързо се разсейва, прояснява се умът, и топлата, крепката плът отново се превръща във видение. На другия ден разумът ми стана, изгледа ме презрително и строго: „Невернико, загубеняко, предателю! — извика ми той. — Срам ме е да живея и да вървя с теб; Буда може да ти прости, аз не мога; не попадай отново в оранжевата клопка!“

Ала рано-рано поех отново по същия път, отидох отново на конгреса; огледах наоколо, не видях никъде оранжевия цвят, помъчих се да се зарадвам, но не можах. Слушах пак големи думи, мнозина бяха гладни и ядяха ябълки, други, наведени, не изтърваваха ни дума и си записваха. Изведнъж почувствах зад себе си, като топъл дъх, че едно лице ме търси и впива очи в мен. Извърнах се и я видях в дъното на залата; носеше скромен тънкомаслинен шал, с вдигната проскубана кожена яка, защото беше студено; усмихна ми се и лицето ѝ засия като мраморна глава на слънце.

Не се извърнах повече да я погледна; опитах се да се измъкна, но тя ме настигна в коридора; даде ми една книжка с нейни стихотворения, и се смееше, подскачаше, вчерашното ѝ опиянение не се беше разсеяло. Но аз бързах да се разделим и да си отида; тъкмо когато се накланях, за да ѝ подам ръка, видях, че очите ѝ ме гледаха въпросително, нерешително, с лека уплаха; тялото ѝ се беше смалило още повече, беше се свило и прегърбило; разкъса ми се сърцето от състрадание. Сграбчих я за раменете и размачках крехките ѝ плещи — извика от удоволствие и болка, опита се да се освободи.

— Защо ми причиняваш болка?

— Защото си от друга пръст, защото имаш друг бог, и цяла нощ мислех само за теб; и исках да те попитам, но ще кажеш истината.

— Защо да не кажа истината? Не се боя от нея; аз съм еврейка.

— Какво ти е наредил на теб твоят бог? Какъв дълг ти е вменил? Преди да отидем по-нататък, трябва да знам това.

— Омразата, омразата, омразата — ето първия ми дълг! Доволен ли си?

Лицето ѝ изведнъж се беше преобразило; дебелите ѝ устни бяха млькнали, но още трепереха. Иззад красивото мургаво лице се появи една разтворена тигрова паст и две жълти очи.

— Доволен ли си? — изсъска отново тя предизвикателно.

Спомних си думите на Буда: „Ако отвъръщаме на омразата с омраза, омразата никога няма да угасне на този свят.“

— Омразата — отвърнах — е слугата, който върви отпред и разчиства пътя, за да мине господарят.

— Кой е господарят?

— Любовта, обичта.

Еврейката се засмя саркастично.

— Тези неща ги бръцолели вашият Христос; на нас Йехова ни заповядва: зъб ли ти строшат, чене строши! Ти си агне, аз съм ранена вълчица, не можем да се слеем; добре, че го разбрахме, преди да се слеят устните ни.

— Какво ти е сторил светът? Защо искаш да го разрушиш?

— Не си гладувал, твоя милост, струва ми се, никога, не си спал никога под мост, не са ти убили при погром майката, нямаш тогава право да питаш. Този свят, твоят, е несправедлив, безчестен, но сърцето ни не е; и затова искам и аз да помогна на другарите си да го разрушим и да изградим нов, който да не срами сърцето ни.

Крачехме под оголените дървета, по върхарите все още висеше някой и друг лист, духаше леден вятър, обрулваше ги и те падаха върху главите и раменете ни. Блузата беше памучна, ръкавиците скъсани, еврейката зъзнеше; разкривените ѝ обувки бяха почти пробити. За миг хвърлих кос поглед към очите ѝ и се изплаших, като видях как горят, изпълнени с омраза и впити в мен.

„Какво ли е изстрадала тази девойка — помислих си аз, — за да говори с толкова омраза, кой знае защо, в един миг се е изплашила, че може да обикне мъж от вражеския лагер!“

Устните ѝ бяха посинели от студ, зъбите ѝ тракаха. Засрамах се; свалих коженото си палто, и бързо-бързо, преди да свари да се дръпне, го метнах на раменете ѝ; отърси се с яд, за да го отметне от себе си, но аз го придържах здраво върху нея и я молех.

Спря се, сякаш ѝ се беше секнал дъхът; не се противеше вече; лицето ѝ полека-лека си възвръщаше красотата, чувствах как топлината на тялото ми напускаше палтото ми и проникваше бавно, дълбоко, в нейното тяло и устните ѝ се зачервиха, опря се с ръка на мен, коленете ѝ навярно се бяха подкосили.

— Хубаво нещо е топлината — прошепна тя, — хубаво нещо; променя живота.

„Малко топлина — помислих си аз и очите ми едва не се наляха със сълзи, — малко хляб, един покрив, една добра дума, и омразата изчезва...“

Бяхме вече стигнали пред дома ѝ.

— Кога пак? — попитах я аз.

— Вземи си кожуха — каза тя, — сега разбрах защо всички, които имат кожуси, говорят като теб; вземи го, защото още малко и

сърцето ми ще секне.

— Не сърцето ти, Сарита, а омразата.

— Все същото е; благословени да бъдат студът и гладът; без тях щях да съм се нагласила и аз, а това ще рече — мърша. Бъди здрав!

Не ми подаде ръка; извади от чантичката си ключа, за да отвори вратата.

— Кога пак? — попитах я аз отново.

Но лицето ѝ пак се беше превърнало в жълта маска; не отговори. Отвори вратата, навлезе в тъмнината и изчезна.

Не я видях повече.

Затворих се в стаята си, сърцето ми се беше превърнало в торбичка, пълна с гъсеници. Този свят изведнъж беше приел плът и кости, отново изглеждаше истински, разтворили се бяха петте жажди на тялото ми, зовях Буда да дойде да направи заклинание и да прогони Лукавия. Четирийсет години водел живот на отшелник един голям светец, четирийсет години не можел да стигне до Бога; нещо било застанало помежду им и му пречело; след четирийсет години разбрал: имал една стомничка, която много обичал, защото наливал в нея водата си за пиене и се освежавал; строшил я и веднага се слял с Бога.

Знаех си го аз; тази моя стомничка беше малкото буйно тяло на еврейката; ако искам и аз да се слея със своя Бог, това тяло, което е застанало помежду ни, трябва да го унищожа. Когато някоя дива оса се вмъкне в кошера, за да ограби меда, нахвърлят се върху нея пчелите работнички и я обвиват изцяло в уханна пелена от восък и я задушават; моята восъчна пелена са словата, стихът, ритъмът; с тези свещени савани ще обвия Сарита, за да не ми ограби меда.

Кръвта започна да бие в слепоочията ми, напрегнах здравата ума си, мъчех се да съсредоточа върху едно тяло, върху един глас, върху две ненаситни очи силата си — за да ги прогоня; те ме отделяха от Буда.

Строих в боен ред думите, застанах начело, тръгнах на война; пиших, но колкото повече пиших, толкова повече се изместваше целта, копнежът се разпростираше, а Сарита оставаше все по-назад, смаляваше се, смаляваше се и чезнеше, и пред мен блесна едно нагорнище, само камънаци, и една червена линия, и един човек, който

се изкачваше: прост, изписан с малко чертички йероглиф, познах го — беше животът ми; разчитах го и виждах как бях тръгнал, с какво простодушие и колко надежди, и на кое и кое място се бях поспрял да си отдъхна и да посъбера сили — на собственото аз, на племето, на човека, на Бога, и как неочаквано бях видял над себе си най-високия връх, Безмълвието, Буда. И копнежът, който бе пламнал в мен — да мога да се измъкна завинаги от всички земни и небесни заблуди и да стигна до този пуст и необитаем връх! Събрах от пода изписаните листа, зачетох; изплаших се; исках да напиша едно заклинание, за да унищожа Сарита, а бях написал заклинание, за да унищожа света. Буда седеше неподвижно на върха, гледаше ме как се боря в началото на нагорнището и се усмихваше съчувствено и добродушно, уверен.

Сложих ред в прастарите въпроси, намерих думи и закрепих отговора, успокоих се. Станах, излязох навън, за да поразкърша схванатото си тяло, затворено толкова дни вътре; беше се стъмнило, хората навярно се бяха навечеряли, не валеше нито дъжд, нито сняг, и бяха наизлезли по улиците. Видях пред един голям вход пъстроцветни светлини, пъстроцветни програми: „Явански танци“, дочух дълбока, изпълнена със страст музика, мъже и жени влизаха, влязох.

Танцът и звездното небе са били винаги най-възвишената гледка, на която се е радвала душата ми; никога нито виното, нито жена, нито идея не ме е разтърсвала така цялостно, плът, ум, душа, както танцът и звездното небе. Зарадвах се, че след толкова дни аскетичен пост, щеше да се поразкърши и да се поразтуши тази вечер не само тялото, но и умът, и душата ми — тримата спътници.

Когато влязох в залата, танцът беше започнал; светлините бяха загасени, само сцената беше осветена в тайнствена синьо-зелена светлина; сякаш тя беше дъното на далечно източно море. Един дребен мургав младеж, със странни пъстри украшения, със златистозелени дрехи, като мъжко насекомо през летните мигове на оплождането, танцуваше пред една тъмножълта крехка женица, която стоеше неподвижно. Танцуваше, танцуваше, показваше пред женската каква гъвкавост притежава, колко сила и чар. И колко си заслужава да избере него, него и никой друг, за да се съединят, да направят син, та тези големи добродетели, гъвкавостта, силата, чарът, да не се затрият, да се предадат на сина. Женската стоеше неподвижно, гледаше го, претегляше го, за да вземе решение. И изведнъж взе решение, впусна

се и тя в танца; мъжът се изплаши, отмести се, сега пък той стоеше неподвижен, прехласнат, и я гледаше. Танцуваше, танцуваше жената пред уплашения мъж, разтваряше ръце, отмяташе воалите, и ту блясваше, ту угасваше, синьо-зелено, тялото ѝ, приближаваше се до мъжа, престорваше се, че пада в обятията му, надаваше той ликуващ вик, разтваряше ръце, а жената, свистейки, се изплъзваше и продължаваше да танцува малко по-настрани.

Животните, птиците, хората, при всеки вихър на танца захвърлят краткотрайните си маски, и се разкрива, иззад всички маски, все същото — вечното лице на любовта... Един друг танц, мислех си аз, докато гледах яванската двойка, един друг танц, отвъд любовта, танцът, да речем, на Бога, би могъл във вихъра си да захвърли и тази маска на любовта — и тогава кое ли страшно лице щеше да се появи? Мъчех се да уловя последното, иззад всички маски, лице, но не можех... Дали ще е лицето на Буда, въздухът? В това време двамата танцьори, мъжът и жената, се бяха съединили, и сега танцуваха прегърнати, като обезумели, подскачаха във въздуха, падаха, отхвърляха се отново нагоре, мъчеха се, задъхани от любов, да преминат човешките граници.

Излязох и обикалях из улиците до късно след полунощ; бяха почнали да падат редки снежинки, поемах ги с облекчение, защото разхлаждаха изгарящите ми устни. Нови въпроси се надигаха в мен, тазвечерният танц беше отворил в душата ми старите извори, които смятах за пресъхнали, и осъзнавах, че не се изпразват лесно недрата на критянина. Страшни предци живееха в мен, предци, които не бяха изяли толкова месо, нито изпили толкова вино, колкото им се бе искало, нито пък бяха любили всички жени, които те бяха пожелали, и сега изскачаха разярени и не ме оставяха да умра, за да не умрат и те. И наистина, какво търси Буда, на какво може да се надява Буда в Крит?

Гледах как снежинките кръжаха около светлината на фенерите, и ми напомняха за мъжа, за тазвечерния яванец, и за жената, за безбройните мъже, за безбройните жени, които се гонят, борят се и жадуват един за друг, танцувайки, и последна фигура на танца, съединяват се, за да родят син, да не умрат. По-неутолима от жаждата за смърт е жаждата за безсмъртие.

Капнал от умора, легнах да спя; и както често ми се случва, когато наяве умът ми се измъчва от разни въпроси и не може да им

хване края, идва сънят и опростява всичко и го превръща в приказка; такъв е върхът на суровата истина, когато разцъфне.

Сънувах, че се изкачвам, уж, по една планина, праметнал съм през раменете си, като овчарите в Крит, гегата си и пея. И помня, че беше една народна песен, която много обичах:

*Зрънце пипер посадих на Маргаро̀ на устните,
а то поникна гъсто, та храст голям си стана,
ромей го беряха, пък турци го пренасяха,
а Маргаро̀ кон яхнала сама си го вършееше.*

И изведнъж от една пещера изскочи един старец със запретнати ръкави, а ръцете му целите в кал. Сложи пръст на устните си да мълча и ми заповяда със строг глас: „Не пей! Искам тишина. Не виждаш ли? — и ми показа ръцете си. — Работя.“ — „Какво правиш?“ — попитах го аз. „Ами че не виждаш ли? Правя, вътре в пещерата, Избавения.“ — „Избавения ли? Кой е избавен?“ — извиках аз и старите рани вътре в мен отново се отвориха. — „Този, който разбира, обича и изживява целокупността!“ — отвърна старецът и се свря бързо в пещерата.

„Този, който разбира, обича и изживява целокупността...“ — през целия ден днес повтарям тези думи от съня си и не мога да им се наситя. Дали това не е гласът на Бога, гласът, който можеш да чуеш само през нощта, когато затваря най-сетне устата си бърбивият ум? Винаги съм вярвал в съветите, които ни дава нощта; навярно тя е по-дълбока и по-свята от уханния и смахнат ден, и ѝ е жал за човека.

Мина доста време. Както толкова пъти в живота ми, така и сега двата вечно бдящи демони, Да-то и Не-то, се бореха и се дърпаха вътре в мен; винаги, щом намеря някой отговор на въпросите, които ме измъчват, все го приемам с тревога, защото знам, че непременно от този отговор ще се наплодят нови въпроси, и затова гоненицата на двата демона вътре в мен няма край. Сякаш всеки отговор крие, увити във временната си истинност, бъдещите въпроси; затова, когато идва, винаги го гледам не с облекчение, а със скрита тревога.

През един дъждовен неделен ден, в един музей, се разхождах бавно и гледах грубите африкански маски, от дърво, от кожа, от човешки черепи, и се мъчех да си обясня загадката на маската. Това е, разсъждавах аз, истинското ни лице, ние сме тези тук чудовища с кървави уста, с увиснали устни, със страшни очи. Иззад красивото лице на жената, която обичаме, креци една отвратителна маска, иззад видимия свят — хаосът, иззад благото лице на Христа — Буда. Понякога, в страшните мигове на любовта, на омразата или на смъртта, измамното очарование изчезва и виждаме ужасния лик на истината. Спомням си, потръпвайки, за ирландката в църквичката сред критските планини; щом устните ми докоснаха устата ѝ, лицето ѝ сякаш се разплу, разкапа се, и се появи една ужасна, измъчена, припаднала маймуна, и ме обзе отвращение и страх. От този ден с мъка се сдържам да не разкривам лицата на хората, защото тогава любовта, разбирателството, възпитанието ще изчезнат; преструвам се, че вярвам на лицата им, и така мога да живея с хората.

Всяка сутрин, преди да се съмне, тези първобитни хора, дето бяха измайсторили маските, тичали и се изкачвали на хълмовете, викали и молели слънцето да се появи: треперели да не би да не дойде повече. Дъждовете били изпълнени с мъжки духове, които влизали в земята и я оплождали; мълниите били разгневените погледи на невидимия Вожд. Листата на дърветата говорели като човешки устни и някои старици разбирали какво казват; реката, когато я преброждали, ги повличала да ги удави, и те се напъвали, прегазвали я бързо-бързо, и когато стигали на другия бряг, прихвали да се смеят, задето са се отървали. Всички неща говорели, изпитвали глад, чували, имали род, чифтосвали се; въздухът бил гъст, изпълнен с духовете на умрелите, и за да ги отстранят, когато вървели, разтваряли и размахвали ръце, сякаш плували. Затова виждали толкова ясно, зад явленията, същността, и разкривали, зад мимолетните лица, вечните маски.

Една девойка дойде, застана до мен и загледа и тя маските; по едно време понечих да си тръгна; изпитвам винаги някаква досада, когато съм сам и гледам с вълнение нещо, ако дойде някой друг и почне да го гледа заедно с мен. Ниска, закръглена, изпъчени гърди, яка челюст, орлов нос, и очи с огромни клепки.

Извърна се, плъзна по мен бавен, изпитателен поглед, сякаш бях маска.

— Африканец ли? — попита ме тя.

Засмях се.

— Не изцяло — отвърнах; — само сърцето.

— И лицето — каза тя; — и ръцете. Аз съм еврейка.

— Страшно племе — казах, за да я раздразня, — опасно, иска да спаси, казва, света. Чакате ли все още Месията?

— Не го чакаме; дойде.

— Месията ли?

— Месията.

Отново се засмях:

— Кога? Къде? Как се казва?

— Ленин.

Гласът ѝ изведнъж беше станал дълбок, очите ѝ потъмняха.

Ленин! За миг ми се стори, че всички маски пред мен се помръднаха, челюстите им се отвориха и затвориха; девойката гледаше през прозореца смраченото небе и мълчеше.

Нов спасител, казах си аз, създадох го и него гладните, онеправданите, робите, за да могат да понесат глада, неправдата и робията си.

— Аз знам един друг месия, който избавя хората от глада и от наситата, от неправдата и от справедливостта, и най-важното, от всички меси.

— И го казват?

— Буда!

Усмихна се пренебрежително; гласът ѝ изсъска гневно:

— Чувала съм за него; сянка; моят е от плът.

Беше се разпалила; от разтворената ѝ блуза лъхна остра миризма на изпотено тяло; за миг погледът ми помътня; докоснах ръката ѝ:

— Не се ядосвайте — казах, — вие сте жена, аз съм мъж, може да се разберем.

Притвори очи, изгледа ме; веждите ѝ заиграха:

— Гробище е тук вътре — каза тя, като гледаше наоколо маските, дървените богове, екзотичните одежди, — гробище, задушавам се; навън вали, да отидем да се понамокрим!

С часове се мокрихме, крачейки под дърветата на големия парк; тези дни беше пристигнала от Русия, от Рая; цялата лъхаше на любов към тази страна, на непримиримост. Казваше се Итка.

Слушах я, и отначало ѝ възразявах, но скоро разбрах, че вярата командва от едно високо стъпало, над главата на човека, и логиката не може да я досегне. Оставих я, значи, да говори, да срива и отново да изгражда света.

Мръкваше се вече; минувачите оредяваха, лампите се запалиха, къщите, хората, дърветата, изведнъж, под осветения дъжд, сякаш се давеха.

— Да отидем в стаята ми — каза девойката и се опря на ръката ми, — уморих се.

Излязохме от парка, поехме по тесни улички, навлязохме в един квартал на простолюдието.

— Ще се запознаеш с три мои приятелки, ще прием чай тази вечер с тях. Едната е художничка, бори се с боите, рисува, къса, търси; какво търси? Не знае. „Когато открия — казва, — ще разбера какво търся...“ Казва се Дина, еврейка! Другата е актриса; и тя търси; навлиза във всеки образ, който играе, но когато излиза, се раздира; казва се Лия, еврейка и тя. Третата е много красива, кокетка, прекалено разглезена; баща ѝ е богат, дава ѝ пари и си прави тоалети, купува си парфюми, избира си мъжете и спи с тях; тя не е еврейка; казва се Роза, виенчанка. Обичам я, не знам защо...

Замълча; и след малко промълви:

— Кой знае, може би защото бих искала да ѝ приличам.

Престорих се, че не съм чул; изпитах скрита радост, задето над идеи, над космокатаклизми и космогонии, гласът на жената се извисява, безсмъртен.

Приятелките ѝ бяха вече дошли, Роза беше донесла сладки и плодове, бяха застлали масичката и чакаха. Изтегната на дивана, Роза червеше устните си, а другите две бяха разтворили един вестник и жадно четяха; духовете пак бяха възбудени, светът пак имаше треска.

Когато влязохме, трите девойки възкликнаха, не очакваха мъж.

— Не знам как се казва — каза със смях Итка; — той е една маска, намерих го в Етнологическия музей.

Парещи дихания, нетърпелива младост, Роза се размърда и въздухът се изпълни с ухание; сред толкова женски гърди, сред толкова ненаситни очи и начервени устни, аз се смутих, обзе ме, не знам защо, стеснение и страх и ми се искаше да си отида; но донесоха чая, седнахме на пода върху възглавници, коленете ни се допираха... След

толкова години, от цялата тази вечер, която толкова натежа в живота ми, си спомням само как Итка говореше пламенно за червената столица на света, Москва, а Роза се смееше и си начерви, след като изпи чая, устните. Другите две пък бяха изблеждали очи и мълчаха.

Мръкна се, трите девойки станаха да си ходят, станах и аз заедно с тях; но Итка ме стисна за лакътя и ми направи знак: остани. Останах. През тази нощ започна да избледнява в мен Буда; през тази нощ осъзнах, че светът не е видение, че тялото на жената е топло, твърдо, пълно с жива вода и че смърт няма.

Останах доста нощи при нея; дума не обели за любов, сърцето не посмя с въздишки и клетви да изопачи свещените ни атлетически^[1] борби; борехме се само с тяло, като животни, и се тръсвахме да спим капнали и радостни. Буда, мислех си аз, Буда... и се смеех.

Какво облекчение, когато плътта не се оплетѣ в душевни терзания, а остане горе на земята, чиста, неосквернена, като животното! Християнството, заклеимявайки като грях съединението на мъжа и жената, го оскверни, и докато преди това то е било свещенодействие, радостно подчинение на волята на Бога, в ужасената душа на християнина се превърна в грях. Една червена ябълка бе, преди Христос, любовта; дойде Христос и един червей се вмъкна в ябълката и я гризе.

Като досягах тялото на Итка, влизах по най-безпогрешния и кратък път в европейското племе; къпина, която гори, но не изгаря. Това племе не го е грижа за красотата, и върховният му стремеж не е свободата, а справедливостта.

Гледах тази горяща жена с възхищение; през цялата нощ беше мъжеяден ненаситен звяр; цялата ѝ душа се превръщаше в плът; а през целия ден — пречист пламък. Напомняше ми за една изключителна жена, само тяло и тя, само душа, за света Тереза. Веднъж сестрите от нейния манастир я видели, че лапа лакомо една печена яребица; простодушните калугерки се възмутили, а света Тереза се засмяла. „Когато е до яребица — рекла — яребица; когато е до молитва — молитва!“ Отдавала се изцяло на всяко дело; хранела еднакво ненаситно и тялото, и душата си.

През цялата нощ Итка си играеше с мен; но през деня смръщаваше вежди и ме гледаше с ненавист:

— Не те ли е срам — казваше ми тя, — да ти е всичко наред, да не гладуваш, да не зъзнеш през зимата, обувките ти да не са пробити? Не те ли е срам да се разхождаш по улиците и да казваш: хубав е светът, харесва ми?

— Не казвам: хубав е светът, харесва ми; казвам: фантасмагория е светът, фантасмагория е гладът, студът, пробитите и непробитите обувки, един ветреца само да повее, и всичко ще се разпръсне; това казвам!

Нахвърляше се като обезумяла и ми запушваше устата с ръка:

— Мълчи, мълчи, да не те слушам! Нима нямате, вие, нагласените, сърце, за да ви стане жал? Нямате ли очи, за да видите? Ела да видиш!

Повличаше ме, отвеждаше ме в пролетарските квартали, вмъкваше се в копторите, всички я познаваха, показваше ми гладните деца, разплаканите майки, безработните мъже, които хапеха устни и мълчаха. Разпитвах ги, изглеждаха ме от главата до петите и извъръщаха лице.

— Защо не говорят? Защо? — питах Итка.

— Говорят, реват, но къде можеш да ги чуеш ти! Но не бери грижа, един ден ще ги чуеш.

Бях започнал на смях, но докато говорех, съчувствие и огорчение изпълниха душата ми. Но не исках, от лъжечестолубие, да призная това; продължих упорито да възразявам и да се надувам, че аз не търся утешение, смучейки карамели.

— Такова утешение не искам; всяка вяра, която обещава отплата и блаженство, ми се струва недостойна утеха; добра за старците, за слабите и за тревопасните.

— Не съм старица, нито саката, нито тревопасна — възрази спътничката ми ядосано. — И не се перчи, карамел е и твоят Буда. И знай, че повече не искам нито да те чуя, нито да те видя!

Тръсна сърдито глава, пусна ръката ми, сви по първата улица, до която стигнахме, и ме заряза.

Но вечерта плътните ѝ устни се усмихваха:

— На всичко, което си казахме през деня — изрече тя през смях, — тури му пепел; сега дойде нощта.

На сутринта се разделяхме; тя отиваше във фабриката, в която работеше, а аз бях свикнал да обикалям сам из бедняшките квартали.

Не исках вече да отивам там с Итка; когато бях с нея, от честолюбие се противях и държах затворено сърцето си; когато оставах сам, човешкото страдание вече не беше фантазмагория, не беше сянка, беше реално тяло, което гладуваше, ридаеше и кървеше.

Не дай си, Боже, всичко, което човекът може да понесе! Не знаех, че толкова мъка има по света, толкова глад и неправда; не бях още виждал от толкова близо този ужасен лик на Нуждата. Тук властват други закони и омразата е първият дълг; скрижалите тук трябва да се изменят, дори вече се измениха — любов, омраза, война, морал приемат нов смисъл. Онзи ден видях една млада жена, мършава като скелет, легнала на тротоара; дрипавата ѝ рокля беше повдигната и се виждаха голотиите ѝ. Стана ми жал за нея, спрях се да ѝ кажа да си придърпа дрехата. „Виждат се голотиите ти“ — казах ѝ аз, а тя вдигна рамене, саркастичен смях разкриви устните ѝ: „Аз съм гладна — отвърна ми тя, — а ти ми говориш за голотии... Срамът е за богатите.“

Не можех да понеса такъв ужас — с хлътнали от глад бузи, малки деца се ровеха в буницата, за да намерят някой боклук и да го изядат; коремите им бяха зелени и подути, пищялките им — кости, покрити с жълта кожа; едни се подпираха на патерици, защото краката им не ги държаха; а по детските бузи на някои беше покарала брада.

Не можех повече, извързвах очи да не гледам, защото се срамувах.

Спомням си добре; преди да почна да съчувствам на човека, изпитвах срам в себе си. Срамувах се да гледам човешката мъка, а аз да се стремя да превръщам целия този ужас в мимолетно празно зрелище. Казвах си: „Не е вярно, да не се подведеш и ти като простоватите хорица и да повярваш; глад и насита, радост и мъка, живот и смърт, всички те са видения!“ Повтарях си непрекъснато това, но колкото повече гледах гладните и разплакани деца, и жените с хлътнали бузи и с изпълнени с ненавист и мъка очи, сърцето ми постепенно се разтапяше. Следях с вълнение неочакваната промяна в мен. Отначало на сърцето ми почука срамът, след това състраданието; започнах да чувствам мъката на другите хора като своя лична мъка; а сетне дойде и възмущението; а после — жаждата за справедливост. И

над всичко — отговорността; аз съм виновен, казвах си, за целия глад на този свят, за цялата неправда; аз нося отговорността.

Какво да правя? Виждах, че дългът ми се изместваше, разширяваше се светът, разгаряше се нуждата, чувстваше, че е затворен в едно тяло, в една душа дългът и се задушаваше. Какво да правя? Накъде да поема? Дълбоко в себе си знаех какво трябваше да направя, но не смеех да си го призная; противоположен ми се струваше този път и не бях сигурен дали човекът може да надмогне чрез обичта, чрез борбата, природата си. Притежава ли, разсъждавах аз, притежава ли човекът толкова съзидателна сила? И ако пък притежава, няма повече никакво оправдание, ако не разчупва, при критични мигове, пределите си.

През тези трудни дни, когато се борех, против природата си, да надмогна омразното „аз“ и да се помъча да облекча страданията на човека, в съзнанието ми изникна един трижди благороден образ на саможертва и обич, сякаш искаше да ми посочи верния път; и си спомних за едни негови думи, които изрекъл веднъж: „Трябва винаги да чуваме вика на човека, който ни зове: «Помощ!»“

Когато, по време на поклонничеството си в Италия, навлязох в тесните улички на Асизи и чух, беше привечер, как камбаните на Бедняка божи и на манастирчето „Света Клара“ бият радостно, изпитах неизразимо блаженство. Месеци останах в този свят град, в двореца на старата графиня Ерикета и не ми се искаше да си тръгна. И сега, през тези трудни дни, когато душата ми се мъчеше да се изкачи малко по-нагоре, сърцето ми се отвори и Асизи изскочи. И се извиси в светлината, в тези критични дни, синът на Бернардоне, застана начело, дрипав, бос, и ми посочи със собствената си ръка пътя. Не беше път, беше нагорнище, само камънаци и пропасти. Но целият въздух ухаеше от аромата на светостта.

Спомних си за облачния ден, когато се изкачих на Верна, планината на мъченичеството и славата на Франциск. Духаше силен леден вятър, голи, без никаква зеленина бяха сивите камънаци, черни — дърветата, без плод; стенеше тъжният, измъчен и суров пейзаж. Бедно, голо, пусто; светлината — мътна и слаба, мръкваше се; а върхът беше още високо. Напразно се мъчех да напрегна волята си, да събера силите си; чувствах как паника обхваща тялото ми — измръзнало, изгладняло, замръкнало сред пустошта. И изведнъж чудото стана;

суровият, лишен от цветя околен пейзаж сякаш се измести, сякаш изкачи тайнственото стъпало, за което копнее скришом всяка действителност, и осъзнах: това е то францисканската Бедност, сурова за тялото, безмилостна за приятните привички и за вялите и толкова упадъчни човешки радости.

Това беше Светецът, който сам измъчвал тялото си, отказвал се от радостите на петте сетива, хвърлял пепел в яденето си, когато чувствал вътре в себе си, че демонът на лакомията се облизва; посред зима се потапял в замръзналия поток, бодърствал, гладувал, мръзвел и толкова измъчил пръстеното си тяло, че когато умираше, станало му жал за него, извърнал се и му рекъл: „Прости ми, братко мой магаре; много те изтормозих.“

Но тази бедност беше францисканска; сиреч, сигурна за богатствата си, за тайната пролет, която тя подготвя, за топлото лято, пълно с плодове, което крие в себе си. И изведнъж Верна, тази съвсем гола планина, нея привечер се разкри в съзнанието ми потънала в зеленина, благоуханна, изпълнена с пеперуди и пчели — прекрасен пейзаж на вътрешния ни рай. И тогава се заизкачвах по преобразената планина и завиках: „Бъди благословена, сестро моя Верна! Сестро моя Бедност!“

Дойде пролетта. Как да си тръгна? Бях щастлив в дома на старата графиня Ерикета, изпълнен с францисканска радост и прелест, точно срещу манастирчето „Света Клара“. Никога не бях чувствал толкова дълбоко тъждествеността на свети Франциск с пролетта. Защото никоя от трите велики францискански повели — Бедност, Послушание, Целомъдрие — не се съгласува така пълно с чистата, безспирно обновяваща се душа на Франциск, както великата пролетна повеля на Целомъдрието. В други места пролетта би напомняла на очарованата, изпълнена с носталгия душа на човека, младостта и любимата жена, и мъничката му дъщеря, и би породила у него съжаление — защо природата да може да се обновява, а човекът да не може да си възвърне младостта; и би завиждал на планините и полята, задето „смърт не чакат, и старост нямат“. Ала тук в Асизи пролетта приема неизбежно, усмихнато, образа на Франциск. Тази земя на Умбрия, която има щастието да роди един такъв плод, се разстила, става все по-богата и разцъфва с двойна и тройна пролет; и всяко цвете

тук в Асизи, без да губи нищо от щастливата си съдба, се възвисява и се превръща в свещен символ на разцвета на човешката душа.

Франциск е бил един от първите, първият непокътнат цвят, поникнал от така мъчително изораната зима на Средновековието. Сърцето му е било просто, радостно, девствено; очите му, като очите на велик поет или на дете, са виждали за първи път света. Навярно много пъти Франциск е поглеждал някое скромно цвете, някой извор, някое насекомо и очите му се наливали със сълзи. „Какво е това, което виждам — мислел си е сигурно той, — какво е това щастие, каква божествена загадка е цветето, водата, насекомото!“ Франциск е видял за първи път, след толкова векове, с девствени очи света. Всички онези тежки, схоластични, неповратливи доспехи на Средновековието се смъквали, тялото оставало голо, гола и душата, отдадена на всички пролетни трепети.

След няколко месеца не издържах, минах отново през Асизи. Вървах из отрупаното с плод, изпълнено с маслини, смокини и лозя умбрийско поле. Вървах отново съвсем сам, от село на село, и се наслаждавах спокойно, безмълвно, на плодотворната пръст, на святата щедра земя, която, изорана, прекопана, и изстрадала с мълчалива търпеливост, сега, изтегната, доволна, си отдъхваше, с пълна с плодове престилка. Човек чувстваше, че е щастлива и спокойна, защото бе изпълнила дълга си. Подчинена на вечните закони, преминала с вяра и търпение през всички степени на беритбата и болката, тя бе стигнала до този богат есенен урожай на своята добродетел.

И пак неочаквано, без никакво съзнателно условие, почувствах дълбокия смисъл на третата основна францисканска повеля: Послушанието. Да се подчиняваш на един строг смисъл, да се отдаваш с доверие на висши видими и невидими сили около теб и в теб, с непоколебимата вяра, че те знаят всичко, а ти нищо — това е пътят, единственият, на плодотворността. Всеки друг път е безплоден и заблуждаващ, защото не води никъде, а само след напразни, самонадеяни заблуди, обратно до жалкото прокълнато „аз“.

И така свети Франциск отново се появи из възлюбената му земя и го видях изтегнат върху пръстта, така както го заварих на разсъмване, проснат в градината на света Клара, да пее хвалебствени химни за слънцето, огъня и водата, и да умира. Бил щастлив; подчинил

се бил на вечния закон, ръцете му били пълни с плодове, и се завръщал, като добър работник, при Господаря.

Стремях се, помня, през онези месеци, докато бродех из земята и тесните улички на Асизи и гледах рисунките в големия господарски дом на Бедняка божи, да изживея и аз, доколкото можех, една такава пролет, една такава есен. Ненаситни, непокорни години на младостта; обикалях още от зори този свещен пейзаж, отчаян и щастлив. Чувствах това, което би чувствал всеки млад човек, това, което е чувствал и младият спартанец, притиснал връз голата си плът лисицата, която разкъсвала тялото му, но не отронвал ни дума, не викал, боляло го, ала бил горд, че е успял да овладее болката си.

Ала навярно, без да ща, по лицето ми е личала борбата и болката. Защото веднъж, когато излизах от главната врата на „Света Клара“, срещнах един строен, висок човек, чиито руси коси бяха започнали да посивяват. Виждах го често да обикаля по тези така почитани места, но никога не бяхме разменили ни дума; само се усмихвахме учтиво един на друг, когато се срещахме и се разминавахме мълчаливо, като стъпвахме, струва ми се, по-леко, сякаш никой от двамата ни не искаше да наруши спокойствието и самотата на другия.

Но една сутрин непознатият се спря, изгледа ме, поколеба се за миг.

— Искате ли да се поразходим заедно? — попита ме той.

— Искам.

И след няколко крачки добавих:

— Аз съм от Гърция, дойдох в Асизи и обикнах свети Франциск.

— А аз — отвърна непознатият — съм от другия край на Европа, от Дания; и аз обичам свети Франциск, живея от години тук в Асизи и не мога да го напусна. Казвам се Йоргенсен.

Сепнах се.

— Този, който написа блестящата книга за светеца ли?

Йоргенсен се усмихна горчиво; поклати глава.

— Кой би могъл да говори за свети Франциск колкото той заслужава? Нито дори Данте. Знаете ли единайсетата песен на „Рая“.

Зарадвах се. По онова време много обичах тази песен и често, докато крачех сам из околностите или по улиците на Асизи, шепнех първите ѝ стихове:

*О, вие, безразсъдни хорски грижи!
Как немощен е всеки силогизъм,
що вашите криле надолу движи!*

И почнахме и двамата да декламираме прекрасния оригинал, неочаквано побратимени под голямото крило на Поезията. Поехме по пътя високо горе над дола, засаден с маслинови дървета и лозя. Слънцето се беше вече изкачило и изпълваше със светлина и провлечени сенки света. Известно време мълчахме. Най-сетне спътникът ми се извърна към мен:

— Защо обичате свети Франциск? — попита ме той.

Но веднага се разкая.

— Извинете ме — каза той. — Аз съм нетактичен.

— Обичам го — отвърнах аз — по две причини: първо, той е поет; един от най-големите поети на ранното Възраждане: навел се е и е чул и в най-незначителните божи твари онова безсмъртно нещо, което имат в себе си: мелодията.

— И после? — каза Йоргенсен. — И после?

— После, обичам го, защото душата му, чрез аскетизма и любовта, е надвила действителността — това, което безкрилите хора наричат действителност — глада, студа, болестта, презрението, неправдата, грозотата, и е съумял да я превърне в радостен, осезаем, по-истински и от истината блян. Франциск е открил тайната, която се мъчели да открият средновековните алхимици; тайната, която превръща и най-простия метал в чисто злато. Защото „философският камък“ не е бил за Франциск нещо недостижимо, извън човешкото, което той, прекатурвайки природните закони, е трябвало да открие; философският камък е било сърцето му. И така, с това чудо на тайната алхимия, той е подчинил действителността, освободил човека от нуждата, превърнал в себе си цялата плът в дух. Свети Франциск е за мен велик пълководец, който води човешките маси към пълната победа.

— Нищо друго ли?

— Знам за какво ме питате — отвърнах аз, — не, нищо друго. Пълководец, поет, нищо друго.

Замълчахме отново.

— Не е достатъчно — произнесе след малко Йоргенсен и понечи да се пресегне, сякаш искаше да докосне рамото ми и да смекчи резките си думи.

Но задържа ръката си във въздуха и изрече още по-решително:

— Не, не е достатъчно.

Понечих да отвърна; но се уплаших да не кажа нещо грубо и се въздържах.

А Йоргенсен, сякаш продължаваше мълчаливите си размишления, каза:

— Затова лицето ви е толкова напрегнато; още се борите, не сте стигнали до избавлението; и тази всекидневна борба ви изтощава; затова ви спрях тази сутрин и ви заговорих.

— А можете ли да ми помогнете в тази моя борба? — казах аз и гласът ми, без да ща, прозвуча раздразнено и иронично.

Засрамах се; понякога започваме да говорим, преди душата да свари да упражни надзор върху тялото.

— Не се сърдете — изрече Йоргенсен; — не, не мога. Всеки трябва да намери своя собствен път и да се спаси. Да се спаси от какво? От мимолетното; да се спаси от мимолетното и да намери вечното.

— Вие — казах аз, изпълнен все още с упорство, — ако съдя по ведрината на лицето ви и по спокойната ви, уверена походка, и по винаги мекия тон на гласа ви, сте намерили своя път. И навярно гледате на нас другите, които още се борим, със съчувствие, а може и с пренебрежение. Може би сте се родили с предимство, с установени способности, и не познавате борбата.

Йоргенсен се спря, изглежда ме за миг, протегна този път решително ръка, така както я протягаме на някой давец се, и ме хвана за мишницата.

— Млад сте още — каза той, — и аз съм бил някога и знам. Нямате търпение, липсва ви още скромност, не се унижавате още да извикате: „Помощ!“ Оставете ме да ви кажа; не, не съм се родил с предимства, и знам добре какво значи тревога и борба, и самонадеяност. Когато и аз бях млад, имах големи, луциферовски амбиции; пишех романи, изпълнени с чувственост, ирония и страст; с времето обаче, изкуството вече не ме задоволяваше, отдадох се на науката, увлякох се до фанатизъм по дарвинизма и по всички други

антихристиянски идеи; исках да разбия всички вериги, религия, държава, морал, и поставях собственото „аз“ в центъра на живота. „Война на прастария враг!“ — прогласявах аз; прастар враг, така наричах Бога. Пишех, устройвах навред беседи, носех едно знаме и тичах. И изведнъж млъкнах; престанах. Някаква неочаквана, необяснима тревога смути сърцето ми; не знаех как се бе появила тази тревога, откъде бе дошла — а може би се е таила открай време в мен и е чакала своя час. Напуснах родината си, за да се отърва от приятелите и привичките си, пътувах из Германия, спуснах се в Италия, отидох в Асизи.

Усмихна се.

— Оттогава минаха трийсет години; живея оттогава, от трийсет години, в Асизи, в сянката на Франциск; слава Богу!

— Но как така? — промълвих аз развълнуван. — Освен за свети Франциск, друга ваша книга не съм чел.

— По-добре; отпечатах един „Пътепис“, и в него изразявах, мъчех се да изразя какво вълнение бях изпитал, когато гледах старите градове, замъците, църквите, картините... Отидох в един бенедиктински манастир, но се уплаших и още на другата сутрин си тръгнах; толкова приятен и съблазнителен ми се стори животът в това спокойно и блажено общежитие, и толкова противоположен на това, което бях изживял дотогава. За първи път виждах кой е пътят, който води до щастието — и се колебаех да го поема...

Йоргенсен се извърна и ми посочи с радостно вълнение свещения Асизи, със старите му крепостни стени, с изранената му цитадела, Рока Гранде, с големия, триетажен, като крепост, храм на свети Франциск.

— Да се върнем ли — каза той — да разгледаме Асизи?

Поехме по обратния път; стройни, с пламенни очи селяни минаваха, а прочутите снежнобели умбрийски волове вървяха пред тях, като пристъпяха тежко и се клатушкаха равномерно, и извитите им рога бяха украсени с венец от зрели житни класове. Една млада селянка с гарвановочерни коси и със сребърен глас, ни поздрави радушно.

— *Rax et bonum*^[2]! — отговори ѝ Йоргенсен, като отвърна по францискански на поздрава ѝ.

Посочи ми долу в полите на Асизи голямата църква, вътре в която се намира мъничката църква на Франциск, Порцюнкола.

— Там за първи път — каза той, — в Порцюнкола, без да искам, прегънах колене, като видях нараненото на пет места тяло на светеца. Но се засрамах, ядосах се, станах и си отидох. „Какво ми стана? — питах се аз сърдито. — Защо коленичих?“ Но в същото време в душата ми се разливаше необяснимо спокойствие. „Защо? Защо? — отново се питах аз. — Защо изпитвам такова облекчение?“ И наистина, никога дотогава не бях чувствал такова щастие. И все пак някой вътре в мен не искаше да повярва. Някой, който презираше всичко свръхестествено и вярваше само в едно: в човешкия ум. Той каквото каже. Той именно стоеше на вратата на сърцето ми и не пускаше чудото да влезе.

— И тъй? После? Как дойде избавлението? — запитах нетърпеливо аз, като видях, че спътникът ми отново замълча.

— Спокойно, безшумно, както идва почти винаги. Така, както узрява и се налива един плод. Така съзря и се наля и сърцето ми. Всичко изведнъж ми се стори просто, несъмнено; престанаха мъките и колебанията, конфликтите. Седнах в нозете на свети Франциск, влязох в рая. Този Франциск е братът вратар, който ми отвори вратата.

Наближавахме вече Асизи. Слънцето огряваше кървавочервената му полуразрушена цитадела, сребърногласната мъничка камбана на „Света Клара“ заби весело, закудкудяка като планинска яребица.

— Извинете ме — каза Йоргенсен, — говорих много за себе си; приемете го като изповед. По-възрастен съм от вас и обичам да се изповядвам пред по-младите от мен. Защото, кой знае, изповедта ми може да бъде от полза единствено за по-младите.

А аз, за да прикрия вълнението си, казах със смях:

— Какво щастие, ако Франциск наистина беше портиер на рая! Щеше да вкарва вътре грешници и праведници, вярващи и невярващи, и богатите дори. И даже най-гадните животни — мишките, червеите, хиените.

— Това би било анархия — каза Йоргенсен, без да се засмее. — И не само анархия, но и несправедливост.

Минахме през крепостната врата; вляво беше манастирът „Света Клара“, вдясно — къщата, в която бях отседнал.

— Ще се кача и аз за малко, да поздравя старата графиня — каза спътникът ми. — Помня я от времето, когато дойдох тук за първи път;

тя беше най-красивата дама в Асизи; беше овдовяла още съвсем млада и не се омъжи отново. Яздеше, помня, един бял кон и надзираваше именията си — маслиновите гори, лозята. Ако беше живяла по времето на свети Франциск, би могла да стане неговата света Клара.

— Вярва ли и тя като вас? — попитах аз.

— Не виждате ли лицето ѝ? Сияе! — отвърна той.

Качихме се. Хладно беше в големия и пуст благороднически дом, и камината в стаята на графинята беше запалена; прислужницата ѝ, Ермелинда, тъкмо бе застлала ниската масичка и носеше кафе, мляко и пшеничен хляб на господарката си. Щом ни видя, Ермелинда донесе още чаши; седнахме.

И наистина, сияеше благородното старческо лице; очите, мъхнати, големи, съвсем черни, бяха останали непокътнати от времето. Вратата към градината беше отворена; един цъфнал розов храст блестеше под слънцето.

— Къде сте ходили още в зори? — попита графинята. — Сигурна съм, че сте говорили за свети Франциск.

— Откъде знаете това, графиньо? — възкликна Йоргенсен и ме погледна усмихнат.

Графинята се засмя:

— Защото — отвърна тя, — ей сега, когато бях в градината, видях ви отдалеч, че идвате, и бяхте обгърнати и двамата в пламъци!

Как се възвърнаха, съвсем ясни, с всички подробности, онези дни в Асизи, и как свети Франциск, без да потърся помощта му, побърза да дойде да ми посочи пътя! Да можех и аз!? Гледах отдалеч как светецът прегръща прокажените и ме обхващаше погнуса и ужас; как обикаля бос и проповядва, как го освиркват, бият, как го замерват с камъни и как лицето му сияе от блаженство, гледах го и сърцето ми се опълчваше. „Това никога! — казвах си аз с чувство на унижение. — По-добре една бърза мъченическа смърт!“ Всекидневният сблъсък с присмеха надхвърляше издръжливостта ми.

Непосредственият досег с хората винаги пораждаше неудоволствие в мен. Бях готов, при това с голяма радост, отдалеч, да им помогна, доколкото можех, обичах ги всички и ми беше мъчно за тях, но отдалеч; когато се приближавах до тях, не можех да ги търпя

дълго време, не можеха и те да ме търпят, разделяхме се. Страстно обичам самотата, тишината, да гледам с часове огъня или морето, нямам нужда от никаква друга компания; огънят и морето са били винаги моите най-предани и любими другари; и всеки път, когато съм обиквал някоя жена или някоя идея, то е било, защото съм намирал в тях главните отличителни белези на огъня и морето.

И после, казвах си аз, за да оправдая неспособността си да следвам нагорнището на Франциск, във времето на Мамона и Молоха, в което живеем, как е възможно отново да се появи на този свят един Бедняк божи? Една такава простота, една такава чистота и любов? Един такъв небесен Дон Кихот?

Казвах си го, повтарях си го, за да се утеша; не знаех, че вече се беше появил на света един нов Бедняк божи, заобиколен този път от прокажени негри. Ако го бях опознал, в онези критични дни на превращение в Берлин, които ме тласкаха от будисткото бездействие към революционна дейност, щях да се засрамя още повече за малодушието си. Оpozнах го много, много по-късно; когато вече животът ми не можеше — а може би и не трябваше — да бъде променен; когато бях вече поел по съвсем друг път, за да изпълня дълга си.

Бях много развълнуван в онова августовско пладнe, когато поех по уличката на селцето Гунсбах, сред горите на Елзас, и почуках на вратата на съвременния ни свети Франциск. Отвори ми самият той, подаде ми ръка; дълбок и спокоен беше гласът му, и под дебелиите си сиви мустаци той се усмихваше и ме гледаше. Бях виждал такива стари критски поборници, изпълнени с доброта и непреклонна воля.

Благосклонна бе съдбата към този миг и сърцата ни се отвориха; останах до падането на нощта при него, разговаряхме за Христос, за Омир, за Африка, за прокажените и за Бах. Привечер тръгнахме към селската църква.

— Да не говорим — каза ми той по пътя и по грубоватото му лице се бе разляло дълбоко вълнение.

Отиваше да свири Бах. Седна пред хармониума; това бе, струва ми се, един от щастливите мигове в живота ми.

На връщане, видях край пътя едно жълто цвете; наведох се да го откъсна.

— Недей! — извика ми той и задържа ръката ми. — И то си има своя живот, трябва да го зачиташ.

Една малка мравка лазеше по ревера на сакото му; хвана я с безкрайна нежност и я остави на земята, настрани, за да не я настъпят. Не продума нищо, но на устните му трептяха нежните слова на праотеца му от Асизи: „Сестро моя, мравчице...“

Вече по мрак се разделихме; върнах се към самотата си, но този августовски ден никога не угасна в съзнанието ми. Не бях вече сам; до мен, с младежката си крепка походка, този борец вървеше с непоколебима увереност по пътя си; това не беше моят път, но беше голяма утеха и строг урок за мен да го виждам как се изкачва по нагорнището си с такава убеденост и упоритост. От този ден се уверих, че животът на свети Франциск не е приказка; бях вече сигурен, че човекът все още може да свали тук на земята чудото. Видях го, докоснах го, говорих с него, смяхме се и мълчахме и двамата.

Оттогава никога вече не можах да разделя в сърцето си тези два дълбоко привлекателни образа, толкова откъснати един от друг в преходното време, толкова свързани във вечното време, искам да кажа, в лоното божие. Приличат си като двама братя: свети Франциск от Асизи и Алберт Швайцер.

Същата страстна и нежна любов към природата; в сърцата им звучи, ден и нощ, химн за нашия брат Слънцето, за братята и сестрите ни Луната, Морето, Огъня. И двамата държат с върха на пръстите си едно листо, вдигат го към светлината и гледат на него чудото на цялото сътворение.

Същото нежно, изпълнено с уважение умиление към всичко, което живее и диша: към човека, към змията, към мравката. И за двамата животът е свещен; взрени в очите на всяко живо същество, те потръпват от радост, виждайки да се отразява, в тези очи, целият Създател. Гледат мравката, змията, човека, и откриват, щастливи, че всички сме братя.

Същото неподправено съчувствие и доброта към всяко създание, което страда; единият избра белите прокажени, другият — черните прокажени в Африка — най-страшната бездна на убожеството и страданието. Казах съчувствие и доброта, но трябваше да кажа *Мета*; единствено тази индийска дума изразява вярно чувството, което човешкото страдание поражда у тези двама братя. В добротата и в

съчувствието има двама души: този, който страда, и онзи, който съчувства на страдащия; в *Мета* обаче има пълна тъждественост: когато гледам някой прокажен, чувствам, че аз съм прокаженият. Мюсюлманският мистик от IX век Сариал-Сакади го е изразил съвършено: „Двама души се обичат цялостно само тогава, когато единият вика на другия: «О, мое аз!»“

Същото божествено безумие: да се откажеш от радостите на живота, да пожертваш малките бисери, за да се сдобиеш с Големия бисер; да изоставиш равния път, който води към лесното щастие, и да поемеш тежкия стръмен път, който, между две пропасти, извежда нагоре към божественото безумие. Да избереш, по своя воля, невъзможното.

Същият благ хумор и у двамата: онзи смях, който блика от дълбините на доброжелателното сърце, радостта, прескъпата дъщеря на богатата, преливаща душа, силата да гледаш и да приемаш с умиление и разбиране лика на всекидневната действителност. Спартанците, които никога не се смеели, издигнали олтар на бог Гелот; крайната строгост е прибягвала винаги до смеха, защото само той може да помогне на една дълбока душа да понесе живота. Бог е дарил тези двама братя с радостно сърце, и тъй като ги е дарил с радостно сърце, те вървят към върховната цел на своята борба — Бога — радостно.

Същата, изпълнена със страст, любов към музиката. Това, което Томазо ди Челано е казал за единия, подхожда напълно и за другия: „Една много тънка стена е разделяла брат Франциско от вечността; ето защо е чувал божествената мелодия през тази тънка стена.“ Насладата, която изпитват и двамата, слушайки тази мелодия, граничи с екстаз. „Ако ангелите, които свиреха в съня ми на цигулка, бяха прекарвали още веднъж лъка си по струните, душата ми щеше да се отдели от тялото ми; до такава степен беше непоносимо блаженството“ — е казал единият; убеден съм, че и другият изпитва същото върховно блаженство, когато свири Бах.

И двамата познават философския камък, който превръща и най-простите метали в злато, а златото в дух. Те превръщат най-ужасната действителност, болестите, глада, студа, неправдата, грозотата, в една по-действителна действителност, където вее духът; не духът, любовта.

А в техните сърца, любовта, както в големите империи слънцето, не залязва никога.

Всички тези неща дойдоха много късно. Не ги знаех в онези критични дни в Берлин; и когато видях човешкото чудо в елзаското селце, бях си вече изпоцапал пръстите с мастило, беше ме обхванала кощунствената мания да превръщам живота в думи, сравнения и рими; бях изпаднал, още не знам как, до положението на писач. Сполетя ме това, което най-много презирах: да засищам глада си, като коза, с хартия.

Тези Бедняци божи ми оказаха само една-единствена неоценима помощ: показаха ми, че човек може и е длъжен да стигне до края на пътя, който си е избрал; кой знае, може на края на пътя да се срещнат всички борци; така те станаха за мен висок пример на постоянство, търпение и надежда. Благословени да бъдат тези двама борци, те, които ме научиха, че само чрез надеждата стигаме до това, на което не се надяваме.

Насърчен от тях, опитах се да надмогна природата си и поех, за доста време, пътя, по който ме тласкаха страданието, негодуванието и хапливите думи на Итка. Не съжалявам; почувствах, когато се завърнах в природния си път, че сърцето ми се бе изпълнило с човешко страдание; и че има само един начин да се спасиш: като спасиш, или, дори това е достатъчно, да се бориш да спасиш. И още нещо: че светът не е видение, а е истински, и че човешката душа не е, както ме наставляваше Буда, облечена във вятър, а е облечена в плът.

Но когато се мъчех да се реша, умът, спомням си, много се противеше; беше увит все още в жълтото расо на Буда: „Това, което възнамеряваш да направиш — казваше той на сърцето ми, — е безполезно; светът, такъв, за какъвто копнееш, да не гладува, да не мръзне, да не бива онеправдан никой, не съществува, и никога няма да съществува.“ Но сърцето, чувах го дълбоко в мен, му отвърщаше: „Не съществува, но ще съществува, защото искам това; с всеки удар на сърцето си го желая и го искам. Вярвам в един свят, който не съществува; но като вярвам в него, аз го създавам; несъществуващо наричаме това, което не сме пожелали достатъчно.“

Този отговор на сърцето ме потресе; ако е истина това, което то казва, каква страшна отговорност носи човекът, за всички неправди и безчестия на този свят!

Не минаха много дни, и темпът, може би защото душата ми беше вече готова, се ускори: събитията следваха едно подир друго и ме тласкаха; при друг случай щях да ги приема като зрелище, но сега — като плът от плътта ми.

Една сутрин, не се бяхме още събудили, чухме долу на улицата безспирен глух шум, някакво проточено мучене, сякаш някъде много далеч стадо волове отиваха към кланицата, бяха вече разбрали значението на червените панделки на врата си и мучаха.

Итка скочи от леглото, наметна се с изпокъсаното си палто и без да се обърне да ме погледне, се спусна стремглаво по стълбите. Ревът все повече се приближаваше, изскочих на прозореца, отворих го; падаха леки снежинки, в Гърция навярно планините и бреговете блестяха под утринното слънце, но тук някаква мътна болна светлина пълзеше по заснежения асфалт.

Улицата беше пуста, ни човек, ни куче; а някъде отвъд, изпълнил въздуха, тежкият рев се приближаваше. Чаках; улицата все повече светлееше; две гарги кацнаха на едно заскрежено дърво, смълчани; зачакаха и те.

И изведнъж, в дъното на улицата изскочи една висока кокалеста жена, с разпуснати коси; не ходеше, скачаше, сякаш танцуваше, и развяваше над главата си едно черно знаме. И неочаквано зад нея се появи, строена в редици по четирима, цяла войска от мъже, жени и деца, които газеха по снега и вървяха; мътната светлина падаше върху тях така, че се виждаха само бледи разгневени лица, а очите им бяха като черни дупки; сякаш от гробовете беше изскочила сляпа, разядена от червеи, гъста армия от черепи.

Поусили се още светлината, сега виждах по-ясно, някои стопани хора отсреща си вадеха ключовете, за да отворят магазините си, но щом видяха разсвирепялата се армия, пъхнаха отново ключовете в джоба си и се прилепиха о стените. Видя ги жената, премина тротоара, приближи се към тях, размаха рязко над главите им черното знаме и един дрезгав глас раздра въздуха:

— Гладни сме!

В този миг жената вдигна очи към прозореца, на който стоях, отвори уста, изплаших се, тъй като се догаждах какво щеше да ми каже, и без да съзнавам какво казвам, започнах да викам:

— Мълчи! Мълчи!

Затворих бързо прозореца, прилепих се о стената на стаята, и аз като търговците. „Гладни са... гладни са... — шепнех аз, изпълнен с негодувание, — армията на Глада...“

Не можах, не посмях да изляза навън днес през целия ден; боях се да не срещна по пътя си жената с черното знаме на Глада; сега щеше да свари да ми подхвърли тежката, непоносима дума. Знаех коя дума, затова се страхувах и срамувах.

Към обяд пристигна Итка, бледа, задъхана; захвърли изпокъсаното си палто, започна да крачи напред-назад из тясната стая, слушах тежкото ѝ дишане свит в един ъгъл, и чаках. Изведнъж тя се извърна, протегна ръка.

— Ти си виновен — извика ми тя, — ти! Вие всички, доброжелателните, преситените, равнодушните. Бих искала да гладуваш, да имаш деца, които да гладуват, да мръзнеш, да мръзнат, да искаш да работиш и да не ти дават работа. А не да се разкарваш от град на град, да зяпаш по музеите и старите църкви и да плачеш, гледайки звездите, защото ти изглеждат много красиви или много страшни. Ами сведи очи, клетнико, и виж, че едно дете умира в краката ти!

Замълча и след малко продължи:

— Пишеш песни, говориш и ти, имаш наглостта да говориш, за бедност и неправда, и безчестия, превръщаш в красота мъката си и ти олеква. Проклетата да бъде красотата, която кара човека да забравя мъката на човека!

Две сълзи бликнаха от очите ѝ; приближих се към нея, за да я докосна, да поставя ръка върху косите ѝ, да се успокоя; но тя скочи, отблъсна ме далеч, извика:

— Не ме докосвай!

Хвърли ми поглед, изпълнен не само с укор и презрение, но и с омраза.

Кръвта нахлу в главата ми, ядосах се:

— Какво искаш да направя? — извиках аз. — Какво мога да направя? Остави ме!

— Няма да те оставя; бих искала да те оставя, да се отървеш, няма да те оставя! Не можеш да мразиш, ще те науча; не можеш да се бориш, ще те науча!

Опита се да се засмее, лицето ѝ се обезобрази; това не беше смях, а непоносим гърч на плътта. Приблужи се към мен:

— Знаеш ли източната поговорка: „Онзи, който яхне тигър, не може вече да се спеша?“ Тигър си яхнал, мен, няма да те оставя да се спешаш!

Отвори един малък долап, извади хляб, малко масло, няколко ябълки; запали спиртника, пригответи чай. Не обелвахме дума; седнахме на двете столчета, единствените в стаята, издърпахме масичката до нас, взехме да ядем. Гледах как веждите ѝ играеха, вземаше филджана да отпие и ръката оставаше така във въздуха; умът ѝ беше другаде, някаква мисъл я измъчваше; а аз дъвчех с наведена глава, съвсем засрамен, защото чувствах, и се срамувах, че тази жена е по-силна от мен.

Наядохме се; вдигна глава, погледна ме; сега очите ѝ блестяха кокетливо, устните ѝ бяха поаленели.

— Извинявай — каза тя, — нагрубих те; но се връщам от армията на Глада.

Стана, отиде на прозореца, дръпна окъсаното перде; спокойна, мека светлина се разля в стаята. Отмести масичката, направи място; отиде при дивана, повдигна завивките; следях я с крайчеца на окоето, и когато разкопча блузата си, извърна се и ме погледна:

— Спи ли ти се? — попитах я аз и се засмях.

— Не — отвърна ми тя и гласът ѝ беше станал дрезгав, — не, ела!

На другия ден стана още на разсъмване, пригответи набързо куфарчето си, приблужи се към дивана, събуди ме:

— Заминавам — каза тя.

Подскочих.

— Заминаваш ли? И къде?

— Далеч, не ме питай; добра среща отново някога.

— Кога?

Вдигна рамене. Пристегна здраво косите си с един зелен ешарп, наведе се, взе куфарчето си. Погледна ме; сурови, сухи бяха сините ѝ очи, а плътните ѝ устни се усмихваха.

— Благодаря за всички нощи — каза тя, — добре изпълнихме дълга си към тялото; свърши, прогонихме Буда. Какво ме гледаш така? Съжالياваш ли?

Не отговорих; дълбоко в мен се беше утаила горчива сладост; всички тези дни и нощи се сливаха в мен и изпълваха душата ми с ликуване и мъка.

— Съжالياваш ли? — попита тя отново.

Беше стигнала до вратата, посягаше вече да я отвори.

— Да — отвърнах аз заядливо, — съжالياвам; повали ми моя Буда, празно е сърцето ми.

— Имаш нужда от господар ли?

Засмя се иронично.

— Имам; по-добре господар, отколкото анархия; Буда придаваше някакъв ритъм, някаква цел на живота ми; обуздаваше демоните в мен; а сега...

Смръщи вежди, не се смееше вече.

— Другарю — каза тя (за първи път ме наричаше другарю), — другарю, изпразни се, изчисти се сърцето ти, готово е. Това исках. Имам вяра в теб, не слушай какво ти казвам, когато съм ядосана, ти си един честен и неспокоен човек, имам вяра в теб...

Помисли малко:

— Не в теб — добави тя, — а в Зова на нашето време; помълчи и ще го чуеш. Бъди здрав!

Отвори вратата и чух бързите ѝ стъпки надолу по стълбата.

„Помълчи и ще го чуеш!“ Тези думи на Итка ме преследваха много дни и нощи. Мълчах, ослушвах се да чуя. Отивах на беседите, които приятелите на Русия устройваха, четях книгите и брошурите им, прекарвах по цели нощи в работническите квартали на Берлин, гледах беднотията и голотията, слушах мрачни разговори, дишах въздух, изпълнен с негодувание. Отначало ме обзе печал и съчувствие, а след това гняв, а после горчивото убеждение, че съм виновен; че онази пламенна еврейка има право, аз съм виновен! Защо не ставам да

извикам, защо виждам, страдам, но веднага забравям; защо вечерта се тръшвам да спя в топло легло и не мисля за бездомните.

Една нощ един от учениците на Франциск от Асизи заварил учителя си, посред зима, да зъзне съвсем гол. „Отче Франциск — казал му той изумен, — защо си гол при такъв студ?“ — „Защото, братко мой, хиляди и хиляди братя и сестри в този миг мръзнат; нямам да им дам завивки, та да се стоплят, затова и мръзна заедно с тях.“

Припомням си тези думи на Бедняка божи, но не е достатъчно, едва сега разбирам това, не е достатъчно да мръзнеш с другите; вдигни глас, всички, които са гладни, всички, които мръзнат, напред всички заедно, вземете излишните завивки, покрийте голотата си!

Полека-лека започнах да проумявам общочовешкото значение на кървавия опит, който се извършваше в необятната страна, в необятната душа на Русия. Революционните лозунги, които преди ми се струваха много утопични, сега умът ми се съгласяваше с тях, приемаше ги. Гледах изгладнелите лица, хлътналите бузи, стиснатите юмруци и започнах да прозирам божествената привилегия на човека: човекът, като вярва, като желае силно и го оросява със сълзите, потта и кръвта си (не са достатъчни сълзите, не е достатъчна потта, не е достатъчна кръвта), превръща един Мит в истина.

Изплаших се, за първи път видях колко съзидателна е намесата на човека и колко голяма е отговорността му. Ако действителността не приема желанието от нас облик, ние сме си виновни; наричаме това, което не сме пожелали достатъчно силно, несъществуващо; пожелай го силно, ороси го с кръвта, потта и сълзите си и то ще приеме плът. Действителността не е нищо друго освен една подчинена на силното ни желание и на мъката ни химера.

Сърцето ми започна да бие за гладните и онеправдани хора, които не могат повече да търпят и се хвърлят в атака; цялата ми критска кръв сякаш подуши бунт и закипя; отново видях пред себе си предвечните противници — Свободата и Робството, и Крит се надигна в мен и нададе вик.

Този ли беше Викът, който очаквах да чуя? Може би; в критичните мигове на живота ми Крит винаги се надига в мен и надава вик.

Една привечер, уморен от ужасните гледки през деня, наведен над масата си, прелиствах една книга за изкуството на Възраждането,

за да забравя онова, което бях видял и чул, и изстрадал, докато обикалях днес от сутринта. Повече и от виното и от любовта, поковарно и от идеята, изкуството може да подмами човека и да го накара да забрави. Измества дълга, стреми се да превърне преходното във вечно и да преобрази в красота човешкото страдание. Какво от това, че Троя е била превърната в пепелище и Приам и синовете му убити? И каква полза щеше да има светът и колко щеше да обеднее човешката душа, ако Троя продължаваше да си живее щастливо и ако не бе дошъл Омир да превърне клането в безсмъртни шестнайсетсрични стихове? Статуята, стихът, трагедията, рисунката, това са върховните триумфи, които човекът е постигнал на този свят.

Върховните, но и най-опасните за всекидневната мъка на човека; презираш дребнавите всекидневни грижи за хляба, и дори за справедливостта, и забравяш, че те са корените, които хранят безсмъртното цвете.

Имали са право първите християни, като не са искали да рисуват Богородицата красива; защото, подведен от красотата ѝ, забравяш, че е божия майка.

Неочаквано на вратата се почука, отворих; телеграма от Москва. Четях я и я препрочитах, търках си очите; вдигах я към светлината и я разглеждах, сякаш криеше някаква тайна и исках да я открия под светлината, преди да взема решение. Може би тази хартийка, мислех си аз, е предизвестие от Съдбата, че ще промени живота ми?

Да отида ли? Да не отида ли? Телеграмата беше покана да отида в Москва като представител на гръцката интелигенция на големите тържества по случай десетгодишнината на революцията. От целия свят щяха да се стекат поклонници към червената Мека. Кой им е казал името ми, та са ме поканили? Защо са избрали мен? След три дни разбрах; получих от Москва едно кратко писъмце от Итка, присмиваше ми се и ме канеше:

„Аристократе, лъжебудисте с пълен корем, любителю на страданието, здравей! Досега ти търсеше образа божи и дезертираше от един лъжебог на друг лъжебог; ела тук, нещастнико, да откриеш образа на истинския бог, образа на човека. Ела, ако искаш да се спасиш. Недовършена постройка е още светът, който изграждаме, наведи се и ти, постави един камък, строй! Добър е, много добър е Буда, ала за старците.“

Беше се мръкнало вече; станах, отворих прозореца; не валеше вече сняг, тишина; часовникът на някаква камбанария заби много нежно в ледения въздух; долу на улицата дърветата искряха, целите покрити със скреж. И докато погледът ми се губеше във вечерната мъгла, изведнъж Русия се разстла пред мен, потънала в сняг, необятна, с топлите си осветени изби, с шейните си, които се плъзгат по снега, пара излиза от ноздрите на конете, и дори чувах как звънчетата подрънкват весело на шията им. И някъде в далечината, на края на снега, блестяха златни куполи, и вместо кръст, на върха си имаха по едно червено знаме, като пожар. Спомних си за един полупобъркан калугер в Света гора. „Всеки човек — казваше ми той, — всяко нещо си има по един пискюл от пламъци отгоре си; ако тези пламъци угаснат, човекът или нещото пропадат.“ Имаше право; и Русия също, казах си аз, си има един пискюл от пламъци отгоре си; и ако пламъците угаснат, Русия ще пропадне.

Затворих бързо-бързо прозореца; бях взел решение да замина за Москва.

[1] Непреводимо игрословие: „гимникòс“ на гръцки означава „атлетически“, но коренът на думата е „гимнòс“ — гол — бел.прев. ↑

[2] Мир и добро (лат.) — бел.прев. ↑

XXVI. РУСИЯ

Чудото ръга действителността, пробива дупка и влиза. Ленин, когато дошло време, събрал си сиромашките вехтории, направил един дебел пакет от ръкописите си, увил цялото си имущество в един вързоп и се сбогувал с хазяина си, кърпача, който му бил дал под наем стая в къщата си, в Швейцария.

— Къде отиваш, Николай Илич? — казал му хазяинът, задържал му ръката и го гледал жално. — Къде отиваш, Николай Илич, какво те е прихванало да се завръщаш в родината си, какво ще правиш там? Дали ще намериш стая там? Ще намериш ли работа? Остани тук, на спокойствие, Николай Илич, за твое добро ти казвам.

— Трябва, трябва да замина — отвръщал му Ленин.

— Трябва ли? Защо трябва? — питал го хазяинът му.

— Трябва — отново отвръщал спокойно Ленин.

— Ами че ти си платил целия наем, а месецът още не е изтекъл; да си знаеш, няма да ти върна рестото.

— Няма значение, няма значение — отвръщал му Ленин. — Задръж го, трябва да замина.

И заминал. Стъпил на руска земя, с каскетчето си, с чистата си протрита риза, с износените си дрехи, самичък, нисичък, блед, невъоръжен; а насреща му необятната руска земя, невежите оскотели мъжици, гуляйджиите аристократи, всесилната попщина, крепостите, дворците, затворите, казармите, старите закони, старият морал, и бичът; въоръжена до зъби била страшната империя. А той с каскетчето си, с малките си монголски очи, вперени във въздуха, и вътре в него един демон, който подскачал, свирел, скърцал със зъби и му говорел:

— Всички тези неща, Николай Илич, са твои; давам ти ги, дарявам ти ги! Кажу само една дума, кажи вълшебната дума, която толкова години ти внушавам: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ Кажу ги, и царе, златнонашивковци, козобради попове, наконтени, охранени шкембелии, духни и ще паднат по гръб; прекрачи труповете им, Николай Илич, юначето ми, прекрачи

трупите им и се изкачи, забий на Кремъл червеното знаме; с чука им разбий главата, а със сърпа им прережи гърлото!

— Кой си ти? — попитал го Ленин и слушал със стиснати юмруци демона вътре в себе си. — Каж ми името си, искам да знам; кой си ти?

— Аз съм Чудото — отвръщал демонът и ръгал с рогата си Русия.

Малцина досега са успели, с ясно и безпристрастно око, да обгърнат целия многостранен, изпълнен със сенки и светлини, лик на Русия. Бездна дели славянската и франгската душа. Русинът може да съчетава в себе си противоречия, несъвместими за логиката на европейца. Европейецът поставя над всичко ялната мисъл, подчинената на логиката градация на стойностите; русинът поставя над всичко душата, тъмната, богата, противоречива, сложна сила, която тласка човека отвъд логиката, към бурната безразсъдна страст. Слепите съзидателни сили не са кристализирали още в него в логична йерархия. Русинът е още много плътно прилепен към земята, изпълнен е с пръст и космогоническа тъма.

Мислех си за изпълнения със светлина и плам образ на Ленин; виждах пред себе си тъмното тесто, което този упорит ум се бе заел да омеси — мужика. През цялото време все по-силно копнеех да видя как се борят в кървавата затворена арена на Кремъл двамата вековни и непримирими врагове и съратници — Духът и Материята.

Падаше гъст сняг, покриваше цялата изорана равнина и кърмеше засятото жито, мъжиците се движеха спокойно, без бързане, сякаш бяха вечни, от време на време някоя врана прелиташе, катраненочерна, мълчалива, потеглила към покривите на хората, за да се нахрани.

Дълги часове чаках на една гара влака; около мен монголски лица, полегати очи, бради, потънали в люспи от пъпешови семки; две жени си гледат на карти, един стар мъжик отлива чая в чинийка и го сърба шумно с животинска наслада. Китайки, увити в мръсни юргани, с бебета, лепнати на гърба им или провесени на шията, като кенгура. Топла човешка маса, която се поти и от която се вдига пара, и целият въздух мирише като в обор; може би като Витлеемските ясли.

Доиде пладне, настъпи вечерта, чакахме. Тежки, спокойни бяха лицата около мен, никой не изтичваше навън да види идва ли, не идва ли влакът. Чакаха, уверени, че непременно днес-утре влакът ще се

появи; не отмерваха часовете с часовник; знаеха, че Времето е един голям господар, един велик княз, и се бояха да му се опълчат.

На разсъмване в далечината се чу свирката на влака; станаха всички, пак без да бързат, събраха вързопите си, един сивобрад човек, който се беше изтегнал до мен и цяла нощ хъркаше, ме погледна и ми намигна тържествуващо, сякаш ми казваше: какво нервничеше, бащице, че влакът не идвал, и мърмореше и не мигна цяла нощ? Ето го, дойде!

Пак сняг, селца, църквици със зелени остри куполи, неподвижен дим над покривите. Пак врани, схлупено небе; валеше сняг. Гледах, гледах, и погледът ми придоби онази далечна синя дълбочина, която имат очите на хората от безкрайните равнини. Гледах, и изведнъж към пладне, в далечината се появиха, неясно, на фона на пепелявочерното небе, кръгли златни кубета.

Наближавахме вече, пристигахме в новия Ерусалим на новия бог, Работника, в сърцето на Русия, и кой знае, в сърцето днес на света, в Москва.

На гарата ме чакаше Итка; видя ме, засмя се.

— Хвана се в клопката — каза ми тя. — Не се бой, голяма е; колкото и да вървиш, няма да стигнеш до оградата ѝ — и това значи свобода. Добре дошъл!

Обикалям по цял ден и не се насищам да гледам този пъстроцветен и разнороден хаос — Москва. Целият Изток се е изсипал сред снега. Източни амбулантни търговци с тежки чалми, китайци, изпечени и набръчкани като маймуни, продават кожени колани и дървени и книжни играчки, всички тротоари са заети от мъже и жени, които гръмко продават плодове, пушена риба, лигавничета за бебета, оскубани кокошки и статуетки на Ленин; момичета предлагат вестници с цигара в уста, работнички минават с червени забрадки на главата, жени, дебели, едри, с монголски скули и очи, полуголи деца с обли астраганени шапки, сакати, които се влачат по тротоарите с протегнатата ръка и се кланят на всеки минувач. Мужичи с оранжевите си говежди кожуси, с гъсти като царевична коса бради, минават, и целият въздух замирихва, сякаш е минало стадо крави.

Църкви със зелени и златни кубета, небостъргачи, надписи по улиците, по църквите, в трамваите: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“, а по стените на една голяма църква, с червена боя: „Религията е опиум за народа!“ И изведнъж, по здрач, над целия този смесен грохот, зазвъняха, нежно и дълбоко, руските камбани, за вечерня, която упорства да оцелее. Хаос — ето първото ми впечатление от Москва.

Второто — страх: в никой друг град на света не можеш да видиш такива лица, сурови, решителни, без усмивка, такива пламенни очи, стиснати устни, такова напрежение и изгаряща треска. Сякаш си попаднал в мрачен средновековен град, само кули и бойници, врагът приближава, и бойците се въоръжават зад залостените врати. Атмосферата е изпълнена с ожесточена военна подготовка. Една голяма заплаха и една голяма надежда висят над всички глави. Нещо витае тук във въздуха и поражда страх в теб; един огнен Херувим, целият само зоркост и меч, седи връз Кремълските кули, като средновековна Химера върху готическите камбанарии, и бди, с хиляди очи, с хиляди мечове, над Москва.

Изад ъгъла на улицата изскочи цял взвод червеноармейци, които пееха някаква буйна военна песен. Улицата се разтресе, минавачите се отдръпнаха тичешком, една пълна женица с кошница ябълки изпищя уплашено, ябълките се разсипаха и се затъркаляха, алени, по снега. Войниците крачеха с тежки стъпки, носеха островърхи монголски шапки, сиви шинели, които им стигаха чак до петите, лицата им бяха сурови и екзалтирани, а офицерът им вървеше най-отпред и първи подемаше песента; когато минаваше пред мен, видях: по устата му преминаваха нервни гърчове, вените на шията му се бяха издули до спукване, пот се стичаше по бузите му; известно време той пееше сам и стъпваше така, сякаш танцуваше, толкова буен беше ритъмът на тялото му. Пееше сам, и изведнъж войниците подхващаха песента и цялата заледена улица пламваше и кънтеше като военен лагер.

Същата вечер се запознах с най-склонния към мистика чувствен поет, Николай Клюев. Рядка руса брадичка, плешиво чело, беше на около четирийсет години, а изглеждаше на седемдесет; гласът му беше тих, гальовен.

— Не принадлежа към руснаците, които правят политика и оръдия; аз съм от златната жилка, която прави приказки и икони —

каза ми той със скрита гордост. — От нас зависи истинската Русия.

Замълча, сякаш съжали, че бе говорил откровенно; но обладала го бе горделивостта, не можа да се сдържи:

— Биковете и мечките не могат да разбият вратата на Съдбата; но сърцето на един гълъб я разбива.

Напълни чашката си с водка и започна да пие глътка по глътка и да мляска доволно с език. Отново съжали, че бе говорил; притвори очи, изгледа ме:

— Не слушай какво говоря, не знам какво говоря; аз съм поет.

В навечерието сме на големия ден; Руската Революция празнува кървавото си рождение. Дошли са поклонници от цял свят, бели, черни, жълти. През други времена, навярно така са пристигали в Мека източните мургави хора, така са се събирали, безмълвни мравуняци, в Бенарес, жълтите хора. Изместват се центровете на земята: днес, приятели и врагове, с омраза или любов, щат не щат, са вперили очи в Москва.

Съвременният Божи гроб на новия Ерусалим в средата на Червения площад е покрит със сняг; хиляди поклонници, в гъсти безмълвни редици по четирима, чакат да се отвори ниската врата. Дошли са от края на света, жени, мъже и малки деца, да видят и да се поклонят на светеца, който лежи под земята съвсем жив. Дойдох и аз заедно с тях. Никой не говори. С часове чакаме сред снега и студа, приковали поглед в Божи гроб. Изведнъж тежката маса от хора пред ниската врата се раздвижи; червената стража отвори вратата.

Бавно, мълчаливо, множеството, в редици по четирима, потъва в черния вход и изчезва. Изчезвам и аз заедно с всички. Спускаме се полека под земята; въздухът е тежък от човешките дихания и воня; изведнъж тъмните, сурови лица на двамата мужика, които вървят пред мен, просветват, сякаш ги е огряло подземно слънце; изпънах шия: ниско, долу, се подаваше вече големият кристален похлупак, който покриваше светите мощи; бледен, плешив, блестеше лобът на Ленин.

Лежи съвсем като жив, със сива работническа рубашка, от кръста надолу покрит с червено знаме, дясната ръка е свита, лявата е положена върху гърдите. Лицето му е румено, усмихнато, малката брадичка е съвсем руса, дух на покой изпълва високия отоплен

кристал. Руските тълпи гледат прехласнати със съвсем същите очи, с които са гледали само допреди няколко години русото, румено лице на Христос по позлатените иконостаси. Христос е и този, червен. Същността е една, вечната същност на човека, съставена от надежда и страх; само имената се променят.

Излязох замислен на заснежения площад; колко се е борил, мислех си аз с възхищение, този човек, колко е изстрадал в чужбина от бедност, предателства и клевети, и как дори някои от най-близките му приятели се изплашили от вярата му и от непоколебимостта му и го изоставили; в плешивия лоб, който видях под кристала, и зад малките, угаснали сега очи, цяла Русия, със селата и градовете си, с безкрайните си равнини и широките си лениви реки и пустите си тундри, зовеше и искаше свобода.

Вярвал е — защото е бил най-крепката и затова и носещата най-голяма отговорност душа в Русия, — че именно него вика и на него му вменява в дълг да я спаси. Та нали тъкмо затова бе създала с борбата си, с кръвта и сълзите си, най-крепката душа — за да ѝ възложи този страшен смъртоносен подвиг?

И докато крачех замислен напред-назад по Червения площад, Итка, която бе определена за мой водач, говореше, и се любувах на младостта и на вярата ѝ; и колкото повече говореше, като при светците на Греко, цялото ѝ тяло се превръщаше в пламък:

— Какво ме питаш за Ленин? Какво да кажа? Какво по-напред да кажа? Той вече не е човек, а символ. Загуби човешките си белези, превърна се в легенда. Децата, родени през годините на Революцията, се наричат деца на Ленин, тайнственият старец, дето идва на Нова година, натоварен с дарове и ги раздава на децата, не е вече нито свети Никола, нито свети Василий, а Ленин; всеки мужик, всяка женица от народа има нужда от един свръхчовешки утешител и закрилник и окичва на новия си иконостас свещения лик на Ленин и му пали кандило. И в най-отдалечените села на Русия, от Северния ледовит океан чак до тропиците на Средна Азия, простите хорица, рибарите, орачите, овчарите, дълбаят през време на седенките си, както си говорят, смеят се, въздишат, образа на Ленин. Жените го везат с най-различни копнинени конци, мъжете го дялат от дърво, децата го рисуват с въглен по стените. А веднъж му изпратили от едно украинско

селце иконата му: мозайка, направена от житни зърна; а устните му били от червен пипер.

Ленин, за всички нас, образовани и необразовани, се превърна в символ. За нас великият човек не е никак откъснат, не стои по-високо от народа, само че това, което народът вика несвързано, той го изразява с ясни слова. И щом веднъж го изрази, невъзможно е вече то да се разпилее и изчезне, превръща се в лозунг. Какво ще рече лозунг ли? Дело!

— Ами Сталин? — запитах аз, жаден да чуя нещо за този суров мустаклия, с четвъртитата тежка снага, с хитри очи, с бавни отмерени движения. — Що за свещен звяр е Сталин?

Итка помълча известно време; сякаш претегляше думите си и не искаше да изтърве някоя излишна; чувствах, беше навлязла в забранена зона. Накрая намисли какво да каже, заговори:

— Ленин е светлината, но Сталин е земята; тежката руска земя. Поела е семето, едно житно зърно, и каквото и да стане сега, ако ще да вали дъжд или сняг, ако ще никак да не вали дъжд или сняг, тя държи вече това семе, не го изпуска, докато го превърне в клас. Той е търпелив, упорит и уверен. Притежава невъобразима издръжливост. Ще ти разкажа само един случай от младините му, когато е бил работник в Тбилиси, и ще разбереш.

Било по времето, сега на нас това ни се струва като приказка, когато великите руски князе, като се напивали, строявали в парковете си мъжиците в една редица и се упражнявали по тях в стрелба. Но работниците били почнали вече да се организират и царската полиция току залавяла водачите на работничеството, хвърляла ги в затворите, заточавала ги в Сибир, избивала ги. Един ден и работниците, които разтоварвали вагоните в Тбилиси, обявили стачка; или ще подобрите нашите условия за живот, казали те, та да живеем и ние като хора, или няма да работим. Нахвърлила се полицията върху тях, заловила петдесетина души, наредила ги в една нива в околностите на Тбилиси; строили се и царските войници, всеки с бич в ръка, бич, гарниран с пирони.

Един по един, всеки от работниците се събличал до кръста гол, минавал пред строената войска и войниците го налагали с всичка сила с бича. Кръвта бликала, болките били непоносими, мнозина не

успявали да минат пред целия строй, припадали; а някои се строполявали мъртви на земята.

Дошъл ред и на водача на работничеството; смъкнал рубашката си, разголил тялото си, и преди да започне изтезанието, навел се, откъснал едно зелено стръкче трева и го пъхнал между зъбите си; а след това закрачил тежко, изправен, пред войниците; стоварвал се яростно бичът върху него, шуртяла кръвта от раните, но той не отварял уста, не издавал ни звук. Минал пред целия строй, изправен, мълчалив, и когато стигнал до последния войник, измъкнал измежду зъбите си стръкчето трева и му го подал. „Вземи го — рекъл му той, — та да ме помниш; погледни го, не съм го и прехапал. Казвам се Сталин.“

Итка ме погледна и се усмихна.

— Това зелено стръкче трева — каза тя — вече години наред всички руси го държим между зъбите си и се мъчим да не го прехапем. Разбра ли сега?

— Разбирам — отвърнах аз и потръпнах. — Труден е много животът...

— Но още по-трудна е човешката душа — каза Итка и ми стисна ръката, сякаш искаше да ми вдъхне смелост.

Слушах как Итка говори разпалено и държах главата си високо изправена, сякаш ме обявяваше далечното бурно дихание на степта; някакъв източен вятър, изпълнен с разруха и съзидание, накара слепоочията ми да потръпнат.

Едно сублимно чувство с всеки изминал ден все повече ме вълнуваше: в шумните градове и из заснежените равнини на Русия за първи път видях така видимо Невидимия. И когато казвам Невидимия, нямам предвид някакъв попски бог, нито някакво метафизическо съзнание или някаква свършена субстанция, а тайната Сила, която използва нас, хората — а преди нас животните, растенията и материята, — за нейни носачи, за нейни впрегатни животни, и бърза, сякаш има някаква Цел и следва някакъв път. Чувстваш, че тук си окръжен от слепите сили, които създават окото и светлината.

Отвъд логиката и мъдрите словесни спорове, отвъд икономическите нужди и политическите програми, тук действа и управлява Духът на епохата ни, тъмен, опит, безмилостен. От най-осакатения мужик чак до светия образ на Ленин, всички, съзнателно или неосъзнато, са негови съратници.

Този Дух стои по-високо от програмите, по-високо от водачите, по-високо от Русия. Обявява ги, изпреварва ги и вдига на крак целия свят.

Когато дойдох в тази страшна работилница, задавах философски въпроси на убедените хора, които строят нова Русия. Бях все още изпълнен със суетните благородни грижи на буржоата, който си е хапнал, и сега, сит, има настроение да разисква и да се забавлява; не гледах видимия свят, исках да видя невидимия; та нали идвах от осеяната с лилии поляна на Буда!

Разправят, че една сутрин, Сократ, вече стар, се разкарвал из агората и чакал да спре първия срещнат младеж, да подхване разговор с него и да разпали душата му. Но вместо младеж нея сутрин видял да се задава откъм Изток един стар индийски мъдрец. Бил тръгнал пеш, още преди години, да търси Сократ. И щом го видял, паднал в краката му, обгърнал коленете му и казал:

— Буда, о мъдрецо, ти, който си се избавил от земните неща, победителю на живота и на превъплъщението, властителю на боговете, бели слоне, ти, който стъпкваш и разкъсваш измамното було на суетата, о, тяло отвъд окото, отвъд ухото, отвъд обонянието, вкуса и осезанието, наклони купата на милосърдието, която държиш, и ме излей, като една капка, в океана на небитието. Господарю, протегни ръка и ми посочи пътя към вечното заличаване!

А Сократ, прикривайки вежливо ироничната си усмивка от тези варварски думи, отвърнал:

— О, чужденецо, ако съм разбрал добре, говориш за богове и вечности. Ще те отправя към един мой приятел, върховен жрец в Елевсина; той знае как е станал светът, и откъде идваме и къде отиваме, и че звездите са по-големи от Пелопонес; знае също така, че Бог е едно яйце, което блести в мрака, и ще те научи и на заклинанието за белия кипарис... Мен, да прощаваш, ме е грижа само за този свят и за човека.

В какъв ли смях щеше да избухне Сталин, помислих си аз, ако утре отидех в Кремъл и му зададох въпросите на стария индус!

Съмва се; надвесвам се през прозореца, странни съзвездия, чукове и сърпове, и червени звезди фосфоресцират с пъстроцветните

си електрически лампиони в мътната зора, червени надписи опасват улиците, мъча се да различа буквите; светлината бавно нараства, сричам: „Пролетарии... осемчасов... Ленин... световна революция...“

Обличам се бързо. По коридорите на хотела срещам, докато слизам през етажите, всички човешки раси; поканените са много, работници на ръката и на ума; срещам и поздравявам с нисък поклон японските писатели, пратениците на Персия и Афганистан, двама ходжи от Арабия, трима млади индийски студенти и две прелестни индуски с оранжеви шалове. На първия етаж — двама огромни монголци и трима дребнички хитри китайци, генерали, поздравяваме се бързо и чувствам в думите и в очите им целия онзи опасен кипез на Азия.

Тичаме да сварим началото на тържеството. Силен студ, сиво небе, ноздрите и устата димят. Червеният площад е вече пълен. Горے, над Свещения гроб на Ленин, са се наредили официалните лица, отсреща, на амфитеатрално разположени трибуни, са гостите от цял свят; войската, строена, неподвижна, народът отзад, глухо, плътно бучене, като от далечен подземен трус; под краката ни земята се люлееше. В дъното — любимият катедрален храм на Иван Грозни, с много куполи, пъстроцветен, се издигаше като привидение сред утринната мъгла.

Около мен се тълпяха дребните китайски генерали с медали на гърдите, индуси и индуски, японските интелегенти и един негър с великанско телосложение, със златна обица на едното ухо. Гледахме се с умиление един друг, усмихвахме се и изразявахме обичта си без думи. Един японски поет ми стисна ръката; знаех само една японска дума: *кокоро*, което ще рече сърце. Поставих, значи, ръка на сърцето си, наведох се към ухото му и казах: *Кокоро!* — а той възкликна радостно и се хвърли в обятията ми.

Изведнъж — военни тръби; сепнахме се всички, лицата ни пламнаха. Юрват се конници, черкези, кавказци, монголци, калмики; командирът им язди начело с изправена гола сабя; следват конниците с националните си носии, с пики и пъстроцветни знамена, поздравяват гробницата на Ленин и изчезват. На гъсти последователни вълни пристигат пехотата, артилерията, моряците от Балтийско и Черно море, летците, охраната на Москва, ГПУ, работници с кожени куртки, с къси пушки, работнички с червени забрадки, с пушки на рамо. След това

изумителната безкрайна манифестация на народа; от три страни на огромния площад се изливат три бавно течащи червени реки; преминават учениците, пионерите, комунистическата младеж, селяните, азиатци върху камили, китайци с един огромен платнен дракон, който си отваря и затваря челюстите. Върху една кола — голямо земно кълбо, оковано във вериги, а едно дете ги удря с чук и ги разбива; в цял низ от коли минават военните инвалиди и размахват във въздуха, с викове „ура“, патериците си. Майките минават с бебетата си в ръце, часовете текат, слънцето неочаквано прониза мъглата, блеснаха хилядите лица, заискриха очите. Целият площад се тресе от възгласите „ура“ и „да живее“ и от тежките стъпки на хората. Индуските пред мен свалят оранжевите си шалове и ги развяват във въздуха.

Гледам около мен — всички плачат; поглеждам отново, не виждам нищо; и моите очи също са се замъглили. Хвърлих се върху китайския генерал до мен, прегърнах го с всичка сила и се заплакахме и двамата; спусна се и ни сграбчи в обятията си и двамата негърът и започна и той да плаче и да се смее... Колко време продължи това божествено опиянение? Колко века? Този бе вторият най-велик ден в моя живот; първият беше, когато гръцкият принц Георгиос стъпи на критска земя. Притисках в прегръдките си китайския генерал, притискаше ни и негърът и чувствах как границите рухваха, имена, страни, раси изчезваха, сближаваше се човек с човека, плачеха, смееха се, прегръщаха се, като мълния бе проблеснало в съзнанието им и бяха видели: всички сме братя!

Чувствах и аз как малкото ми сърце вика като необятната Русия. Заклех се да сложа ред в живота си, да се избавя от хилядите роби, да победея страха и лъжата. Да не търпя повече хората да бъдат несправедливи, да дадем на всички деца на света чист въздух, играчки и просвета, да дадем на жената свобода и нежност, доброта и благородство на мъжа; и едно житно зрънце в тази стърчиопашка, човешкото сърце.

„Това е гласът на Русия“ — казвах си аз; и се кълнях да го следвам до смъртта си.

Клетви на влюбен; казвах истината, бях решен да дам живота си; за първи път разбрах каква радост изпитват онези, дето ги убиват с камъни, дето ги изгарят, дето ги разпъват заради една Идея; за първи път почувствах толкова дълбоко какво значи братство, какво значи

всички сме едно; и осъзнах, че съществува едно благо по-висше от живота, и една сила, която побеждава смъртта.

Бях чел изпълнените с източно очарование приказки на Панаит Истрати и познавах героичния му и мъченически живот, но него не го бях виждал още. Един ден получавам една бележка, измачкана, изпоцапана, с големи, набързо надраскани букви: „Ела да ме видиш; баща ми беше грък, майка ми — румънка, аз съм Панаит Истрати.“

Когато почуках на вратата на стаята му в хотел „Пасаж“ в Москва, наистина се радвах, че ще видя един борец; бях превъзмогнал недоверчивостта, която ме обзема всеки път, когато ми предстои ново познанство, и отивах при този тук Истрати изпълнен с доверие. Лежеше болен, но щом ме видя, скочи и извика радостно на гръцки:

— Море, добре си дошъл! Добре си дошъл, море!

Първият досег, критичният, беше сърдечен; гледахме се, сякаш всеки се мъчеше да разгадае другия; като две мравки, които се опипват с антените си. Слабо беше лицето на Истрати, дълбоко набраздено, много изстрадало; косите му, лъскави, сиви, падаха безразборно на челото му, като на дете; очите му искряха, изпълнени с дяволитост и благодост, а устните му бяха увиснали, кози и сладострастни.

— Прочетох — каза ми той — речта, която си държал онзи ден на конгреса; хареса ми. Добре си ги нарязал. Тъпанарите им франги! Мислят, че с мирните си перодръжковци ще спрат войната; или че, ако избухне война, работниците щели уж да захвърлят оръжието. Глупости! Глупости! Работниците, добре ги познавам, пак ще се замъкнат в касапницата и ще убиват. Хубаво си ги нарязал, ти казвам: искаме или не, нова световна война ще избухне, нека бъдем готови!

Погледна ме право в очите, протегна костеливата си ръка, стисна коляното ми. Засмя се.

— Бяха ми казали, че си бил уж склонен към мистика, ама ти, гледам, си ачигъоз, и не лапаш празни приказки. Това не значи мистик, нали? Знам ли и аз? Думи, думи! Дай си ръката!

Стиснахме си ръцете, засмени, с един скок изхвърча от леглото. Имаше нещо от дивата котка у този човек, в пъргавите му резки движения, в хищните му очи, в буйната му радост. Запали спиртника, тури джезвето.

— Едно средно сладко! — извика той напевно като келнер.

Спомни си за Гърция, кефалонийската му кръв закипя, започна да пее някакви прастари песнички, които бе слушал в гръцката махала на Браила:

*Да бях пеперуда
и до тебе да летях...*

Гърция блика от сърцето му, копнее сега блудният син да се завърне в бащината си земя. Изведнъж, целият изпълнен с плам, взема решение:

— Ще се върна в Гърция!

Умори се, закашля се, легна в кревата, и засърба кафето си.

Приседна отново в леглото, палеше и гасеше цигари, започна да говори безразборно, пламенно, за Русия; а след това за творчеството си, за главния си герой Адриан Зографи, който страда, защото през целия си живот търси един приятел и не го намира. Желанията му са безредни, сърцето — немарливо, умът — неспособен да постави ред в хаоса.

Гледах го с много обич и състрадание. Чувствах, че се намира пред критична промяна в живота си, но още не му беше ясно по кой път да поеме. Гледаше ме с малките си пламтящи очи, сякаш търсеше помощ от мен.

— Ти си Адриан, героят на книгите си, съвсем същият — казах му аз със смях. — Не си революционер, както си мислиш, ти си бунтуващ се. Революционерът има системност, ред, свързаност в действията си, юзда на сърцето си; ти си бунтар; много трудно е да останеш верен на една идея. Но сега, когато си стъпил вече в Русия, трябва да сложиш ред в себе си. Да вземеш решение — носиш отговорност.

— Остави ме! — извика той, сякаш го стискаха за гърлото. И след малко запита с тревога в гласа: — Сигурен ли си?

— Румънецът Адриан Зографи умря — казах аз и хванах мършавата мишница на Истрати, сякаш исках да го утеша. — Да живее руснакът Адриан Зографи! Махни се вече, Панайт, от тесните махали на Браила, нарасна тревогата и надеждата на света, израсна и Адриан;

безредният ритъм на личния му живот нека се слее със световния ритъм на Русия, да придобие най-сетне свързаност и вяра. Онова възвишено равновесие, което Адриан напразно е търсел толкова години, всъщност го е търсел Панаит, сега е дошло време то да се осъществи; защото сега то има за основа не обърканата съдба на една недисциплинирана личност, а гъстите организирани маси на един огромен народ.

— Стига вече! — извика Истрати раздражено. — Стига вече! Кой дявол те доведе! Тези неща, дето ми ги разправяш, ден и нощ ги премислям тук в леглото — но питаш ли ме дали мога? Викаш ми: скачай! Но не ме питаш дали мога!

— Ще видим, Панаитко! — отвърнах аз. — Не се ядосвай! Скачай, ще видим докъде ще стигнеш.

— Ама това, бре, не е игра! Какви ги приказваш такива? Това е живот или смърт!

— И животът и смъртта са игра — казах аз и станах. — Игра, и от един такъв миг зависи дали ще я спечелим, или ще я загубим.

— Защо стана?

— Трябва да си вървя; боя се да не те уморя.

— Никъде няма да вървиш! Ще останеш, ще обядваме заедно, а след обяд ще отидем заедно някъде...

— Къде?

— Да видим Горки. Обади ми, че ме чакал. Днес за първи път ще видя този прочут Истрати на Европа! — каза той и раздражението в гласа му издаде детинска завист към великия образец.

Скочи от леглото, облече се, излязохме навън. Държеше ме здраво под ръка.

— Ще станем приятели — казваше ми той, — ще станем приятели, защото вече чувствам нужда да ти фрасна един юмрук по мутрата. Защото трябва да си го знаеш: не мога да изпитвам приятелство без юмруци. Трябва от време на време да се караме, да си строшаваме главите, чуваш ли? Това ще рече обич.

Влязохме в един ресторант, седнахме; свали от шията си, където го беше закачил като талисман, едно шишенце с олио и отля от него върху яденето; след това измъкна от джоба на жилетката си кутийка с чер пипер и поръси обилно гъстата месна супа.

— Олио и пипер! — каза той, като си облиза устните. — Като в Браила.

Наядохме се с кеф; Истрати полека-лека си припомняше гръцкия и всеки път, когато в паметта му изникваше някоя нова дума, пляскаше с ръце като дете.

— Добре дошла! — викаше той на всяка дума. — Добре дошла! Какво правиш?

Но същевременно беше и нащрек; току поглеждаше часовника си; изведнъж стана.

— Време е — каза той, — да вървим!

Повика келнера; взе четири бутилки хубаво арменско вино, напълни джобовете на палтото си с пакетчета с мезета, натъпка табакерата си с цигари и тръгнахме.

Истрати беше развълнуван; щеше да види за първи път великия Горки. Навярно очакваше прегръдки, сложена трапеза, сълзи и смях, и приказки след приказки, и отново прегръдки.

— Панаит — казах му аз, — ти си развълнуван.

Не отвърна; ускори раздражено крачките си.

Стигаме пред една голяма сграда, изкачваме се по стълбите; наблюдавам другаря си с крайчеца на окото и се радвам, като гледам мършавото му едро тяло, работническите му отрудени ръце, ненаситните му очи.

— Можеш ли — казвам му аз, — сега като видиш Горки, да се съдържиш, да не захванеш прегръщанията и възклицанията?

— Не! — отвръща ми ядосано той. — Не! Аз не съм англичанин! Аз съм грък, кефалониец, колко пъти ще ти казвам това? Викам, прегръщам, отдавам се. Твоя милост се правиш на англичанин... И да ти кажа право — добави той след малко, — бих предпочел да бъда сам; присъствието ти ме дразни.

Думите му още звучаха, когато ето ти го и Горки, появи се на площадката на стълбището с лепнат на устните си фас. Грамаден, с едри кости, хлътнали бузи, изпъкнали скули, малки сини очи, тъжни и неспокойни, уста, изразяваща неописуемо огорчение. Никога не бях виждал толкова огорчение на човешка уста.

Щом го видя, Истрати изкачи по три наведнъж стъпалата и сграбчи ръката му.

— Панаит Истрати! — извика той, готов да се хвърли в широките обятия на Горки.

Горки подаде спокойно ръка и изгледа Панаит Истрати. Лицето му въобще не изрази нито радост, нито любопитство; изгледа Истрати внимателно, мълчаливо.

— Да влезем вътре — каза той след малко.

Тръгна пред нас със спокойна крачка, Истрати го следваше раздразнен, а из джобовете на палтото му се подаваха четирите бутилки вино и мезетата.

Седнахме в един малък кабинет, пълен с хора. Горки знаеше само руски, разговорът трудно вървеше. Истрати започна да говори завалено и с голямо вълнение; не помня какво му казваше, но никога няма да забравя плама в думите му, тона на гласа му, широките ръкомахания и горящите му очи.

Горки отговаряше спокойно, с малко думи, с благ равен глас, като палеше цигара след цигара. Горчивата му усмивка придаваше на спокойните му думи дълбока, сгъстена трагичност. Чувстваше се, че това е човек, който много е изстрадал и още много страда, който е видял такива ужасни неща, че нищо, нито съветските тържества и викове „ура“, нито почестите и славата могат да ги заличат; от сините му очи бликаше кротост и неизлечима печал.

— Моят най-голям учител — казваше той — е бил Балзак. Спомням си, когато го четях, вдигах страницата към светлината, разглеждах я и си казвах изумен: „Ама къде се намира тук толкова живост и толкова сила? Къде е тук голямата загадка?“

— Ами Достоевски, ами Гогол? — попитах аз.

— Не, не, от русите само един — Лесков.

Помълча, и след малко добави:

— Но най-вече — животът; изстрадах много неща, и много обикнах страдащия човек; нищо друго.

И замълча, като следеше с притворени очи синкавия дим на цигарата си.

Панаит извади бутилките и ги постави на масата; извади и мезетата, пакети, пакетчета. Но нямаше смелост да ги разтвори; разбра — не беше уместно; не се беше създала онази атмосфера, която той очакваше. Друго очакваше; да пийнат и да се развикат двамата изтерзани борци, да изрекат гръмки думи, да попеят, да потанцуват, да

се разтресе земята. Ала Горки беше още погълнат от борбата, и все още почти без надежда.

Горки стана. Бяха го повикали неколцина млади хора, затвори се с тях в съседния кабинет. Останахме сами.

— Панаит — казах аз, — как ти се вижда учителят?

С рязко движение той отвори една бутилка.

— Нямаме чаши — каза той, — можеш ли да пиеш от бутилката?

— Мога.

Взех бутилката:

— За твое здраве, Панаит — казах аз; — човекът е звяр от пустинята; бездна има около всеки човек, а мост няма никъде. Не се огорчавай, Панаитко, не го ли знаеше това?

— Пий по-бързо — произнесе той с досада, — та да пия и аз; жаден съм.

Обърса устните си:

— Знаех го — отвърна той, — но винаги го забравям.

— Това е най-ценното в теб, Панаит. Тежко ти и горко, ако не го знаеше, щеше да бъдеш идиот, тежко ти и горко, ако го знаеше и не го забравяше; щеше да бъдеш студен и безчувствен човек; а сега си истински човек — топъл, изпълнен с паралогизми, едно заплетено кълбо от надежди и разочарования — до смъртта.

— Видяхме вече и Горки; мина и това! — каза той, напъха отново бутилките в джобовете си, прибра си пакетите и пакетчетата, тръгнахме си.

— Много студен ми се видя Горки — каза ми той на улицата; — ами на теб?

— На мен — много огорчен; неутешим.

— Да беше се развикал, да беше пил, да беше се разплакал, да му олекне! — изръмжа възмутено Панаит.

— Един емир, мюсюлманин — отвърнах аз, — когато веднъж много от неговите хора били убити на война, издал заповед до мъжете от племето му: „Няма да плачете, няма да викате, за да не намалее мъката!“ Това е, Панаит, най-достойната дисциплина, която човек може да си самоналожи. Затова Горки много ми хареса.

На другия ден отидох в голямата московска катедрала, влязох. Огромният храм, гордостта на царска Русия, беше празен, неосветен, неотоплен, пъстроцветните шествия от светии със златни ореоли мръзнеха в пустия зимен мрак. Една старица, която пазеше на пангара един празен, без пукната пара дискос, не беше достатъчна с дъха си, който излизаше като дим из устата и ноздрите ѝ, да затопли цялата тази зъзнеца свещена тълпа.

Неочаквано горе в женската половина запяха нежно мъжки и женски гласове. Пипнешком открих витата мраморна стълба и започнах да се изкачвам. Пред мен в полумрака различих две-три старчета и бабички с шалове, изкачваха се и те и пъшкаха.

Стигнах до горния край на стълбата и се озовах в едно топло кътче, едно параклисче цялото в позлата, със запалени свещи, с коленичили хора, с олтар, пълен с дякони, попове, владици, облечени в сърма и коприна.

Няма да забравя топлотата, сладостта на това кътче. Повечето от мъжете бяха старци с бакенбарди, като стари благородници, или като портиери на благороднически домове. Жените бяха увидели главите си в снежнобели забрадки, Христос блестеше на иконостаса, сит, румен, целите му гърди бяха покрити с медали — сребърни и златни човешки ръце и крака, и очи, и сърца.

Стоях прав сред коленичилото множество и не можех да овладее вълнението си; като покъртително сбогуване ми се стори целият този сбор, сякаш заминаваше някой много любим човек на далечен и опасен път и приятелите му го изпращаха... С огорчение се разделят последните вярващи с любимия образ на своя Бог; а първите вярващи в новия образ на страшното Тайнство се нахвърлят безмилостно и разбиват старите безсилни идоли... Живеем в онзи безпощаден критичен миг, когато една стара религия умира, и се ражда, сред кървища, една нова религия.

Времената, които преживяваме, и още по-страшно, времената, които нашите деца и внуци ще преживеят, са трудни. Ала Трудността винаги е била в живота големият дразнител, който пробужда и подмушва всички наши стремежи, добри и лоши, за да прескочим пречката, изправила се неочаквано пред нас; и по този начин, като мобилизираме всичките си сили, които иначе щяха да дремят или да действат разпиляно и неохотно, стигаме понякога много по-далеч,

отколкото сме се надявали. Защото мобилизираните сили не са само наши, лични, нито само човешки. Когато се засилваме, за да скочим, в нас се освобождават три вида сили: лични, общочовешки, предчовешки. В мига, в който човек се свива като пружина, за да извърши скока, целият живот на планетата също се свива в нас и се напряга. И осъзнаваме, тогава ясно, най-простата истина, която толкова често забравяме в приятните и безплодни мигове на леснотата; че човекът не е безсмъртен, а служи на Нещо или на Някой безсмъртен.

Когато богослужението свърши и последните вярващи започнаха да слизат бавно по мраморната стълба, един млад човек се приближи до мен; руса брадичка, уморени сини очи, слаб, блед, и кашляше. Заговори ме.

— С нас ли сте и вие? — попита ме той развълнувано. — Не предадохте ли Христос?

— Ако не ме предаде — отвърнах, — няма да го предам.

— Христос не предава никога — възрази младият човек, изненадан от думите ми. — Не предава никога, него го предават. Но елате, студено е, да отидем у дома да изпием по един горещ чай.

Баща му беше някогашен благородник, имаше голяма къща, но сега го бяха натикали в две стаи, останалата част беше пълна с работнически семейства; бяха му дали най-безслънчевите, понеже нямаше малки деца, а работниците можеха и трябваше да се радват на слънцето. За да преживява, младият човек работеше в една фабрика, но беше поет и когато му оставало малко време, пишел стихове.

— Сега пиша — каза ми той — една голяма поема, един диалог: Христос и един работник разговарят. Утрин, сирените на фабриките свирят, студено е, вали сняг. Работници и работнички тичат, зъзнейки, с разкривени от труд тела, към фабриките. Моят работник хваща за ръка Христос и го развежда из фабриките, из каменовъглените мини, из пристанищата. Христос въздъхва: „Защо са осъдени тези тук на вечни мъки? — пита той. — Какво са сторили?“ — „Не знам — отвърща му работникът, — ти ще ми кажеш.“ Отвежда го след това във влажен бордей с угаснало огнище, с гладни деца, които плачат. Затваря работникът вратата, сграбчва Христос за ръката и вика: „Как да се отнасяме, Рави, към Кесаря? Какво е негово, та да му го дадем, кое е наше, та да си го вземем?“

Младият човек млъкна задъхан; размахваше неспокойно, рязко ръце.

— И тъй? — попитах аз. — И какво отговори Христос?

— Не знам — отвърна последният вярващ и се огледа изплашено, — не знам още; или, по-точно, не знам вече.

Младият човек се тръшна на един изтърбушен фотьойл и закри лицето си с ръце.

— Защо? Защо? — прошепна той.

И този пита, казах си аз, пита и не намира отговор. Дали би могъл Христос да отговори? Защо не попита Ленин?

— Защо не попиташ Ленин? — запитах го аз, и без да искам, гласът ми беше сърдит.

— Попитах го.

— И какво ти отговори?

— „Пролетарии от цял свят, съединявайте се!“ Скочих разгневен: „Ама аз те питам за душата, Владимир Илич, за Бога, за вечността.“

— И после?

— Вдигна рамене и се засмя. „Буржуй...“ — измърмори той и стъпка с ток цигарата си.

*Голяма е гората, хубав е въздухът.
Напред, Бе-Ку, вземи си копието!
Отсам, оттатък, отсам, оттатък!
Една свиня! Кой убива свинята?
Клети Бе-Ку! О, Бе-Ку!
Напред, насечи я; ще изядеш червата.
Бам! Един слон рухна на земята!
Кой го уби? О, Бе-Ку!
Кой ще вземе скъпите бивни? Клети Бе-Ку!
Търпение, Бе-Ку; ще ти дадат опашката.
(Пигмейска песен)*

С всеки изминал ден все повече чувствах как тайнственото очарование на Русия прониква все по-дълбоко в мен. Не само екзотичната картина на северната зима, или непознатият за мен славянски живот — хора, дворци, църкви, тройки, балалайки и танци,

които ме очароваха; но и нещо друго, по-загадъчно и по-дълбоко: тук, в руския въздух, чувствах как двете първични космогонически сили, ясно, почти видимо, се сблъскваха; и толкова силно се просмукваше душата на човека от тази атмосфера на война, че волею-неволею, и той се хвърляше в борбата срещу едната или другата космогоническа сила и воюваше. Всичко, което толкова остро бях изпитал в своето микроскопично съществуване, тук го виждаш, безпощадно, страшно, върху необятната снага на Русия. Това беше все същата борба, неизменно същата схватка, все същите вечни противници: Светлината и Мракът. И така, полека-лека, борбата ми се сливаше с борбата на Русия и избавлението на Русия щеше да бъде и мое избавление. Защото Светлината е една, неделима, и където и да победи или да бъде победена, тя побеждава или бива победена и в теб.

От мига, в който в мен се избистри тази тъждественост, съдбата на Русия беше станала и моя съдба. Борех се и се измъчвах заедно с нея. Не ме побираше вече Москва, тръгнах да видя отблизо цялата тази необятна арена, където се бореха предвечните врагове и съратници — от Ленинград до Владивосток, и от Мурманск на Северния Ледовит океан до Бухара и Самарканд.

Всеки човек, всеки народ носи на рамото си своя кръст; повечето го носят, докато умрат, и не се намира никой, който да ги разпне. Блазе на този, който бъде разпнат, защото само той ще се радва на възкресение. Русия е разпната; докато обикалях из краищата и селата ѝ, тръпнех от свещен страх; никога не съм виждал толкова борба, толкова болка горе на кръста, и толкова надежди. За първи път осъзнах колко трудно се решава човекът да направи крачка напред, да надмогне старата си любов, стария бог, прастарите обичаи. Всички тези неща, които някога са били дух и са го подтиквали да се изкачва нагоре, с времето са се превърнали в тежка материя, струпали са се насред пътя и не дават на новото съзидателно дихание да мине.

Милиони mužiци се противят, не разбират, не искат да се спасят; държат в ръце пирони и приковават Майката; от поколения работят земята и са се превърнали в земя, ненавиждат пламъка; а работниците, гладни, изранени, изпълнени с пламък, тласкат необработената маса, кога с добро, кога със сила, да влезе в пътя на избавлението.

И светът, благоразумният, ситият, стои около руската арена, където Светлината и Мракът се борят, и гръмко се смее: „Край, загина

Русия!“ Защото благоразумните, ситите, не могат да разберат невидимите възкресителни сили на Разпването. Но както е казал Христос, житното зърно, за да стане клас, трябва да слезе долу в земята и да умре; по същия начин страда и Русия; като едно житно зърно, като една велика идея.

Едно апокрифно евангелие казва, че любимият ученик Йоан, тъкмо когато плачел, изправен пред Разпнатия, имал някакво изумително видение: кръстът не бил от дърво, а от светлина, и на кръста не бил разпнат един човек, а хиляди жени, мъже и деца, които стенели и умирали. Треперел любимият ученик и не можел да улови и да задържи нито един образ; те били безброй и се променяли, тичали и изчезвали и други идвали... И изведнъж всички се изгубили и горе на кръста останал само един разпнат Вик.

Днес това видение трепти пред нас; но днес Избавлението не е един човек, а цял Народ, цяла Русия, милиони мъже, жени и деца биват разпнати и страдат; изчезват, текат, не различаваш някой определен образ; но сред тези безброй смърти ще остане, неизбежно, Викът.

Той е достатъчен; така ще бъде спасен отново светът. Какво ще рече ще бъде спасен ли? Да намери едно ново основание за живот, защото старото изветря и не може повече да издържи сградата на човека. Блазе на онзи, който чува Вика на своето време, защото всяко време си има своя Вик, и става негов съратник; само той ще се спаси.

Живеем в нашето време и затова не го виждаме; но ако наистина новата идея, която бива разпната днес, ще подпали и обнови света, тогава сме навлезли вече в първата огнена зона. Може, след векове, тази наша епоха да не бъде наричана възраждане, а средновековие. Средновековие, сиреч, междуцарствие; една цивилизация се изчерпва, загубва съзидателната си сила и запада, и някое ново Дихание, което една нова човешка класа носи, се стреми с любов, със суровост, с вяра, да създаде една нова цивилизация.

Създаването на тази нова цивилизация не е сигурно — нищо не е предварително сигурно при всяко създаване; може очакваното да бъде пълен провал, може и малодушен компромис; но и може новото съзидателно Дихание да победи — и тогава изпитваме в тази наша преходна епоха непоносимите родилни мъки на една цивилизация, която се появява на бял свят.

Нищо не е сигурно; и затова отговорността на всеки народ и на всеки човек в нашата неоформена, несигурна епоха, е повече от всякога голяма. Защото в такива несигурни, изпълнени с вероятности епохи, приносът на всеки народ и на всеки човек може да има неизмерима стойност.

Какъв е тогава нашият дълг? Ясно да различим историческия момент, който изживяваме, и да вложим съзнателно, в определен лагер, и нашите малки сили. Колкото повече се съгласуваш с ритъма на течението, което се носи напред, толкова повече ще подпомогнеш трудните, изпълнени с опасности и несигурност, възход и избавление на човека.

Когато завърших изцяло поклонението си и останах няколко дни в Бухара, за да си отпочина, зарадвах се, след толкова страшен мраз в Сибир, когато любимото слънце ме заля и сгря кокалите и душата ми. Бях пристигнал малко преди пладне, жегата беше голяма, но бяха полели улиците и въздухът миришеше на ясмин; мюсюлмани с пъстроцветни чалми седяха под сламени навеси и пиеха разхладителни шербети; закръглени момченца, разгърдени, седнали на високи столчета в кафенетата, пееха сладни ориенталски маанета. Купих си един пъпеш, седнах под сянката на прочутата джамия „Кок-Куба“, сложих на коленете си пъпеша, бях много гладен и жаден, нарязях го и започнах да ям; уханието му, сладостта му проникнаха до мозъка на костите ми, бях като повехнала йерихонска роза, потопих се в свежестта на този пъпеш и се съживих.

Мина едно момиченце, около седемгодишно, раменете му бяха покрити с безброй тънички плитчици, и на всяка плитчица имаше по една раковина или тюркоаз, или бронзов полумесец, против уроки; и когато мина покрай мен, кълките му се полюляваха като на зряла жена, а въздухът замириса на мускус.

Пладне; на отсрещното минаре се изкачи мюезинът, със снежнобяла брада, със зелена чалма, постави длани на ушите си и започна, загледан в небето, с мек, но звънък глас, да призовава вярващите на молитва; и тъкмо когато той викаше, щъркел долетя в нажежения въздух и кацна на един крак на върха на минарето.

Отварях уши и слушах; отварях очи и гледах; ядях ухания сладък плод, бях щастлив. Затворих очи; но се уплаших да не се унеса в сън и да загубя цялото това щастие, и отново ги отворих. Пред мен

прочутият площад на Бухара, Регистан, беше пуст; едно време от всички мюсюлмански страни тук пристигали, напролет, фанатизирани поклонници и оплаквали двамата несправедливо убити синове на Али — Хасан и Хюсеин. Цели кервани, натоварени с подправки, ябълки, фурми и свещени блудници; момчета, яхнали бели коне, с по един бял гълъб в ръка, с обръсната глава, посипана с пепел и слама, а зад тях, облечени в снежнобели джелебии, вярващите, изпаднали в изстъпление, се удряли по главата с ятаганите си и кръвта се стичала по засуканите мустаци, по брадите и белите джелебии. Четиридесет дни и четиридесет нощи ревели и оплаквали! Хасан, Хюсеин! Хасан, Хюсеин! Лягали след това под цъфналите дървета и се съединявали, с вопли и ридания, целите в кръв, със свещените блудници.

А сега, пуст беше прочутият площад Регистан, полуразрушена — чудесната пъстроцветна джамия, привидения бяха те, пропя петел и изчезнаха.

За какво е било цялото това божествено буйство, глъчката, воплите човешки? С каква цел?

Мъка налегна душата ми, бях се уморил да възкресявам мъртвите, затворих очи, за да заспя, да се избавя. И видях сън: две развълнувани устни, женски, увиснаха във въздуха, без лице; раздвижиха се и чух глас: „Кой е твоят бог?“ — „Буда!“ — отвърнах без колебание аз; но устните отново се раздвижиха: „Не, не! Апис!“

Стреснах се и скочих; целият скрит процес, който през тези три месеца се извършваше в подземията на съзнанието ми, се разкри; отвори се капакът на недрата ми, видях. Терзаех се и се борех през цялото това време, мъчех се сред тръните, като змия, да си сменя кожата, да ми излезе нова; болеше ме, а не знаех защо; и сега, ето го този сън: Буда беше старата кожа, Апис — новата.

Апис, богът на осезанието, който предпочита месото пред сенките и като вълка и той не се насища с възвания. И нито на окото се доверява, нито на ухото. Иска да докосне, да сграбчи пръстта и човека, да почувства как топлината им се слива с неговата топлина, как стават едно цяло. Иска да превърне и душата в тяло, за да я докосне. Най-сигурният бог, най-работливият, който ходи по земята, обича земята и иска отново да я създаде по свой образ и подобие. Това е моят бог.

Мълчаливо, безшумно, Русия извърши своето чудо; като змия, чиято нова кожа още не е укрепнала, и мръзне, и изпълзва на слънце,

за да се сгрее, така изпълзяваше и моята душа на новото слънце. Събудих се, и не бях вече същият; защото преди това не знаех, а сега знаех; но как може, питах се аз, един сън да промени живота на един човек? Не го е променил, само известява, че се е променил.

За какво е, питах се аз, цялата тази яростна борба, която завладява човека? Какъв е смисълът ѝ? По-рано щях да отговоря, блажено усмихнат: „Фантасмагория. Светът не съществува, неправда, глад, радост, скръб, борба, не съществуват; всички те са видения; духни и ще се разсеят.“

Но сега скочих облекчен, над прочутия площад Регистан беше почнал да се спуска здрач, вдигнах глава: „Какъв е смисълът? Не питай, никой не го знае, дори Бог; защото и той върви с нас, като опипва, рискува и се бори. Съществува много глад, неправда, мрак в сърцето, всички тези неща, които гледаш, не са видения, и колкото и да духаш, няма да се разсеят, те са от плът и кости, докосни ги, съществуват; не чуваш ли един вик във въздуха? Те викат. Какво викат? Помощ! Кого викат? Теб! Теб, всеки човек! Стани; нашият дълг не е да питаме, а да се заловим ръка за ръка и да се изкачваме.“

Когато след три месеца, на връщане в Гърция, минах отново през Берлин, а след това и през Виена, светът се беше променил; не светът, очите ми се бяха променили. Това, което преди ми се струваше странно и очарователно — неприличните танци, варварската модерна музика, нацапотените жени, нацапотените мъже, язвителната иронична усмивка, настървението за злато и любене — сега предизвикват в мен погнуса и ужас и в това виждам едно предизвестие за края. Тежка смрад изпълва въздуха, сякаш се скапва светът. Така навярно са вонели и Содом и Гомор.

Така сигурно е смърдял и Помпей, преди да се превърне в пепел. Една нощ, докато обикалях из потъналите в светлини, изпълнени със смях и жени, виенски улици, изведнъж се сетих за обречения град на сладострастието. Когато го видях за първи път, бях много млад и не можах да открия — нито пък се и постарях да открия — страшното предзнаменование, което той ни носи; не ми дойде тогава наум, че неговата участ един ден може да стане и наша участ; светът тогава все още беше за мен здраво закрепен на раменете на Христос; но сега... Реших на връщане да направя малко отклонение от пътя си, за да го видя отново.

Небето беше леко забулено, пролетната зеленина беше покрила праговете и дворовете, улиците бяха такива, каквито ги обичам — пусти, и аз обикалях съвсем сам в празния град и си подсвирквах.

Къщите бяха отворени, без врати, без стопани; кръчмите, храмовете, театрите, баните, всичко беше пусто; по стените все още личаха, избелели вече, голи танцьорки, идиотски амурчета, петли, кучета и безсрамни скотоложства.

Един глас прозвуча звънко в ушите ми: „Да даде Господ така да ходя из Париж и Лондон и да говоря на руски на другарите!“ Потръпнах, и страшна догадка пролази по гърба ми.

Килерите на Помпей са били пълни, жените — безсрамни, токущо изкъпани и безплодни; мъжете — неверни, иронични и уморени. Всички богове — гърци, африканци, азиатци — са били цял бюлюк там, на стада, в някаква демократична окаяност, безбожни, страхливи, и поделяли помежду си, с хитра усмивка, даровете и душите. Целият град, изтегнат по гръб в подножието на Везувий, се смеел гръмко и безгрижно.

Изкачих се на една височина, погледнах; след толкова години, след толкова борба, сега разбрах; да бъде благословен този грешен град, който ни изпраща предизвестията: цялата Земя е един Помпей, малко преди изригването. Каква полза от една такава земя, с безсрамните си жени, с неверните си мъже, с безчестията, с неправдите и болестите? Защо да живеят всички тези хитри търговци, човекоядците войскари, прекупвачите попове, сводниците и сакатите? Защо да пораснат всички тези деца и да седнат и те на мястото на родителите си, в кръчмите, във фабриките, в бардаците? Цялата тази материя пречи на духа да мине. Колкото дух е имала, изразходвала го е при създаването на една блестяща цивилизация — идеи, религии, изкуство и занаяти, наука, дела. Сега изветря; нека дойдат варварите да прочистят задръстения път, да проправят ново русло на духа.

Гледам как тълпите, онеправдани и гладни, се нахвърлят на застланата трапеза, където господарите седят, замаяни от тежкото ядене и пиене. Химерата разпалва лицата на тези, които връхлитат; другите, онези, които седят, чуват изведнъж рева и се извърщат; отначало се смеят, после пребледняват, навеждат се разтревожени и съглеждат долу — робите и робините им, изполичарите, работниците, босяците се изкачват. Свещен миг! Най-великите постижения в

областта на мисълта, на изкуството и на делото са се родили именно при това стремително изкачване на човека.

Строяват се господарите, за да окажат съпротива, съпротивляват се; но целият устрем на нашето време е против тях — ядоха, пиха, създадоха една цивилизация, изветряха, дошла е последната изява на техния дълг: да изчезнат.

Това е законът, само така животът може да се обнови и да прогресира. Всеки жив организъм — а живи организми са и идеите, и цивилизациите — чувства непреодолима нужда, и дори нещо повече: дълга да грабне и да асимилира всичко около себе си и да го превърне в свое; да завладее, ако може, света. Няма по-лаком и по-хищен звяр от новата идея.

Но същевременно започва да действа и безмилостният закон: колкото повече живият организъм изпълнява дълга си да се разпростре и да властва, толкова повече се приближава към своята гибел. *Арогантността* е може би единственият грях, който световната хармония счита за смъртен и не го прощава; апогеят на могъществото на един организъм поражда неизбежно неговата гибел.

И още едно необяснимо нещо: тъкмо защото е изпълнил дълга си, живият организъм загива; ако не го е изпълнил, ще живее и ще вегетира, без да дразни, без да се дразни, много по-дълго време.

Сякаш този пагубен дълг се е впил като клин в сърцето на организма, за да му помогне, след като е завършил мисията си да се разрасне и да властва, тогава да загине, за да не пречи на друг жив организъм, който започва да надига глава и да иска на свой ред да завладее света. Има изглежда някаква голяма експлозивна сила във всяка частица живот, сякаш във всяка частица живот е концентрирана мощта на целия живот, готова да избухне при всеки сблъсък; по този начин животът освобождава вътрешните си стремления и върви напред.

Отначало този закон ни се струва несправедлив и ни дразни; но ако се наведем и се вгледаме по-дълбоко, изпълва ни възхищение: благодарение на този закон грубата сила губи всемогъществото си, силният не се надува дръзко и нагло; защото от една страна този закон на хармонията го тласка да разгърне докрай силите си, а от друга му напомня, че с всеки изминал миг, като служи на цялото, той върви към собствената си гибел.

Стремя се да обхвана, доколкото мога, целия кръг на човешката дейност и да открия кой е този вятър, който тласка всички тези човешки вълни нагоре; надвесвам се към малката, едва различима дъга на необятния кръг, в епохата, в която живея, и се мъча да видя съвременния дълг; навярно само така човек би могъл в краткия миг на своя живот да постигне нещо безсмъртно, защото участва в един безсмъртен ритъм.

Имам дълбокото съзнание, че един Борец се изкачва от материята към растенията, от растенията към животните, от животните към хората и се стреми към свобода. При всяка съдбоносна епоха този Борец приема нов образ; днес неговият образ е водачът на пролетарската класа, която се възкачва, зове, издига лозунги: справедливост, щастие, свобода! И въодушевява другарите си.

Правилно и нужно е онези, които се борят за един идеал, да мислят, че ще го постигнат и че щом го постигнат, в света ще се възцари щастие. Така духът се ободрява и набира смелост за безкрайното нагорнище. По същия начин и каруцарят поставя пред устата на коня си, който тегли тежко натоварената кола, стиска сено; конят изпъва врат, достига едно стръкче, но сеното се отдалечава и конят го следва и се мъчи да го достигне, и така върви и се изкачва.

Изпълва ме уважение. Сред тези тъмни множества ясно различавам Вика на Невидимия, който се изкачва и тласка и света да се изкачи. Ако бях живял през други векове, щях да различа този Вик сред множествата на благородниците, на заможните, на индустриалците, на търговците, които са се изкачвали тогава, и щях да се присъединя към тях. Един вечен устрем, който стои по-високо от човека, увелича хората, тласка ги нагоре, и когато вече се изтощят, изоставя ги и се нахвърля върху друг, неразработен, неизчерпан материал.

Наш дълг е, в епохата, в която живеем, да следваме този вечен устрем, да го подкрепяме, да му съдействаме; днес той е завладял множествата, които работят и гладуват, тези множества днес са неговия неразработен материал. Множествата не могат да отличат този безмилостен устрем; дават му дребни наименования, за да успеят да го направят разбираем за ограничения си ум и скъп за всекидневните си нужди.

Наричат го щастие, равенство, мир; но невидимият Борец оставя тези примамки да въодушевяват множествата, и се мъчи, суров и безпощаден, да премине отвъд ума и плътта и да създаде от всички днешни викове на гнева и глада едно основание за свобода.

Много е опасно да се наведеш и да погледнеш; може да те обземе ужас; защото тогава ще откриеш една неприятна тайна: Борецът не се интересува от човека, интересува го пламъкът, който изгаря човека; пътят му е една червена нишка, която пронизва, като броеница от черепи, хората. Следвам тази червена нишка, само тя ме интересува на този свят, пък макар и да чувствам, че минава и през моя череп, като го пронизва и го разбива; приемам по свободна воля тази необходимост.

Но нека спрем на човешките предели, само там, вътре в тях, можем да работим и да изпълним дълга си; нека не отиваме по-нататък, чак до края; защото на края зее бездната и може да ни се подкосят краката от страх; на края стои Буда със спокойната си жлъчна усмивка, великият фокусник, който духва и светът изчезва. Ние не искаме светът да изчезне, нито пък Христос да го натовари на раменете си и да го премести на небето; искаме да живее и да се бори заедно с нас, и го обичаме, така както грънчарят иска и обича глината си; друг материал, който да обработим, друга закрепена сред хаоса нива, която да засеем и да ожънем, нямаме.

XXVII. КАВКАЗ

Намирах се още в Италия, когато получих от Атина, от министъра на социалните грижи, телеграма дали ще приема да поема Генералната дирекция на министерството със специалната мисия да отида в Кавказ, където над сто хиляди гърци бяха застрашени, и да се мъча да намеря начин да бъдат прехвърлени в Гърция, да бъдат спасени^[1].

За първи път в живота ми се представяше случай да действам, и да не се боря вече с теории и идеи, и с Христосовци и Буди, а с живи, от плът и кръв, хора. Зарадвах се; дотегнало ми беше да се боря със сенки и да обикалям от място на място, изпълнен с въпроси и да търся отговор. Въпросите постоянно се подновяваха и отговорите постоянно се изместваха; трупаха се въпрос връз въпрос, змия връз змия, задушавях се. Сгоден случай да опитам дали делото единствено е способно да отговори, като разреже с меч си неразплетените възли на теорията.

Приех и поради друга една причина: заболя ме за разпнатото мое племе, което отново беше в опасност в прометеевската планина Кавказ. Не Прометей, а Гърция беше разпната отново от Държавата и Насилието в Кавказ — това е нейният кръст — и зовеше. Зовеше не боговете, зовеше хората, чадата си, да я спасят. И така, като отъждествих днешните тегла с вечните страдания на Гърция, и издигнах сегашното трагично прежеждие в символ, приех.

Тръгнах от Италия. Минах през Атина, взех със себе си десетина отбрани сътрудници, повечето критяни, и заминах за Кавказ, за да видя отблизо как можеха да бъдат спасени тези хиляди души. От юг кюрдите подковаваха всеки грък, когото залавяха, от север се спускаше друга буйна лавина; и по средата гърците в Батуми, в Сухуми, в Тбилиси, в Карс, и примката все повече се затягаше около врата им, и те чакаха, голи, гладни, болни, смъртта. Отново Държавата, от една страна, и Насилието — от друга; вечните съюзници.

Голяма радост е да поемеш към една трудна цел и да си заобиколен от пламенни и честни сътрудници. Гръцките брегове останаха зад нас, и една сутрин, сред мътния хоризонт от небе и море, се появи, съвсем блед, Цариград.

Валеше леко, снежнобелите минарета и черните кипариси пронизваха мъглата като мачти на потънал град; Света София, Дворците, полуразрушените императорски стени, се губеха сред тихия потискащ дъжд. Всички се бяхме струпали на предната част на кораба и очите ни се мъчеха да пробият гъстата мъгла и да видят. Един от другарите ми изруга:

— Проклета да е, курвата ѝ недна^[2], спи с турчина! — изрече той и очите му се наляха със сълзи.

— „Пак след години, след време, пак наш ще бъде^[3]...“ — прошепна друг.

Но аз чувствах, че сърцето ми не трепна. Ако бях минал по-рано, преди, през тези легендарни води, главата ми щеше да се изпълни с предания и народни песни, с пламенни копнежи, и щях да почувствам върху ръцете си, едри, горещи, сълзите от иконата на Богородицата. Днес, като отражение на копнението ми, много далечно, много невероятно, ми се стори този легендарен град, като някакво същество от мъгла и въображение.

Два дни гледахме отдалеч Цариград и чакахме да се успокои морето, за да тръгнем. Доволен бях, че вали, та не можех да го видя, доволен бях, че турчалята, стражите, които се качиха на кораба, не ни пускаха да излезем, да стъпим на потурчената свещена земя; всичко това добре допаднаше на настроението на душата ми, огорчена, ожесточена; и на сърцето ми, побърканото от гордост, което не искаше да разкрие болката си.

Валеше; Цариград все повече потъваше; морето беше станало съвсем зелено и полека-лека вълните му се смаляваха; най-сетне на третия ден, сутринта, тръгнахме. Минахме Босфора, гъстите градини все повече оредяваха, къщите намаляваха, все по-сурови ставаха отдясно и отляво бреговете на Европа и Азия; навлязохме в страшното Черно море. Пак силен вятър, соления мирис на морето, вълните връхлитаха, изгърбваха се разпенени и цвилеха като омировските коне. Събрани в каютата ми, говорехме за многострадалната, потънала в

рани Гърция, безсмъртната; за нашата отговорност, там, където отивахме, не биваше да посраим Гърция.

Няма да описвам тук перипетиите на мисията си; цял месец обикалях с другарите си градовете и селата, навред, където имаше пръснати гърци, прекосихме Грузия, навлязохме в Армения; в околностите на Карс, в ония дни, кюрдите пак бяха заловили трима гърци и ги бяха подковали като мулета; бяха стигнали близо до Карс и денонощно чувахме оръдията им.

— Един от нас трябва да остане в Карс — казах аз, — да събере всички гърци, мъже, жени и деца, добитъка и покъщнината им, да ги поведе и да ги откара на пристанището на Батуми; направил съм вече доклада си и искам да се изпратят кораби, натоварени с храни, дрехи и лекарства, а на връщане да вземат хората. Кой иска да остане в Карс? Задачата му е опасна, да си го знае!

Около нас се бяха събрали гръцките старейшини от Карс и слушаха; гледаха ни в устата.

И десетте ми другари скочиха; всеки искаше да остане; избрах най-едрия, изпечен в минали битки, мой стар любим съученик; юначага, само волност и дух, удоволствие му правеше да си играе с опасността.

— Остани ти, Ираклис — казах аз. — Богът на Гърция да бъде с теб!

— Ако хвърля петалата — отвърна той със смях, — прощавайте, и на вас просто да ви е от Бога!

Стиснахме му ръка, разделихме се. След няколко седмици се появи в Батуми потънал в прах, изпокъсан, почернял, вървеше начело, а след него — цяла тълпа гърци от Карс, с воловете си, с конете, с покъщнината си, а в средата — попът със сребърното църковно евангелие и старците със светите икони в ръце. Изтръгнаха ги бяха из корен и сега отиваха в свободна Гърция да пуснат отново корени.

В това време и ние бяхме насъбрали всички гърци от Грузия, и една сутрин чух викове, радостни възклицания, гърмежи, изтичах на пристанището — първите гръцки кораби, които щяха да ги вземат, се бяха появили.

Тежка беше борбата, бяхме капнали от умора, безсъние, грижи. Понякога хвърлях крадешком бърз поглед към суровите легендарни планини, към мирните поля, към изключително красивия тук човешки

тип, с големи ориенталски очи, с неотразим чар, с приятелски усмихната волна душа пиеха, танцуваха, целуваха се, убиваха се с най-кавалерска вежливост, като пъстроцветни насекоми.

Нямах време, пък и не исках да отклоня мислите си от тежкото задължение, което ме беше довело тук; гледах как мъже, жени и малки деца се тълпят около мен, гладни, отчаяни, как ме гледат в очите и очакват спасение от мен; как можех да ги предам? „Ще се спася или ще загина заедно с вас — казвах им аз, — не се бойте, братя, всички дружно!“ А друг път им говорех за многострадалното ни племе, с което от векове се борят и искат да го унищожат варварите, гладът, бедността, земетресенията, раздорите, но че то е безсмъртно, защото ето на, хиляди години вече все си е живо и здраво! И така, с мисълта за Гърция, те можаха, горките, да издържат.

Само една привечер, спомням си за нея и изпитвам срам, за малко не станах предател. Една привечер, в една оградена със стени градина в Батуми, край морето, застлана с едър бял чакъл, а наоколо — цъфнали арабски тръстики с вити вишневочервени цветове. В ония дни ме измъчваше непоносима тревога: други кораби още не се бяха появили — ще дойдат ли, няма ли да дойдат, ще могат ли да бъдат спасени всички тези хора, които бяха увиснали на врата ми? Преди няколко дни се бях запознал с грузинката Варвара Николаевна и нея вечер тя ме беше поканила в тази затворена градина, защото видя, че съм много притеснен, и й стана жал за мен. Никога не съм срещал толкова красива жена; не красива, а нещо по-друго, което не може да се изрази с думи — зелени очи, изкусително опасни като змийските, леко дрезгав глас, изпълнен с обещание, отказ и сладост. Гледах я и умът ми потъмняваше, предчовешки рев се надигаше от дълбините ми, дълбоки тъмни пещери се разтваряха вътре в мен и от тях излизаха древни космати прадеди и ревяха, гледайки Варвара Николаевна.

Гледах я и аз и си мислех: този миг не ще се повтори никога. Такава жена не ще се намери никога. Милиони години са действали, безброй прекеждия, стечения на обстоятелства, случайности, съдби са били нужни, за да се родят тази жена и този мъж и да се срещнат на един кавказки бряг, в тази градина с цъфналите арабски тръстики. Ще изпуснем ли този божествен миг?

Жената се извърна, притвори очи.

— Николай Михайлович — каза ми тя, — ще дойдеш ли да избягаме заедно?

Изплаших се; жената посмя да каже това, за което копнеех, но не смеех да кажа.

— Да избягаме ли? — възкликнах аз. — Къде да отидем?

— Далеч оттук; моят мъж ми дотегна, тук се задушавам, тук вехна; жал ми е за тялото ми, Николай Михайлович, жал ми е за него, ела да избягаме.

Вкопчих се здраво за стола, на който седях, страхувах се да не скоча и да я сграбча през кръста, една гемия беше хвърлила котва наблизко, да се качим на гемията и да избягаме. Опитах се да устоя.

— Ами дългът, Варвара Николаевна, хилядите хора, които очакват спасение от мен?

Жената с един замах развърза копринената панделка на главата си, разпиляха се синкавочерните ѝ коси върху раменете ѝ. Нацупи капризно устни.

— Дългът! — произнесе тя саркастично. — Един, от мен да го знаеш, един-единствен дълг имаш: да не пропуснеш щастието си; да го сграбчиш за косата. Сграбчи ме за косата, Николай Михайлович, никой не ни гледа.

Гледах морето; вътре в мен се бореха всички демони; и нито един ангел. Пред мен стоеше Съдбата и чакаше. Мина известно време; и изведнъж жената, цялата пребледняла, скочи права.

— Свърши вече! — каза тя. — Не прие веднага, не ме сграбчи за косата, претегли загубите и печалбите, свърши вече! Сега и да приемеш, аз няма да приема. За твое здраве, Николай Михайлович, браво, честен човечец си ти, това, което наричат стълб на обществото, да си жив и здрав!

Изрече това и изпразни чашката си с тръпчиво арменско вино.

След хиляди години, в безрадостните старини, затварям очи, поникват отново арабските тръстики, блъска Черно море слепоочията ми, идва Варвара Николаевна и сяда срещу мен. Не вече на стол, а кръстатом върху белия чакъл; гледам я, гледам я и си мисля: добре ли сторих, като не сграбчих божествения миг за косата?

Въздъхвам и казвам: не съжалявам за това!

След две седмици се готвех да напусна Кавказ; последните дни бяха най-мъчителни; наистина, корабите, натоварени с хора, бяха започнали да заминават, виждах как моята намеса носеше на дело своите плодове, виждах вече как тези трудолюбиви гърци пускаха корени в Македония и Тракия и ги изпълваха с жито, тютюн и гърчета; трябваше да бъда доволен. Но някакъв скрит червей ме гризеше и лека-лека разяждаше сърцето ми; ала все още не можех да различа ясно образа на новото ми безпокойство, чувствах само горчивината му.

Тъкмо когато се канех да се кача на кораба, един стар понтиец се приближи до мен:

— Чувал съм, началство, че си начетен човек; искам да те попитам нещо, с твое позволение: лидийците, дето се били в Троянската война, гърци ли са били?

Изненадах се; никога не ми беше идвало наум, че и такова нещо може да стане проблем, който да измъчва човека.

— Гърци ли? — отвърнах аз. — Съвсем не; били са лидийци, анадолци.

Старецът поклати глава:

— Добре, значи, ми казваха, че си се отрекъл от рода си. Със здраве!

Това беше последният глас, който чух в Кавказ.

По-късно, често си спомнях за този стар понтиец; и постепенно започнах да разбирам, че няма особено значение какъв проблем те измъчва — малък или голям, — от значение е само да се измъчваш; да имаш повод да се измъчваш. Сиреч, да упражняваш ума си, да не затъпяваш от увереността, да попадаш на някоя затворена врата и да се мъчиш да я отвориш. „Не мога да живея без увереност“ — казва човекът, който бърза да се нагласи, да намери сигурна земя, на която да стъпи, да яде и да не вижда отвъд хляба, който той яде, безбройните гладни уста. „Не искам, не мога да живея без неувереност“ — викат други, не ядат със спокойна съвест, сънуват кошмари, не казват: този свят е без недостатък, нека не се промени никога! Тези хора, да са живи и здрави, са солта божия и не дават на душата да се скапе. Смях се и се присмях, като слушах стария понтиец с комичната му тревога; но сега, ако те срещнех отново, щях да се хвърля в прегръдките ти, брате и съратнико мой.

Параходът беше пълен с хора, изтръгнати от земята им, и сега отивах да ги пресадя в Гърция. Хора, коне, волове, корита, люлки, дюшеци, свети икони, евангелия, мотики и търнокопи, бягаха от кюрдите и пътуваха към свободна Гърция. Не е срамота да призная, че бях дълбоко развълнуван; сякаш бях кентавър и цялото това корабно множество беше, от шията ми надолу, моето тяло.

Черно море беше леко развълнувано, тъмносиньо и миришеше на диня; от лявата ни страна бяха брегът и планините на Понт, някога наши, отдясно, искрящо, безкрайно — морето. Кавказ беше изчезнал в светлината, но старците, извърнали гръб, седяха на носа на кораба и не можеха да откъснат очи от скъпата им далечина; Кавказ се беше изгубил, привидение, което се беше разсеяло, но беше останал непоклатим, неугасим дълбоко в блестящите зеници на очите им. Трудно, много й е трудно на душата да се откъсне от родината; планини, морета, любими същества, скъпа бедна къщурка, като октопод е душата и всички тези неща са пипалата й.

Седях на носа на кораба върху куп намотани въжета, около мен се скупчиха мъже и жени, едни от Карс, други от Сухуми, а трети — прогонени от Тайган. Мъката им беше безкрайна; всеки бързаше да я изкаже цялата, да му олекне. Слушах и скришом се възхищавах на издръжливостта на ромейското племе; защото така, както оплакваха загиналите си близки и изгорените си къщи, и разправяха за глада и ужасите, които бяха преживели, неочаквано този или онзи подхвърляше някоя дебелашка шега и всички беди изчезваха, и главите отново се изправяха високо. Тъкмо когато една закръглена млада жена ридаеше за убития си мъж, един мъжага, с катраненочерни провиснали мустаци, протегна ръчището си и я потупа по рамото.

— Не плачи мари, Марьорица — каза й той, — дори само ние двамата да останем на света, аз и ти, да речем, ще напълним гръцката земя с деца!

Хвърли поглед наоколо.

— Разбирате ли бре, братя — каза той, — къде се намира надеждата на света? В главата ли, ще кажете? Не, по-надолу! В сърцето ли, ще кажете? Не, не, по-надолу, бре, по-надолу!

Хвърли бърз поглед към жените:

— Ех бре, ако не ме беше срам от жените, щях да ви покажа аз къде се намира надеждата на света! Така че не плачете!

Жените се изчервиха, мъжете се разсмяха.

— А бре, еша си нямаш ти, Тодорис — казаха те. — Да си жив и здрав, че ни разсмях.

Само един седеше настрана, мълчалив; не се смееше, не говореше за мъката си; сякаш не искаше да му олекне. Огромна снага, врат на бик, дълги ръчища, които навярно му стигаха до коленете, разгърден, целият в косми. Никога не съм виждал човек, който толкова да прилича на мечка.

Когато всички се пръснаха и легнаха да спят върху дрипите си, този човек остана, изпънал врат и загледан в морето. Приблжих се до него; някаква тревожна сила се излъчваше от тази неподвижна човешка грамада.

— Твоя милост не каза нищо — рекох му аз, за да подхвана разговор.

Извърна се, изгледа ме, протегна се, та чак кокалите му изпукаха.

— Какво да кажа? Мъката си, та да ми олекне ли? Не искам да ми олекне.

Замълча; изправи се, сякаш искаше да си отиде, седна отново; чувствах, че се бореше със себе си, не искаше да говори, но сърцето му преливаше; освен това, бяхме останали сами, ноцта се беше спуснала, посмекчи се душата му.

— Видя ли планините и горите на Кавказ? Години наред обикалях по тях съвсем сам, викаха ми диво прасе, защото не дружих с никого; нито в кръчма отивах, нито в църква. Обикалях, ти казвам, по планините и горите съвсем сам. Познавах всеки камък в планините; бях каменар, дървар, въглищар; голотия, немотия; ала бях млад, хала; и нямах нужда от никого; един ден, като се катерех по един рид, почувствах, че ще се задуша от силата си, и за да не се пръсна просто, започнах да дялам планината, да сека най-дебелите борове и да строя къща край един извор. Построих я, врати, прозорци, готова. Дойдоха от близкото село жени и мъже да я видят; донесоха и вино и мезета. Ала аз бях седнал насреща на един камък и я гледах; дойде и една мома; седна до мен; гледаше я и тя; и както я гледахме, изведнъж главата ми се замая; и на сутринта се намерих оженен.

Въздъхна.

— Намерих се оженен; замайването мина, дойде ми акълът, върна се от високите планини.

— Какво ще ядем мари, жено? — викам й. — Аз едно гърло не мога да нахраня, та как ще храня две? Ами децата?

— Не бери грижа — ми вика, — да вървим на църква.

— Какво да правя в църквата? Не отивам.

— Да вървим, ти казвам.

Отидохме. Прекръстихме се, поокуражихме се.

— Да вървим сега да обработим нивата си — казва ми жената.

— Коя нива, мари? Камънаци!

— Ще натрошим камънаците, ще ги счукаме, ще направим пръст.

Отидохме; натрошихме камънаците, направихме пръст, засяхме.

— Да вървим сега да подкастрим маслините — вика ми пак жената.

— Кои маслини, мари? Сухи клони.

— Да вървим, ти казвам.

Отидохме; подкастрихме сухите клони. Засяхме, подкастрихме, наситихме се на хляб, облажихме си червото. Господ да освети кокалите на дядо ми. „Не се бой — казваше ми той, — не се бой от сиромашията, от голотията, стига да имаш добра жена.“

Замълча отново; сграбчи края на въжето и започна да го разнищва с нокти, като див котарак; чувах в тъмнината как скърцаше със зъби.

— И после? После? — запитах го аз развълнуван.

— Стига! Мислиш, че и аз ще си изкажа мъката ли?

— Ами жена ти?

— Стига, ти казвам!

Свря глава между раменете си и повече не продума.

„Човешките сълзи могат да въртят всички воденици на този свят, но божията воденица не могат да я въртят“ — каза ми веднъж в едно село един стогодишен македонец, който беше кукнал на прага на бедната си къщурка, на слънце, и се припичаше. Любовта и съчувствието са рожби на човека, а не на Бога. Каква непоносима мъка носеше този кораб и я отнасяше в Гърция! Но да е живо и здраво времето, жал му е за нас; като гъба е времето и заличава; и скоро

новата пролетна трева ще покрие надгробните камъни, и животът ще поеме, с пъшкане, по нагорницето.

Небето се беше изпълнило със звезди; любимото ми съзвездие, Скорпион, с извитата си опашка, с червеното си око, изскочи разярено от морето. Около мен — човешката мъка, а над мен, безмълвно, безсърдечно, изпълнено със заплаха, звездното небе; навярно във всички тези светлинни знаци има някакъв скрит смисъл; навярно този хилядоок Аргус пази някаква страшна тайна? Но каква? Не знам; едно нещо само чувствам дълбоко в себе си: тази тайна няма никаква връзка с човешкото сърце. Сякаш на този свят съществуват две царства: царството на човека и царството на Бога.

В такива разговори, с такива размишления преминахме Черно море, отново видяхме отдалеч, сега облян в слънце, потънал в градини и изпълнен с минарета и развалини, Цариград. Спътниците ми развълнувано се прекръстиха и му се поклониха; а един се надвеси през носа на кораба: „Смелост! — извика му той. — Смелост мари, майко!“ А пък когато съзряхме гръцките брегове, попът от Сухуми, който също пътуваше с нас, се изправи, надяна патрашила си и вдигна старческите си ръце към небето: „Господи, Господи! — извика той силно, за да го чуе Бог. — Спаси народа си, помогни му да пусне корени в новата земя, да превърне камъните и дърветата в църкви и училища, и да слави, на любимия ти език, твоето име!“

Минахме край бреговете на Тракия и Македония, прехвърлихме Света гора, навлязохме в Солунския залив. Единадесет месеца продължи повинността ми; непрекъснато пристигаха от Кавказ параходи, натоварени с хора и добитък, вливаше се нова кръв във вените на Гърция. Обикалях из Македония и Тракия, разпределях нивите и селата, изоставени от заминалите турци, заемаха ги новите им господари; започваха да орат, да сеят, да строят. Една от най-законните радости на човека е, струва ми се, да се труди яко и да вижда как усиленият му труд носи своите плодове. Веднъж един руски агроном ни заведе с Истрати в една пустиня близо до Астрахан; разпери ръце и обгърна, ликуващ, безкрайните пясъци: „Имам хиляди работници — каза той, — те засаждат един особен вид трева с дълги корени, която задържа влагата и пръстта; след няколко години цялата тази пустиня ще се превърне в градина. — Очите му блестяха. — Погледнете, виждате ли, навред наоколо, селата, градините, водите?“

— „Къде? Къде? Не виждаме нищо!“ — извика Истрати учудено. Агрономът се усмихна: „Ще ги видите след няколко години“ — каза той и заби бастуна си в пясъка, сякаш се заклеваше.

Сега виждам, имаше право; и аз също виждам изпълнена с хора и градини и ручей опустошената околна земя, която си поделят моите спътници; и чувам и камбаните на бъдещите църкви, и децата как се смеят и играят в училищните дворове; и виждам един цъфнал бадем пред мен; само да протегна ръка и ще откърша едно цъфнало клонче. Защото, като вярваме пламенно в нещо, което още не съществува, ние го създаваме; не съществува това, което не сме пожелали достатъчно силно, това, което не сме напоили с кръвта си, за да набере мощ, да прекрачи тъмния праг на небитието.

Когато най-сетне всичко свърши, изведнъж почувствах умората. Не можех да се държа на краката си, не можех да ям, да спя, да чета, бях съвсем изтощен. Досега, докато продължаваше голямото задължение, бях мобилизирал всичките си сили, душата поддържаше тялото и не му даваше да падне; но веднага щом битката свърши, напрежението в мен се разсея, тялото остана без защита и рухна. Но бях смогнал да изпълня мисията, която ми бяха възложили, бях свободен и си подадох оставката; и веднага извърнах лице към Крит; да стъпя на земята му, да вляза в досег с планините му, да набера сили.

[1] Става въпрос за така наречените на гръцки понтийци, сиреч гърци от североизточната част на Мала Азия. В древността Понт е бил самостоятелна държава. При Митридат VI Евпатор (132–63 г. пр.н.е.) достига апогея си. Става последователно римска, византийска и турска провинция — бел.прев. ↑

[2] „Полис“ — „град“, на гръцки е в женски род. А и до днес, когато е с главна буква, „Поли“ означава единствено Цариград, така както „Урбс“ за римляните е означавал единствено Рим — бел.прев. ↑

[3] Стара гръцка патриотична песен — бел.прев. ↑

XXVIII. ЗАВРЪЩАНЕТО НА БЛУДНИЯ СИН

Когато един човек, след дълги години борба и странстване из чужбина, се завърне в отечеството си и стъпи на родните скали, и обгърне с един поглед познатия, изпълнен с безброй местни духове и детски спомени и младежки копнения околен пейзаж, изведнъж го облива студена пот.

Завръщането в бащината земя разтревожва сърцето ни; сякаш се завръщаме от непристойни авантюри из чужди забранени страни; изведнъж там далече в чужбина ни става тежко на сърцето. Какво търсим тук със свинете^[1], и ядем жълъди, поглеждаме назад, там, откъдето сме тръгнали, и въздишаме, спомняме си за топлотата, за хубавия живот, за спокойствието, и се завръщаме, като блудния син, в майчините обятия. Това завръщане винаги предизвикваше в мен особена, скрита тръпка, като някакво предсещане на смъртта, сякаш се завръщам, след безброй безпътства и удари на живота, в отдавна жадуваната бащина земя. Сякаш някакви подземни тъмни сили, от които не можеш да се изплъзнеш, са ти възложили да изпълниш определено поръчение; и сега, когато се завръщаш, един строг глас се издига от огромните недра на твоята земя и те пита: „Изпълни ли това, което ти възложих? Дай сметка!“

Тази земна утроба безпогрешно знае стойността на всяко свое дете; и колкото по-възвишена е душата, която тя е създала, толкова по-трудно поръчение ѝ възлага: да спаси себе си, или племето си, или света; от първото, от второто, от третото поръчение, което ти възлага, се определя степента на душата ти.

Естествено е, това нагорнище, по което трябва да поеме душата, всеки човек да го види изрязано най-дълбоко върху земята, където се е родил. Тази земя, която те е създала, се намира в таен досег и съгласие с твоята душа; както корените изпращат на дървото тайната заповед да цъфне и да върже плод, за да оправдаят насъщността си и да постигнат крайната си цел, така и бащината земя възлага трудни поръчения на

душите, които е родила; сякаш земя и душа са от същото вещество и предприемат същия щурм; а душата е само крайната победа.

Да не се отричаш от младините си до дълбока старост, да се бориш през целия си живот да превърнеш в отрупано с плод дърво младежкото си разцъфване, този е, струва ми се, пътят на завършения човек.

Душата много добре си знае, макар и често пъти да се прави, че го забравя, че трябва да даде отчет пред бащината земя. Не казвам отечество, казвам бащината земя; бащината земя е нещо по-дълбоко, по-скромно и мълчаливо, направено от стрити праствари кости.

Това е Второто пришествие, земното, единственото, в което се претегля, в живите ти още недра, твоят живот; чуваш как строгият справедлив глас се издига от праотцовската земя и потръпваш. Какво ще възразиш? Прехапваш устни и казваш: „Ах, да можех да повтора живота си!“ Но вече е късно, веднъж завинаги в цялата вечност ни се отдава тази възможност, никога вече!

А и детските спомени дори, които непрекъснато изскачат, усилват болката; една дебела кора е обвила душата ни, която все отлага равносметката, и я е сковала в гърбици и бръчки, и унизителни привички. Тя, която е жадувала, в буйния плам на младостта, да завладее света и не се е побирала в сияйната си юношеска снага, сега, в един ъгъл на сбръчканото, спечено тяло, зъзне. Напразно я придумват старите и новите мъдрости да се подчини с примирение и търпение на закона на неизбежността; по същия начин, казват ѝ те, като я утешават малодушно, по същия начин се хвърлят стремително, побеждават, биват победени и се провалят и растенията, и животните, и боговете. Но една твърда душа не приема такива утешения; как да ги приеме? Та нали тъкмо затова се е родила — за да обяви война на този закон на неизбежността.

Съдбовно е завръщането в бащината земя. Разпуква се удобната позорна кора, отваря се капакът, вампирясват и изскачат в съзнанието ни всички някогашни възможни наши собствени аз, които сме убили, всички най-добри наши аз, каквито сме могли да станем, но не сме станали, от мързел, от злощастие, от малодушие.

А това мъчение е още по-непоносимо, когато бащината ти земя е сурова и несговорчива. Когато планините и морята ѝ, и душите, създадени от такива чукари и сол, не ти позволяват нито за миг да се

понагласиш, да се порадваш, да кажеш: „Стига!“ В този Крит има нещо жестоко; не знам дали обича и затова измъчва децата си, само знам: бичува ги до кръв.

Веднъж попитали шейха Глайлан, сина на Хараса: „Какво трябва да правят арабите, за да не пропаднат?“ А той отвърнал: „Всичко ще върви добре, докато държат меч в ръка, носят на главата си чалма и препускат на коне!“ Вдишвам въздуха на Крит, гледам критяните, не познавам на света някой друг народ, който да е следвал по-вярно тази горда арабска повеля.

В най-критичния миг на живота, когато младежът прехвърля многобройните си възможности, избира само една-единствена, отъждествява съдбата си с нея и навлиза в мъжката възраст, в този именно миг три критски случки спасиха, не спасиха, опитаха се да спасят душата ми. Може би могат да спасят и други души, затова, прощавайте, ще ги разкажа. Те са много прости, с дебела селска черупка; но онзи, който успее да строши тази черупка, ще вкуси три залька лъвски ум.

а) Един овчар от Аногя, диво каменисто село на склоновете на Псилоритис, слушал съселяните си да му разправят все за разни невиджани чудесии в Мегало Кастро. В този град, казва, можеш да намериш всички блага на този свят: боб с лопата да го ринеш, осолена треска с чували, по цели каци със сардели и пушени херинги; а също и дюкяни, претъпкани с ботуши, и други, дето се продават пушки, каквито си щещ, чекии, ножове и барут; и други, дето всяка сутрин изваждат, на фурни на фурни, бял хляб франзела. И има, казва, също така, като се мръкне, и жени, дето не убиват, като критянките, ако ги докоснеш, а пък месото им е бяло и вкусно като франзела.

Слушал за всички тези чудесии овчарят, лигите му течали, и Мегало Кастро блестяло във въображението му като критски рай, пълен с треска, пушки и жени. Слушал, слушал и веднъж по пладне не издържал повече, пристегнал здраво широкия си пояс, праметнал на рамо най-хубавата си везана торба, сграбчил гегата си и се запускарал от Псилоритис. За няколко часа стигнал пред Мегало Кастро; било още светло и крепостната врата била отворена. Овчарят застанал на прага ѝ; само една крачка и щял да влезе в рая. Но изведнъж душата му се

стреснала; сякаш тази душа осъзнала, че силното желание я било яхнало, че не вършела това, което искала, не била свободна; засрамил се. Смръщил критянинът вежди, засегнало се честолюбието му.

— Ако искам, ще вляза, ако не искам, няма да вляза — рекъл той.
— Няма да вляза!

Обърнал гръб на Кастро и поел обратно пътя към планината.

б) В едно друго критско село, в Левка Ори. Умрял един хубавец, левент, и четиримата му най-близки приятели се вдигнали.

— Да вървим да побудуваме край него — казали те, — да пооблекчим жените от оплакването.

— Да вървим — рекли всички със задавен глас.

Умрелият бил най-харният момък в селото, двайсетгодишен, и смъртта му била за тях като нож в сърцето им.

— Какво ще кажете бре, момчета? — рекъл един от тях. — Днеска ми донесоха една ракия, черничева ракия, дето и мъртъвците възкресява; да напълня ли едно шише и да го донеса, а?

— А моята булка днеска вади пещта; да взема ли и аз два-три ечемичени кравая, а?

— Още имам и аз от свинските суджуци; да донеса ли някой и друг аршин, а?

— Аз ще донеса чаши — рекъл четвъртият, — и две-три краставици за освежаване.

Взел всеки своя масраф, пъхнал го под късия си чохен ямурлук и вече по мръкнало влезли и четиримата в къщата на умрелия.

Мъртвецът, накичен с босилек и риган, лежал в ковчега си, върху дървени магарета, наред къщата, с крака към вратата; около него жените го оплаквали.

— Хайдете да спите, жени — казали приятелите, след като поздравили с „добър вечер“. — Ние ще побудуваме край него.

Прибрали се жените вътре, мандалосали вратите. Приятелите примъкнали столчетата, поставили ракията и мезетата до краката си и загледали просълзени мъртвеца. Не продумвали дума. Минал половин час, минал час. Накрая един вдигнал очи от мъртвеца.

— Кво ще кажете бре, момчета, ще му пийнем ли по една?

— Ам'чи кво, да не сме умрели нещо? Пийваме! — отвърнали всички.

Навели се, взели мезетата, един от тях запалил някаква хартия, изпекъл суджуците. Замирисала на хубаво стаята с покойника. Напълнили чашите, стиснали ги в шепите, за да не се чува, и се чукнали.

— Бог да го прости! Хайде и на нашите!

— И на нашите! Бог да го прости!

Пили по една, втора, трета, хапнали от мезето, видяло се дъното на шишето, дошли на кеф.

Погледнали пак мъртвеца; и изведнъж един от тях скочил прав:

— Какво ще речете бре, момчета — и посочил с крайчеца на окото мъртвеца, — ще го прескочим ли?

— Ще го прескочим!

Запретнали бухлатите си гащи, напъхали краищата им в пояса, за да не им пречат при засилването, преместили мъртвеца на прага, отворили вратата към двора.

— Хоп! Хоп! — плюли си те на дланите, засилили се и започнали да прескачат мъртвеца.

в) И това още, последното:

Наближава да се съмне, Великден. Поп Кафатос, сред планините на Крит, тича от село на село и възкресява Христос, набързо-набързо, понеже селата са много и нямат друг поп освен него и трябва да извърши Възкресение във всички, преди да се съмне. Запретнал полите на расото, понесъл църковните одежди и тежкото сребърно евангелие, той се катери в святата нощ по чукарите, тича запъхтян, стига в някое село, възкресява и хуква, изплезил език, към друго село.

В последното селце, свряно сред чуките, селяните, събрани в църквицата, са запалили кандилата, донесли са от дола мирти и лаврови клонки и са накичили иконите и вратата; държат угасени свещите си и чакат да дойде Великото слово, за да ги запалят.

И ето на, сред тишината се чува трополене по чакъл, сякаш препускащ кон се изкачва по планинския склон и камъните се търкалят надолу.

— Иде! Иде!

Всички изскачат навън; изтокът вече розовее, небето се смее. Чува се тежко дишане, овчарските кучета залайват радостно; и изведнъж, иззад един бухлат пърнар, разгърден, вир-вода от пот, разгорещен от тичането, възбуден от многото христосовци, които е възкресил, изскача, черен, нисичък, с разпуснати коси, старият поп Кафатос.

Тъкмо в този миг иззад гребена на планината се показва слънцето; с един скок попът се озовава пред селяните, разтваря обятия: — Христос възкрешен бре, чада! — извиква той.

Познатата изтъркана дума „возкресе“ изведнъж му се струва малка, слаба, жалка; не може да побере Великата вест; разгръща се думата, разраства се в душата на попа. Огъват се езиковите закони, строшават се, повлечени от устрема на душата, възникват нови закони; и ето, за първи път нея сутрин, старият критянин, създавайки новата дума, чувства, че наистина е възкресил, в целия му голям ръст, Христос.

Любов към свободата, да не склониш, нито заради рая дори, да заробиш душата си; юнашка игра, над любовта и мъката, над смъртта; да трошиш старите калъпи, и най-свещените дори, когато не те побират повече — ето трите велики повика на Крит.

Ето кое, в тези три случки, изпълва с чиста радост душата: тук не говорят философи и моралисти, които, нагласили се удобно, безопасно, съчиняват и разгласяват възвишени заплетени теории; прости хора, критски селяни, следват порива на душата си, и изкачват, без да се задъхат, най-високите върхове, до които може да стигне човекът — свободата, презрението към смъртта, създаването на нов закон. Тук се разкрива трижди благородният произход на човека. Защото виждаш как това двукрако животно, следвайки други пътища, а не интелектуалните, е съумяло да стане човек. Така че твоят път по неизбежната интелектуална Голгота става по-отговорен; защото сега знаеш, като гледаш критяните, че ако не станеш човек, ти си виновен, единствено ти; защото този висш вид, Човекът, съществува, появил се е на земята, и вече няма никакво оправдание за падението и малодушието ти.

В Крит, една душа, която не приема да заблуди себе си или другите, се среща лице с лице, както никъде другаде, с едногърдата богиня, която не прави хатъри, не сяда на ничии колене, нито на Бог, нито на човек — Отговорността.

Доста дни обикалях из старите любими кътчета, където бе преминала младостта ми; разходки край брега на морето, същият свеж ветрец духаше привечер, същият, който развяваше косата ми, когато беше черна, същото ухание на ясмин, на босилек, на риган, когато минавах по здрач по тесните улички, портите бяха отворени и девойките поливаха саксиите на двора...

Безсмъртна е младостта на вятъра, на уханието, на морето; само къщите бяха остарели и някогашните ми приятели; мнозина не познах, мнозина не ме познаха, загледаха ме за миг, напомнях им на някого, но на кого? Домързя ги да си спомнят, отминаха. Само един, щом ме видя, вдигна изненадан ръце и се спря:

— Ти ли си, стари ми приятелю — извика той. — Ти ли си? Как я докара така?

Охранен, с празна лула в устата, за да вдъхва миризмата ѝ, да се залъгва и да зареже пушенето, старият ми близък приятел, третият от онези, с които бяхме основали „Филики етерия“, ме гледаше, оглеждаше ме, и ме прегърна снизходително.

— Колко си отслабнал, колко си почернял, бузите ти са хлътнали, челото ти е само бръчки и плешивини, веждите ти са щръкнали като бодили, а от очите ти искри хвърчат. Какво ти е станало? Още ли гориш? Още ли ще обикаляш по света? Докога?

— Докато съм жив. Когато вече няма да мога да се променям, и ще се спра, блажен и умрял, с угаснала лула в уста, и ще се присмивам на живите.

— Аз ли съм остарял? Аз ли съм умрял? — възкликна приятелят ми, като избухна в съскащ подигравателен смях.

Не отговорих; изведнъж ми стана тъжно и криво за стария ми приятел. Колко го обичах навремето! Когато с божествената и комична самонадеяност на младостта, обикаляхме до зори по улиците на Мегало Кастро, с каква само убеденост и устрем сривахме и отново изграждахме света! Стените на малкия ни град не ни побираха, нито

пък можехме да се задоволим с обикновените човешки радости и амбиции; все си повтаряхме: „Да разбием границите!“ Кои граници? Не знаехме; само току разпервахме ръце, сякаш се задушавахме.

А сега приятелят ми е отпуснал ръце, диша си безгрижно, и ако изпитва все още някакво непозволено желание, мъчи се да го задуши, като пуши лула без тютюн.

— Какво отиде да правиш чак там, в Русия? — попита ме баща ми още първата вечер след пристигането ми.

Изгледа ме като бик, с мъка сдържаше гнева си. От години вече все чакаше да отворя кантора, да започна да обикалям по селата, да правя кръщенета и кумства, да си създам много приятели, а след това да поставя кандидатурата си и да стана депутат; а сега ме гледаше да обикалям по света и беше подочул, че пиша, казва, книги. „Какви книги? — попита ме той последния път, когато се видяхме. — Приказки, писмовници, маанета, а? Не те ли е срам? Само евнусите и калугерите пишат; прибори се вече в своя си край, мъж си, заеми се с мъжка работа.“

И сега хвърли към мен кос поглед и изсъска през зъби:

— Да не би да си ми станал и твоя милост болшевик? Нито Господ, нито отечество, нито чест, село без кучета, а?

Рекох си, удобен момент да му обясня какво става в Русия и какъв свят се изгражда там, нов. И захванах, значи, с прости думи да му разправам, че там вече няма нито богати, нито бедни, всички работят, всички ядат, няма вече господари и слуги, всички са господари; нови хора, по-висш морал, по-честна честност, ново семейство. Русия върви напред и сочи пътя; и целият свят ще я последва, да зацари най-сетне правда и щастие на земята.

Бях се разпалил, проповядвах; а баща ми ме слушаше, не казваше нищо, свиваше си цигара, разваляше я, отново я свиваше и не се решаваше да я запали. „Слава Богу — помислих си аз, — разбра.“ Неочаквано той протегна ядосано ръка, замълчах. Поклати глава:

— Хубави и свети са тия неща, дето ги разправаш; ама ако станат?

Ще рече: приказвай си, приказвай си, като не те мързи; думи са това, празни работи, няма вреда от тях; ама опичай си акъла,

нещастнико, да не се захванеш да ги прилагаш на дело!

Де да можех наистина да превърна тези думи в дело; но се боях, че няма да мога; изфирясала беше от мен онази сурова сила на моя род, корсарският кораб на прадядо ми беше потънал, делото беше изпаднало дотам, че се бе превърнало в слово, а кръвта — в мастило, и вместо да държа маждрак и да воювам, държах една малка перодръжка и пишех. Досегът с хората ме притесняваше, намаляваше силата и обичта ми; единствено когато бях сам и размишлявах над човешката участ, сърцето ми преливаше от състрадание и надежди.

Но сега, след завръщането ми от космогоническата съветска работилница, бях добил смелост; нима човекът не може да победи злострастието и недостатъците си? Може. Срамота е да приемам пасивно това, което ми е дала природата; ще вдигна глава! И тъкмо когато имах най-много нужда от него, намери се един богат чичо, който ми даде една сума, за да не обикалям вече, казва, като пройдоха по света, ами да се заловя за работа, да отворя адвокатска кантора, да стана депутат, може и министър някой ден, и да прославя името на рода си. Та нали, божем, бях първият образован човек в рода ни, първият, който беше отворил и прочел книга; мой дълг е, значи.

Мислех и премислях всичко това; не, не мога още, задушавам се да се затворя в кантора; ще навляза в деловия живот по друг път. По кой? Не знаех. Набирах наум работници, да се заемем, казва, всички заедно за едно дело, да ядем заедно същата храна, да носим същите дрехи, да няма господар и работници, да не бъдат работници, а съратници, със същите права като мен.

Току-що се бях завърнал от Русия и исках и аз да направя този микроскопичен опит, да изляза от своята кула от слонова кост и да поработя с хората.

И тогава, сякаш Съдбата имаше настроение за шеги, се запознах с един стар работник миньор, Зорбас.

[1] Намек за странстванията на Одисей — Цирцея превръща спътниците му в свине — бел.прев. ↑

XXIX. ЗОРБАС

В живота ми най-големи мои благодетели са били пътешествията и мечтите; от хората, живи или покойници, малцина са ми помогнали в борбата ми. Но ако бих поискал да определя кои хора са оставили най-дълбоки следи в душата ми, навярно бих се ограничил с Омир, Буда, Ницше, Бергсон и Зорбас. Първият бе за мен спокойното, блестящо око, като слънчевия диск, което осветява със спасителното си сияние всичко; Буда — бездънното черно око, в което се удавя и се избавя светът; Бергсон ме облекчи от някои неразрешими философски проблеми, които ме измъчваха през ранната ми младост; Ницше ме обогати с нови терзания и ме научи да превръщам нещастieto, огорчението, неувереността в гордост; а Зорбас ме научи да обичам живота и да не се боя от смъртта.

Ако трябваше през живота си да избира един духовен водач, един Гуру, както казват индусите, един Старец, както казват калугерите в Света гора, сигурно щях да избира Зорбас. Защото той притежаваше онова, което е нужно на един писарушка, за да се спаси: онзи първичен поглед, който се стрелва високо и улавя плячката си; онази съзидателна, всяка сутрин обновяваща се простота да вижда винаги нещата за първи път и да придава девственост на вечните всекидневни елементи: въздух, море, огън, жена, хляб; уверената ръка, свежестта на сърцето, смелостта да се подиграва със собствената си душа, сякаш в него имаше някаква друга, по-висша от душата му сила, и най-сетне онзи буен, ясен смях, който идеше нейде от дълбоко, по-дълбоко и от глъбините на човека, и в критичните мигове избухваше като избавление от старческите гърди на Зорбас; избухваше и можеше да срине — и сриваше — всички прегради: морал, религия, отечество, които клетият страхлив човек е издигнал около себе си, за да изкрета безопасно животеца си.

Когато помисля с каква храна са ме тъпкали толкова години книгите и учителите, за да наситят една изгладняла душа, и с какъв лъвски ум ме нахрани за няколко месеца Зорбас, с мъка успявам да

сдържа огорчението и негодуванието си. Как мога да си спомня за него и да не закипи сърцето ми от мухабетите, които правехме, от хората, които ми играеше, от сандура, с който ми свиреше в едно кътче от критското крайбрежие, където живяхме шест месеца, с цяла сюрня работници, и копаехме, за да открием, ужким, лигнит. И двамата добре знаехме, че тази практична цел беше прах в очите на хората; ние бързахме да залезе слънцето, да сколасат работниците, да се изтегнем на крайбрежния пясък, да хапнем от вкусното ни селско ядене, да пийнем от тръпчивото ни критско вино и да подхванем приказките.

Аз рядко говорех; какво да каже един „интелигент“ на една Хала? Слушах го как ми разказва за своето село на Олимп, за снеговете, за вълците, за комитаджиите, за Света София, за лигнита, за жените, за Бога, за отечеството и смъртта — и изведнъж, когато се разпалваше и думите не му достигаха вече, скачаше прав върху едрия крайбрежен чакъл и започваше да играе хоро. Як, строен, кокалест, с отметната назад глава, със съвсем кръгли, малки като на птица очи, той подскачаше и крещеше, и тупаше с широките си ходила във водата, и ръсеше със солени пръски лицето ми.

Ако се бях вслушал в зова му, не в зова му, във вика му, животът ми щеше да придобие стойност; щях да изживея с плът и кръв, и кости всичко онова, което сега като наркоман обмислям и създавам с перо и хартия. Но не посмях; гледах как Зорбас посред нощ играе хоро, и цвили, и ми вика да изскоча и аз от удобната черупка на благоразумието и навика и да тръгна на големи, безкрайни пътешествия с него, но не се помръдвах и зъзнях.

Много пъти съм се срамувал от живота си, защото съм залавял душата си, че не смее да направи онова, което най-великото безумие — същността на живота — ме зовеше да извърша; но никога не съм се срамувал заради душата си толкова много, колкото пред Зорбас.

Предприятието за лигнит отиде по дяволите; Зорбас и аз правехме каквото можехме, за да стигнем със смях, с шеги, с разговори до провала. Не копаехме, за да търсим лигнит; това беше някакъв предлог пред простодушните благоразумни хора, „за да не ни погнат с лимонови кори“ — казваше Зорбас и прихваше да се смее. „Ала ние, началство (наричаше ме началство и се смееше), ние, началство, си имаме други, велики цели.“ — „Какви бре, Зорбас?“ — питах го аз. „Копаем, за да видим, санким, какви дяволи имаме вътре в нас.“

Бързо изядохме всичко, което ми беше дал горкият ми чичо, за да отворя, уж, кантора, освободихме работниците, изпекохме едно агне, напълнихме едно буренце с вино, нагласихме се край брега на морето, където се намираще мината, започнахме да ядем и да пием; взе Зорбас сандура, изпъна старческата си шия, подхвана маането. Ядяхме, пиехме, не си спомням да съм изпитвал друг път такъв кеф, Бог да го прости предприятието, викахме, Бог да го прости покойното, ние да сме живи и здрави, отиде по дяволите лигнитът!

На разсъмване се разделихме; аз потеглих отново към хартиите и мастилата, неизлечимо наранен от кървавата стрела, която не знаем как да я назовем и я наричаме дух; а той пое на север и се установи в Сърбия, на една планина близо до Скопие, където открил, уж, богата жилка магнезит, омотал неколцина паралии хора, закупил инструменти, наел работници и отново започнал да пробива галерии под земята. Хвърлил във въздуха скали, прокарал пътища, докарал вода, построил си къща, оженил се, здравенякът му старик, за една хубава и весела вдовица, Люба, и ѝ направил едно дете.

И ето че един ден получих телеграма: „Открих прекрасен зелен камък, ела веднага, Зорбас.“ Беше през времето, когато се чуваше първият далечен тътен на бурята, която вече връхлиташе земното кълбо — световната война. Милиони хора трепереваха, като виждаха, че гладът, клането, безумието идват. Всички демони в човека се бяха пробудили и бяха жадни за кръв.

В такива изпълнени с горчилка дни получих телеграмата на Зорбас. Отначало се ядосах; светът пропада, животът и честта, и душата на човека са в опасност, и ето ти сега една телеграма да тръгнеш, да преминеш хиляди мили, за да видиш един хубав зелен камък! Проклетата да бъде, казах, красотата, защото е безсърдечна и никак не я е еня за мъката на човека.

Но изведнъж се изплаших; гневът ми беше вече стихнал и с ужас почувствах, че този жесток повик на Зорбас откликваше на някакъв друг жесток повик в мен. Някаква свирепа хищна птица в мен размаха криле, за да отлети. Но не отлетях; пак не се осмелих; не тръгнах, не последвах божествения див вик в мен, не извърших една смела безразсъдна постъпка. Последвах студения човешки глас на разума, взех перото и писах на Зорбас и му обясних...

А той ми отвърна: „Ти си, пък да прощаваш, началство, един писарушка. Можеше и ти, нещастнико, поне веднъж в живота си да видиш един хубав зелен камък, но не го видя. Бога ми, седя си понякога, когато нямам работа, и си казвам: «Има ли, или няма ад?» Но вчера, когато получих писмото ти, си казах: «Сигурно трябва да има ад за някои писарушки!»“

Минаха години; велики години, страшни, в които времето сякаш обезумя, развихри се, географските граници заиграха хоро, разтягаха се и се свиваха като хармоники държавите. Зорбас и аз се загубихме сред бурята; само от време на време получавах по някоя кратка картичка от Сърбия: „Жив съм още, тук е дяволски студено, така че се принудих да се ожена; погледни картичката от другата страна, за да й видиш мутричката; парче и половина. Коремът ѝ е малко издут, защото ми готви вече едно Зорбасченце. Казва се Люба. Палтото, което нося, с яка от лисича кожа, е прикя на жена ми; донесе ми и една свиня със седем прасенца, съвсем особен сой. Целувам те приятелски, Алексис Зорбас, бивш вдовец.“

Друг път пък ми изпрати от Сърбия извезан черногорски калпак, на чийто пискюл имаше едно сребърно звънче. „Носи го — пишеше ми той, — носи го, началство, когато пишеш бабините деветини, дето пишеш; също такъв калпак нося и аз, когато работя. Хората се смеят. «Побърка ли се, Зорбас — ми казват, — за какво носиш този звънец?» Ама аз се смея и не им отвръщам; ние двамата с теб, началство, знаем защо носим този звънец.“

Междувременно отново се бях захванал с хартията и мастилото; много късно се бях запознал със Зорбас, нямаше вече спасение за мен, бях вече непоправимо изпаднал до положението на писарушка.

Започнах да пиша; но каквото и да пишех, стихотворение, пиеса, роман, без да го търся съзнателно, силата и формата, която творбата приемаше, беше винаги драматична. Изпълнена със сблъсъци на противоположни сили, терзания, гонене на едно загубено равновесие, с негодувание и бунт. Изпълнена с предзнаменованията, с искрите на бурята, която приближава. Колкото и да се стараех да придам на всичко, което пишех, една уравновесена форма, то бързо приемаше бурно драматично темпо; спокойният глас, който исках да издам, се превръщаше, без да ща, във вик. Ето защо, като завършвах едно произведение, то не ме облекчаваше, и започвах, отчаян, друго; все тъй

живеех с надеждата, че ще мога да помиря силите на мрака и силите на светлината, които се намират днес в положение на война, и да предскажа бъдещата хармония.

Драматичната форма дава на творчеството възможност да разкрие, като ги въплъти в противоположните герои на произведението, развилнелите се сили на нашето време и на душата ни; мъчех се да изживея, колкото се може по-вярно и по-напрегнато, изключителната епоха, в която ми се бе паднало да се родя.

Китайците имат едно странно проклятие: „Проклинам те да се родиш в някоя забележителна епоха!“ Родили сме се в забележителна епоха, изпълнена с противоречиви опити, с премеждия и сблъсъци; сблъсъци не само, както преди, между добродетели и злини, а — и това е най-трагичното! — помежду самите добродетели. Старите утвърдени добродетели започват да губят своя авторитет, не могат вече да задоволят религиозните, моралните, духовните и социалните изисквания на съвременната душа. Сякаш човешката душа е станала по-голяма и не се побира вече в старите калъпи. В недрата на нашата епоха, в недрата на всеки съвременен човек, осъзнато или неосъзнато, е избухнала безмилостна гражданска война между стария, всемогъщ някога мит, който се е изхабил, но отчаяно се бори да направлява все още живота ни, и новия мит, който се бори, все още несръчно и неорганизирано, да ръководи душите ни. Затова всеки жив човек днес дълбоко се вълнува от драматичната съдба на своето време.

И най-много от всички — творецът. Има чувствителни устни и пръсти, които започват да тръпнат, когато приближава буря, сякаш ги бодат хиляди игли; такива са устните и върховете на пръстите на твореца. И когато говори с такава увереност за бурята, която ни връхлита, не говори въображението му, а устните и пръстите му, върху които вече падат първите искри на урагана. Трябва да вземем героично решение; спокойствието, безгрижната радост, така нареченото щастие принадлежат на други епохи, минали или бъдещи, не на нашата. Ние вече навлязохме в съзвездието на терзанието.

Обаче, без да се стремя съзнателно, мъчех се, изразявайки това терзание, да го надхвърля и да открия, да открия или да създам, някакво избавление. Когато пишех, често вземах темата си от стари времена и легенди, но същността ѝ беше съвременна, жива, тръпнеща от днешните проблеми и от сегашните терзания.

Но повече и от терзанията, ме измъчваха и ме примадваха, и се стремях да закрепя образа им, големите, неопределени, все още изменчиви надежди, които ни крепят все още прави и ни карат да гледаме напред, отвъд бурята, с вяра в съдбата на човека.

Вълнуваше ме грижата не толкова за сегашния човек, който се разлага, а най-вече за бъдещия, който се формира и се ражда. И си мислех, ако днес творецът изрази напълно най-дълбоките си догадки, дали ще спомогне да се роди, час по-скоро, мъничко по-цялостно, бъдещият човек.

Все по-ясно прозирах отговорността на твореца. Действителността, разсъждавах аз, не съществува завършена и готова, независимо от нас; тя възниква със съучастието на човека; съответства на стойността на човека. Ако прокопаем, като пишем, като действаме, едно речно корито, може действителността да потече по това корито, по което, без нашата намеса, не би поела; и ние носим не, разбира се, цялата, обаче голяма отговорност.

През други времена, уравновесени, писането може да е било забавление; днес то е тежък дълг и няма за цел да развлича с приказки ума и да го кара да забравя; а да мобилизира всички светли сили, оцелели все още в нашата преходна епоха, и да подтикне човека да надвиши, колкото може повече, животното.

В древногръцките трагедии героите са били само разпилените части на Дионис, които влизали в сблъсък помежду си; влизали са в сблъсък, защото са били късове, всеки от които е представлявал само една част от божеството, не са били цял бог; целият бог, Дионис, е стоял невидим в центъра на трагедията и направлявал раждането, развитието и катарзиса на мита. За посветения зрител пръснатите, борещи се помежду си части на Бога са се съединили тайно вътре в него и са се помирили; и са съставили цялото тяло на Бога; превърнали са се в хармония.

Също така съм си мислил винаги, че трябва, сред борещите се помежду си раздробени герои на днешната трагедия, да се извисява, непокътната, отвъд враждите и борбите, бъдещата хармония. Много труден, може би още недостижим, подвиг. Намираме се в един косморазрушителен и космогоничен момент, в който и най-смелите лични опити са осъдени, в повечето случаи, на неуспех; но дори и тези

неуспехи са плодотворни, не за нас, а за тези, които ще дойдат след нас; проправят път и помагат на бъдещето да влезе.

Пиших, вдъхновен, сред покоя на бащината си къща и от ума ми не излизаше мисълта за тази страшна отговорност. Наистина, в началото е било Словото, преди делото, син, единствен син на Бога; Словото, оплождащото, което създава света, видимия и невидимия.

Полека-лека, при това с наслада, потъвах в мастилото; големи сенки се тълпяха около ямата на сърцето ми и искаха да пият топла кръв, за да оживеят — Юлиан Отстъпник, Никифор Фока, Константин Палеолог, Прометей. Велики изтерзани души, страдали и любили много през живота си и дръзко опълчили се срещу Бога и Съдбата. Мъчех се да ги измъкна от Небитието, за да прославя пред живите хора страданията и борбата им; страданията и борбата на човека. Да добия и аз смелост. Знаем, това, което пиша, няма да бъде никога съвършено като изкуство; защото целта ми е да се помъча да надхвърля границите на изкуството; така се обезобразява същината на красотата, хармонията.

Колкото повече пишех, толкова по-дълбоко осъзнавах: като пишех, аз не се борех за красотата, а за избавлението. Не бях истински писач — да се радвам, че извезвам някоя красива фраза или че натъкмявам някоя звучна рима; аз също бях човек, който страдаше и се бореше, и търсеше избавление. Да се избавя от тъмата вътре в мен и да я превърна в светлина, от страшните прадеди, които ревяха вътре в мен, и да ги превърна в хора. И затова призовавах великите души, които бяха извършили най-високите и най-трудните подвизи, за да видя, че човешката душа може да победи всичко, и да се покуража. Защото знаех това, виждах го: същата вечна борба, която бе пламнала пред очите ми, когато бях дете, пламваше все тъй непримиримо в мен, пламваше непримиримо и по света, и тази борба беше неизчерпаемото основание на моя живот; и затова само тези двама борци бяха винаги главните герои в цялото ми творчество; и ако пишех, то бе, защото само чрез писането, уви, можех да помогна в борбата. Непримиримо се бореха в мен Крит и Турция, Доброто и Злото, Светлината и Мракът; и целта ми беше, отначало неосъзнато, а после съзнато, с писането си да помогна, колкото мога повече на Крит, на Доброто, на Светлината, да победят. Моята цел, с писането ми, не беше красотата, а избавлението.

Случи се тъй, че се родих в епохата, когато тази борба е толкова напрегната и нуждата от помощ толкова наложителна, че скоро можах да видя — моята лична борба е тъждествена с великата борба на днешния свят; и двамата еднакво се борим за избавление; аз — от тъмните прадеди, той — от стария безчестен свят; и двамата — от тъмата.

Беше избухнала Втората световна война, обезумял беше светът, вече ясно виждах, че всяка епоха си има своя демон, той управлява, не ние, а демонът на нашата епоха е кръвожаден: такъв е винаги демонът, когато един свят се е разкапал и трябва да изчезне. Сякаш някакъв Ум, безчовечен, свръхчовечен, помага на духа да се избави от разкапаните хора и да се издигне, и когато види, че някой свят пречи на това, изпраща кръвожадния демон на разрушението да го срине; да проправи път — винаги кървав, — за да мине духът.

Сега гледах непрекъснато около себе си, чувах как светът рухваше. Всички виждаме, че рухва, най-чистите души понечват да се противопоставят, ала демонът почва да духа връз тях и перушината на крилата им окапва.

Когато войната избухна, бях отново поел из планините на Крит; знаех, че само там можех да намеря на спокойствие не утеха, а гордостта, необходима на човека в трудни мигове, за да не пропадне. „Погледни, ако можеш, страха право в очите и страхът ще се уплаши и ще избяга“ — чух веднъж един стар поборник, седнал на пезула на църквата след неделната литургия, да учи младите на чалъмите на мъжеството. И тъй, взех си тоягата, и една раница на гръб, и потеглих към планините. Беше по времето, когато немците назорваха Норвегия и се мъчеха да я подчинят.

Веднъж по пладне, както си вървах по подножието на Псилоритис, чувам високо над мен някакъв див глас:

— Ей, земяк, чакай! Чакай да те питам нещо.

Вдигнах глава и забелязах, че от един чукар се отдели и се запуска бързо надолу някакъв човек. Слизаше с широки крачки от скала на скала, камъните се търкаляха изпод краката му, носеше се грохот, сякаш цялата планина се търкаляше заедно с него. Сега вече виждах ясно, че е някакъв грамаден стар овчар. Спрях се и го зачаках. За какво ли съм му дотрябвал? — помислих си аз. — Защо чак такъв плам?

Приближи се, застана на един камък; гърдите му бяха открити, космати, пара се вдигаше от тях.

— Ей, земляк — каза ми той запъхтян, — какво става с Норвегия?

Беше чул, че една страна е застрашена от поробване, макар че много-много не знаеше какво е Норвегия, къде се намира, какви хора живеят там някъде си; едно нещо само беше разбрал добре — че свободата е застрашена.

— По-добре е, дядо — отвърнах му аз, — не се кахъри; по-добре е.

— Слава Богу — изръмжа старият чобанин и се прекръсти.

— Искаш ли една цигара? — попитах го аз.

— А бре, какво да я правя цигарата? Нищо не искам; Норвегия да е добре, това ми стига!

Изрече това, вдигна гегата си и пое отново по нагорницето, да отиде при стадото си.

Наистина, свещен е въздухът на Гърция — казах си аз, — тук навярно се е родила свободата. Не знам дали някой друг селянин или овчар по света би могъл да изживее с такава тревога и такава безкористност като този овчар страданията на далечната непозната страна, която се биеше за свободата си. Борбата на Норвегия беше станала и борба на този гръцки овчар; защото чувстваше свободата като своя дъщеря.

С такава позиция за дълга пишех в покоя на бащината си къща, в стремежа си да взема и аз участие във вечната битка. Но понякога оставях хартиите и мастилата и поемах по пътя, който води, сред маслиновите градини и лозята, към Кносос. Когато за първи път възлезе, като пролетта, из земята, това неочаквано чудо и видях за първи път каменните стълбища, колоните, дворовете, стенописите, неизразима радост и скръб ме обзеха за този изчезнал прекрасен свят, за съдбата на всяко човешко постижение — да се задържа само едно мигновение в светлината и да потъва завинаги в хаоса. Докато се възправяше и се извисяваше отново под критското слънце царският дворец и върху полусрутните стени отново оживяваха борбите с бикове и жените с разголени издути гърди, начервени устни и буйни къдрави плитки, някакво Второ пришествие възлизаше пред мен и из пръстта излизаха древни непознати праотци, безмълвни, засмени,

обиграни, и прѸмайки с рокли с извезани по тях небесни и морски звезди и пѸстри цветя; а по заоблените им рѸце се виеха отровните змии на бога.

Но когато днес поех отново по зеления път и стигнах на свещения хѸлм на Второто пришествие и бродех с часове сред порутените чудеса, най-силно ме развълнува една рисунка; сякаш я виждах за първи път; навярно тази рисунка отговаряше на сегашните тревоги и надежди на душата ми, и затова днес за първи път разбрах нейния скрит смисъл: голямо множество риби плуваха и палуваха в морето, с вирната опашка, щастливи, и неочаквано сред тях една летяща риба беше разперила криле и с един скок беше изхвъркнала от морето, да подиша въздух. Не се побираше тя в робската природа на рибата, да живее цял живот във водата, закопняла бе да надмогне съдбата си, да подиша свободен въздух, да се превърне в птица. Само за един миг, колкото можеше да издържи, но и това стигаше; този миг беше вечността. Това ще рече вечност.

Гледах с голямо вълнение и съчувствие тази летяща риба, сякаш тя беше душата ми и я виждах нарисувана, там на стената на двореца, преди хиляди години. Това е свещената риба на Крит — прошепнах аз, — която полита, за да надмогне принудата и да подиша свобода. Не е ли търсел същото и Христос, ΙΧΘΥΣ^[1] — да надмогне съдбата на човека и да се съедини с Бога, сиреч, с абсолютната свобода? Не търси ли същото и всяка бореца се душа — да разбие границите? Какво щастие — мислех си аз — да се роди на земята, може би първо в Крит, този символ на душата, която се бори и умира за свободата! Летящата риба, това е душата на борецкия се и непреклонен човек.

Гледах как летящата риба дрѸзва смъртния скок извън водата, гледах мъжа, жената, тънкокръсти, радостни, пѸргави, как играят с бика на каменната арена, гледах как лѸвицата спи спокойно сред лилиите и се мъчех да отгадая скрития им смисъл — откъде толкова мъжество и радост и за какво се молят, и на кого се молят голите възторжени рѸце на жената, преплетени с черни змии? Тази неугасима жажда за живот, тази героична, безстрашна усмивка пред опасността и смъртта пробуждаше в мен смъртоносни праотцовски юначества и дългоочаквани срещи със Смъртта. Сякаш бикът и човекът се бяха помирили, Смъртта и душата, и си играеха, час-два, докато траеше светлината на слънцето, голи и двамата, намазани с благоуханно масло

и двамата, като атлети. „Тук — размишлявах аз развълнуван, — тук, в страшния миг, в който критянинът застава пред бездната, се крие загадката на Крит; това трябва да открия.“

Критската земя ме беше грабнала, не извърщах назад глава, вдигах очи и гледах с копнеж и ужас един невидим, все още обгърнат в облаци връх. Един богонавестен синайски връх, където, въоръжен със сурови заповеди и мълнии, предугаждах, че обитава моят Бог.

Почувствах, че нова сила издува вените ми; нова отговорност. Сякаш критската земя бе станала по-богата, по-богата бе станала и душата ми; почувствала бе, че е замесена с много прастари смехове и сълзи. Отново разбрах колко интензивно и с каква загадъчна увереност съществува съответствие между земята и душата; по същия начин, навярно, и цветето чувства как през корените му се изкачва и се превръща в ухание и цвят калта.

Виждах как душата ми се разливаше в кръвта ми, като загадъчна критска миниатюра; имаше същата форма, тримачтов кораб, преживяла бе същите векове, същите ужаси и същите радости, плувайки между трите континента, под трите буйни оплождащи ветрове — на свещения Изток, на жарката Африка, на трезвата Европа. И това, за което от години, съзнателно или несъзнателно, копнеех, сега се пробуди в мен още по-повелително — да съгласувам тези три различни копнения и стремежи, да постигна върховния подвиг, сливането, свещената триединна Монада.

Общочовешкият религиозен символ — Светата Троица, се премести на друга плоскост в мен, по-малко символична, превърна се в жарка, повелителна действителност. Пряк върховен дълг. Или това, или нищо! — заклех се в себе си аз в миг на въодушевление; или това, или нищо! Ненапразно, казвах си аз, Крит е застанал между трите велики Дихания; ненапразно душата ми е приела образа и съдбата на Крит. Мой дълг е, това, което Крит през вековете, с хората си, с планините си и с разпенените си околни моря, с цялата си душа и плът, и насън, и наяве, прогласяваше, аз да го превърна в завършено слово; не съм ли негов син? Не съм ли негова пръст? Нали той ми повели, сега, когато видях най-древното му величие, да открия тайния смисъл на борбата му и какво е прогласявал толкова векове и какво се е мъчел, какво свое, критско, послание да отправи към хората?

Поех обратния път към къщи; кога съм минал през маслиновите градини, през лозята, кога съм влязъл в Мегало Кастро и съм стигнал у дома? Не виждах нищо; пред очите ми отчаяно подскачаше летящата риба. Да можех, размишлявах аз, да създам една душа, която да подскача и да разчупва, макар и за миг, човешките предели! Да се изплъзне, макар и за миг, от принудата; да остави зад себе си радости и мъки, и идеи, и богове, и да подиша незамърсен, девствен въздух!

В къщи ме чакаше писмо с траурен плик; със сръбска пощенска марка, разбрах; държах го и ръката ми трепереше. Защо да го отворя? Веднага отгатнах горчивата вест; „умря, умря“ — прошепнах аз, и светът потъмня.

Доста време гледах през прозореца падащата нощ; навярно тази вечер бяха полели саксиите на двора, миришеше на пръст, сред бодливите клони на акацията увисна като росна капка Вечерницата. Хубава беше вечерта, много приятен ми се стори животът, за миг бях забравил печалното писмо, което държах в ръка.

Засрамах се; изведнъж разбрах, че се мъчех, като гледах красотата на света, да забравя смъртта; с рязко движение разкъсах плика, отначало буквите играеха, но полека-лека се укротиха, спряха, можах да го прочета:

„Аз съм селският учител и ви пиша, за да ви съобщя скръбната вест, че Алексис Зорбас, който имаше тук мина за магнезит, почина миналата неделя в шест часа следобед. Преди да издъхне, той ме повика: «Ела тук, даскале — каза ми той, — имам един приятел, едичкой си, в Гърция; когато умра, пиши му, че съм умрял и че до последния си миг съм бил с целия си, окумуш, и че съм мислел за него. И че каквото и да съм извършил, не се разкайвам за нищо. Да е жив и здрав, да му кажеш, и че е вече време да му дойде акълът... И ако дойде някой поп да ме изповяда и причести, кажи му да се пръждоса оттук и да върви по дяволите!» Правил съм, правил съм, какво ли не съм правил през живота си, и пак малко съм направил; хора като мен трябваше да живеят по хиляда години. Лека нощ!“

Затворих очи и почувствах как по бузите ми потекоха, бавно, горещи сълзи. „Умря, умря, умря... — мълвях аз — Зорбас, никога вече! Умря смехът, секна песента, строши се сандурът, спря танцът върху морския чакъл, изпълни се с пръст ненаситната уста, която все

питаше, неизцеримо жадна да знае, никога вече не ще се намери ръка, която да погали по-нежно, по-вещо камъка, морето, хляба, жената...“

Не скръб, гняв ме обзе. „Несправедливо е! Несправедливо е! — виках. — Такива души не трябва да умират. Нима никога вече пръстта, водата, огънят, съдбата, няма да могат да създадат нов Зорбас?“

От няколко месеца не знаех какво прави, но бях спокоен, сякаш мислех, че е безсмъртен; как може, казвах си аз, един такъв шадраван да пресъхне? Как може Смъртта да повали един такъв обигран борец? Нямаше ли, в последния момент, да му хрумне някаква шега, някакъв танц, да ѝ тури една марка, и да ѝ се изплъзне?

Цяла нощ не можах да мигна; занизаха се спомените, почнаха да се надпреварват, един през друг, бързаха; неспокойни, задъхани изскачаха в съзнанието ми, сякаш искаха да съберат от пръстта и от въздуха Зорбас, да не се разпилее. И най-незначителните случки, свързани с него, блестяха в паметта ми ясно, игриви и скъпоценни, като пъстроцветни риби в бистро лятно море. Нищо от него не беше умряло в мен; сякаш всичко, до което се бе докоснал Зорбас, беше станало безсмъртно.

Какво да направя, размишлявах аз цяла нощ, какво да направя, за да прогоня смъртта, неговата смърт?

Отвори се капакът на душата ми, изскачат спомените, блъскат се един друг, бързат и опасват разгневени сърцето ми; отварят и затварят уста, викат да събера от земята, от морето, от въздуха Зорбас и да го възкреся. Не е ли това дългът на сърцето? Нали затова го е създал Бог — да възкресява любимите същества? Възкреси го!

Изглежда, че човешкото сърце е една дълбока, затворена, пълна с кръв яма и когато се отвори, всички жадни и безутешни любими сенки, които непрекъснато се тълпят около нас и затъмняват въздуха, се втурват да пият, за да оживеят. Втурват се да пият от кръвта на сърцето ни, защото знаят, че друго възкресение няма. И днес пред всички тях тича Зорбас, с големите си крачки, и отмества другите сенки, защото знае, че от всички него съм обичал най-много в живота си.

Сутринта бях взел решение; изведнъж се бях успокоил; сякаш възкресението беше вече започнало вътре в мен; сякаш сърцето ми беше някаква Магдалена, която тичаше към гроба, за да възкреси.

Не бях станал още, слънцето влизаше засмяно, пролетно и осветяваше над леглото ми любимия барелеф, който баща ми не знам

откъде беше намерил и окачил, когато бях още дете, над главата ми. Не вярвам в съвпадението, вярвам в съдбата: този барелеф разкрива с поразителна простота тайната на моя живот; а може и на живота на Зорбас. Той е копие от древна епитафия: един гол боец, който не е захвърлил и в смъртта си своя шлем, е коленичил с десния крак и с две ръце притиска гърдите си, спокойна усмивка трепти върху затворените му устни. Движението на силното тяло е толкова грациозно, че не можеш да определиш — танц ли е това, или смърт? Или пък и танц, и смърт?

И смърт да е, казах си аз, добил смелост от веселото слънце, което падаше върху боеца и го съживяваше, и смърт да е, ние ще го превърнем в танц, ние, сърце мое, нека му дадем кръвта си, за да оживее; нека сторим всичко, каквото можем, за да поживее още малко този възхитителен лакомник, пияч, работяга, женкар и скитник. Танцьорът, боецът. Най-широката душа, най-крепкото тяло, най-свободният вик, който съм срещнал през живота си...

[1] Буквално „риба“ на гръцки. Символичен монограм на Исус Христос, съставен от началните букви на думите: Ἰησοῦς Χριστός Θεοῦ υἱός Σωτήρ — Исус Христос, син божи, спасител. Затова някога рибата е била символ на християнството — бел.прев. ↑

XXX. КОГАТО СЕМЕТО НА „ОДИСЕЯ“ ВРЪЗВАШЕ В МЕН

Започна да кристализира в мен митът за Зорбас. Отначало някакво звучно вълнение, някакво ново пулсиране, сякаш в главната вена кръвта ми започна да тече по-бързо. Чувствах треска и виене на свят, трудно определяема наслада и неудоволствие, сякаш в кръвта ми беше проникнало някакво чуждо, нежелано тяло. Целият ми организъм се надигна и се нахвърли да го прогони; но то се съпротивяваше, молеше, пускаше корени и се вкопчваше ту тук, ту там в глъбините ми и не искаше да се махне. Беше се превърнало в семе, в твърдо житно зърно, и сякаш чувстваше, че затворените в него класове и хляб са застрашени, и отчаяно се бореше да не загине, за да не загинат и те.

Излизах и дълги часове бродех из нивята, плувах в морето, и току отивах в Кносос, като кон, върху който е кацнала стръвна конска муха, и той се мята и се мъчи да я пропъди, така и аз се мятах и ритях. Напразно; семето пускаше все нови и нови корени и ме завладяваше.

И тогава в мен започна втората тайнствена преработка — да храня това семе, да го поливам с кръвта си, да стане моя плът и по този начин да го обуздая, като го асимилирам; нямаше надежда да се избавя от него по друг начин; то нахлу като завоевател, за да се слее с мен, и двамата бяхме и завоеватели, и завоювани.

И веднага около това семе пришълец започнаха да се въртят думите, римите, сравненията, да го обграждат и да го хранят като зародиш. Съживиха се изпадналите в несвят спомени, изскачаха потъналите радости и скърби и възстановените разговори. Всички прекарани заедно дни минаваха пред мен, бели, очарователни, изпълнени с гугукане, като гълъбици; издигнаха се един кат по-високо от истината, два ката по-високо от лъжата спомените; преобразяваше се полека-лека Зорбас и се превръщаше в приказка.

Нощем се боях да легна да спя; в съня си чувствах как семето кълни; в светия покой на нощта се ослушвах и го чувах как гризе, като

копринена буба, как гризе листата на сърцето ми и иска да ги превърне в коприна.

Обикалях през нощта из тесните сокаци на Мегало Кастро и от всеки ъгъл изскачаха прастарите спомени, срещях себе си като дете, което ходеше винаги само и не искаше да играе с другите деца, след това юноша, който обикаляше с приятелите си по венецианските крепостни стени, над морето, привечер, когато духаше приятен ветрец, изпълнен със соления мирис на морето и с уханието на ясмина от съседските градинки, и с аромата на девойките, които също се разхождаха и се смееха, и ни се присмиваха, сякаш умираха да се извърнем да ги погледнем, но ние спорехме за Бога и дали душата е безсмъртна. А когато при ясна луна ме обхващаше дълбоко, изкусително опиянение, опиваха се с мен и вратите, и керемидите на къщите — камъни, дървета, чешми, камбанарии разголваха едрите си тела, облекчаваха се от товара, който ги потискаше през деня, и сега блестеше под лунната светлина, душата им, гола.

Дойдоха и първите дъждове; сниши се небето към земята, усетиха това семената, зарадваха се в браздите. Не можех да се свъртя вече в бащината си къща, избягах извън града сам, край морето, в изоставената къщурка на един приятел. Квадратен двор, затворен, с високи стени, и в него две лимонови дървета, един кипарис и няколко саксии с босилек и риган; тежка порта, от три пласта дърво, като крепостна врата, с масивно мандало, трябваше да напрегне човек всички сили, за да го издърпа; изпитвах дълбоко щастие, когато го издърпвах и залоствах вратата и оставах сам и никой не можеше да наруши уединението ми. Когато вляза в рая, казвах си аз, и гледах с признателност мандалото, ще те стискам здраво под мишница и ще влезеш и ти заедно с мен в рая. Един ще носи сечивата, с които е работил и си е вадил хляба, друг ще носи копието, с което е воювал, трети — перото, с което е писал, четвърти ще води за ръка любимата си; а аз ще нося това мандало.

Какво удоволствие е да си сам, да чуваш как морето въздиша пред прага ти, и да рукват върху лимоновите дървета и кипарисите на двора първите дъждове! И да усещаш как в най-дълбокото на недрата ти едно семе те гризе!

Зорбас лежеше в мен като някаква какавида, обвита в твърда прозрачна ципа, и не мърдаше; но чувствах как тайно, безшумно, в

тази няма каквида, се извършваше денонощно един незабележим, много загадъчен процес, изпълваха се полека-лека съсухрените ѝ жили, омекваше втвърдената ѝ плът, всеки миг щеше да се разпука ципата откъм гърба и щяха да се подадат, неразвити, нагърчени, и безсилни още, крилцата ѝ. Един червей лежеше в тази каквида и внезапно го бе обхванало божествено безумие и искаше да се появи като пеперуда. А аз слушах шума от първите дъждове, чувах как земята се разпуква и приема пороя, чувах как житните семена в земята са зажаднали, как набъбват, как мятат една всемогъща зелена кука, за да се вкопчат за пръстта, да повдигнат земята и да излязат на светлина, да станат класове и хляб, да се наядат хората, за да могат да живеят и да не оставят Бога да умре. Долавях как във всяка тревичка има по един дух, който се грижи за нея, помага ѝ да израсте и да изпълни своя дълг на земята. Тук, в недостъпната си самота, чувствах, че и най-нищожното божие създание, житното зрънце, червейчето, мравката, си спомня изведнъж за божествения си произход, обзема го възторжено безумие и иска да се изкачи от стъпало на стъпало и да стигне до Бога; да стигне и да застане до него, житното зрънце, червейчето, мравката, заедно с ангелите и архангелите; ангел и то, и архангел.

А аз, който познавах Зорбас, когато още хвърляше сянка върху тази земя, и знаех, че нито тялото му, нито песента, нито дори танцът не можеше да го побере, си мислех с трепетно очакване каква ли хала ще изскочи, когато настъпи часът и разкъса прозрачната пелена, която я държи сега неподвижна в утробата ми! Каква ли хала, каква ли неутолима страст, какъв ли неугасим, неочакван плам! Едно червейче, казвах си аз, едно нищожно червейче, иска да стане пеперуда; какво ли тогава ще иска да стане един Зорбас!

Незабравими дни на свято съсредоточаване, валеше, стопяваха се облаците, подаваше се свежо окъпано слънцето, лимоновите цветчета бяха вързали, и блестяха, още зелени, свещените плодове по дърветата; изкачваха се звездите нощем, правеха един кръг над главата ми и се спускаха на запад, течеше времето като жива вода, чувствах главата си като Ноев ковчег, над времето и катаклизма, да плува уверено и сигурно, натоварен с всички семена — животни, птици, хора, богове. Свиквах всичките си спомени, пропътувах отново всичките си пътешествия, прехвърлях в ума си всички големи души, на които им бях запалил свещи през живота си, изпращах на вълни на вълни кръвта

си да храни семето вътре в мен и чаках. Тъпчех го със скъпоценния мед, който бях събрал, свирайки се цял живот в най-благоуханните, в най-отровните цветя. За първи път чувствах какво ще рече бащина обич, и какво — източник на вечност, синът. И както бисерът е заболяване и същевременно върховно постижение на седефа, така и аз чувствах вълнение и треска в кръвта си и същевременно тайно предизвестие от дълбоки начала, че съм стигнал, че приближавам да стигна до най-решителния миг в живота си; това семе, този син щеше да определи съдбата ми.

Мина есента, дойде зимата. Разхождах се около убежището си по изораните ниви, любувах се на голата земя — с какво търпение държеше в себе си семето и очакваше с упование пролетта; чаках и аз търпеливо заедно с нея; сякаш си бях променил пола, сякаш и аз бях като земята жена и хранех семето Слово и чаках. Ах, да можех, казвах си аз, в това Слово да въплътя всичките си терзания, всичките си надежди, и когато отворя вратата на земята, за да си отида, да оставя след себе си един такъв син!

Спомних си за отшелника, когото бях срещнал веднъж на Света гора; държеше един лист от сребриста топола, гледаше го на светлина и сълзи течаха от очите му. Спрях се изненадан. „Какво виждаш, отче свети — попитах го аз, — на този лист, та плачеш?“ — „Виждам Христос разпнат“ — отвърна той. Обърна листа от другата страна и лицето му радостно засия. „Какво виждаш — попитах го аз отново — сега на листа, та се радваш?“ — „Виждам Христос възкръснал, чадо мое.“

Да можеше по същия начин и творецът, и в най-незначителната дреболия на тази земя, в насекомото, в раковината, в капката вода, да вижда всичките си терзания и всичките си надежди; и не само своите, но и на целия свят! Да вижда човека разпнат, човека възкръснал при всеки трепет на сърцето. Да съзнава, че мравки, звезди, видения, идеи, всички сме от една и съща майка, всички страдаме и се надяваме, че ще дойде ден, когато ще се отворят очите ни и ще видим, че всички сме едно цяло и ще се спасим.

Никога няма да забравя тези тайнствени месеци на очакване; шумоленето на листата на лимоновото дърво, една пчела, която

летеше, морето, което не стихваше никога, само въздишаше и тропаше на вратата ми, една врана, която прелетя над покрива на къщата, породя в мен такава болка, че нададох вик, сякаш някакъв бог беше одрал тялото ми и то не можеше да понесе дори полъха на вятъра.

Накрая един ден не издържах повече; от години знаех, че за мен има само един начин да се избавя от някоя голяма мъка или от някоя голяма радост и да си възвърна свободата — да примамя тази мъка или радост с магическото заклинание на словото. В тропическите страни един много тънък, като конец, червей се завира в човешката плът и я разяжда; и тогава идва заклинателят, надува дългата си вълшебна свирка, и червеят, омагьосан, се подава и започва бавно да се размотава, размотава и излиза; такава е и свирката на изкуството.

Бяха настъпили окъпаните в слънце птичи януарски дни, които във великата си доброта Бог е вмъкнал посред зима, нарочно, за да могат горките морски птици безопасно да снасят и да скътват яйцата си сред скалите; и така, една сутрин, през един от тези дни, се хвърлих в морето, поплувах, загрях се, излязох и изсъхнах на слънце. Такава телесна лекота, такава душевна наслада рядко бях изпитвал през живота си. Върнах се вкъщи, взех писалката — това е моята свирка, — надвесих се с лек трепет над листа.

Пиших, заличавах, не намирах подходящите думи, бяха ту неясни и вяли, ту нагло ярки, а понякога пък отвлечени, без топла плът, изпълнени с въздух. Едно имах намерение, когато започвах, да кажа, другаде ме повличаха непокорните, необуздани, думи; замисълът ми се разрасна прекомерно и преля от калъпите, в които го бях сложил, нагло заемаше все повече място и време, променяше се, изменяше се и не можех да закрепя образа му; и заедно с него се променяше, изменяше, и не можех да я закрепя, и душата ми.

Напразно се мъчех да намеря простото слово, без пъстри труфила, което да не е претрупано и пишно, та да изопачава вълнението ми. Кой беше онзи мюсюлмански мистик, дето ожаднял и спуснал в кладенеца кофата да извади вода, та да се напие? Изтеглил кофата горе, а тя била пълна със злато; излял го. Спуснал отново кофата, измъкнал я, била пълна със сребро; излял го. „Господи — рекъл, — знам, че си пълен със съкровища; ама дай ми само вода, та да се напия; жаден съм.“ Спуснал отново кофата, извадил вода, пил. Такова трябва да бъде, без труфила, Словото.

Спрях; разбрах, не беше дошло още време; тайната метаморфоза в семето още не беше завършила. Спомних си, че веднъж бях отлепил от ствола на едно маслиново дърво една такавида и я бях поставил на дланта си: през прозрачната ѝ ципа различавах как нещо живо вътре мърда, тайнственият процес навярно се намираше към края си и бъдещата, все още заробена пеперуда чакаше, като трепереше леко, да настъпи светият миг, да се появи под слънцето. Не бързаше, доверяваше се на светлината, на топлия въздух, на вечния божи закон, и чакаше.

Ала аз бързах; исках час по-скоро да видя да се разкрие чудото пред мен, как изскача от гроба си и от савана си плътта и се превръща в душа. Наведох се и започнах да я облъхвам с топлия си дъх; и ето, след малко на гърба на такавидата се цепна един прорез, полека-лека целият саван се разкъса от горе до долу и се появи, все още здраво свързана, с усукани крилца, със залепени на коремчето крачка, яркозелена, недоразвитата пеперуда. Потръпваше леко и все повече се съживяваше под упорития ми топъл дъх; едното крилце се отдели от тялото, зелено като лист на разцъфнала сребриста топола, и започна да пърха и да се мъчи да се разгъне цялото, но напразно; оставаше полуразперено и нагърчено. След малко се размърда и другото крилце, помъчи се и то да се изпъне, не можа и остана полуразгънато и потръпващо; а аз, с човешката си наглост, надвесен връз него, го облъхвах с топлата си пара, но недоразвитите крилца сега бяха неподвижни, безжизнено отпуснати.

Сърцето ми се сви; в своята припряност, бях дръзнал да престъпя вечния закон и бях убил пеперудата; в дланта си държах един труп. Години и години минаха; но оттогава този лек труп на пеперудата тежи на съвестта ми.

Човекът бърза, Бог не бърза, затова и делата на човека са неустойчиви и незавършени, а на Бога свършени и сигурни. Очите ми се наляха със сълзи; и се заклетих никога вече да не престъпям този вечен закон; като дървото да ме кваси дъждът, да ме пече слънцето, да ме брули вятърът и да чакам с упование — ще дойде дългоочакваният час на цветчето и плода.

Но ето, сега престъпям клетвата си. Какавидата на Зорбас не беше още съзряла, избързах да разгъна савана ѝ; засрамах се, скъсах

това, което бях надраскал върху хартията, излязох и се изтегнах край морето.

Спомних си едни думи на Зорбас: „Аз действам винаги така, сякаш съм безсмъртен.“ Този метод на Бога нека следваме и ние, смъртните, не от мегаломания и дързост, а от неудържимия устрем на душата нагоре; стремежът ни да подражаваме на Бога е единственият начин да надхвърлим, макар и ей толкова малко, макар и за миг — спомни си за летящата риба! — човешките предели. И най-ценните заръки, които Бог ни дава, докато се намираме затворени вътре в тялото, докато сме какавиди, са търпение, съсредоточаване и упование.

Гледах залязващото слънце, пустото островче насреща, блажено порозовяло, като целуната буза, слушах малките пойни птички, уморени от чуруликане и гонитба през целия ден — спеше им се вече и се завръщаха да спят. След малко ще се изкачат и звездите, една по една ще заемат мястото си и ще започне колелото на нощта да се върти; ще настъпи полунощ, ще дойде зората, ще се появи, неизменно, слънцето, и ще се задвижи колелото на деня.

Божествен ритъм; звезди, птици, семена в пръстта, всички се подчиняват; и само човекът вдига глава и иска да наруши закона и да превърне подчинението в свобода; и затова от всички божи твари единствен той може да съгрешава; какво ще рече съгрешава? Разваля хармонията.

Реших да предприема едно пътуване, за да имам търпение да чакам; качих се на една гемия, която тръгваше по прелестните острови на Егея — Санторини, Наксос, Парос, Миконос. Казвал съм го и пак ще го повторя: една от най-големите радости, с която може да бъде удостоен човек на този свят, е — да е пролет, да повява лек ветрец и да плуваш по Егея; никога не съм могъл да си представя какъв по-друг би бил раят. Коя друга радост на небето и на земята би могла повече да допада на човешкото тяло и душа? Тази радост стига до възторг, но слава Богу, не отива по-далеч, така че любимият видим свят не изчезва; напротив; невидимият става видим, и това, което наричаме Бог и вечен живот и блаженство, се качва в гемията ни и плува заедно с нас. Затвори в страшния миг на смъртта очи, и ако видиш Санторини, Наксос, Парос, Миконос, ще влезеш без посредничеството на пръстта,

в рай. Какво представлява лоното на Авраам и безплътните ектоплазми на християнския рай пред тази гръцка, направена от вода, камък и свеж ветреца вечност?

Радвах се, че съм човек, човек и грък, и че по този начин можех, без изопачаващата намеса на отвлечения размисъл, да почувствам чрез инстинкта си, Егея мой, мое бащино наследство; и да плувам сред островите от щастие към щастие, без да изляза извън пределите на душата си. Като пухкавата гръд на яребица блестяха тези божествени острови, и играеха, и се променяха всеки миг, сред светлината и сянката, ту тъмнокафяви, ту поръсени със златен прах, потънали в рози сутринта, в девствени лилии по пладне, в топли теменуги при залез-слънце.

Петнайсет дни продължи това, сякаш сватбено, пътешествие; и когато се завърнах в къщичката край брега на морето, умът се беше избистрил, а сърцето беше успокоено. Никакви интелектуални размишления не ми бяха отвлекли вниманието през цялото времетраене на пътешествието ми; и никакъв сън не беше дошъл да ми напомни, че имам творчески терзания, които трябва да разреша, а не можех да ги разреша; гледах, слушах, усещах с безгрижна простота света; сякаш душата се бе превърнала в тяло и също гледаше, слушаше и усещаше с наслада видимия свят.

Кои бяха онези двама древни художници, дето спорели кой рисува по-вярно видимия свят? „Сега ще ти докажа, че аз съм подобър“ — казал единият и му показал една завеса, която бил нарисувал. „Ами че дръпни завесата — рекъл съперникът му, — за да видим картината.“ — „Това е картината — завесата!“ — отвърнал със смях художникът.

През цялото ми това пътешествие из Егея дълбоко чувствах, че наистина завесата е картината. Тежко му и горко на онзи, който разкъса завесата, за да види картината; няма да види нищо друго освен хаос.

Останах още няколко дни потънал в строгата тишина на усамотението; беше пролет, седях под цъфналото лимоново дърво на двора и прехвърлях радостно една мисъл, която бях чул в Света гора: „*Брате бадем, поговори ми за Бога.*“ *И бадемът се покри с цвят.*

И наистина, това е навярно Бог, извезаната с цветчета, птици, хора завеса; този свят не е дрехата му, както някога си мислех, това е

самият той; образ и същност са едно и също нещо. Бях се завърнал от поклонничеството си в Егея, носейки, като скъпа плячка, тази увереност. Зорбас знаеше това, но не можеше да го изкаже, изтанцуваше го; да можех, мислех си аз, да превърна този танц в слово!

И щом си помислих това, умът ми се проясни, видях; толкова години търсех Бога и не виждах, че той беше пред мен: като онзи годеник, който мисли, че е загубил годежния си пръстен, търси го навсякъде, разтревожен, и не го намира; а той е на пръста му.

Усамотението, тишината, Егейско море, тайно, съчувствено, ми помагаха; преминаваше над мен и времето, мой помощник и то, и караше семето да съзрява в утробата ми. Впрегнах се във вечното колело и аз, заедно с птиците и звездите, и почувствах, струва ми се, за първи път, коя е истинската свобода: да се впрегнеш в ярема на Бога, искам да кажа — на хармонията.

Примамлив лов, изпълнен с несигурност и сърцебиене, като любовта, е творчеството. Всяка сутрин, като тръгвах на този тайнствен лов, сърцето ми биеше силно от тревога, от любопитство и от странна луциферовска горделивост, която, не знам защо, приличаше на дълбоко, непризнато смирение. Защото още от първите дни, без дори да съм си и помислил за това, разбрах с ужас коя беше невидимата, а може и несъществуваща птичка, която гонех. Планините бяха пълни с яребици, клисурите — пълни с гургулици, езерата — пълни с диви патици; но всичкото това вкусно хвъркато месо го отминавах с пренебрежение и гонех неуловимата птичка, която от време на време чувах да пърха сред листата на сърцето ми, тя имаше само крила, а аз се мъчех да ѝ дам осезаемо тяло, за да я хвана.

Отначало не можех да ѝ дам име, а може и да не исках; защото знаех, че името затваря душата, свива я, за да може да се побере в думата, и я принуждава да изоставя извън името всичко онова неизразимо, най-ценно и незаменимо, което притежава.

Но скоро разбрах, че тази анонимност много затруднява лова, не можех никога да определя къде точно се намира и да я издебна; навред из въздуха, навред и никъде, се рееше невидимото присъствие. Човекът не може да понесе абсолютната свобода; такава свобода го води към хаоса; ако беше възможно човек да се ражда с абсолютна свобода, първи негов дълг, ако иска да бъде полезен на този свят, е да

ограничи тази свобода; само в едно определено, ограничено пространство човек би могъл да издържи да работи. Трябваше, следователно, да се подчиня на това човешко безсилие, ако исках да го превъзможна; и така, с горчивото съзнание, че стеснявах желанието си, се принудих да дам име на тайнствената птичка, която гонех; име, с колкото се може по-подвижни граници, с колкото се може по-прозрачна ограда, за да мога да гледам, макар и неясно, какво става зад и около това име.

Работеше скрито вътре в мен тази нужда, ден и нощ; за щастие умът ми не знаеше това; скришом от него. И една сутрин станах, и името на птичката блестеше, неочаквано, страшно, във въздуха: не беше птичка, беше вик от безброй уста; и веднага го познах; този вик именно гонех, за него се измъчвах и борех: Викът на бъдното. За него се бях родил, и всичко останало — и радостите, и огорченията, и пътешествията ми, добродетелите и пороците ми, бяха само пътят към този Вик. Христос, Буда, Ленин — етапи по този път; през тях трябваше да мина, те бележеха преходите на тайнствената птичка, те бяха викачите, които ми помогнаха да открия Вика.

Нищо ли, обаче, не беше отишло напразно? Духовните ми лутаници и отклонения, всяко от тях поотделно изглеждаше загубено време и несъзрял, стихийен ум; но всички те заедно, сега виждам това, представляваха безпогрешна права линия, която добре знаеше, че само с криволичене можеше да върви на този объркан свят. И измените ми на великите идеи, които последователно ме очароваха и разочароваха, и ги изоставях, всички те заедно представляваха непоколебима вяра в същността. Сякаш и Съдбата, как да я наречем, не Съдба, Орис, имаше очи и изпитваше съчувствие, хванала ме беше за ръка и ме водеше. И едва сега разбрах къде ме водеше и какво искаше от мен: да чуя Вика на бъдното, да се помъча да отгадая какво иска, защо вика и накъде ме зове да вървим.

Кръвта с радостно шуртене заля главата ми; взех перото и написах най-отгоре върху хартията радостния мотив на последната съдбовна творба, която започвах:

Здравей бре, човече, двукрако оскубано петле! Вярно е, не ги слушай, ако не пропееш ти сутринта, слънцето

няма да изгрее!

Един пламък беше застанал над главата ми, свеж, игрив, усещах го как се вее като червено перо във въздуха. Беше тайнствена птичка, която пееше, огнен вълшебен шлем, от който яростта и надеждата на боеца нарастваха. Сърцето ми беше нетърпеливо, понечваше да се втурне, но виждаше пред себе си бездната — бездната или Бога? — и се уплашваше. Горката плът нямаше никаква охота за авантюри, добре си се беше нагласила в тази тиха къщурка с лимоновите дървета, с морето, с тежкото мандало; отдръпваше се назад и пищеше. Ала над снагата ми се извисяваше някакъв невидим ръст, по-висок и по-истински от същинското ми тяло, и той командваше. Бях се превърнал в кораб и се готвех да поря морето; една горгона се прикова отпреде ми, едната ѝ ръка беше поставена спокойно върху гърдите ѝ, а другата беше повелително протегната право напред; не беше Нике, беше Великият Вик, и сочеше, между небето и морето, пътя.

Всички думи, приказки и шеги, които знаех, влязоха в кораба; качих и най-близките си приятели, най-ярките юначаги на въображението си и много храна, и много мехове с вино, и няколко древни богове, грубо издялани от дърво, за да ми минава времето, вдигнах платното, отплувахме.

Накъде да поемем? Нямах нищо наум, разтворени бяха слепоочията ми и четирите вятъра вееха с еднаква сила; в пръстите си държах и мачках една твърда буца кал — бъдното; придавах му някаква форма — човек, Бог, демон, развалях я, правех друга; струяха от върха на пръстите ми образите, застиваха за миг във въздуха и отново се вливаха в хаоса. Не мисли, че си играех; не си играех, стараех се; мъчех се да придам образа на душата си на калта.

Трудна, безнадеждна борба; защото не знаех ясно кой е, какъв е образът на моята душа; мъчех се, моделирайки калта, да го открия. Нямах вяра в ума; той може да различи само тялото, кои са устойчивите му очертания; не вижда пламъка, който трепти около тялото и скача върху главата, и се развява под поривите на вятъра като знаме; а тъкмо това е душата; и тъй, оставях само тайнствените сили да направляват пръстите ми.

Три дни, като факир, неподвижен, безмълвен, се бях съсредоточил и изживявах отново живота си; нищо не се бе загубило, и най-незначителните подробности, един цъфнал нар край Каламата, един уханен пъпеш, който беше изпълнил обаятията ми в едно село в Санторини, едно мургаво момиченце, което продаваше ямин в Неапол, и радостното, възторжено кънтене на налъмите на една вдовица, която танцуваше на една сватба в двора на къщата си, и двете големи дъги — веждите на една черкезка в Москва, всичко, всичко излизаше из капака на паметта и изпълваше душата ми с щастие. А през нощта, когато си лягах да спя, продължавах и в съня си пътешествията; само че през нощта тези пътешествия, облекчени от тежестта на истината, се издигаха във въздуха от една по-лека и по-скъпоценна същност.

Има ли нещо по-истинско от истината? Да, приказката; тя придава безсмъртен смисъл на мимолетната истина. Всичките ми лутаници сега се съгласуваха и се свързваха, кондензираха се в едно-единствено пътешествие, което знаеше откъде тръгваше и защо тръгваше, и къде отиваше; и всяка спирка не беше без никакъв смисъл, прищявка на Съдбата, а съставен от Ориста план. Всичките ми пътешествия бяха образували една червена линия, която беше тръгнала от човека и се изкачваше, за да стигне до Бога — искам да кажа, до връхната точка на надеждата.

На четвъртия ден, докато се мъчех да видя докъде беше стигнала сега червената линия, която бележеше изкачването ми, изведнъж ме обзе священ страх: не моята кръв бе очертала тази червена линия; един друг, несравнимо по-високостоящ от мен, един праотец великан, морски вълк и планинец, се изкачваше и неговата кръв течеше от раните му и бележеше червения му път по сушата и морята; аз бях само негова вярна сянка, която го следваше. Не го виждах; само от време на време чувах въздишка или гръмкия му смях; извърщах се, не виждах никого; но чувствах върху себе си мощния му дъх.

С изпълнени с присъствието му очи — не пръстените, другите — се надвесих над хартията; но този път неизписаната хартия не беше, както досега, огледало, което отражаваше моето лице, видях, за първи път, лицето на великия Спътник. Познах го веднага, носеше островърха моряшка шапка, с къса къдрава брада, с малки игриви очи, омайващи като змийските, с леко присвити вежди, сякаш преценяваше

на око някой овен, който му се искаше да открадне, или някой облак, изсочил изведнъж от морето, изпълнено с ветрове, или силата си и силата на безсмъртните, преди да реши кое му е изгодно — да се покаже храбър или лукав.

Безмълвна, неподвижна, готова да скочи, дебнеше на лицето му силата; това беше борец, който уважава смъртта и се бори с нея внимателно и умело, без викове, без ругатни, като я гледа право в очите; намазали са се и двамата с олио, съвсем голи, борят се под светлината, като спазват сложните правила на борбата. Добре знае великият Спътник кой е другият борец, но не изпада в паника; вдига очи и вижда, че образът на смъртта преминава, приемайки безброй образи — ту на жена сред крайбрежния пясък, която държи гърдите си и пее, ту на Бог, който вдига морски бури и иска да го удави, ту на лек дим над покрива на дома му. А той облизва устни и се радва на всички образи на смъртта, и се бори с тях, като ненаситно ги прегръща.

Това беше, как можех да не те позная веднага, това беше ти, Капитане на Гърция, дядо, трижди дядо любими! С островърхата шапка, с жадния, остър като бръснач ум, който създава митове и се радва на лъжата като на творба на изкуството, граблив, вироглав, съчетаващ майсторски човешкото благоразумие с божественото безумие, ти стоиш изправен на кораба на Гърция и не изпускаш, колко хиляди години вече, колко хиляди години още, кормилото.

Виждам те навсякъде, умът ми се взема, ту ми изглеждаш стогодишен старец, ту мъж със синкава къдрава коса, поръсена със ситна морска сол, и ту пеленаче, което е сграбчило и двете гърди, на земята и на морето, и суче. Виждам те навсякъде и се мъча да те напъхам в словото, да спра образа ти и да ти кажа: „Държа те, няма да ми избягаш!“, ала ти разчупваш думата — къде може да те побере! — изплъзваш се и се измъкваш и чувам смеха ти над мен, във въздуха.

С какви ли не имена ти устройх клопки, за да те хвана! Богохулник те нарекох, враг божи, богоборец, богоизмамник, котешка душа, многознайко, увъртач, лисичи ум, кръстопътен ум, многовърхов ум, клинчар, сърцеизмамник, сърцесъкрушител, сърцеведец, разваликъща, душевадец, душеразбивач, граничар, обигран, използвач, ум-лък, строител на крепости, разрушител на крепости, морски вълк, морскогърдест, делфин, всезнайко, дваждитрижди-закъсал, било, вълк-единак, продажник, голям платноход, тримачтов кораб на надеждата!

А пък веднъж, в началото, когато още не те познавах, устройох на пътя ти, за да ти попреча да избягаш, най-майсторската, мислех, клопка — Итака. Ала ти прихна да се смееш, пое си дълбоко дъх, и Итака стана на хиляди парчета. И тогава разбрах, да си жив и здрав, родиносъсипнико: Итака не съществува; съществува само морето, и едно малко корабче колкото човешкото тяло, и капитанът е Умът. Стои той в кокалената си каюта, и мъж и жена едновременно, и опложда и ражда; ражда скърбите и радостите, красотите, добродетелите и премеждията, цялата фантазмагория на света, кървавата и любимата; стои неподвижно, вперил очи във водопада на смъртта, която притегля корабчето му и протяга алчно и петте си гладни пипала към сушата и към морето. „Каквото сварим — вика той, — и една чаша студена вода, и един лек ветрец по слепоочията ни, и един топъл женски дъх, и една идея, каквото падне, хайде по-бързо бре, момчета, все е кяр!“

Цял живот съм се мъчил да напругам ума си, докато изпраци, още малко и да се счупи, за да създам една велика идея, която да може да даде нов смисъл на живота, нов смисъл на смъртта и да утеши хората.

И ето сега, с времето, със самотата, с цъфналото лимоново дърво, идеята се превърна в приказка. Велика радост — настъпи часът, стана червеят пеперуда.

Преди години ме беше научил един стар равин, Нахман, как да разбирам, че е дошло време да отворя уста и да заговоря или да взема перото и да пиша. Беше скромен, засмян, свят човек; наставляваше учениците си как да стават и те скромни, засмени и свети; но веднъж те паднали в нозете му:

— Любими Рави — оплакали му се те, — защо не говориш и ти като равина Задик, да редиш велики идеи, да изграждаш велики теории, да те слушат прехласнати, със зяпнали уста, хората? А ти говориш само с прости думи, като старите баби, и разправяш приказки?

Благодушният равин се усмихнал; известно време не отвърнал нищо; накрая отворил уста:

— Веднъж — казал — копривата попитала розата: „Кира Роза, защо не ми кажеш и на мен тайната си? Как я правиш розата?“ А розата отвърнала: „Тайната ми е много проста, сестро моя коприво; цяла зима работя с търпение, с упование, с любов земята, и само едно

нещо ми е в ума — розата. Заливат ме дъждове, брулят ме ветрове, покриват ме снегове, ала на мен едно само ми е в ума — розата. Това е тайната ми, сестро моя коприво.“

— Учителю — обадили се учениците, — не разбрахме.

Равинът се засмял:

— И аз много-много не го разбирам — рекъл.

— Ами тогава какво, учителю?

— Струва ми се, че исках да кажа горе-долу това: когато имам някаква идея, работя я дълго време, мълчаливо, с търпение, с упование, с любов; и когато отворя уста — каква загадка само е това, деца мои! — когато отворя уста, идеята става приказка!

Засмял се отново:

— Ние, хората, го наричаме приказка — казал той, — трендафилът го нарича роза.

Никога не се бях отнасял с нежност към баща си; страхът, който той пораждаше в мен, беше толкова голям, че всичко останало — обич, уважение, близост — изчезваше. Тежка беше думата му, още по-тежко мълчанието му; рядко говореше; и когато отваряше уста, думите му бяха отмерени, добре претеглени, не можеше да намериш основание да му възразиш; винаги имаше право, и това го правеше сякаш неуязвим. Често си мислех: „Ех, да нямаше право, може би тогава щях да дръзна да му възразя.“ Но никога не даваше такъв повод, и това човек никога не можеше да му го прости. Беше като дъб с як ствол, с едри листа, със стипчив плод, без никакво цветче; поглъщаше цялата сила около себе си и всяко друго дърво повяхваше в сянката му; така вехнех и аз в сянката му и не исках да живея под неговия дъх; безумни бунтове избухваха в мен, когато бях млад, бях готов да се впусна в опасни авантюри; но се сещах за баща си и сърцето ми се плашеше; ето защо, вместо да стана голям борец на дело, се принудих, от страх от баща си, да пиша това, което исках да направя; кръвта ми се беше превърнала в жалко мастило.

.....

Когато, след три дни, се завърнах в къщурката край брега на морето, почувствах неизразимо, кощунствено облекчение; някаква тежест се беше смъкнала от мен, някаква сянка; скъса се тайнственото невидимо въже, което ме държеше вързан за покорството и страха; сега можех да кажа и да напиша, и да направя каквото си исках, нямаше вече да давам сметка никому; махна се опекунът, затвори се окото, което виждаше и не прощаваше, накъсана бе робската харта; сега бях свободен, освободен роб.

Много късно; бях вече поел по един път, не го бях избрал, той ме бе избрал, бях се нагласил удобно в определени привички, с определени симпатии и антипатии, много късно беше вече да направя рязък завои и да променя бойния фронт. Пътя, по който бях поел, трябваше да го премина целия, да стигна до края; нищо друго; обаче бях спечелил нещо голямо; беше ми олекнало и сега можех да вървя лесно и както си исках: да пея, да се смея, да се спирам, да си играя; не се срамувах, не се страхувах от никого. През живота си съм се страхувал само от един човек — от баща си; а сега от кого да се страхувам? Когато бях още малко дете, вдигах очи, гледах го и ми се струваше същински великан; колкото повече растях, толкова повече всички неща около мен се смалеха, хора, къщи, дървета; само той си оставаше все такъв, какъвто го виждах като дете — великан; възправяше се пред мен и ми закриваше слънцето. Напразно избягвах да оставам в бащината си къща, в пещерата на лъва; развявах се, пътувах, впусках се в трудни духовни авантюри; но винаги между мен и светлината стоеше сянката му, вървах под едно безконечно слънчево затъмнение.

Много мрак имаше в мен, много „баща“; през целия си живот отчаяно се мъчех да трансформирам този мрак и да го превърна в светлина, в искрица светлина; борба тежка, безмилостна, без отдих, ако само за миг бих проявил умора, ако прекратях войната, бях загубен; и ако пък някога излезех победител — с каква мъка и с колко рани! Не съм се родил непорочен; мъчех се да стана. Добродетелта за мен не е плод на природата ми, а плод на борбата ми; не ми е дадена от Бога, залягам да я извоювам с мечта си; цветето на добродетелта за мен е куп преобразен тор.

Тази война никога не свърши; и досега нито съм напълно победен, нито съм напълно победил; все тъй се боря, и всеки миг мога

да загина окончателно, и мога да се спася окончателно; все още вървя по моста на Косъма над бездната.

Съблякох се, хвърлих се в морето, заплувах; почувствах тайнството на кръщението сега в цялата му безсмъртна простота, сега разбрах защо толкова религии, преди да започне новия си живот новопокръстеният, считат водата и изкърпването, искам да кажа кръщението, като неизбежно условие на посвещението. Прониква свежестта на водата до мозъка на костите, до самия мозък, и намира душата; а тя гледа водата и като чайка размахва весело криле, мие се, радва се, освежава се, простата всекидневна вода се преобразява, превръща се в жива вода, и обновява човека. И когато новопокръстеният излезе от водата, струва му се, че светът се е променил; не се е променил светът, той си е все тъй прекрасен и ужасен, безчестен и изпълнен с красота, но сега, след кръщението, очите, които го гледат, са се променили.

Когато излязох от морето, слънцето залязваше; двете пусти островчета насреща, на хоризонта от море и небе, бяха порозовели, сякаш се загоряваше; леките вълни нежно шепнеха върху белите крайбрежни камъчета, целият старчески бряг се усмихваше щастливо. Една рибарска лодка премина, блеснаха греблата ѝ, и там, където удряха и нараняваха водата, бликваше разтопено злато; рибарят в лодката въздъхна силно и във вечерната тишина въздишката му прозвуча изпълнена с любовна страст и мъка; навярно беше млад и съвсем сам; а красотата на морето беше толкова непоносима, че само това „Ах!“ можеше да я побере.

Островчетата сега бяха станали теменужни, а морето потъмняваше; нощните птици усетиха сладостта на нощта върху клепачите си и отвориха очи; гладни бяха. Два прилепа прелетяха безшумно над мен, с широко отворена уста, бяха излезли на лов; били са мишки, това не го знаят мъдреците, но народът го знае, били са някога мишки, ала изяли в църквата тялото Христово, нафората, и им израснали крила. Гледах в здрача мишето им тяло и отново се възхищавах на скритата хармония на света, едни и същи много прости закони управляват и животни, и хора; подобен е бил и случаят с

човешката душа, като на брата прилеп; мишка е била и тя, изяла тялото Христово, причестила се с Бога и ѝ израснали криле.

Не знам друго по-отвратително животно от мишката, нито по-отвратително хвъркато от прилепа; няма съчетание от месо, косми и кости по-отвратително от човешкото тяло, и как така всичкият този тор се преобразява и се обожествява, когато в него се вмъкне семето на крилата — Бог!

Върнах се в къщи и тази мисъл ме утешаваше през цялата нощ; на разсъмване насън ми се яви баща ми; лицето му сияеше, неподвижно, изпълнено с благост; стоеше пред мен сред една зелена ливада, огромен, прозрачен, сякаш беше направен от облак; и както го гледах и отварях радостно уста да му кажа благата дума, която не бях изрекъл, докато беше жив, повя лек ветрец — ветрец ли беше, или пък моят дъх? — и облакът се раздвижи, разреци се, развалиха се очертанията му на човек и се разтопи като слана върху трева.

Когато се събудих, слънцето проникваше и изпълваше леглото ми, надигнах се на лакти и през прозореца видях морето, което се смееше и издуваше малки бозки и се галеше на слънцето. Божа благодат беше и днес денят; всяка сутрин възвръща девствеността си светът и ти се струва, че ей сега е излязъл от божите ръце. Та нали няма памет и затова по лицето му не стават никога бръчки, не помни какво е сторил вчера, нито го е еня за това, което ще стори утре; изживява сегашния миг като вечност: друга няма, пред и зад нея — Нищото.

Седнах пред прозореца, за да посрещам право срещу гърдите си морето, и се наведох над неизписания лист; не беше неизписан лист, беше огледало и виждах лицето си; знаех, че каквото и да напишеш, щеше да бъде изповед. Това именно е критичният миг на Второто пришествие. Застава пред невидимия Съдия сърцето ти и започва безсрамно да разправя греховете си: откраднах, убих, излъгах, пожелах жената на съседа, създадох цяла сюррия богове, покланях им се, съборих ги, създадох други. Дръзнах да надхвърля човека, да направя това, което ти не можа или не пожела да направиш. Заговорничех с всички тъмни и светли сили, които имах на разположение, за да те смъкна от престола ти, да седна аз и да наложя нов ред в света — по-малко неправда и глад, по-ласкава добродетел, по-войнстваща обич.

Почувствах, че вътре в мен сърцето ми вика; имаше да се оплаче от много неща, не беше съгласно с Бога, дошло беше време да подаде жалба пред него и да му каже направо, без недомлъвки, негодуванието и мъката си. Гордините, санким, минават, минавам заедно с тях и аз, не бива пръстта да ми запуши устата, преди да заговоря. Всеки човек си има по един Вик, който той трябва да запрати във въздуха, преди да умре, своя Вик, нека побързаме тогава да сварим и ние; може този му Вик да се разсее напразно във въздуха, може да няма нито долу на земята, нито горе на небето уху, което да го чуе; няма значение; ти не си овца, човек си, а човек ще рече — нещо, което не се е нагласило и вика; викай!

Не се бой, казвах си аз, не мисли, че понеже си мимолетно животно, не можеш да се намесиш в управлението на света; уви, ако си знаеше силата, щеше вече да си надхвърлил човешките предели.

Дойде лятото и ме завари да се боря още и да се мъча да обузда дивите кобили — думите. Хиляди години, милиони години са изминали от първата зора на човека, но техниката да подмамим невидимото си остава все същата и правилата на лова не са се променили; използваме все тъй същите хитрини, същите интересчийски молитви, умоляваме, заплашваме, устройваме засади на Невидимия със същите недодялани лукавства. Защото душата, претоварена с тялото, не може да разпери свободно криле, и е принудена да следва пеш пътеките на плътта.

Първобитните хора са се мъчели да нарисуват в пещерите звяра, който са искали да хванат, защото са били гладни; не са имали никакво намерение да правят изкуство и безкористна красота; очертанятията на звяра, които те изобразявали, като ги издълбавали в скалата или ги рисували с бои, са били за тях магическо заклинание, тайна клопка, която трябвало да привлече звяра да влезе вътре, за да го хванат; и затова е било крайно наложително изображението да бъде колкото се може по-вярно, за да се примамат по-лесно преследваният звяр. По същия начин и аз поставях, колкото можех по-хитро, като клопки думите, за да уловя неуловимия Вик, който вървеше пред мен.

Изведнъж, безшумно, рухна стената между търсенето и терзанието и както диваците, когато открият името на Бога или на

демона, който ги измъчва, могат да му нахлузят юзда, да го яхнат и да го пришпорят, за да ги отнесе където поискат, така и аз, като дадох име на героя си, почувствах как ме изпълни силата му, както силата на коня изпълва ездача, и се впуснах напред.

Всичко се заниза пред очите ми — празни сенки, които жадуваха да им дам от кръвта си, за да придобият тяло, пътешествия на героя и приключения, войни, кланета, пожари, любов, загадъчни неочаквани срещи с велики души, и най-сетне, съвсем накрая на пътя, една лодка, тясна, дълга, като ковчег, и в нея, двама стари гребци, двама стари ергени — героят ми и Смъртта... И вълните на Критското море, които се надигаха сред водната шир и поемаха една подир друга, и блестяха, и се смееха гръмко под слънцето, и се втурваха вкупом, и се разбиваха с шепот върху крайбрежните камъчета, се превърнаха в седемнайсетсричкови стихове, и околоръст, обленият ми в слънце мозък ги приемаше и се смееше като критски бряг.

Дните, седмиците минаваха, бързах да се съмне, да се наведе отново над неизписания лист, за да видя какво ще направи, къде ще отиде, как ще се бори днес героят ми със светлите и тъмните сили, които веят от целия морски хоризонт и издуват платното му; дори самият аз не знаех какво предстои да стане, размотавах фабулата, която беше вътре в мен, и чаках да узная. Пишех без план на ума, други сили, чието местонахождение не е в главата, а около кръста, ме направляваха; те водеха ръката ми и принуждаваха ума да ги следва, да слага ред.

Никога не съм изживявал толкова тъждествено безмълвното облекчение и терзание на копринената буба; когато вече всички черничеве листа, които е изяла, се превърнат вътре в нея в коприна, започва създанието; поклаща насам-натам глава и потръпвайки, изтръгва утробата си, измъква нишка по нишка свилата и изплита с търпение и загадъчно познание, бял, златен, целият от скъпоценно вещество, ковчега си.

Да се превърне целият червей в коприна, всичката плът в дух, няма, струва ми се, по-сладка мъка и по-върховен дълг от това; нито дело по-съзвучно със законите, които властват в божията работилница.

XXXI. КРИТСКИ ПОГЛЕД

През цялото време, докато твориш, изпитваш неразположението на жената, която храни в утробата си сина. Не можех да видя никого, и най-лекият шум ме разтърсваше целия, сякаш Аполон ме беше одрал и оголените ми нерви се нараняваха от досега на въздуха.

Търкаляха се един след друг и се разливаха върху хартията, бучащи, морски, седемнайсетсричковите стихове; изживявах, неподвижен, подвизите и патилата на Одисей, беше отплувал за голямото, за безвъзвратното пътешествие, не го побираха вече малкият остров и незначителната женица и добрият благодушен син; тръгна накъдето му видят очите, мина през Спарта, отвлече Елена, която също спокойният живот не можеше повече да побере, спусна се надолу към Крит, свърза се с варварите, изгори западналия дворец, задушаваше се, не го свърташе вече и в големия богат остров, отплава отново на юг. Бях се качил и аз на кораба му, пътувах заедно с него, горгона на корабния нос, в обло земно кълбо се бе превърнал умът ми и с червено мастило отбелязвах през кои пристанища бяхме минали и кои ни оставаха още до края на земята. Всичко, всичко знаех, виждах и водех, съвсем ясно блестеше вътре в мен страшният път; но каква борба е да се вмести цялата картина в думи и да не се излее нито капка навън!

Творецът се бори със сурова материя, неуловима, по-висша от него самия; и най-големият победител излиза победен; защото винаги най-съкровената ни тайна, единствената, която заслужава да бъде казана, остава неизказана. Тя не се поддава никога на материалните рамки на изкуството; задушаваме се при всяка дума; виждаме едно цъфнало дърво, един герой, една жена, утринната звезда и викаме: „Ах!“ И нищо друго не може да побере радостта ни. И когато пожелаем да анализираме това „Ах!“ и да го превърнем в размисъл и изкуство, да го предадем на хората, да го спасим от собствената ни развала, колко се обезценява в недодялани, боядисани думи, изпълнени с въздух и въображение!

И все пак, уви, друг начин да предадем на хората единственото безсмъртно нещо в нас, това „Ах!“, няма. Думите! Думите! Друго спасение за мен, уви, няма. В моя власт имам само двајсет и четири оловни войничета, двајсет и четирите букви на азбуката, ще обявя мобилизация, ще събера войска, ще се боря със смъртта.

Знам добре, че смъртта не може да се победи; но достоинството на човека не е в Победата, а в борбата за Победата. И знам още и това, най-трудното: не е и в борбата за Победата; достоинството на човека е само в едно, в това: да живее и да умре мъжествено и да не приема отплата. И още и това, третото, още по-трудно: съзнанието, че няма отплата да не ти подкосява краката, а да те изпълва с радост, гордост и мъжество.

Докато пишех, виждах, че без да искам, дори се мъчех да избягна това, две думи непрекъснато се появяваха и не искаха да се махнат: думата Бог и думата Нагорнище. Какво е Бог — върховната Химера, или върховната Надежда, или върховната Увереност? Или върховната Неувереност? Дълги години се мъчех, не можех да взема окончателно решение какъв отговор да дам на този трагичен въпрос; променяше се отговорът в мен, в зависимост от мъжеството, вярата или обезсърчението, което изпитваше душата ми, когато размишляваше за Бога. Никога не бях напълно сигурен на коя от тези три Сирени — Химерата, Надеждата, Увереността — да се спра и да предам душата си. И на трите песента еднакво ме изкушаваше, и докато я слушах, не изпитвах желание да отида да загина другаде.

Обаче за едно нещо съм бил, през целия си живот, сигурен: че само един път, един-единствен път, води към Бога — нагорнището. Никога — надолнището, никога — равният път; само нагорнището. Много пъти се колебаех, не можех ясно да определя какво съдържание има тази многоупотребявана, многозамърсена от хората дума „бог“; но никога не съм се колебал кой път води до Бога — искам да кажа, до най-високия връх на човешкото възжеление.

И още нещо: три божи твари винаги са ме привличали и съм изпитвал някакво тайнствено единство с тях; винаги са ми се стрували като символи — символизираха пътя на душата ми: червеят, който става пеперуда, летящата риба, която изскача от водата, като се мъчи да надмогне природата си, и копринената буба, която превръща утробата си в коприна. Не мога да изразя колко се зарадвах, когато видях за

първи път на една златна везна за жълтици, открита в микенските гробове, върху едното блюдо гравирани червей, а върху другото — пеперуда; несъмнено, символи, заимствани от Крит. Копнежът на червея да стане пеперуда е бил за мен винаги най-повелителният и същевременно най-законният дълг на червея и на човека. Бог да те направи червей, а ти чрез борбата си да станеш пеперуда.

Подобна радост и вълнение изпитах, когато видях по стенописите на Кносос, че на летящата риба са ѝ израснали криле и тя изскача от морето. Почувствах тъждествеността си с древните си праотци, вървах, след хиляди години, предано по техните стъпки и превръщах и аз критската пръст в криле.

А веднъж видях на един от гръцките острови — видях или пък съм сънувал, че съм видял? — в един полски параклис една икона на Богородицата, вярващите ѝ направили рамка от тръни и пръснали по тях бубено семе, и бубеното семе се разтворило, наизлезли малките чудотворни червейчета, и ги хранили всеки ден с черничев лист... Когато видях иконата, бубите бяха изпълнили дълга си, бяха превърнали черничевите листа в коприна, и Богородицата беше в рамка от снежнобели пашкули. Ах, да можех да остана тук пред нея, мислех си аз, до пролетта, да видя как пашкулите ще се разтворят и белите мъхави пеперуди ще наобиколят Божията майка, душите, както ги нарича народът, с микроскопичните лъскави очички!...

Някой вярващ християнин навярно би ми казал: „Не е било сън това, което си видял, не са били червеи, ние сме това, хората. Щом изпълним дълга си тук, горе на земята, ще влезем в гробовете и ще излезем оттам като души, да пърхаме вечно около Божията майка. Бог ни е дал очи да виждаме, изпратил ни е и червея и ни сочи пътя, потръпва за миг сърцето ни, когато види свещените пророчески символи, но не се осмеляваме да отидем по-нататък, да повярваме и да превърнем надеждата в увереност.“

Блестеше днес светът, пара се вдигаше от него; през нощта се бе разразила силна буря, изсъхналата пръст бе поела небесните води и се бе освежила; и на сутринта, когато излязох на прозореца, небето сияеше току-що окъпано, побеляло от слънчевия пек, а земята и морето ухаеха. Като къс земя и гърдите ми се бяха освежили и бяха

поели цялата тази нощна буря както изсъхналата пръст; чувствах такава радост, че днес не можех да се наведа над листа и да превръщам света в седемнайсетсричков стих; отворих вратата и излязох навън.

Август месец, най-щедрият и любим месец, имотен стопанин, с пълни с меденосладки плодове ръце, обикаля из бостаните и лозята, изцапан с гроздова утайка, с двойна гуша и троен корем, с навирена опашка, свети Сатир — велика е милостта му! — дето се радва и вечно бере своето лозе — Гърция!

Това са то местните, истинските ни богове, безсмъртните; как са могли под такава светлина, пред такова море, сред такива планини да се родят и да прокопсат други богове, без корем, без радост, без лозови листа по слепоочията? И как са могли синовете и дъщерите на Гърция да повярват в друг рай, различен от рая на тази земя?

Бях навлязъл сред лозята, девойки, загърнали плътно лице с бяла забрадка, за да не ги обжари слънцето, беряха грозде; вдигаха глава, когато минавах, виждах само две очи, големи, съвсем черни, които закачливо блестяха под слънцето, пълни с мъже.

Бях оставил тялото си да поеме по който път си ще и ми беше приятно да не го водя аз, а то да ме води; имах му вяра. Под светлината на Гърция тялото не е сляпа необработена материя, много душа го изпълва и го кара да фосфоресцира, и е способно, ако го оставиш свободно, само да вземе решение и да открие верния път, без намесата на ума; а пък душата не е невидим идол и въздух; взела е нещо от увереността и топлината на тялото и вкухва като че ли с плътска радост света, сякаш има уста и ноздри, и ръце да го гали. Често пъти човек не успява да запази цялата си човещина; окастрия се; кога иска да се избави от душата си, кога от тялото си; тежко му идва да се радва и на двете; ала тук в Гърция тези два прелестни вечни елемента могат да се смесят, душата да вземе нещо от тялото, а тялото — нещо от душата, и да се помирят; и по този начин човекът може, в божествения простор на Гърция, да живее и да се развива цялостно.

Една чешма на пътя, спрях се; на едно синджирче висеше бронзов тас, бях жаден; водата ме освежи целия, та чак потръпнах. Постоях малко под една маслина, щурците, които бяха прилепили коремчето си върху ствола ѝ, млъкнаха; уплашиха се, като видяха грамадния щурец. Двама селяни минаха с магаренцата си, натоварени с грозде; поставиха длан на гърдите, поздравиха: „Да си жив и здрав!“

По брадите им висяха джибри и целият път миришеше на шира. Отсреща, над варосаната ограда, се подаваха черни кръстове и кипариси; това беше тихият двор, където спят мъртвите; там лежи и баща ми; откъснах един маслинов лист, пъхнах го между зъбите си, захапах го, и устата ми се изпълни с горчилка.

Излязох от сянката на маслината, ускорих крачките си, поех отново по пътя; и тогава видях къде ме водеше тялото ми; при древните прадеди с големите бадемовидни очи, с плътните сладни устни, с тънкия кръшен кръст, които си играеха, от хиляди години, с всемогъщия бог — бика.

Мисля, че човек не може да изпита по-истинска и по-дълбока религиозна боязън от онази, която изпитва, когато стъпва по земята, където почиват прадедите му, корените му. И твоите крака пускат корени, които проникват в земята и търсят да се съединят с великите безсмъртни корени на умрелите; и острата миризма на пръстта и на лайкучката изпълва сърцето ти със свободно подчинение на вечните закони и със спокойствие. Или, ако в тебе още не е съзрял сладкият плод на смъртта, разгневяваш се, вдигаш глава, не приемаш да бъдеш лишен още отсега от светлината и от големите житейски грижи, и от борбата; преминаваш тогава бързо-бързо по пръстта, направена от мозъка и костите на прадедите, преди да пуснат корени краката ти, и изскачаш отново навън, в свещената арена, на светлина.

Извънредно сложно, и затова не мога да го изясня, примесено с живот и смърт, е вълнението ми, когато крача по древната земя на Кносос. Не печал и смърт, нито покой, а строги повели се издигаха от изтлелите уста, и чувствах как на цели нанизы се провесваха по краката ми мъртъвците, не за да ме смъкнат в прохладния си мрак, а за да се заловят и излязат заедно с мен на светлина, да започнат отново борбата. Радост и жажда неутолима, и живите бикове, които мучаха на горната ливада, уханието на тревата, и солената миризма на морето хиляди години проникваха през земната кора и не даваха на умрелите да умрат.

Гледах нарисуваните борби с бикове по стените, гъвкавостта и прелестта на жената, уверената сила на мъжа, как посрещат с безстрашен поглед разярения бик и си играят с него; не го убиваха от любов, както в източните религии, за да се съединят с него или защото ги обхващаше страх и не смееха да го гледат, а си играеха с него,

упорито, с уважение и без омраза. Може и с признателност; защото тази свещена борба с Бика е увеличавала силата на критянина, развивала е ловкостта и грацията на тялото, пламенната и хладнокръвна точност на движенията, твърдостта на волята и трудно достижимото мъжество да мери сили, без да го обзема паника, със страхотната мощ на звяра. По този начин критяните преобразили ужаса и го превърнали във висша игра, в която човешкото достойнство, в непосредствен контакт с тъпото всемогъщество, укрепвало и побеждавало. Побеждавало, без да унищожава Бика, защото не го смятало за враг, а за съратник; без него тялото не би станало толкова гъвкаво и силно, а душата — толкова смела.

Навярно, за да можеш да издържиш да гледаш и да играеш една толкова опасна игра, се изисква голяма физическа и душевна подготовка; но щом веднъж се подготвиш и усвоиш добре играта, всяко твое движение става вече естествено, уверено и леко и очите гледат безстрашно страха.

Такъв е бил, мислех си аз, като гледах описаната по стените предвечна борба на човек с Бика — който днес наричаме Бог, — такъв е бил Критският поглед.

И изведнъж умът ми се изпълни — и не само умът, а и сърцето, и слабините ми — с отговор. Това търсех, това исках, с този Критски поглед трябва да изпълня очите на моя Одисей. Сурова е нашата епоха; Бикът, подмолните тъмни сили, са се развихрили, земната кора се пропуква. Благородство, хармония, равновесие, сладостта на живота, щастие, всички тези неща са достойнства и радости, с които трябва да имаме смелостта да се простим; те принадлежат на други епохи, минали или бъдещи. Всяка епоха си има свой облик; обликът на нашата епоха е суров; деликатните души не дръзват да го погледнат в очите.

Този Одисей, който плува по седемнайсетсричковите стихове, които пиша, трябва с такъв поглед да се вижда в бездната; без надежда и без страх, но и без арогантност; изправен на ръба на пропастта.

От този ден — ден на Критския поглед, така го нарекох — животът ми се промени; душата ми откри къде да застане и как да гледа; и страшните проблеми, които ме измъчваха, се усмириха, усмигнаха се, дойде сякаш пролетта и като пролетните тръни и суровите проблеми се покриха с цветове. Закъсняла, неочаквана

младост. Като онзи древен китайски мъдрец, и аз се бях родил престарял, с бяла брада, и с течение на годините брадата посивя, след това полека-лека почерня, а сетне изкапа, и вече на старини бузите ми се покриха с нежен младежки мъх.

Само терзания, кошмари и въпроси бе моята младост; само уродливи, непълни отговори — мъжките ми години; гледах звездите, гледах хората, гледах идеите — какъв хаос! И сред тях какво терзание да гониш Бога, синята птичка с червените нокти! Поемах по един път, стигах до края му — бездна; връщах се изплашен назад, тръгнах по друг път, на края му — пак бездна; започваше пак бягството, и новият път, и неочаквано зейваше отново пред мен същата бездна. Всички пътища на ума водеха към бездната; паника и надежда — двата полюса, около които се въртеше във въздуха моята младост и животът ми на мъж. Но сега, на старини, заставам пред бездната спокойно, безстрашно, не бягам вече, не се унижавам вече. Не аз, а този Одисей, когото сътворявам; създавам го такъв, че да гледа спокойно в бездната, и докато го създавам, стремя се да му приличам. Създавам се и аз. Уповавам се на този Одисей за всичките си копнения; той е калъпът, който дълбая, за да бъде излят в него бъдещият човек. Всичко, за което мечтах и не постигнах, той ще го постигне; заклинание, което омайва тъмните и светли сили, които създават бъдното. Пожелай доброто и ще дойде. Ще дойде кой? Сътвореният Одисей. Той е Оригиналът; отговорността на твореца е голяма; прокарва път, който може да изкуси бъдното и да го накара да се реши.

Гледах Критското море, вълните, които се надигаха, сводести, проблясваха за миг под слънцето и се втурваха да се разлят, кудкудякайки, върху крайбрежния чакъл; чувствах как кръвта ми следва техния ритъм, как излиза от сърцето ми и се разлива чак до върха на пръстите ми и до корените на косите ми, и се превръщах в море, и в безкрайно пътешествие, и в далечни приключения, и в горда и отчаяна песен, която плуваше с черни и червени платна над бездната. А на върха на песента — една моряшка шапка, и под шапката — едно сурово обгорено чело, и две черни очи, и една уста, посипана със ситна морска сол, и по-долу две яки изпечени ръчища, които държаха кормилото.

Не се свърташе, не се свъртахме вече в отеснялата родина, избрахме най-непокорните души на острова, грабнахме каквото

можяхме от домовете си, качихме се на един кораб, тръгнахме. Накъде? Когато задуха, вятърът ще ни посочи пътя. На юг! Към Елена, която вееше на брега на Еврота и не може да се свърти и тя в сигурността, в добродетелта и охолния живот. Към голямата благородница Крит, която чезне, защото не им държи вече кръстът на благородниците ѝ, и вдига ръце сред морето и вика варварите да прави деца с тях. Към Арапската земя, към края на земята, към вечните снегове, към смъртта!

В началото синята птица с червени нокти вървеше пред нас, но скоро се умори, изостана, озовахме се без водач, в празния въздух, свободни. От време на време във въздуха на кораба ни се вкопчваха велики безсмъртни души и пееха, за да ни изкусят, но ние избухвахме в смях и те се плашеха и си отиваха; от време на време чувахме страшен вик, който изскачаше от дълбините на морето: „Чакайте! Къде отивате? Стига!“, а ние се надвесвахме през фалшборта и му викахме: „Не стига, не стига, мълчи!“ И една вечер дойде и се сви на корабния нос, облечена като нас, в лисичи кожи, с островърха синя шапка с червен пискюл, с бяла брада, с набраздени от зараснали рани лице, гърди, ръце и крака, като ни се усмихваше нежно, Смъртта; разбрахме, приближавахме вече края на пътя.

Легнахме по гръб на палубата, затворихме очи, видяхме: над земите и моретата, които преминахме, и хората, които срещнахме, и жените, които любихме, над пръстта, водата, огъня и плътта — едно друго пътешествие, и корабът беше от облаци, а земите, и моретата, и хората — копринени нишки, излезли от утробата ни... И още по-високо, на най-горния кат, облачният ни кораб се беше разсеял, копринените му нишки се бяха разкапали, идолите на света бяха рухнали; и на най-горния кат беше останало само едно слънце, по-черно и от чернотата, няма, сляпо, неподвижно. „Навярно е Бог, който знае... — казахме си ние — навярно е Бог...“ — и понечихме да вдигнем ръце, за да го поздравим; но не можяхме.

Докато пишех на моя критски бряг тази „Одисея“, тъмните сили подготвяха втората голяма война, дух на безумие вееше над човешкия род, пращяха темелите на земята, а аз, наведен, слушах грохота на вълните, и на хората, и на тъмните сили, стисках зъби да не ме обхване

паника и се мъчех да открия и да привлека със съзвучни слова, отвъд кланетата и риданията, отвъд днешния питекантроп, човека. Безплътно видение беше още той, но чувствах, както си седях наведен и пишех, че му преливах от кръвта си, аз се изпразвах, а той се изпълваше, и тялото му малко по малко започваше да укрепва, да се раздвижва и да се приближава.

Бях потънал в някакво дълбоко съновидение, долният кат на истината, устойчивият, който се опира изцяло върху земята, беше рухнал, и високо горе във въздуха се вееше, като пламък под порива на силен вятър, най-високият кат на истината — човешката душа.

Работех през целия ден, спях през цялата нощ; никога през живота си не съм могъл да работя през нощта; аз съм като слънчевите часовници: *Sine sole sileo* — без слънце мълча. Нощта, със сънищата, с тишината, с тъмните врати, които отваря вътре в мен, ми подготвя работата на утрешния ден.

За мен вече най-висшето благо е времето. Когато гледам как хората се разхождат или зяпат, или пилеят времето си в празни приказки, иде ми да застана на някой кръстопът и да протегна ръка като просяк: „Дайте милостиня, християни — щях да моля, — подарете ми малко от времето, което губите, час, два, каквото благоволите...“

Отиваше си вече денят; скръстих ръце, опрях глава на стената, гледах залязващото слънце. Не изпитвах нито радост, нито тъга, нито умора; само облекчение, сякаш недрата ми се бяха опразнили, сякаш кръвта ми се бе изляла; сякаш бях твърдата прозрачна обвивка, която щурецът смъква от себе си и оставя върху ствола на маслината. Една малка лодка с червено платно се завръщаше от риболов; различавах върху кувертата лъскавите риби. Едно малко островче насреща се беше изпълнило с теменужки; а на върха на планината блестеше, съвсем бяла, като яйце, църквицата на Разпнатия; светлината се беше вкопчила о варосаните ѝ стени и не искаше да си отиде.

Чу се поскърцване на чакъл вдясно от мен; някой крачеше бързо по крайбрежните камъчета и се приближаваше. Извърнах се; в теменужния здрач се бялна една островърха шапка и във въздуха се

разля остра миризма на човешка пот. Поотдръпнах се на пезула, на който седях, за да му направя място да седне до мен.

— Добре дошъл — казах му аз, — чаках те.

Наведе се, взе от земята едно водорасло, което морето беше изхвърлило, и го стисна с устни.

— Дойдох — каза той, — добре съм те заварил.

Нощта, синя, мъхава, се спускаше от небето, издигаше се от морето, а зад нас, на сушата, нощните птици пърхаха сред маслиновите дървета, и се разнесоха, сред черната тишина, двата безсмъртни велики зова — на любовта и на глада; и малките животинки, сврени в храстите, също бяха гладни, също искаха любов, и из пръстта се издигна велика жалба.

Мълчахме; и двамата слушахме как сърцата ни бият спокойно; сякаш всички тези скрити нощни копнежи, всички тези различни гласове, преминавайки през душата ни, се превръщаха в хармония.

Изпитвах такава радост и умиление, че изведнъж сълзи потекоха от очите ми; и стари, загадъчни слова бликваха от недрата ми и пълпеха по устните ми:

*Едно и също е, деца, смъртта и раждането;
едно е болката сърдечна и сладостта;
едно е заминавам надалеч и идвам; едно е
и сбогом и добре заварил!*

Извърнах се към безмълвния си другар:

— Капитан Одисей — казах, — тръгваме ли? Стигнахме ли? Времето като че ли спря, сякаш се превърнах във вечност, а пространството се нави в ръката ми, като древен пергамент, изписан със суши и морета; и избавлението, това, което наричахме избавление, и протягахме отчаяно ръце към небето, за да го стигнем, се превърна в стръкче босилек на ухото ми... Не усещаш ли миризмата му във въздуха?

Другарят ми пое дълбоко дъх и се усмихна.

— Избави се от избавлението — каза той, а гласът му беше груб, дрезгав от морските ветрове, — избави се от избавлението, това е най-върховното достижение на човека; завърши повинността ти на

надеждата и на страха, надвеси се връз бездната и видя повален идола на света и не се уплаши. Надвесихме се заедно връз бездната, скъпи мой другарю, и не се уплашихме. Помниш ли?

Изскочи в съзнанието ми страшното пътешествие, разнесе се от едното до другото ми слепоочие грохотът на морето, набъбна паметта и видях, отново видях и отново се насладих — как се откъснахме от сина, от жената, от благоденствието и от родината, как изоставихме добродетелта и истината, как минахме, без да се разбие корабът ни, през Сцила и Харибда на Бога и излязохме, с издути платна, в открито море и се насочихме юнашки към бездната.

— Хубаво беше пътешествието — казах аз и докоснах развълнуван коляното на другаря си; — сега стигнахме вече.

— Стигнахме ли? — възкликна той изненадано. — Какво значи стигнахме?

— Знаем; значи: сега тръгваме.

— Да, сега тръгваме; без кораб, без море, без тяло.

— Свободни.

— Освободени и от свободата; по-нататък.

— По-нататък ли? Къде? Не може да ми го побере умът.

— Отвъд свободата, другарю; смелост!

— Страх ме е да те последвам; дотук стигат силите ми; по-нататък не мога.

— Няма значение, татко; изпълнил си си дълга: родил си способен от теб син; стой тук като шамандура; аз ще отида по-нататък.

Стана, пристегна пояса си, взря се нататък, в мрака; една звезда се откъсна и се отърколи по бузата на нощта като сълза; а от земята се вдигна вятър, и зацвилиха, сред тишината, вълните, като пробудени коне. Подаде ми ръка.

— Тръгваш ли? — извиках, сякаш си отиваше душата ми.

Наведе се, целуна дясното ми рамо, лявото ми рамо, а след това и очите ми; устните му ме изпълниха с дъх на солено. Усмихна се; чу се гласът му, нежен, закачлив:

— Кой беше онзи отшелник, който четирийсет години търсел Бога и не можел да го намери? Нещо тъмно се възправяло пред него и му пречело; и една сутрин видял: това бил един стар кожух, който той много харесвал и не му давало сърце да се раздели с него; захвърлил

го, и изведнъж видял пред себе си Бога. Ти си моят стар кожух, любими другарю, сбогом!

Изплаших се; последните му думи ми се сториха, че идват от много далеч, от другия бряг; скочих прав, потърсих в тъмнината — никой!

ЕПИЛОГ

Дядо любими, целувам ти ръка, целувам дясното ти рамо, целувам лявото ти рамо, свърши изповедта ми, и сега отсъди. Не ти говорих за подробностите на всекидневния живот, люспи, които ти хвърли в сметта на бездната, хвърлих ги и аз. Малки и големи огорчения, малки и големи радости, ту ме нараняваше, ту ме погалваше животът, обичайните капризи на всекидневието, зарязаха ни, зарязахме ги и ние, не си заслужава да се върнем назад, за да ги измъкнем от бездната. Нищо не губи светът, ако останат в забрава душите, които познах. Не оказа голямо влияние върху живота ми досегът ми със съвременните хора; не обикнах много от тях, било защото не ги разбрах, било защото ги презирах, а може и защото не се случи да срещна мнозина, които да заслужават да бъдат обикнати. Обаче не намразих никого, макар и да съм сторил на някои зло, без да ща; заех се да ги избавя от посредствеността и рутината, тласнах ги, без да преценя издръжливостта им, вrabчeтa бяха, а аз исках да ги направя орли, пребиха се. Само безсмъртните мъртъвци, великите Сирени — Христос, Буда, Ленин, ме примамиха, и още от малък седях в нозете им и се вслушвах в изкусителната им, изпълнена с любов песен; и през целия си живот се борех да се избавя от всички тези Сирени, без да се отрека от никоя; да слея и да превърна трите им различни гласа в съзвучие.

Обикнах жени, бях щастлив, прекрасни жени се случиха на пътя ми, мъжете никога не са ми сторили толкова добро и не са ми помогнали толкова в борбата ми, както тези жени. И повече от всички — последната. Но мятam върху любеното тяло булото, което синовете на Ной метнали върху пияния си баща. Хареса ми, сигурно и на теб ти е харесвал, дядо, митът на прадедите ни за Ерос и

Психея. Голям срам е, опасно е, да запалиш светлина, да прогониш тъмнината и да видиш двете тела, които се прегръщат. Знаеше това ти, който скри в божествения мрак на любовта, възлюбената си спътница, Херонима де лас Куевас; и аз направих същото с моята Херонима. Смела съратничка, освежителен извор в суровата ни пустош, голяма утеха. Бедност, голотия, с право казват критяните, бедност, голотия, нищо не е, стига да имаш добра жена; имахме добри жени, твоята се казваше Херонима, моята — Елени. Какво щастие само беше това, дядо мой! Колко пъти, гледайки ги, и двамата сме си казвали в себе си: „Благословен да бъде мигът, в който сме се родили!“

Ала жените, и най-любимите, не ни отклониха от нашия път; не тръгнахме ние по техния потънал в цветя път, взехме ги с нас, не ги взехме, дойдоха по своя воля, смели спътнички, по нашето нагорнище.

Едно само гонехме ние през целия си живот, едно видение, сурово, хищно, нерушимо — същността. Заради нея с колко отрова ни поиха и богове, и хора, колко сълзи проляхме, колко кръв, колко пот! Един демон — демон или ангел? — не ни остави на мира през целия ни живот, надвесваше се, прилепваше се о нас и изсъскваше в ухото ни: „Всуе! Всуе! Всуе!“ Мислеше, че ще ни се подкосят краката, ала ние тръсвахме глава и го прогонвахме, стисвахме зъби. „Това искаме! — отвърщахме му ние. — Не работим за отплата, не искаме ние надница, борим се отвъд надеждата, отвъд рая, в пустия въздух!“

Много имена получи тази същност; докато я гонехме, тя сменяше маските си — ту я наричахме върховна надежда, ту върховно отчаяние, ту връх на човешката душа, ту пустинен мираж, и ту синя птица и свобода. И ту най-сетне ни се струваше като завършен кръг, чийто център беше човешкото сърце, а окръжността му — безсмъртието, и своеволно му давахме едно име, тежко, натоварено с всички надежди и сълзи на Земята: Бог.

Всеки завършен човек има вътре в себе си, в сърцето на сърцето си, един таен център и около него се въртят

всички неща; този таен вихър придава единство на мисълта и делата ни, и ни помага да открием или да измислим световната хармония. За едни той е любовта, за други — жаждата за знания, за трети — добротата или красотата; или ламтежът за злато и за власт; и всичко свеждат и подчиняват на тази своя главна страст. Горко на човека, който не чувства в себе си да го управлява един абсолютен монарх; животът му се разпилява, в безначалие и безредие, по всички ветрове.

Дядо, нашият център, който е повлякъл в своя вихър видимия свят и се мъчи да го издигне на най-високото равнище на мъжеството и отговорността, е борбата ни с Бога. Кой Бог ли? Суровият връх на човешката душа, който безспирно достига и който безспирно отскача и се издига още по-високо. „Може ли да се бори човек с Бога?“ — попитаха ме саркастично веднъж хората. „С кого другото искате да се борим?“ — отвърнах им аз. И наистина, с кого другото?

Ето защо целият ни живот, дядо, беше нагорнище; нагорнище, и пропаст, и пустиня; тръгнахме с много съратници, с много идеи, голямо шествие; но колкото повече се изкачвахме и върхът се изместваше и отдалечаваше, толкова повече съратници и идеи, и надежди се прощаваха с нас, задъхваха се, не искаха, не можеха да се изкачат по-нагоре; и останахме сами, впили очи в Движещата се Монада, в преместващия се връх. Не бяхме движени нито от самонадеяност, нито от наивната увереност, че някой ден върхът ще спре и ще го достигнем; нито че, ако го достигнем, ще намерим там горе щастието, спасението и рая; изкачвахме се, защото щастие, спасение и рай за нас беше самото изкачване.

Гордея се с човешката душа, никоя сила, небесна или земна, не е толкова велика; носим в себе си всемогъществото и не знаем това; смазваме душата си с месища и тлъстини и умираме, без да знаем кои сме и какво можем. Коя друга сила на този свят може да погледне право в очите, без да ослепее, началото и края на света? В

началото, както проповядват смазаните от тлъстините и месищата души, не е било Словото, нито Делото; нито ръката на твореца, пълна с животворна кал; в началото е бил Огънят. И накрая не е безсмъртието, отплатата, Раят или Адът; накрая е Огънят. Между тези два огъня вървахме, скъпи дядо, и двамата, и се стремяхме, следвайки повелята на Огъня, в съдействие с него, да превърнем плътта в пламък, мисълта — в пламък, надеждата, отчаянието, честта, безчестието, славата — в пламък. Ти водеше, а аз те следвах; ти ме научи, че вътрешният ни пламък, противно на природата на плътта, може все повече да се разгаря с годините. Затова — гледах те и се гордеех с теб! — колкото повече остаряваше, толкова повече се разпалваше; колкото повече се приближаваше към бездната, толкова по-мъжествен ставаше; и хвърляше телата, светци, благородници, калугери, в огнището на окото си, разтопяваше ги като метали, изчистваше ги от ръждата им и рафинираше чистото злато — душата им; коя душа? Пламъка — и го сливаше с пожара, който ни роди, и с огъня, който ще ни погълне.

Благоразумните ни обвиниха, че сме направили ненужно големи крилата на ангелите и че сме имали наглостта да искаме да метнем отвъд човешките предели стрелата; ала не ние искахме да метнем отвъд пределите стрелата; един демон вътре в нас, нека го наречем Луцифер, защото носи светлината, ни подтикваше; той искаше да надхвърли човешките предели, да отиде — и ние самите не знаехме къде; само това знаехме: по-нагоре. Като свети Георги, дето отнесъл върху задницата на коня си царската дъщеря, която зверът искал да изяде, така и този демон отнасяше живота, който се задушаваше и биваше застрашен във всяко живо същество и искаше да избяга, да се спаси. По същия начин и маймуните навярно са чувствали устрема на Вселената да ги тласка, макар и да са виели от болка, да се изправят на задните си крака, да търкат две парчета дърво, при все че другите маймуни им

се подигравали, за да получат една искра. Ето как се е родил маймуночовекът, ето как се е родил човекът, ето как пак непоколебимата безмилостна сила ни е ритала по гърдите, дядо, за да се отърве от човека, да отиде още по-нататък. Затова толкова се измъчихме, толкова страдахме сред хората; „Не отиваме по-нататък! — викаха те. — Осакати крилата, не мятай толкова високо стрелата; нямаш ли страх от Бога, не чувате ли какво казва разумът, сядайте долу!“ Ала ние не говорехме, работехме; размахвахме крилето, изпълвахме лъка; разкъсвахме недрата си, за да мине демонът.

— Не ми харесват светците, които рисуваш, нито ангелите ти — смърлил те веднъж Великият инквизитор на Толедо. — Не те карат да се молиш, карат те да се възхищаваш; красотата е пречка между душата и Бога.

Ти си се усмихнал.

„Но аз не искам да накарам хората да се молят. Кой ти каза, че искам да накарам хората да се молят?“ — помислил си си ти, но не си казал нищо.

А пък един друг, художник и твой приятел, когато видял „Толедо през време на буря“, поклатил глава:

— Престъпяш каноните — казал, — това не е изкуство, преминаваш границите на логиката, навлизаш в безумието.

А ти как тъй не си се ядосал? Усмихнал си се:

— Кой ти е казал, че правя изкуство — отвърнал си му ти, — не правя изкуство, не ме е грижа за красотата, не ме побира логиката, нито канонът; като летящата риба изскачам от безопасната вода и навлизам в един по-лек въздух, изпълнен с безумие.

Замълчал си за миг и си погледнал нарисувания от теб Толедо, обвит в черни облаци, пронизан от мълнии, с кулите, с църквите, с дворците, които, освободени от каменните си тела, се подавали сред чернотата, привидения, обгърнати от тревожен блясък. Гледал си ги и ноздрите ти потръпвали и вдишвали миризмата на сяра. Помълчал си замислен; и след малко си изрекъл:

— Кой демон е вътре в мен? Кой подпали Толедо? Наистина, дишам въздух, изпълнен с безумие и смърт; искам да кажа, изпълнен със свобода — извикал си ти и си впил и десетте си пръста в гърдите си; тежко ти е било.

И само един поет, макар и да е бил монах, отец Ортенсио-Феликс Парависино, е могъл да разбере божественото безумие, гледал застрашителната тъма, яростните светкавици, големите крила, светците със стопени тела, превърнали се в горящи свещи, и сграбчил веднъж ръката ти, изпръскана с бои, и я целунал: „Запалваш снеговете, надмина и природата, и душата стои и се възхищава и не може да реши кое от двете творения, божието или твоето, заслужава да живее“ — произнесъл той и при последните думи гласът му треперел.

А ти си слушал ругатните и похвалите невъзмутим и си се усмихвал; и макар и често да си давал вид, че се ядосваш, повърхностна вихрушка е бил ядът по лицето ти, долу дълбината е оставала спокойна. Не си имал ти нито надежда, нито страх, нито тщеславие; защото си знаел голямата тайна. Блъскат се и се борят хората с двете големи начала, с двете лица, кой знае, на Бога: с доброто и със злото. Най-невежите казват: доброто и злото са врагове; други се изкачват едно стъпало по-нагоре и казват: доброто и злото са съратници; а трети обгръщат с всеобхващащ поглед играта на живота и на смъртта върху кората на тази земя, радват се на хармонията и казват: доброто и злото са едно и също Нещо.

Но ние, дядо, знаем голямата тайна; ще я разкрием, пък макар и никой да не повярва; по-добре да не повярва; немощен е, има нужда от утешения човекът, и ако повярва, ще му се подкосят краката. Коя тайна? И това Нещо не съществува.

Веднъж отидох в твоята къща в Толедо, дядо, да видя и аз светците ти, апостолите ти, благородниците, които си нарисувал, как си ги облекчил от бремето на плътта и си ги подготвил да се превърнат в пламъци; не съм виждал никога по-пламтящи пламъци; така се побеждава плътта,

помислих си аз, така се спасяват от разтление не пръстените тези наши крака и ръце и русите или черните ни коси, а скъпоценната същност, която се бори в този кожен мях, и която едни наричат душа, а други я наричат пламък.

Ако носеше още плътта си, щях да ти донеса, дядо, прясно сирене, мед и портокали, армаган от Крит; и щях да доведа изкусния свирач на лира, Харидимос, с босилек на ухото, да ти изпее трите мантинади, които си обичал:

*Карай, дяволе, верицата му, и каквото
сърце каже,
една работа или ще стане, или ще се
провали!*

*Наумиш ли си нещо, карай, и не бой се!
На младостта си юздите отпусни, не я
жали!*

*На мълнията рожба съм и на гърма внук,
и ако ща, святкам и гърмя, и ако пък ща,
ръся сняг.*

Ала ти си се превърнал в пламък. Къде да те намеря, как да те видя, какъв подарък да ти донеса, та да си спомниш за Крит и да излезеш от гроба? Само пламъкът може да срещне милост от теб; ах, да можех да стана пламък, за да се слея с теб!

Трийсет и седем години ти си стоял върху тази скала на Толедо, трийсет и седем години си излизал на верандата, на която сега стоя, и си гледал как мътният Таго тече под двата свода на моста Алкантара и се носи и отива да се влее и да изчезне в морето. Течели са и мислите ти заедно с него, течал е и животът ти и е отивал да се влее и да изчезне в смъртта; и от недрата ти са се издигали горчиви бунтовни гласове. Нищо досега, нищо не съм направил,

размишлявал си ти и си стискал юмруци, не си въздишал, ядосвал си се, нищо не съм направил, какво може да направи душата с бои и мушамы, не ми прилича на мен да седя тук на края на света, да разбърквам бои, да си играя с четката и да рисувам светци и разпнати Христосовци, не й олеква от тези ваденки на душата ми, тесен е светът, тесен е животът, тесен е Бог, трябваше аз да взема огън, огън, море и ветрове и камъни, и да изградя света такъв, какъвто аз го искам, по моя ръст!

Слънцето залязвало, позлатявали се покривите, потъмнявала реката, търкулвала се от планината Вечерницата. Запалвали се светлините в къщата, слагала преданата ти стара слугиня, Мария Гомес, трапезата, излизала на терасата любимата ти спътница и в деня, и в нощта, Херонима, и те докосвала много леко, за да не те стресне, по ръката. „Мръкна се — казвала ти тя, — не си ял цял ден, работил си; не ти ли е жал за тялото ти? Ела...“

Но ти си бил вече прекъснал сътворението на света, отскочил си бил до Крит, не си чул нежния глас, не си усетил бялата ръка. Бродел си из критските планини, нямал си още и двадесет години, въздухът е миришел на мащерка, бял чембер с дълги ресни пристягал гарвановочерните ти коси, над ухото си бил затъкнал стръкче щир, пеел си трите си любими мантинади и си отивал във Врондиси, прочутия манастир, да рисуваш сватбата в Кана, поръчана ти от игумена.

Главата ти преливала от сини, вишневи и зелени бои, невястата и женихът седели на високи столове, с издълбани двуглави орли на тях, застлана била сватбената трапеза, ядели и пиели гостите, а свирачът на лира седял в средата, свирел на лира и пеел бързи сватбени песни, и станал Христос, пил бил и бузите му пламтели, и залепил на челото на свирача една сребърна монета...

И изведнъж любимият глас сякаш долетял от много далеч, ти си го чул. „Идвам!“ — отвърнал си ти и си последвал усмихнат жената, която състрадателно те смъкнала отново на земята. Ала в мислите ти сватбата в

Кана била в разгара си, гръмко звънтяла в теб критската лира, и ето, сватбена ти се сторила всекидневната трапеза, накарал си двамата наети от теб музиканти да свирят, докато ядеш, женихо, на лютня и китара, да се превърне скромната вечеря в сватбата на Кана. И като си свършил с яденето, надигнал си се — спомнил си си каква икона си бил нарисувал наум! — и си лепнал на челата на музикантите, с благородническа щедрост, два златни дуката.

Защото си живеел като благородник. Ти си бил благородник. Пилеел си, презирайки благоразумието, всичко, каквото си печелел чрез изкуството си; приятели и врагове те укорявали и ти се карали; за какво са ти, казвали ти те, двайсет и четирите стаи в къщата ти, за какво са ти музикантите, защо не склониш и твоя милост да нарамиш иконите си и да обикаляш по църкви и манастири и да ги продаваш?

Викали ти навирен нос, надут, чудак, ако някой само с една дума ти е противоречал, ти си пламвал, и когато те питали колко дуката искаш за някоя твоя картина, разгневявал си се, не се продават, си казвал, не могат да се купят, никоя кесия не може да издържи на такива произведения на изкуството като моите, оставям ви ги само в залог и когато поискам, ще ви върна дукатите и ще си взема обратно картините.

„Откъде дойде, защо дойде в Толедо, кой си ти?“ — питали те съдиите. „Не съм длъжен да отговоря — прекъсвал си ги ти, — няма да отговоря!“ Но когато не те насилвали, написал си с големи букви името си на картината, а отдолу, с подчертана гордост, титлата: КРИТЯНИН.

И когато злъчният крал Филип се изплашил, като видял свети Маврикий, когото си му бил нарисувал, прехапал си устни, не си се унижил да молиш, нито да разводниш боите си, а си отнесъл гнева, гордостта и непреклонното си изкуство със себе си и си се изкачил в обвития в пламъци Толедо.

Велик миг; една неподкупна съвест на едното блюдо на теглилката, една империя на другото блюдо, и ти, съвест човешка, си спечелил. Тази съвест може да застане при Второто пришествие пред Бога и няма да бъде съдена, а ще съди; защото и Бог се бои от човешкото достойнство, от честността, от мъжеството.

Извинявай, дядо, не можах да се сдържа; толкова се възхитих от този величав миг, когато с високо вдигната глава, ти си прекрачил прага на Ескориал и си си отишъл, като си зарязал с пренебрежение големите и малките облаги на този свят, че дръзнах да го закрепя в стихове, за да не изчезне. Пиша с черно и червено мастило своето деяние и го закачам във въздуха^[1]:

*А кралят, червеят върху скалата свит,
сред зноя жарък и пламтящ, следи,
зидаря, със зареян поглед, как
изгражда и издига тук околостъп
самотния му четвъртит ковчег.
И груб, и гол, сред сухите чукари,
той стене — и килия, и дворец, и гроб —
недялан, твърд, гранитният градеж.
И като восък бледо стапя се лицето
и тялото съсухрено на съдника неправ
и скапя се разпенена язвителната му
уста;
и изведнъж от хребета на
планината
с със крясък радостен се спусна
върху размекнатото тяло гладен
лешояд,
смядта подушил тридесет години
по-напред!
А гиздавият млад критянин чувства
как хищникът полита от ума му
и върху краля стръвено се нахвърля.*

Кънти все още в пещерата на ухото му
свистящият, изпълнен с ярост бич,
от храма на мечтите му, дете го
гони:

„Свети Маврикий кралят го отхвърля!“
Потръпна въздухът и се раздвижи

—
навред са пламъци, оръжия и ангели,
и пламват, Богу те отдадени, гърди,
а пиките — високи лилии под слънце,
и цъфна жежкият и сух градеж.
Емайл, рубин, смарагди — щитовете,
а светлината броди като лъв и
ръфа;

вървят момците във редица
в небето с призрачни снаги,
във утринния вятър като
привидения.

Със бледи пръсти яростно
младежът

пламтяща бучка критски ладан мачка,
и цялата, ръката му ухае.

Над камъните — мараля, веч пладне
е,

а стройният акрит сред светлината
вижда

творение там ново да блести
мъгляво,

с небесно, смътно различимо тяло.

Като изправено крило, което с устрем се
разперва и

свисти, тъй потреперва
манастирът ограден;

и тежката човешка крепост,
снагата тромава, лазурен си прозорец
криле отваря горе в небесата.

А птиците са ангели, и спускат се

на разума в ковачницата, като ябълки
червени черните слова увисват;
архангел същи лешоядът ум
върхлита
смълчан, и бучка огън носи на критянина
във разума, от кога горен на небето
чисто.

Като жарава след вечерен дъжд,
деца минават, и монаси, и девици,
велможси с бузи хлътнали, и майки,
на Бога, своя син, отдадени.
Пламтят на младия ръцете, и измамни
копнежси го потискат, и във въздуха
със педя, като челюст ненаситна,
платното от ефир премерва скришом.
Текат боите гъсти и кипят
в ума му, та ръката му не сварва;
върхлитат ангели мъжествени, избухва
рояк от метеори над главите;
пламтят апостоли в ума му като

факли
и като знамена раздрани, дето се
завръщат,
държат огънове, ключове, а пък
любимият —

голям дископотър със змии украсен.
Приведен, чувства младежът Бога как —
валма от огън — върху него слиза,
вие
като животно жертвено със тяло
разпнато.

Кипи земята, като лъв скалите лиже
божествената милост ненаситно;
роякът нероден обгръща слабните
му,
понесен в танц трептящ и вихрен.

А пръстите на младия искрят,
пored

запалва върховете им — на свеци
двоен ръст

високи пламъците стройни, тънки.

Зове го на земята котът горен,
трептящ, с неземаен блясък и сияние,
като седефена корона лунна.

„Аз ще огъна тялото кат лък, пък
да се счупи!

Магнит е Бог, във облаците горе
за танц най-лек, ефирен, ме повлича!

Но кралят, тази гърлица отровна,
от мрачния си курник ме прогонва;
щом вижда светлината, ужас го обзема.

О, сбогом, знай ти, плът проядена,
не е изкуството закон и подчинение,
а демон, който чупи и троши калъпите!

Оставям те да изметеш сметта
със своите скопци занаятчи!

Тъй рече той, извърна се към слънцето
и към гранита, впи очи, безценни,
твърди камъни,

върху скалите стълпници, високи.

Той помириса ладана, и Крит,

гальовната тигрица, вмъкна се

и просна се във тъмните му
стенещи недра.

И грижи тежки, и мъжествени
копнежи,

в гърдите бият, и жужи роякът
във мащерката с цвят отрупана,
и възвиси се в него скъпият Врондиси.

Дими сред зноя палец Псилоритис,
шурти водата ледена във мраморен

фонтан,

а лирата звънтяща, струните изпънала,

извива своя вихрен, буен танц.
Солта, по устните му, на морето,
и още чува — о, съкровище ти скрито! —
учителя отшелник, дяконът му
стар,
на пристана на Кастро, на
отплуване
да му заръчва дважди: „Кириакос,
миропомазан си със пламък ти
пророчески,
във трапа на охолството не падай,
във кралските дворци не ставай
блюдолизец!
Проправяй друми неутъпкани,
върви!“
Сърце безумно гордо, о, защо се скри
и не ме ритна силно със пета,
за да избягаме, кога лукавата
надежда
примамваше ме с робски, сладостни
мечти?
Назад, сърце, в родината си да отидем!
Тъй каза, като крепост самотата
извиси се,
и като малък леопард подскачаше
сърцето!
сред веждите му Бог като звезда
заискри,
извърна се да я последва и да тръгне.
Мъжествена и горда мантинада
бликна
на волята везните му да наклони:
„Наумиш ли си нещо, карай, и не бой се!
На младостта си юздите отпусни, не я
жали!“

Не жалия никак младостта си аз,
дотегна ми, и задушава ме
търпението!

Със теб, сърце, създадени ний бяхме
чистите

крила на свободата мощно да
разперим

и да изгаряме по пътища възвишени!

А светлината като меч в ръцете си
държим!

Към слънцето, към Крит ти извърни
се,

там свободата, самотата ще
намерим!

Надясно бързо той извъръща се към
бащината къща,

към тихия и тъй далечен пристан;

а гордият на Псилоритис връх

над мисълта му се развява като кърпа,

на Масара полето широко се

разстила,

зелено, със градини топли!

Но изведнъж той скочи прав, че сякаш

ръце две страшни сграбчиха го в
миг;

и чува рев, крила, и блясък
ослепителен,

очите му преливат от звезди!

Нетленни пламъци, зелени, златни,

и сяра, мълници, и жарки ветрове

облъхват поривисто неговото теме.

Горещ южняк, архангел, връхлетя и

на ладан му ухаеха крилата;

младежа грабва във прегръдките
широки,

земята ритва и изправен се възнася

и се понася из лазурни глъбини.

*Младежът, блед, сред бурния светлинен
вихър,*

*пристяга здраво критския чембер,
отворил черните очи широко, гледа
юнашки стиснал устни, долната земя
как се топи във яркото и жарко
слънце.*

*Големият градеж, под слънцето
същински леш,*

*и като мравки пълпят хората по него;
свистят платата и се вият
друмите,*

*а младият, през рамото на ангела
надвесен,*

*събира светлина, върха на
въжделенията!*

*Възправа се ръстът невидим на
земята,*

*отвътре, във гърдите, нещо тласна
го*

*архангела към девствения връх
на празната надежда за сурова
свобода,*

*на ката най-висок на този свят —
на Горни Крит, родината му тайна!*

Обикалях през целия ден по тесните улички на Толедо, усещах миризма на сяра, сякаш беше паднал гръм, сякаш беше минал лъв и въздухът още миришеше на звяр, три века и нещо след това. Какъв ужас, каква радост е да чувстваш как една велика душа пляска с криле над теб!

А през нощта, когато си легнах и душата ми, дядо, беше изпълнена с твоя дъх, потънах в сън; сън ли беше това, или тримачтов кораб, и беше вдигнал платната си, и аз се качих на него, и докато се обърна да попитам капитана къде отиваме, бяхме вече хвърлили котва в

Мегало Кастро, в Крит. Порозовели бяха от следобедното слънце крилатите каменни венециански лъвове, вееше се знамето на свети Марко на голямата кула, кеят миришеше на олио, вино, на портокали и лимони. Таверната на Геронимос, до вратата на пристанището, гъмжеше от пияни венециански и генуазки моряци и безсрамни пристанищни жени, а ние двамата седяхме по-настрани, зад една бъчва, бяха ни донесли стриди и печени раци за мезе, и току пълнехме и изпразвахме чашите, гледахме се един друг в очите и не говорехме.

И двамата бяхме млади, на двайсет години ти, на седемнайсет години — аз, верни приятели, и обичахме едно и също момиче, но не се карахме, пеехме заедно през нощта под затворения ѝ прозорец; ти имаше китара, а аз — лауто, и облекчавахме сърдечната си мъка с мантинади; сливаха се гласовете ни, твоят тежък, мъжки, а моят още неукрепнал, и оставяхме на девойката зад затворения прозорец свободно да избере. И в зори се разделяхме, ти, без да мигнеш, вземаше четката и рисуваше, както обикновено, ангели с огромни криле, които изскачаха извън рамката; а аз, капнал от умора, отивах да спя, да сънувам, че прозорецът се е отворил и в ръката ми е паднала една червена ябълка.

И сега в кръчмата се гледахме един друг, без да говорим, защото утре на разсъмване ти щеше да заминеш, и пиехме, за да забравим мъката на раздялата.

Наближаваше полунощ, когато станахме и излязохме от кръчмата, бяхме пили тръпчиво малевизийско вино и умът ни се беше прояснил, разклоняваше се и обхващаше целия свят.

— Брате Менеги — казах аз, — светът е наш, да вървим.

Прегърнахме се, за да не се подхлъзнем, чувствах дъха ти върху бузата си; докога, мислех си аз, докога? Още няколко часа и ще съмне, и не ще го има вече скъпият дъх до мен, никога вече! Ала бях млад, сдържах мъката си и очите ми не се наляха със сълзи.

Минахме през крепостната врата на пристанището, поехме надясно, изкачихме се на венецианските стени, които опасваха града. Печална, съвсем кръгла луна висеше над нас, само най-големите звезди бяха успели да устоят на светлината ѝ и блещукаха на млечното безмълвно небе; вдясно от нас ревеше Критското море.

Ти се спря, любими другарю, протегна ръка.

— Погледни — каза ми ти, — погледни морето, връхлита да срине кея, да изгони венецианците. Не виждаш ли? Погледни добре; не са това вълни, Менегаки (така ме наричаше ти подигравателно), коне са това, страшна конница!

Засмях се.

— Вълни са, Менеги — казах, — не са коне.

Вдигна рамене.

— Ти гледаш с пръстените очи — каза, — а аз с другите; ти гледаш тялото, аз гледам душата.

— Може би затова сме такива приятели и не искаме да се разделим; иска ли душата да се раздели с тялото си?

Сетихме се за раздялата, сърцата ни се свиха.

— Да вървим — каза ти и стисна мишницата ми; — не говори за раздяла.

Известно време вървахме под лунната светлина, но умът ни беше все при раздялата; мъчехме се и двамата да съумеем да отклоним мислите си, за да не се разплачем; срамувахме се. И двамата бяхме чели жития на светци и бяхме завиждали на издръжливостта им на болка и на това, че очите им не се просълзяваха, макар и да се разделяха с най-любимите си същества, завинаги; и се бяхме заклели да им приличаме.

— Какво мислиш? — попита ме ти, за да прекъснеш мълчанието.

— Нищо — отвърнах, като се мъчех да прикрия вълнението си. — Ами на, колко сурово е Критското море, за това мислех, и ми иде, сега като ти казвам това, да вляза в морето, да се боря с вълните, пък ако ще и да се удавя.

— Младостта смята, че е безсмъртна, затова предизвиква смъртта — отвърна ти и ме улови за ръката, сякаш искаше да ме задържиш да не вляза в морето.

Зарадвах се; много нежно ми се стори това стискане на твоята ръка, и мъката, че ще те загубя, стана още по-силна.

Но се престорих на равнодушен; рекох да сведа разговора ни за всекидневните грижи, та да забравим за миг, че се разделяме.

— Как ще живееш там в чужбина, Менеги? — попитах те аз. — Никого не познаваш, никой не те познава, звездата ти още не е изгряла; а и дукатите, които ти даде брат ти Манусос, са малко, пък знам, че си с широки пръсти, бързо ще ги похарчиш; а след това, не се ли боиш?

— Не бери грижа за мен, Менегаки — отвърна ми ти. — Колкото и малко да имам, пак ми стига; колкото и много да имам, пак не ми стига. Разбра ли какво казвам?

— Не.

Ти се разсмя като дете.

— И аз също — каза, — но е така.

Ала видя, че се разтревожих, хвана ме за рамото.

— Не се притеснявай, Менегаки — каза ми ти, за да ме утешиш, — няма да пропадна; големи кроежи имам наум, голяма сила имам в ръцете си; ще се боря, там във Франгската земя, където отивам, с най-силните, за да принудя душата си или да пропадне, или да победи. Ще видиш. Ще видиш. И най-напред ще се заям, не се плаши, с Микеланджело; вчера видях едно малко копие на Второто пришествие, което е нарисувал в Рим. Не ми харесва.

Под лунната светлина очите ти запламтяха; гласът ти стана рязък; наведе се, взе от земята един камък и го запрати долу в морето; сякаш искаше да покажеш силата си и замерваше вълните.

— Какво ме гледаш? Мислиш, че съм пил много вино и съм се напил ли? Не съм се напил; не, не ми харесва. Възкресява плътта, светът отново се изпълва с тела, не ги искам! Аз ще нарисувам друго Второ пришествие. На два

ката: на долния кат — гробовете се разтварят и от тях излизат големи, колкото човешко тяло, червеи, неспокойни, с вдигнати глави, сякаш душат въздуха; на горния кат: Христос. Христос съвсем сам. Навежда се, духва върху червеите и въздухът се изпълва с пеперуди. Това ще рече възкресение; червеите да станат пеперуди, а не да ни възвърнат и да станат сега безсмъртни червеи.

Вдигнах глава и те погледнах под вълшебната светлина на луната; въздухът около пламтящата ти глава се беше изпълнил с пеперуди.

Отварях уста да заговоря, прекалено еретично ми се струваше това Второ пришествие, но ти се бе вече впуснал и бързаше да свариш — приближаваше вече да съмне, — преди да се разделим, да ми кажеш тайните си; като че ли вече не говореше с мен, говореше на себе си и крачеше.

— Рисуват Свети Дух като гълъб, който се спуска върху главите на апостолите; не ги ли е срам? Никога ли не са почувствали да ги опарва Светият Дух? Откъде им скимна да вземат тази невинна птичка за ядене и да ни я представят като дух? Не, Свети Дух не е гълъб, огън е, огън човекояден, и се вкопчва върху главата на светците, на мъчениците, на великите борци и ги превръща в пепел. Наивните души го вземат за гълъб и мислят, че могат да го заколят и да го изядат.

Засмя се.

— Аз, ако е рекъл Господ, ще нарисувам някой ден Свети Дух върху главите на апостолите и ще видиш.

Замълча; размаха рязко нагоре-надолу ръка, сякаш рисуваше във въздуха съшествието на Свети Дух.

— Не можеш ли да превърнеш огъня в светлина? — обадих се аз, но веднага се разкаях, защото лицето на приятеля ми помръкна.

Смръщи вежди.

— Тази твоя мания със светлината! — каза ти, погледна ме и за миг ми се стори ядосан. — Защо бързаш? Това не е наша работа. Земя е това, а не облак, тела с плът, с тлъстини, с кости, нека ги превърнем в пламък; това

можем, повече не можем, стига ни! И в пъна, и в листа на дървото, и в най-блестящата копринена царска плащаница спи огънят и чака човека да го събуди; събуди огъня, това е дългът на човека. Един пламък преминава през камъните, през хората, през ангелите; него искам да нарисувам; не искам да нарисувам пепелта, аз съм художник, не съм богослов; мига, в който божите твари горят, този миг искам да нарисувам; малко преди да станат на пепел. Да сваря, да сваря само; затова ме виждаш, че се задъхвам и бързам, за да сваря, преди да са станали на пепел.

— Мълчи — казах аз и почувствах тялото му обгърнато от пламъци, — мълчи, другарю, страх ме е.

— Не се бой, Менегаки; огънят е Девствената майка, която ражда безсмъртния син; кой син ли? Светлината. Чистилице е животът, в което горим; раят нека превърне в светлина пламъка, който му приготвихме; това му е работата.

Замълча, и след малко продължи:

— Това е, да го знаеш, съратничеството на човека с Бога. Някои ми викат еретик, нека ми викат; аз си имам своето Свето писание; то казва това, което другото е забравило или не е посмяло да каже; отварям го и чета в „Битие“: „Бог направи света и на седмия ден си почина; тогава покани последното си създание, човека, и му каза: «Слушай, сине, жив да си: аз направих света, но не го довърших, заряхах го по средата; продължи ти сътворението; изгори света, превърни го в огън и ми го предай на мен; аз ще го направя на светлина.»“

Бяхме започнали, от чистия въздух, от тежките приказки, да изтрезняваме; седнахме на един камък, загледахме се в морето; небето беше вече почнало, накъм изгрев-слънце, да става синкавобяло; долу морето беше още тъмно и ревеше. По едно време се извърнах и ти ми се стори, Менеги, обгърнат в пламъци.

— Ти си един безмилостен инквизитор — казах аз; — измъчваш и убиваш телата, за да спасиш душата им.

— Ти я наричаш душа, аз я наричам пламък — отвърна ми ти.

— Аз обичам телата, свята ми се струва и плътта, от Бога е и тя; и ще ти кажа, ала не се ядосвай, и плътта има някакъв отблясък на душа, а и душата има някакъв мъх от плът; уравновесяват се хармонично, живеят заедно, като добри приятелки и съседки; ти нарушаваш свещеното равновесие.

— Равновесие ще рече неподвижност, неподвижност ще рече смърт.

— Но тогава животът е непрекъснато отрицание; отричаш това, което е могло, уравновесявайки се, да устои на разрухата; унищожаваш го и търсиш несигурното.

— Търся сигурното; разкъсвам маските, повдигам месата, не може да бъде, казвам си, има нещо безсмъртно под месата, това търся; това ще нарисувам. Всичко друго, маски, меса, красоти ги харизвам на тициановците и на тинторетовците, халал да им са!

— Искаш да надминеш Тициан и Тинторето? Не забравяй критската мантинада: „Много нависоко градиш гнездото си, ще ти се счупи клонът!“

Поклати глава:

— Не, не искам да надмина никого; аз съм единствен.

— Прекалено горделив си, Менеги; като Луцифер.

— Не, прекалено единствен съм.

— Бог наказва самохвалството и изолираността; опичай си акъла, скъпи!

Не отвърна. Хвърли последен поглед към морето, което ревеше, плъзна очи по спящия още град, пропяха първи петли. Стана.

— Да вървим — каза ти, — съмва се.

Прегърна ме отново през раменете, закрачихме. Ти нещо мърмореше, току отваряше и затваряше уста, искаше да изречеш някаква дума, но се колебаеше. Накрая не се съдържа:

— Ще изрека една тежка дума, Менегаки, да прощаваш; речи, че съм пиан.

Засмях се.

— Сгоден случай — казах, — сега, като си пиан, да кажеш това, което трезвен не смееш да изречеш; не говориш ти, говори малевизийското вино. И тъй?

Гласът ти прозвуча сред бледата зора, много дълбок, изпълнен с огорчение:

— Попитах една нощ Бога: „Кога ще простиш на Луцифер, Господи?“ — „Когато и той ми прости“ — отвърна ми той. Разбра ли, младички ми другарю? Ако някой ден те попитат кой е най-големият съратник на Бога, да кажеш: Луцифер. Ако те попитат кое е най-печалното божие създание, да кажеш: Луцифер. А и това още: ако те попитат кой е блудният син, заради когото баща му заклал угоеното теле и го чакал с отворени обятия, да кажеш: Луцифер.

Разкривам ти най-съкровените си тайни, за да знаеш, ако аз не сваря или не мога да довърша всичко, което съм си намислил, ти продължи борбата; продължи я и не се бой; и не забравяй никога суровата заръка, която критянинът дава на критянина: „На младостта си юздите отпусни, не я жали!“ Това ще рече мъж, това ще рече юначество, това е върховното желание на свещения пламък.

Даваш ли ми думата си? Можеш ли? Няма ли да проявиш малодушие? Няма ли да се извърнеш назад и да кажеш: Хубаво нещо е охолството, и женските обятия, и славата?

Защо мълчиш?

— Тежка е повелята, която ми даваш, Менеги; не може ли малко да се смекчи дългът на човека?

— Може, но не за теб, нито за мен; има три вида души, три вида са и молитвите:

1) Лък съм в твоите ръце, Господи; изпъни ме, за да не прогния;

2) Не ме преизпъвай, Господи, ще се счупя;

3) Преизпъни ме, и нека се счупя!

Избери!

Събудих се. Камбаните на „Санто Томе“ в квартала ми биеха за утринната литургия, съмваше се; чуха се силни крясъци на улицата, женски токчета закудкудакаха по калдъръма; едно петле пресипнало изкукурига на двора; Толедо се пробуждаше. Сънят още лепнеше по клепачите ми, и още чувах последната безмилостна дума, която ме беше изпълнила с ужас и ме беше стреснала и събудила: Избери!

Дядо любими, колко време мина от онази нощ, когато преспях в Толедо и ти подуши, че един критянин е пристигнал в твоя квартал, и стана от гроба си, превърна се в сън и дойде при мен? Един миг? Три века? Кой може в атмосферата на обичта да различи мига от вечността? Оттогава измина един живот; черните коси побеляха, слепоочията хлътнаха, очите помътнях; изпращя лъкът, в божиите ръце ли? В ръцете на дявола ли? Никога не можах да различа това; но се радвах, че чувствах как една сила, много по-голяма от моята сила, много по-чиста, поставя стрела на мен и стреля. Всяко дърво е честно, защото от всяко дърво можеш да направиш кръст; също така всички тела са свети, защото от всяко тяло можеш да направиш лък; през целия си живот съм бил лък в безмилостни, ненаситни ръце; колко пъти невидимите ръце изпънаха, преизпънаха лъка, и го чувах как пращи, готов да се счупи! Нека се счупи! — виках. — Та нали ми заповяда да избира, дядо, избрах.

Избрах; и сега привечерта гасне по хълмовете, нараснаха сенките, изпълни се въздухът с умрели; боят свършва. Победих ли? Победен ли съм? Само това знам: покрит съм с рани и стоя изправен.

Покрит съм с рани, и всичките са на гърдите; сторих каквото можах, дядо, повече, както ми заръча, от това, което можех, за да не те посрамя; и сега вече идвам, след като боят свърши, да легна до теб, да се превърна в пръст до теб, да чакаме двамата заедно Второто пришествие.

Целувам ти ръка, целувам дясното ти рамо, целувам лявото ти рамо,

Дядо, добре съм те заварил!

[1] Стиховете са написани по съвсем своеобразен начин и по форма, и по съдържание. Използвани са редки диалектни критски думи, словосъчетания и думи, създадени от самия автор, изключително сложен словоред с невероятно труден за разгадаване смисъл, образност, която извънредно мъчно се поддава на претворяване. Постарах се, като пренебрегнах отчасти формата, да постигна много по-важното: да предам необичайната, самобитна мисъл на автора — бел.прев. ↑

АЗБУЧНИК

Авакум (библ.) — един от дванайсетте малки пророци.

Авраам (библ.) — еврейски патриарх, потомък на Сем.

Али (600–661) — четвърти арабски халиф. Братовчед и зет на Мохамед.

Антоний Велики (251–356) — прочут отшелник в Тебаида. Един от учредителите на монашеския живот.

Арсений (350–445) — наставник на Аркадий, първият владетел на Източната Римска империя, или Византия.

Атанасий Александрийски (295–373) — александрийски патриарх, писател проповедник. Борил се срещу арианската ерес.

Бергсон, Анри (1859–1941) — френски философ идеалист. Член на Френската академия. Нобелова награда за литература през 1927 година.

Василий Велики (325–379) — епископ на Кесария, писател проповедник, установил ред в богослужението.

Вилардуен, Жофроа дьо (1155–1213) — френски феодал, един от ръководителите на втория кръстоносен поход.

Георги, св. (?-303) — кападокийски княз, умрял мъченически през царуването на Диоклециан.

Гален, Клавдий (130–200) — гръцки лекар и учен от Пергам. Практикувал в Рим. Въвежда експеримента и опровергава някои погрешни схващания на Аристотел.

Давид (IX в. пр.н.е.) — пророк и втори цар на Израил.

Епистима, св. (III в.) — мъченица от град Едеса Сирийска.

Зевксис (V-IV в. пр.н.е.) — старогръцки художник. Пръв прилага светлосенки.

Иесай (IX в. пр.н.е.) — баща на цар Давид.

Илия, св. (X в. пр.н.е.) — еврейски пророк.

Иоан Богослов (I в.) — наричан още Иоан Евангелист. Един от дванадесетте апостоли.

Иоан Златоуст (347–407) — един от отците на Църквата, цариградски патриарх, оратор и писател.

Иоан Колибар (V в.) — син на богатия цариградски сановник Евтропий. Отрекъл се от разкоша и прекарал последните години от живота си в една колиба до богатия си бащин дом.

Исав (библ.) — син на Исаак, брат на Яков, комуто отстъпил първородството си за паница леща.

Истрати, Панайт (1884–1935) — румънски писател.

Йоргенсен, Йенс (1866–1956) — датски писател и поет.

Йотор или Йетро (XV в. пр.н.е.) — тъст на Мойсей.

Караискакис, Георгиос (1782–1827) — един от героите и ръководителите на Гръцкото освободително въстание срещу турското владичество. Загинал при отбраната на Атина.

Катерина, св. (1347–1380) — италианска монахиня, известна с пророкуванията си.

Клара, св. (1193–1253) — основателка на женски религиозен орден, чиито членки се наричат „клариси“.

Константин XI Палеолог (1405–1453) — последният византийски император. Загинал в боя при превземането на Цариград от турците.

Лудвиг II (1845–1886) — крал на Бавария. Голям почитател и покровител на Рихард Вагнер.

Лука, св. — един от четиримата евангелисти. Според едни източници бил лекар по професия, според други — художник.

Маврикий, св. (III в.) — мъченик, водител на Тебаидската легия.

Мина, св. (IV в.) — мъченик, подложен на големи изтезания, преди да бъде посечен.

Мойсей (XV в. пр.н.е.) — древноеврейски пророк, законодател, който, според Библията, извежда евреите от Египет.

Неру, Джавахарлал (1889–1964) — индийски държавник и политически деец. Един от лидерите на партията Индийски национален конгрес. Съратник на Махатма Ганди. Министър-председател на Индия от 1947 г. до смъртта си.

Ницше, Фридрих (1884–1900) — немски философ, представител на ирационализма и волунтаризма. Поет.

Никифор II Фока (912–969) — византийски император. Водил успешни войни срещу арабите. Отвоювал от тях Крит, Кипър, Киликия, Антихохия, Северна Сирия.

Павел, св. (?-69) — наречен апостол на езичниците. Загинал в Рим.

Паразий (IV в. пр.н.е.) — старогръцки художник, съперник на Зевксис. Творбите му се отличавали с голяма достоверност.

Парависино-и-Артеага, Ортенсио-Феликс (1580–1632) — испански теолог, поет и литератор.

Праксител (390–330) — именит древногръцки скулптор. Статуите му се отличават с грация и изтънченост.

Продром, Теодор (XII в.) — византийски писател, живял в двора на Комнините. Автор на поеми.

Прокъл, Диадох (412–485) — гръцки философ неоплатоник.

Ренан, Ернест (1823–1892) — френски езиковед, историк, критик и писател.

Сари-ал-Сакади (IX в.) — мюсюлмански мистик.

Саул (1115–1055 пр.н.е.) — първият цар на евреите.

Себастиан, св. (250–288) — началник на преторианска кохорта. Загинал като мъченик.

Сократ (469–399 пр.н.е.) — старогръцки философ идеалист. Философията му е известна от „Диалозите“ на Платон.

Соломон (X в. пр.н.е.) — цар на Израил. Син на Давид. На него се приписват три книги от Стария завет.

Стезихор (640–550 г. пр.н.е.) — древногръцки поет. Оказал голямо влияние върху развитието на хоровото пеене и хоровия лиризъм.

Стурнарас, Николаос (?-1826) — гръцки военачалник от Гръцкото освободително въстание.

Теотокопулос, Кириакос (1541–1614) — гръцкото име на Греко.

Тереса де Хесус, св. (1519–1582) — испанска поетеса, мистичка, реформирала Ордена на кармелитките. Позната също като Тереса Авилска.

Филип II (1527–1598) — крал на Испания. Предприел опит да завладее Англия с известната „Непобедима армада“.

Франциск от Асизи, св. (1182–1226) — основател на Ордена на францисканците и на други монашески ордени.

Фройд, Зигмунд (1856–1939) — австрийски невропатолог и психиатър, създател на теорията на психоанализата.

Хасан (625–669) — син на Али и Фатима — дъщеря на Мохамед. Пети халиф от династията на Правоверните.

Христофор, св. (III в.) — мъченик, роден в Сирия. Умъртвен след изтезания около 250 г.

Хюсеин (?-680) — втори син на халифа Али и Фатима — дъщеря на Мохамед. Почита се от шиитите като един от шиитските имами.

Швайцер, Албер (1875–1965) — френски лекар, хуманист, философ и музикант. Борец за мир. Нобелова награда за мир през 1952 г.

Шопенхауер, Артур (1788–1860) — немски философ идеалист. На научното познание противопоставя метафизичния идеализъм.

Челано, Томазо ди (?-ок. 1255) — италиански поет, музикант, духовник. Един от първите последователи на св. Франциск от Асизи.

Чингисхан (1155–1227) — монголски хан и пълководец. Завладял Северен Китай, Средна Азия, Иран, Закавказието и др. Империята му се разпада скоро след неговата смърт.

Юлиан Отстъпник, Флавий Клавдий Юлиан (332–363) — римски император, философ неоплатоник. Опитал се безуспешно да възстанови езичеството, заради което бил наречен от Църквата „Отстъпник“.

Юстиниан I (483–565) — византийски император. Завладял Северна Африка, Италия и част от Испания. Кодифицирал ранновизантийското право и спомогнал за разцвета на византийското изкуство.

Якоб (библ.) — еврейски патриарх, син на Исаак; баща на 12 сина, родоначалници на 12-те израилски племена.

Издание:

Автор: Никос Казандзакис

Заглавие: Рапорт пред Ел Греко

Преводач: Георги Куфов

Година на превод: 1984

Език, от който е преведено: Гръцки

Издание: Второ

Издател: Ентусиаст; Enthusiast

Град на издателя: София

Година на издаване: 2011

Тип: роман

Националност: гръцка

Печатница: „Мултипринт“ ООД

Редактор: Мария Чунчева

Художник: Виктор Паунов

Коректор: Снежана Бошнакова

ISBN: 978-954-8657-85-3

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/3368>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.